

J A R Č E V Z B O R N I K

am bo
društva
kateri bi
atu predložit
sterje ne iski
na spisar
s tega s

zase
L. Rovina

Kukav
Pau 107
Rathhaus

Knjižnica M.Jarca Novo m.
Oddelek za odrasle
949.712 Novo mesto

JARČEV zbornik

600034499

948.512 N. Mestr

081.2 Jano J.

Go for NOWO MESTO
+ ZBOROVINA
W ZBOROVICI

J. A. ... E. V.
Z. B. ... N. L. K.
RAZPRAVE ... PORTRETI

J A R Č E V
Z B O R N I K
RAZPRAVE IN PORTRETI

949.712 Novo mesto
JAR

L 1994/34499

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

949.712 Novo mesto

JARČEV zbornik : razprave in portreti / [izbral Janko Jarc ;
uredila Janko Jarc in Nataša Petrov ; fotografija Zvone Pelko ...
et al.]. - Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba,
1993

1. Jarc, Janko 2. Petrov, Nataša
37527040

ISBN 961-6000-16-0

Mislimo, da je zares nadvse primerno, da se je Dolenjska založba odločila, da ob visokem jubileju profesorja Janka Jarca izda njegov zbornik. Redki so namreč ljudje, ki bi se tako prepričljivo zapisali v zgodovino Novega mesta kot ravno naš letošnji jubilar. Njegovi številni članki, razprave in samostojne publikacije, ki se nanašajo prav na to mesto ob Krki, hkrati pa posegajo v ožjo Dolenjsko in tudi v Belo krajino, so namreč vedno znova odkrivali zgodovinsko podobo teh krajev in njihovih prebivalcev v prejšnjih stoletjih pa tudi v polpreteklem času. Bile so to zanimive, dognane razprave in hkrati pisane v lepem, uglajenem jeziku in je že zato človek rad segal po njih. Bile pa so doslej raztresene po raznih strokovnih revijah in časopisih, predvsem v Kroniki, Zgodovinskem časopisu, Obzorniku, Tovarišu in Rasti pa v Dolenjskem listu, v raznih koledarjih, zbornikih in še drugje. Že zato je prav, da so jih, vsaj glavne, zbrali v tem zborniku in tako pregledno prikazali tovrstno dejavnost jubilarnta.

Vendar Janko Jarc ni bil samo historik, saj je v življenju našel še druge poti, ki pa so bile skoraj vedno povezane z zgodovino. Bil je namreč tudi pedagog, arhivist, muzealec, soočeval se je s spomeniškim varstvom, skrbel za lepotno podobo Novega mesta, zajelo ga je tudi kulturnoprosvetno delo pa sodelovanje v uredniških in raznih odborih in drugod. In za oddih mu je bila pri srcu tudi lepa knjiga, predvsem umirjena poezija, ki je v redkih, izjemnih trenutkih zazvenela tudi v njem samem.

In če zdaj vsaj bežno preletimo življenje Janka Jarca, vidimo, da je po rodu Belokranjec, saj mu je zibel stekla 25. decembra 1903 v Črnomlju, kamor je v stari Avstriji zanesla službena pot njegovega očeta. Prav njegove pogoste selitve, ko je služboval kot vodja po raznih orožniških postajah in nazadnje uradoval na sodišču, so bile vzrok, da je mali Jarc obiskoval štiriletno osnovno šolo kar v štirih krajih: v belokranjskem Gradcu, Črnomlju, Žužemberku in Kostanjevici na Krki. Sledilo je osem gimnazijskih let v Novem mestu, nakar se je po dovršeni maturi vpisal v Ljubljani na zgodovinski oddelek filozofske fakultete tamkajšnje univerze. Vmes je študiral in se dve leti izpopolnjeval še na univerzi v Pragi, nato pa se spet vrnil v Ljubljano, kjer je 1931 diplomiral iz svetovne in narodne zgodovine ter literarne zgodovine jugoslovanskih narodov.

Pred tem je od decembra 1928 do julija naslednjega leta služboval na gimnaziji v Murski Soboti, nato pa odslužil še vojaški rok. Dve leti je brezposeln čakal na službo, ki jo je končno spomladi 1933 dobil na gimnaziji v Novem mestu. Od tod je bil jeseni 1938 prestavljen na ptujsko gimnazijo, kjer ga je v aprilu 1941 zatekla vojna. Po zlomu jugoslovanske vojske se je umaknil v Novo mesto, se čez čas honorarno zaposlil na tamkajšnji gimnaziji, a ga je že v juliju 1942 italijanski okupator aretiral in poslal v internacijo, najprej v Monigo in nato v Gonars. Od tam se je bolan vrnil v Novo mesto, ob razpadu italijanske vojske pa odšel v partizane, kjer je v februarju 1944 postal sodelavec Znanstvenega inštituta na Bazi 80, nekaj mesecev kasneje pa njegov stalni arhivar.

Po koncu vojne je v Ljubljani delal kot arhivar v Inštitutu narodne osvoboditve, nato kot višji arhivar v Muzeju narodne osvoboditve, v maju 1951 pa je prevzel vodstvo Dolenjskega muzeja v Novem mestu. Kot njegov ravnatelj je bil leta 1975 upokojen.

*

Če se zdaj ozremo na Jarčevo delo, ki ga je opravljal kot profesor, arhivar, muzealec pa še v drugih panogah, bi spoznali nekako takole:

Devet let **pedagoške službe** je Janka Jarca tesneje povezal z mladino, ki ji ni bil suhoparni predavatelj, ampak je znal v pouk vnesti marsikaj, česar takratni, dostikrat togi učbeniki, dijakom niso nudili. Prav zato je mnogim mladim ljudem ostal v spominu kot profesor, ki je znal učno snov napraviti prijetno in zanimivo, hkrati pa jo prikazati tudi z drugih vidikov, saj za posamezno zgodovinsko obdobje niso bili pomembni le politični in vojaški dogodki, ampak so jih pregnetali tudi gospodarski, tehnični, kulturni, civilizacijski, svetovnonazorski in še drugi tokovi. Zato je mladim ljudem poleg profesorja skušal biti še mentor in jih napotiti, da bi tudi sami razmišljali, ko se bodo kasneje odločili za tako ali drugačno življenjsko pot.

Razmišljati, raziskovati, ustvarjati! To je bilo tudi za profesorja Jarca kot **zgodovinarja** življenjsko vodilo. Ne se zadovoljiti samo z znanjem, ki ga je človek prejel od drugih, tudi sam naj bi skušal k temu kaj dodati. In tako so že leta 1935 pričeli izhajati Jarčevi zapisi, članki, razprave in tudi samostojne publikacije. Predvsem o Novem mestu in njegovem narodnem preporodu, o društvenem življenju, o pomembnih ljudeh, ki so v prejšnjih stoletjih živeli na Dolenjskem.

Med narodnoosvobodilnim bojem na Rogu in v letih Jarčevega službovanja v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani je bilo seveda njegovo zgodovinopisje usmerjeno v »**ново stvarnost**«, če tako imenujemo mnoge članke v zvezi z medvojnimi partizanstvom. Vendar se je tudi tu Janko Jarc posvečal predvsem Dolenjski in Beli krajini. To njegovo podrobno raziskovanje medvojnega zgodovine pa je leta 1967 dozorelo v monografijo *Partizanski Rog*, ki je po desetih letih doživelo novo razširjeno, pretehtano in dognano izdajo (380 strani). V njej je Jarc segel v najstarejše slovenske poselitve tega mogočnega pogorja in nas prek stoletij popeljal v zadnje medvojnne čase, ko je Rog postal središče osvobodilnega boja.

Leta 1975 se je Jarc upokojil, vendar s pisanjem ni prenehal. Vedno bolj pa se je iz sedanosti umikal v preteklost in je tako zlasti v zadnjem desetletju v raznih zbornikih, kulturnozgodovinskih vodnikih, revijah in časopisih pa tudi v spremnih besedah k raznim knjigam odgnil številne zanimivosti iz preteklih stoletij Novega mesta in Dolenjske.

Prav tako je Janko Jarc opravil pomembno delo kot **arhivist**, saj je že leta 1936 kot mlad gimnazijski suplent za svojo strokovno profesorsko nalogo pregledal, popisal in shranil ostanke novomeškega mestnega arhiva in jih tako rešil pred popolno pogubo. Tudi med osvobodilnim bojem je po italijanski kapitulaciji spravljal na varno pomembne okupatorske arhive. Še tesneje pa se je z arhivi srečeval, ko je bil leta 1944 kot arhivar dodeljen partizanskemu Znanstvenemu inštitutu in je to delo nadaljeval tudi v Ljubljani v Muzeju narodne osvoboditve vse do svojega odhoda v Novo mesto. Pa tudi tu je v okrilju Dolenjskega muzeja takoj spočetka poskrbel, da je arhivsko gradivo, ki je pričelo dotekati z vseh strani, dobilo v pritličju muzejske stavbe začasne prostore in honorarnega arhivarja.

Sicer pa se je Jarc kot **muzealec** moral lotiti vsega prav spočetka, saj Dolenjski muzej, ki je bil formalno sicer ustanovljen, leta 1951 ni imel niti prostorov niti osebja. Prvi ravnatelj je našel le kup muzejskih predmetov, ki so bili stlačeni v skromni sobi v pritličju novomeške proštije. Šele dve leti kasneje, ko je bila obnovljena v vojni močno poškodovana križatija, je mogel tjakaj namestiti samo takratno kulturnozgodovinsko zbirko in nekaj primerkov arheologije, medtem ko je pritličje, kot je bilo že povedano, zasedel arhiv.

Z veliko vztrajnostjo pa je Jarc glede novih prostorov počasi le uspel. Leta 1964 je v neposredni bližini muzeja zrasla nova galerija, naslednje leto pa je muzej v soseščini pridobil še meščansko Ropasovo hišo, ki so jo namenili za etnološko

B. Jakac: Janko Jarc, 1945. Začeto v Srednji vasi pozimi 1944, končal 9. aprila 1945

zbirko, medtem ko so za oddelek osvobodilnega boja zgradili novo stavbo, v kateri je muzej našel tudi študijske in upravne prostore. Jarc je bil sicer takrat že v pokoju, vendar so bila v to gradnjo vtkana tudi njegova prizadevanja in minulo delo. Poskrbel pa je, da sta bili še za njegovega ravnateljavanja odprti zbirki osvobodilnega boja v Pleterjah in Dolenjskih Toplicah.

Seveda se je Jarc v teh letih potrudil, da pridobi za muzej dober strokovni kader. Naj omenimo samo arheologa Toneta Kneza, klasičnega filologa dr. Jožeta Mlinariča, ki je imel na skrbi arhiv, etnologa Danico Zupančič-Zevartovo in dr. Janeza Bogataja, zgodovinarja novejšje zgodovine Antona Štampoharja, ki so se kmalu uveljavili s kvalitetnimi strokovnimi deli. Tajniške posle je takrat prizadevno opravljala Slavka Ložar, prvemu hišniku Janezu Golobu pa je sledil Mirko Muhič, ki se je kot odlični mizar lotil tudi restavriranja lesenih muzejskih eksponatov. Seveda se je ta seznam muzejskih delavcev tudi po Jarčevem odhodu v pokoj še naprej širil, osnovni kader pa je bil vsekakor dobro izbran.

Ne smemo pa tudi mimo vzporednega **spomeniškovarstvenega dela** Janka Jarca, ki ga je ta zavzeto opravljal kot častni zaupnik republiškega Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije. Zlasti v petdesetih letih, ko je bilo v Novem mestu in po deželi še vse polno razdejanj in ruševin, je bila dragocena pomoč slehernega, ki mu je bilo pri srcu, da se vsaj nekaj tega strokovno in kvalitetno in tudi estetsko obnovi. Da se na primer v Novem mestu uredi vhod na Ljubljanskih vratih, da se na trgu odprejo zazidane arkade in tjakaj postavi iz kamna klesani vodnjak in morda kak spomenik. Da se na fasadah in v hišah ohranijo stare arhitekturne vrednote, da se za nekatere stavbe poišče nova namembnost, na primer za staro križatijo, ki naj postane muzej, in za nekdanjo kresijo, kamor naj bi se vselila študijska knjižnica.

In bila je sreča, da se je takrat v prizadevanjih za obnovo Novega mesta pa tudi okoliških gradov in drugih stavb, znašla trojica: Marjan Mušič, Božidar Jakac in Janko Jarc – arhitekt, umetnik in zgodovinar! Trojica, ki je budno bedela nad obnovo, da ta ne bi skrenila s prave poti. Pri tem pa so vsi trije tesno sodelovali z republiškim in kasnejšim regionalnim Zavodom za spomeniško varstvo in nekaterimi razgledanimi domačini, ki so bili voljni prisluhniti njihovim nasvetom. Ni šlo lahko, vendar je treba reči, da je to, da ima danes marsikateri del Novega mesta lepo, zgodovinsko in estetsko podobo, prav njihova zasluga.

Seveda pa je bilo pri muzejskem, spomeniškovarstvenem, kulturnem in drugem delu Janka Jarca nujno, da se je kot javni delavec vključil v razne odbore, svete, komisije, uredništva... Bil je tudi občinski odbornik, delal je v okrajnem in občinskem svetu za prosveto in kulturo, bil je član republiškega muzejskega sveta, sodeloval je v petih uredniških odborih dolenjskih časopisov, zbornikov in založbe, sam pisal v revije in dnevno časopisje ter opravljal še drugo. Svojo tehtno besedo je pogosto zastavil na sestankih, sejah, komisijah in simpozijih, bil je povsod, kjer je čutil, da lahko s svojim delom in sposobnostjo pripomore pameti in pošteni stvari do uspeha.

Potem tudi ni čudno, če so se ga tu in tam včasih spomnili s kakim priznanjem in odličjem. Na primer z republiško Valvasorjevo nagrado za posebne dosežke v muzejstvu in dvema Trdinovima nagradama za njegovo strokovno zgodovinsko pisanje. Za dolgoletno uspešno delo na muzejskem in kulturnem področju je prejel veliko plaketo Novega mesta, odličje pa mu je podelila tudi občinska raziskovalna skupnost. Za svoje življenjsko delo je dobil nagrado vstaje slovenskega naroda, ob življenjskih jubilejih pa se ga je v Novem mestu dvakrat spomnil domači občinski

odbor Zveze borcev. Jarc ima red zaslug za narod, je pa tudi častni član Belokranjskega muzejskega društva in Arhivskega društva Slovenije.

Še na nekaj ne smemo pozabiti pri današnjem slavlencu. Na Jarca kot literata. Na njegovo povezanost s slovensko lepo besedo. Res osebno do kraja skromnega človeka, saj skoraj nihče ne ve, da profesor tu in tam ustvari tudi kako pesem. Za svojo rabo, bi lahko rekli, saj doslej še nikoli nobena ni bila natisnjena. Morda pa bomo kak Jarčev pesniški utrinek le prebrali ob njegovem letošnjem življenjskem jubileju.

Korenine Jarčeve ljubezni do literature so namreč globoke in segajo že v njegova srednješolska leta, ko je kot gimnazijski petošolec leta 1919 priklical v življenje dijaško društvo Vesna in njeno rokopisno glasilo, ki je nosilo isto ime. Prve tri letnike je sam uredil in vanje kot »skriptor« prepisal svoje in druge dijaške prispevke. Na žalost pa so ti trije letniki Vesne izgubljeni.

Že pred zadnjo vojno je bil Jarc v letih 1937 do 1940 tudi sourednik ljubljanske Kronike slovenskih mest in je tamkaj skrbel za prispevke iz Novega mesta in Dolenjske. Po vojni pa je sodeloval, kot smo že omenili, v raznih uredniških odborih in je bil tako tudi tam vseskozi povezan s strokovno literaturo in leposlovjem.

*

Taka je bila doslej, vsaj v glavnih obrisih, življenjska pot profesorja Janka Jarca. Bogata, rodovitna, opravljena vestno in dobro. Veliko nam je razkril, razložil, ohranil. Marsikak temelj je postavil, na katerem bo poslej lažje graditi.

Za vse to pa mu gre naša iskrena zahvala!

Jože Dular

Pripomba uredništva

Avtor tega spremnega članka prof. Jože Dular je v zadnji številki letošnje dolenjske revije Rast (december 1993) objavil tudi obširen zapis Brušena čaša Janka Jarca, v katerem govori o življenju in delu jubilaranta ter o svojih srečanjih in sodelovanju z njim.

FRANC ANTON BRECKERFELD O NOVEM MESTU 1790

Franc Anton Breckerfeld je bil eden izmed tistih, ki so se v prvi polovici 18. stoletja v Sloveniji ukvarjali s proučevanjem naravnih razredov. Njegov delo je bilo objavljeno v 1790. letu v Ljubljani v knjigi *Ueber die Naturgeschichte der Provinz Steyermark*, ki jo je izdal Johann Baptist Hell. Breckerfeld je v tej knjigi opisal 11 naravnih razredov, ki so danes znani kot Breckerfeldovi naravni razredi. Njegova delovanja so bila pomembna za razvoj naravne zgodovine v Sloveniji, saj je bil prvi, ki je opisal naravne razrede v Sloveniji. Breckerfeld je v svoji knjigi opisal 11 naravnih razredov, ki so danes znani kot Breckerfeldovi naravni razredi. Njegova delovanja so bila pomembna za razvoj naravne zgodovine v Sloveniji, saj je bil prvi, ki je opisal naravne razrede v Sloveniji.

Za vse življenje je bil Breckerfeld znan kot eden izmed tistih, ki so se v prvi polovici 18. stoletja v Sloveniji ukvarjali s proučevanjem naravnih razredov.

Breckerfeld je v svoji knjigi opisal 11 naravnih razredov, ki so danes znani kot Breckerfeldovi naravni razredi. Njegova delovanja so bila pomembna za razvoj naravne zgodovine v Sloveniji, saj je bil prvi, ki je opisal naravne razrede v Sloveniji. Breckerfeld je v svoji knjigi opisal 11 naravnih razredov, ki so danes znani kot Breckerfeldovi naravni razredi. Njegova delovanja so bila pomembna za razvoj naravne zgodovine v Sloveniji, saj je bil prvi, ki je opisal naravne razrede v Sloveniji.

Breckerfeld je 1790. letu objavil svojo knjigo *Ueber die Naturgeschichte der Provinz Steyermark*. Na tem gradku je danes muzej, ki je bil ustanovljen leta 1990. Muzej je namenjen spominu na Breckerfeldovo delovanje.

Vse to so bili mikali naravni razredi, saj pa se je Breckerfeld ukvarjal s proučevanjem naravnih razredov v Sloveniji. Breckerfeld je v svoji knjigi opisal 11 naravnih razredov, ki so danes znani kot Breckerfeldovi naravni razredi. Njegova delovanja so bila pomembna za razvoj naravne zgodovine v Sloveniji, saj je bil prvi, ki je opisal naravne razrede v Sloveniji.

Franc Anton Breckerfeld je bil eden izmed tistih, ki so se v prvi polovici 18. stoletja v Sloveniji ukvarjali s proučevanjem naravnih razredov.

Njegova delovanja so bila pomembna za razvoj naravne zgodovine v Sloveniji, saj je bil prvi, ki je opisal naravne razrede v Sloveniji.

Jožef Wagner: Novo mesto okoli l. 1840, litografija

Ljubljanski deželni arhiv hrani obsežen rokopis, ki je važen vir za zgodovino Novega mesta v drugi polovici XVIII. stoletja, vsebuje pa tudi množino podatkov za starejšo dobo. Spisal ga je 1790. l. Franc Anton Breckerfeld, uporabljala in izpisovala pa sta ga Heinrich Georg Hoff v »Gemälde Krains« in Ivan Vrhovec v svoji »Zgodovini Novega mesta«. Ker je rokopis zanimivo pričevanje sodobnika, ki je z bistrim očesom opazoval življenje malega podeželskega mesteca, in ker oba izpisovalca nista povsem izčrpala njegove vsebine, hočem v sledečem sestavku prevesti predvsem ona mesta, kjer Breckerfeld opisuje Novo mesto in Novomeščane, kot jih je gledal sam, pri tem pa še zapisal marsikako opazko, ki kaže zanimiv odnos pisatelja do važnejših vprašanj njegove sodobnosti.

Za uvod naj služi nekaj besed o Breckerfeldih¹ in rokopisu samem ter njega dosedANJI uporabi.

Plemenitaški rod Breckerfeldov je bil morda slovenske krvi. Ena njih veja se je še v začetku XVIII. stoletja imenovala Pleško pl. Breckerfeld, predniki našega avtorja pa so se že v sredini XVIII. stoletja podpisovali le Breckerfeld. Značilna poteza za te je nekaka praktično-znanstvena usmerjenost. Adam in njegov sin Wolfgang Konrad sta bila znana zdravnika. Adamov vnuk Janez Sigismund uvažan upravni državnik, pravnuk Franc Anton pa narodni gospodar, zbiratelj narodnega blaga in historik.

O zdravniku Adamu Breckerfeldu je zapisal kanonik Janko Barle v svoji razpravi »O zdravstvu staroga Zagreba«,² da je prišel kot zdravnik l. 1643. v Zagreb na mesto nekega Paglichija, ki je v tem letu odšel iz Zagreba. Pri očetu Adamu je sin Wolfgang Konrad,³ rojen v prvi polovici XVII. stol. in umrl 10. maja 1710., gotovo dobil prve pobude za študij zdravništva, se nato izobrazil in izpopolnil v svetu in leta 1656. stopil v službo kranjskih deželnih stanov ter postal fizik v Novem mestu. Kmalu je zaslovel po vsej bližnji in daljni okolici, zlasti po Vojni krajini. O njem piše J. Barle, da so mnogi hrvatski odličniki prihajali k njemu v Novo mesto po zdravniške svete ali celo ostajali v mestu v njegovi oskrbi, pogosto pa so ga tudi klicali na Hrvaško na konzilij. Med onimi, ki so k dr. W. K. Breckerfeldu (Barle piše Breckenfeld, Valvasor pa Brehenfeld in Bruckenfeld) prihajali po zdravniško pomoč ali ga klicali v svojih tegobah, našteva J. Barle vlastelina iz Stanjevca grofa Adama Ratkaja, vojaškega poveljnika Franja Chernkoczyja iz Črnkovca in zagrebškega škofa Martina Brajkovića.

W. K. Breckerfeld je 1699. zamenjal z Mordaxom svoje rodbinsko imetje Impale za Stari grad v bližini Novega mesta. Na tem gradu je doraščal njegov, 11. aprila 1689. v Novem mestu rojeni sin Janez Sigismund.⁴

Tega ni več mikala zdravniška slava, pač pa se je njegova nadarjenost razodevala v množini večinoma Kranjsko zadevajočih rokopisov gospodarsko-upravnega značaja, bil ljubitelj umetnosti in lepe knjige in se sam poizkušal v slikarstvu. Njegovi spisi, kot jih našteva sin Franc Anton in po njem H. G. Hoff (Gemälde Krains II. 48), kažejo resnično mnogostransko zanimanje in znanje starogradskega graščaka. Med njegovimi šestnajstimi rokopisi, ki so deloma ohranjeni v ljubljanskem deželnem arhivu, so spisi gospodarske, pravne in upravne vsebine, poleg njih pa tudi spiski domačih plemiških rodbin s historičnimi opombami, za natisk pripravljeni računski priročnik, slovarček nemškega, francoskega, latinskega in italijanskega jezika, pravopisna navodila itd.

Sin Franc Anton piše o njem:

»Njegovi rokopisi pričajo o mnogostranski učenosti. Njegove slike v olju očitujejo mojstrsko roko, ki jo bo cenil vsak poznavalec, slike pa bi bolj zaslužile, da bi

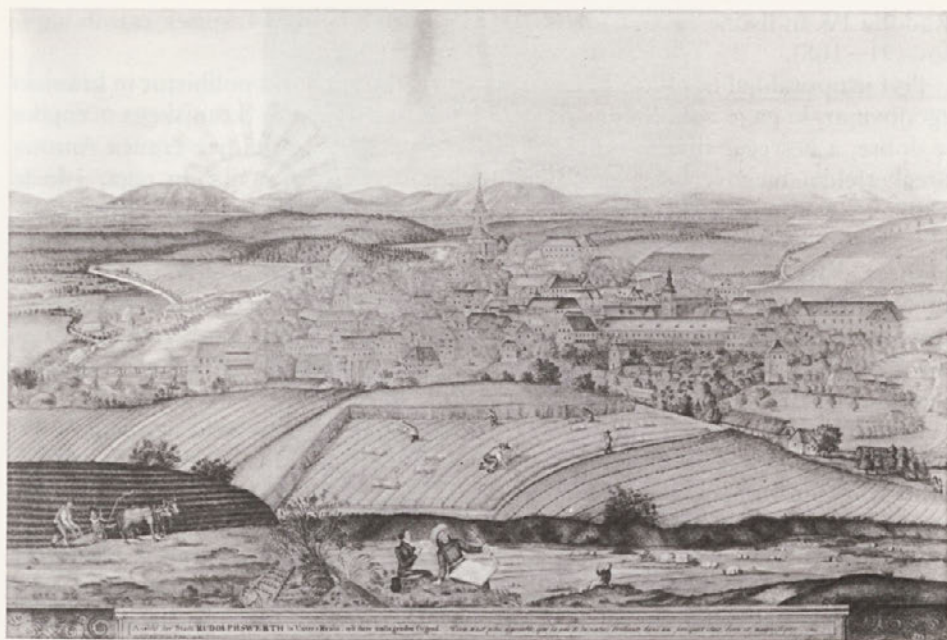
bile razstavljene v kaki znameniti galeriji, kot pa da vise v podeželskem dvorcu na Starem gradu. Bil je umetnik na klavirju, bil tudi matematik, vendar je to stran svoje velike nadarjenosti očitoval le v raznovrstni sestavi sončnih ur. Imel je smisel za lepo književnost in je ugajal s svojimi posrečenimi epigrami. V latinskem, italijanskem in francoskem jeziku je bil ravno tako spreten kot v nemškem ali kranjskem (slovenskem). Bil je tudi državnik, v katerem je deželni glavar Saurau našel moža, ki mu je uredil deželne finance in policijsko službo. Ko je bil omenjeni deželni glavar dalje časa odsoten, je bil on upravitelj dežele in vodil krmilo vlade: bil je predsednik stanovsko-odborniškega urada, deželnosodni prisednik, pomožni okrožni glavar na Dolenjskem, izplačevalec v Vojni krajini, cestni in tržni komisar, pri tem pa so ga rabili še za različne izredne posle.⁵

Janez Sigismund Breckerfeld je umrl prve dni junija 1760. in bil 8. junija pokopan v rodbinski grobnici v novomeški frančiškanski cerkvi.

Franc Anton Breckerfeld⁶ je bil rojen na Starem gradu 3. januarja 1740. Zrastel je v kulturnem starograbskem ozračju, tehtna in duhovita beseda lastnega očeta mu je bila prva učiteljica, kot mu je prva izobraževalnica gotovo bila domača knjižnica. Ta je že od časov njegovega deda Wolfganga Konrada hranila večjo zbirko naravoslovnih in medicinskih del, vsaj deloma še danes ohranjenih v dediščini poslednje starograbske gospe, grofice Margheri. Tej zbirki je oče Janez Sigismund gotovo priključil vrsto gospodarskih, pravnih, zgodovinskih in leposlovnih knjig, s katerimi je v dolensko zakotje prihajal že tudi prvi dih novih istodobnih idej, ki so vznemirjale duhove po širokem svetu. Ob njih in modrem očetovem vodstvu se je ostrilo razumevanje mladega plemenitaša za vsakdanje potrebe domačega gospodarstva in njega izboljšanje, globilo zanimanje za preteklost domačih krajev ter ga obenem približalo preprostemu ljudstvu, da je prisluhnil njega govoric in začel zapisovati narodne pregovore in zbirati izraze, kot jih je okoliški kmet rabil pri tkalstvu in za razne dele pluga, ostrejša in stiskalnic, nabiral imena orodij in podobno. Kot praktičen poljedelec je v spomenici Kranjski kmetijski družbi sporočil svoje misli o izboljšanju vinogradništva in napisal dragocene pripombe k vinogradniškemu zakonu. Valvasorjeve historično-topografske črtice je izpopolnil z važnimi dodatki v svojih »Dopolnilih k Valvasorju«, zlasti za nekatere kraje in gradove na Dolenjskem. Nekatere je razširil v cele monografije in ona o šent-petrski fari je bila več kot štirideset let po njegovi smrti priobčena v *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*.⁷

V začetku XIX. stoletja so kranjski deželni stanovi imenovali Breckerfelda za polnomočnega komisarja ob priliki davčne regulacije v pazinski grofiji (1803.) in potovanje po Istri mu je dalo snovi za rokopis o Istri in tamkajšnjih razmerah. Tri leta nato pa je umrl v Ljubljani dne 30. januarja 1806., star 66 let.

V dobi, ko je še živel na Starem gradu, se je vsaj za nekaj časa priselil k njemu sorodnik p. Janez Nepomuk Breckerfeld, bivši zakristan po Jožefu II. razpuščene stiške opatiije.⁹ O tem se pripoveduje, da je prinesel s seboj tudi one slike stiških opatov, ki so še danes v dosti slabem stanu ohranjene v zapuščini zgoraj omenjene poslednje starograbske graščakinje. Vplivu pregnanega meniha je najbrže pripisati Breckerfeldovo nerazpoloženje do reformnih naredb Jožefa II., v kolikor ni na njegova usta govorila plemenitaška konservativnost sploh. Gotovo pa je Breckerfeld zvedel iz pripovedovanja p. Janeza marsikako podrobnost iz poslovanja novomeškega okrožnega glavarja Ursinija grofa Blagaja, s čimer je potem zabelil svojo uničujočo sodbo o tem uradniku.

Oton Škola: Pogled na Novo mesto l. 1836, akvarel

Ko je Franc Anton v svojem grajskem zatišju slonel sklonjen nad belimi polami papirja, pisal svoja »Dopolnila« in snoval obširen spis »Versuch und Beitrag zu einer Landkrainerischen Topographie«, je gotovo bila njegova najsikritejša želja, da bi njegovo delo ne obležalo samo na policah njegove knjižnice ob očetovi ob širni rokopisni ostalini, temveč se v tisku razširilo po deželi. Morda je denarnim neprilikam pripisati, da tega ni mogel izvesti, in menim, da je tudi nase mislil takrat, ko je v rokopisu o Novem mestu, govoreč o »slovitih meščanih«, zapisal: »Oni, ki jim je manjkalo sredstev, da bi množino svojega znanja v tiskanih knjigah objavili, so si pomagali z rokopisi, da ustrezajo poznavalcem in prijateljem« (str. 32.). Na te vrste težave, vsaj deloma, morda meri tudi Hoffova, F. A. Breckerfelda zadevajoča opazka o »kranjskem učenjaku iz dobre, a nesrečne hiše«. ⁸

Rokopisni sestavek F. A. Breckerfelda, ki nas v tem članku zanima, obsega 97 popisanih strani in nekaj praznih listov folio formata. Celotni naslov se glasi:

Neustädtl – Rudolphswerth
1790
24ten April
Versuch und Beitrag
zu einer
Landkrainerischen Topographie
von
F. A. v. B.

Rokopis je v glavnem razdeljen na štiri dele: 1. Zgodovina Novega mesta (1–58); 2. seznam hišnih posestnikov in meščanov, urejen po ulicah in trgih ter zapovrstnih hišnih številkah (61–68); 3. prepis ustanovnega pisma vojvode

Rudolfa IV. in listine cesarja Jožefa II. (71–77 in 83–86); 4. spisek raznih napisov (91–108).

Prvi je uporabljal ta rokopis Heinrich Georg Hoff, nemški polihistor in kranjski zgodovinar, ki ga je »okoliščina, da je dobil po smrti nekega kranjskega učenjaka iz dobre, a nesrečne hiše, umrlega kratko pred 1808., torej pač Franca Antona Breckerfelda, njegove beležke o Kranjski in Istri«, pripravila do tega, »da je 1808. v Ljubljani pri Kornu izdal v treh zvezkih Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien.«⁸ Hoff je v II. zvezku omenjenega dela str. 33.–64. skoro doslovno prepisal iz Breckerfeldovega rokopisa, kar se mu je zdelo potrebno za opis Novega mesta, izpuščajoč pri tem le to, kar bi bilo za Novomeščane ali nekatere vidnejše osebe manj prijetno, kot pravilno ugotavlja Ivan Vrhovec v svoji »Zgodovini Novega mesta«, str. III.

Drugi, ki je z večjim pridom in izčrpnije uporabil Breckerfeldovo delo, je bil Ivan Vrhovec. Ko je zbiral gradivo za svojo Zgodovino, mu je takratni muzejski arhivar Anton Koblar med ostalimi arhivalijami gotovo preskrbel tudi ta rokopis, vendar v Breckerfeldovo avtorstvo Vrhovec ni čisto verjel, čeprav je bil A. Koblar o njem prepričan. Menil je celo, da je bil pisec frančiškan, čeprav je pravilneje dopuščal, da bi bil lahko avtor tudi kak dober prijatelj novomeških frančiškanov, kar za Breckerfelda gotovo velja. Vrhovcu ni podrl vseh dvomov niti dejstvo, da je avtor sam, čeprav samo z začetnicami, signaliral svoje delo.

Kot je videti, Vrhovec tudi ni podrobno primerjal Hoffovega teksta z Breckerfeldovim, ker bi sicer ne mogel prisoditi n. pr. na 155. strani svoje Zgodovine skoro dobesednega prepisa iz Breckerfelda na rovaš dobrega Hoffovega poznanja novomeškega življenja one dobe, medtem ko sam na treh straneh tik pred omenjenim citatom točno po Breckerfeldu navaja seznam gvardijanov novomeškega frančiškanskega samostana in ga tudi sicer pogosto citira.

Breckerfeldovo delo je tudi koncepcija in periodizacija zgodovine Novega mesta, kar je Vrhovcu služilo za zasnovno in izvedbo lastnega teksta, ki ga je seveda izpopolnil in razširil s podrobnim študijem arhivalnega gradiva, v kolikor ga je v Novem mestu mogel dobiti ali pa ga je imel na vpogled iz deželnega arhiva v Ljubljani.

Čeprav se je I. Vrhovec pri pisanju novomeške zgodovine tesno naslanjal na Breckerfelda in ga obilno citiral, včasih pa to tudi opustil, vendar ni s tem prav nič zmanjšana vrednost njegovega dela. Treba pa je vsekakor poudariti, da bi brez neumornega zbiralca gradiva Antona Franca Breckerfelda in njegovega prvega obširnega teksta zgodovine Novega mesta morda sploh ne prišlo do Hoffovega spisa o Kranjski in Istri in bi tudi Vrhovcu bilo njegovo delo oteženo.

*

Ker je Hoffovo delo danes širši javnosti teže dostopno in je tudi Vrhovčeva Zgodovina Novega mesta postala dosti redka in ker sta poleg tega oba tu in tam nepopolno izčrpala Breckerfeldov rokopis, naj sledi nekaj mest, ki so značilna za Novo mesto in Novomeščane ob koncu XVIII. stoletja. Številke v oklepajih označujejo stran rokopisa, ležeče tiskane besede sem vnesel zaradi lažjega čitanja prevoda, v oglatem oklepaju pa so navedene opombe ali poprave avtorja samega.

(1) »Deželnoknežje mesto Rudolphswerth, v deželnem jeziku Novumestu imenovano, je pod cesarjem Jožefom II. izgubilo svoje nemško ime, ki ga je dotlej nosilo po svojem ustanovitelju; to ime je bilo z gubernijalno odredbo z dne 1. sep-

Fišerjeva hiša na Bregu. Foto: Rudi Jereb

tembra 1783. spremenjeno v Neustädtl, dolensko okrožje pa v novomeško okrožje.

Mesto je sedež okrožnega glavarja, ki je obenem imenovan gubernijalni svetnik; poleg njega so na okrožnem uradu še 3 okrožni komisarji, 1 tajnik, 1 registrator, 1 zapisnikar, 1 okrožni blagajnik [od januarja 1790. do 1791.] in še nekaj pisarniških uradnikov, *skupaj* približno 12 oseb. Mestni magistrat tvorijo mestni sodnik [upravitelj mestnega sodišča], osem svetovalcev, 1 mestni blagajnik in mestni sindik ali mestni pisar. V mestu je gimnazija, kjer poučujejo frančiškani v šestih latinskih humanitetnih razredih kot tudi na normalni nemški glavni šoli; v *njem* je infulirani prošt s 6 korarji, (2) ki opravljajo mestne župnijske posle. Mesto ima prostorno vojašnico, zgrajeno 1778., poštni urad, dve lekarni in ravno toliko izučениh zdravnikov, katera redno plačujejo deželni stanovi; ne šteje pa z gimnazijo, frančiškanskim in razpuščenim kapucinskim samostanom, rotovžem, kapitljem in komendo več kot 270 hiš. Te so v redu razvrščene ob štirinajstih ulicah in trgih, ulice pa se stekajo na velikem in prostornem trgu, ki ga dobro zidane hiše še dosti prijetno krasijo. V mestu je 6 cerkva [4, sedaj 3], sicer pa niti enega javnega poslopja, nikake redute, ne gledališča, ne carinarnice, nikake kavarne, ne biljardne dvorane, ne kegljišča, ne strelišča. Zato nima to mestece prav nič privlačnega na sebi, da, razen Marijinega stebra pri sveti Katarini (3) nikakih kipov, stebrov ali spomenikov. Dovoz se vrši skozi dolenja vrata poleg mostu čez Krko od hrvatske strani ali skozi gorenja vrata po ljubljanski in že zanemarjeni celjski cesti.

To mestece leži zelo prijetno na malo visečem kraju, ki ga okoliški rodovitni griči oblikujejo v romantično dolino tam, kjer se Krka tako zavije, da tvori mestece skoro polotok; leži ob vojaški cesti, ki vodi iz Ljubljane v Karlovec na Hrvaškem, nekako v sredini med obema mestoma, od katerih je enako oddaljeno

za štiri *poštne* postaje, to je približno po deset ur. K polepšanju kraja ne prispevajo malo blizu ležeči gradovi in gradiči Neuhoř, Kamen, Grm, Pogance, Ruperčvrh in Bajnof, vendar manjka lepih vrtov (4) in udobnih sprehajališč za razveseljevanje meščanov.«

Po tem opisu mesta in njegovega položaja pripoveduje Breckerfeld o najstarejši zgodovini Novega mesta, zavrača mnenje, da bi bilo iskati začetka mesta v davnih dneh pred Rudolfom IV. (Prim. Vrhovec n. o. m. 7 sl.) in ponovno podčrta, da se prava zgodovina Novega mesta začne šele z ustanovnim pismom vojvode Rudolfa IV. z dne 7. aprila 1365. Po opisu grba in pečata mesta navaja Breckerfeld nekatere za Novo mesto važnejše dogodke iz bojov za celjsko dediščino in turških vpadov ter končno ugotavlja, da je ustanovitev Karlovca (1479.) sicer prinesla Novemu mestu večjo varnost, povzročila pa njegovo gospodarsko propast (4–8). Potem nadaljuje:

(9) »Česa vsega ni to mesto izgubilo? Kje je mestni špital z vsemi svojimi posestvi? Niti sledu ni več o njem. Desetine, Dilančev fond za balo revnim meščankam, gorsko pravo v Trški gori, mestni gozd v Brezovcu, mestna posestva, kot na primer Kochovo, travniki, mestni vrtovi, mlini, ribiške pravice, mesnice, in končno še mestni stolpi in dva osemfuntna topa, vse je bilo v malo obetajočem upanju prodano na dražbi. Mesto ni od tako pridobljenega denarja imelo nikakega haska ne koristi. Od časov tega nesrečnega sistema (*domestikalni sistem*, glej Vrhovec 128 sl.), to je od 1760., se je zlo kot prisad zajedlo v jedro mesta in ga divje razjeda, da mu skoraj ni pomoči.

Za časa dveh, za mestne zadeve postavljenih deželno-pravnih in političnih svetovalcev, g. barona Leopolda (10) Livija Schwaba-Lichtenberga in grofa Janeza Nepomuka Ursinija-Blagaja je doseglo zlo svoj vrhunec. Pokazalo se je to za prvih let vlade Jožefa II., ko so poželjivo zagrabili za vse, s čimer se ni za Marije Terezije pravilno ravnalo. Kot zaprošene, tako so bile tudi odrejene preiskave o izmišljenih pritožbah meščanov. Oni, ki je pri tem plačal ceho, je bil mestni blagajnik Vaclav Skubic, ki je deset let sicer na običajni način, vendar morda preveč lahkomišljeno polagal račune, katere pa je okrožni urad vedno potrjeval. Ta je moral potem, ko so ovrgli vse po okrožnem uradu sopolpisane spise in priloge, v trenutku za deset let nazaj vse te uradno z obširnimi popravki pravilno sestaviti. Presenečenemu, ker tega ni mogel tako hitro napraviti, je oficiant deželnega knjigovodstva Franc Hradetzki čisto protizakonito vsilil v podpis neki račun; in takoj nato so mu, da bi z enim zamahom razvozlati ta gordijski voz, zaplenili vse imetje in premoženje, zaplenjeno pa na dražbi prodali. Tako je Hradetzki izvršil naloženo naročilo in 2. januarja 1783. zapustil mesto. Skubičevo, na dražbi prodano premoženje ni zadostovalo za kritje prehitro in ne dovolj utemeljeno *izračunanega* primanjkljaja. Zato so zaradi soodgovornosti pritegnili tudi takratnega okrožnega glavarja J. K. Klassenaua, da doplača ostanek. (11) Tudi v to zadevo vpletena imenovana gospoda svetovalca in poročevalca sta bila preiskovalna komisarja, a se nista samo spretno izvila iz zanke in odvalila težko breme s sebe, ampak sta hotela, da bi bila kot zaslužna državna uradnika in svetovalca še nagrajena. Leopold Livij Schwab-Lichtenberg je bil upokojen s polno plačo, grof Blagaj pa je bil v ravno istem letu 1783. v ravno istem mestu Novem mestu, ki je pod njegovim referentstvom prišlo v nered, postavljen za okrožnega glavarja. In kvart, ki jih je mešal, ni hotel deliti v prav nikako korist mestu.

V tej igri ponesrečenemu blagajniku odvzeti in mestni blagajni zapadli denar, 8354 fl. 26 kr. in 2 v., ni mestu prav nič hasnil in koristil. Takoj nato je dobil suši-

Ogorcutz

Mehovec Raxpet

Novo mesto – Glavni trg

co. Prekanjeni okrožni glavar grof Blagaj je prisilil meščane na obvezo, da morajo eden za vse in vsi za enega jamčiti za morebitni primanjkljaj v mestni blagajni, zato pa imajo meščani pravico, da si izberejo poštenega blagajnika. Obvezali so se in izvolili za blagajnika Gottlieba Schreyerja. Ta je bil pravi! Ali v upravljanju (12) blagajne je bil podrejen ukazom okrožnega glavarja. Pri takem preokretu stvari je prišla mestna blagajna v času Blagajevega glavarjenja, to je od 17. septembra 1783. do 19. decembra 1786., v tako slabo stanje, da ni bilo niti Skubicu odvzete niti od Klassenaua dopolnjene vsote ne naložene, ne v gotovem, ne v kaki za mesto koristni ustanovi, da, pri pregledu blagajne ob koncu leta je bil celo ugotovljen primanjkljaj 125 fl. 36 kr. Tak je bil ekonomski položaj mesta, ko je za svojo službo neprimerni gospod okrožni glavar grof Blagaj moral zapustiti svoj urad, dobil pa vendar radi lokavega sleparjenja z zaslugami milostno letno plačo 800 fl. Meščanstvo je sicer proti takemu ravnanju z mestnimi denarji vložilo pritožbo pri guberniji v Gradcu, a v tej zadevi je bil poročevalec zet grofa Blagaja gospod baron Schwab-Lichtenberg, imenovan Janežič, in so naravno obležale mestne zadeve nerešene v aktih, Novo mesto pa je postavljeno v usmiljenja in obžalovanja vredni položaj, medtem ko grof Blagaj v ljubem miru uživa svojih 800 fl. pokojnine.¹⁰

(13) Mestno gospodarstvo upravlja mestni blagajnik, kar po odpravi deželnega vicedoma nadzoruje okrožni urad, ki račune odobrava in sopodpisuje, končno pa rešuje in potrjuje gubernij v Gradcu. Odkar se je meščanstvo obvezalo, da je porok za vsakega izvoljenega blagajnika [nov. 1783.], ni okrožni urad, kot se zdi, nič več vezan na soodgovornost za morebitni primanjkljaj in računi se pošiljajo neposredno deželnemu knjigovodstvu brez posredovanja okrožnega urada.«

Za tem razpravlja Breckerfeld o mestnem gospodarstvu po domestikalnem sistemu in navaja po tem sistemu določene mestne dohodke in izdatke (13–15) in pravi:

(16) »Iz bilance je razvidno, kako slabo je z mestnimi dohodki. Ali tu ni pravo mesto, da bi k temu delal politične pripombe, ko je namen tega spisa le v topografskem opisu podati zgodovino kraja. Samo to naj povem, da so pred postavitvijo okrožnih glavarjev nadzorovali mesta deželni vicedomi, in mesta so takrat, vsaj to Novo mesto čisto gotovo, živela v mnogo ugodnejših razmerah kot poslej.«

Sedaj preide pisec na odpravo deželnih vicedomov in ureditev okrožnih uradov in našteva vrsto novomeških okrožnih glavarjev do marca 1802., ko je umrl Siegmund pl. Coppini (16–20), kar je deloma izpisal že Vrhovec v svoji Zgodovini str. 125 sl. Med temi glavarji si je Breckerfeld seveda znova posebno privoščil grofa Blagaja, na nadaljnjih straneh pa se zopet lotil opisa takratnega mesta in meščanov:

(20) »Čeprav je Novemu mestu pod temi okrožnimi glavarji, katerih prva skrb od namestitve dalje je moral biti napredek mest, zrastle tudi kakšna korist in izboljšanje, je bilo vendar oboje tako nezatno, da ne morem o tem, kakor bi rad, nič poročati.

Policijsko službo opravlja okrožni urad s pomočjo meščanov. Tedenske tržne cene sicer natančno zapisujejo, kruh pa se kljub temu draži, kakor sta od leta do leta in skoro od dne do dne dražja tudi meso in sol. Nekoč je imelo mesto štiri mesnice, a so bile prodane, in sedaj ima enega samega mesarja, ki tudi edini trguje z mesom. Funt govedine s privago stane danes [1790.] 7 krajcarjev in bo v najkrajšem času, kot zatrjujejo, še za 1½ krajcarja dražja.

(21) Ulice so snažne in hiše so opremljene s števkami. Skoro vsaka hiša ima majhen vrtiček s sadnim drevjem. Tako nenavaden kot prijeten za oko je pogled z višine *kapiteljskega hriba* (Friedenberg) imenuje Breckerfeld, ker je bilo na njem od 24. septembra 1785. do 1799. pokopališče) na mesto, od koder je videti hiše med drevjem, kot bi bile v kakem gaju. Ti vrtovi so nastali iz pogorišč. Prej je imelo mesto več lesenih hiš kot sedaj, zato je tudi pogosto trpelo po požarih. Ker pa bo Novo mesto dobilo izvrsten požarni red in so v pripravi kar najboljše varnostne naprave, upamo, da smo dobro zavarovani pred najstarejšo vseh nesreč.

Dobre pitne vode mesto nima, niti ne javnih vodnjakov. Zamisli nekega okrožnega glavarja (*grofa Blagaja*) se mora mesto zahvaliti za predrago plačano ledenico, ki je sedaj last samo enega meščana in ne služi za splošno uporabo. Iz Novega mesta vodijo v vsa mesta v okrožju [izvzemši v Kočevje dobro urejene trgovske ceste. Klassenau (*okrožni glavar 1767. do 1783.*) je bolj kot drugi pazil na ceste in pod njim je ta oddelek policijske službe v marsičem napredoval. Odkar ni več mestnega špitala, za bolehnne in revne meščane ni več poskrbljeno; in Dilančeva (22) ustanova, iz katere bi morali letno po dve revni meščanski dekleti prejemati 50 fl. za balo, je že morda za vedno izgubljena.

Tovarne ni tukaj še nikdar nobene bilo, kakor tudi sta voda in svet za to pripravna.¹¹ Pa kako bi mogla tudi kaka – posebej ob tako izčrpani mestni blagajni – nastati? Pri popolnoma obubožanih meščanih!!!

Z rokodelstvom je v tem mestecu kar najslabše. Meščan, preveč v skrbi, da si sam pridela kruh in vino, mesto da bi si ga prislužil z obrtjo, se poleg svojega posla preveč bavi s poljedelstvom in vinogradništvom. Tako ni ne koristen obrtnik ne dober kmet: eno je drugemu v napoto. Vsakemu je njegovo rokodelstvo postranska stvar, kar je krivo, da ne dobiš še tako majhnega dela izvršenega prej kot v

6

7

Novo mesto – Glavni trg

treh, šestih, osmih ali še več tednih. Zato marsikdo, predolgega čakanja sit, če le more, iz Ljubljane naročuje, kar rabi. Vrhu tega so izdelki Novomeščanov navadno okorni in šušmarski. Zakaj ti obrtniki bolj popivajo kot delajo. Preveč hodijo po gostilnah, zato je krčmarstvo njih najboljša obrt. (23) Zato se skoro vsaka hiša poteguje za vinotoč. Meščan skoro ne pozna druge zabave kot pijanstvo. Tu je torej mestece, kjer ima Bacchus obilo – Venus pa prav nobenih tempeljev.

Tu navajam vse ta čas v Novem mestu nahajajoče se vrste obrtnikov. Ni jih dovolj, da bi zadostili potrebam okrožja in mesta. Mnogi med njimi niso po rodu domačini; iz onih dežel so, v katerih ne raste vino; to je menda tudi tista vaba, ki jih primamlja, da se tu udomačujejo.«

Na 23.–25. strani so našteje vse takratne novomeške obrti s številom posameznih obrtnikov, kot jih je Vrhovec izpisal na 107. strani svoje Zgodovine, le da ni upošteval nekaterih poznejših Breckerfeldovih popravkov, ki se pa zopet le deloma krijejo s seznamom meščanov-obrtnikov v meščanski matriki iz 1797.

V nadaljevanju svojega rokopisa (25 in 26) našteva Beckerfeld najvažnejše mestne pravice, njih počasni propad in razlaga nazadovanje prvih meščanov in propad obrti:

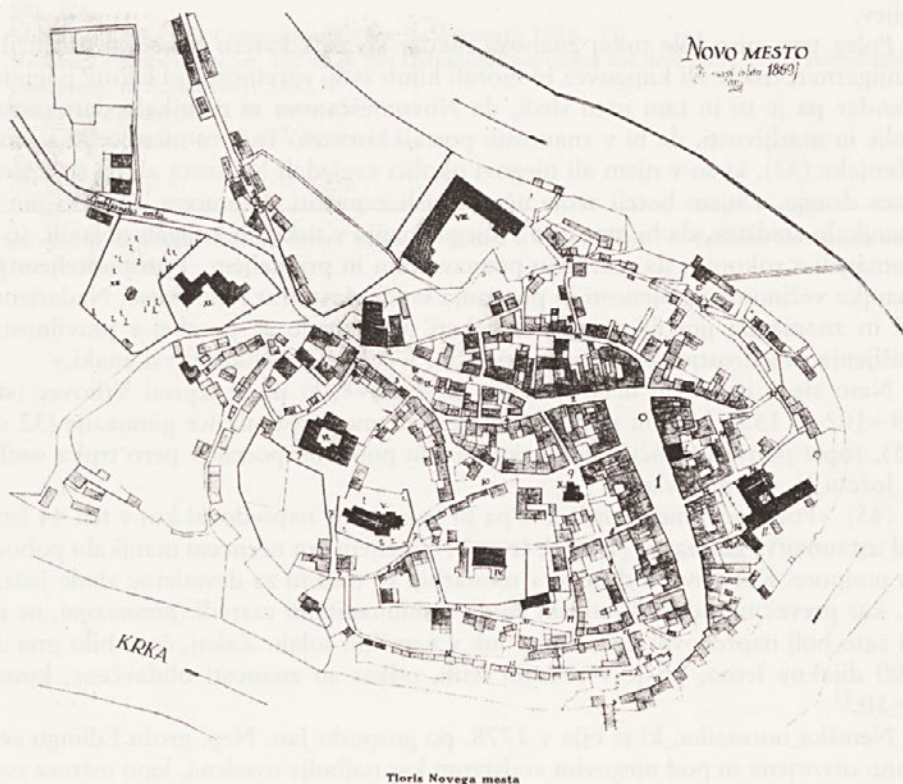
(26) »Nekoč je bilo trgovanje in poslovanje v mestu samo meščanom dovoljeno, sedaj pa vsakomur, čeprav ni meščan. S tem je samo po sebi prenehalo pridobivanje meščanskih pravic, kar je vendar od vsakega novosprejetega *meščana* prišlo mestni blagajni 20–30 fl. Mesto trpi tudi zaradi odprave cehovskih svoboščin, ker je pretrgana vez, ki je vezala (27) člane cehov in je težko dobiti dobrih rokodelcev iz tujine. Le slučaj privede mojstru pomočnika v delavnico. Tako si nakopava mesto s temi, ki niso izbrani, samo pritepenice; sprejemajo jih pa le, ko ni boljših. S tem seveda ne postaja rokodelstvo prav nič boljše.

Prej, ko so pomočnike še izbirali, so prišli pogosto tudi tujci v deželo. Zato je nastala v tem mestecu tako raznovrstna mešanica narodnosti in v njem zastonj, čeprav je globoko na deželi, iščeš pravega narodnega značaja. Mnogi v njem so pravi tujci, mnogi domačini pa žive tu šele v drugem rodu.«

Po opisu mestnih sejmskih pravic in ureditve mestnega sveta je zapisal Breckerfeld imena mestnih sodnikov in našteva vasi, ki so bile mestnemu sodstvu podrejene (27–30). Seznam mestnih sodnikov je prevzel v svoje delo Vrhovec (prim. str. 137–139), le da ga je z nekaterimi podatki in imeni izpopolnil ali popravil. V pripombi, napisani najbrž 1797., opisuje Breckerfeld tudi prihod prve francoske patrolje v Novo mesto – 4. aprila 1797. – in hvali meščane, ki so prepodili Francoze (prim. Vrhovec 159/160, B. trdi, da je bilo francoskih konjenikov 36, V. po svojih virih piše o 14).

Zatem govori Breckerfeld o šolstvu¹²:

(31) »Znanosti so v tem mestu malo znane. Razen majhne zasebne knjižnice pri frančiškanih ni najti tu nobene knjige. Zakaj prošt Jabacin (*Martin J. 1775. do 1789.*) je svojo dobro izbrano knjižnico zapustil šentpetrski komendi pri Ljubljani. Tudi sicer je zelo otežena pot do učenosti. Le v šestih humanitetnih razredih poučujejo frančiškani. Do 1781. leta so sicer ti menihi, čeprav le lastne samostanske gojence, v samostanu poučevali v metafiziki in fiziki po Lockejevem in Newtonovem sistemu. Svetlo je že postajalo, kjer se je preje le mračilo: sistem Jožefa II., ki je vsem menihom zabranil zasebni pouk, pa je te naučil drugačne prosvetljenosti, kot so jo oni dotlej razumevali; in dijakom je tudi v tem revnem mestecu brez ozira na njih ubožnost naprtil davek na svobodno znanost kot v drugih bogatejših

Tloris Novega mesta (Po mapi iz l. 1869 narisal Janez Mežan)

Legenda k načrtu Novega mesta

1. Glavni trg;	I. Rotovž;
2. Ljubljanska ulica;	II. Frančiškanski samostan;
3. Nad sveto Katarino;	III. Mesto, kjer je do 1790. stala cerkev sv. Jurija;
4. Pod sveto Katarino;	IV. Komenda nem. vit. reda (Križatija);
5. Raubgašel;	V. Kapiteljska cerkev s pokopališčem (do leta 1785. in od 1799. do 1810.);
6. Špitalska ulica;	VI. Proštija;
7. Nikolajska ulica;	VII. Kresija (do 1779. špital s cerkvijo sv. Martina, kasneje hiša štev. 56, po 1800. sezidano sodišče);
8. Poskokengafše;	VIII. Vojašnica (1779, zidana in 1899. prezidana za okrožno sodišče);
9. Pri sv. Antonu (Florijanu);	IX. Cerkvica sv. Katarine (do 1794.);
10. Pri pečnici;	X. Cerkev sv. Antona (Florijana, podrt leta 1882.);
11. Sv. Jurija ulica;	XI. Nekdanji kapucinski samostan s cerkvijo sv. Jožefa;
12. Breg;	XII. Pokopališče (od 1810. do 1924); kapelica zidana 1856. in porušena 1936. Krog na Glavnem trgu znači vodnjak (1861. do 1903.).
13. Pri mesnicah; (Karlovska c.)	
14. Pri frančiškanih;	
15. Nad mlinom;	
16. Poleg kasarne.	

mestih. S tem je bilo precej znižano število učencev kot tudi zmanjšana vnema učiteljev.

Poleg tega niso bile tukaj znanosti nikdar stvar, s katero bi se kaj prislužilo. Knjigarar, tiskar ali knjigovez bi morali kljub svoji spretnosti od lakote poginiti. Vendar pa je tu in tam najti sledi, da Novomeščanom ni manjkalo darovitosti, volje in marljivosti, da bi v znanostih postali koristni. Tudi to mestece ima svoje učenjake (32), ki so v njem ali njegovih okolici zagledali luč sveta ali pa so, rojeni sicer drugje, v njem hoteli svoje učene misli zapustiti potomcem. Oni, ki jim je manjkalo sredstev, da bi množino svojega znanja v tiskanih knjigah objavili, so si pomagali z rokopisi, da ustrezajo poznavalcem in prijateljem. Tem pisateljem pa manjka večinoma uglajenosti in poznanja sveta, dostikrat tudi okusa. Nadarjenosti in znanja pa jim ni mogoče odrekati. Odlikujejo se posebej s pravilnostjo mišljenja in jedrnostjo izraza brez lepotičja, v čemer so si skoraj vsi enaki.«

Nato slede imena in dela »slovitih meščanov«, ki jih je izpisal Vrhovec (str. 99–102 in 155–158) in našteva nekatere znamenitejšje učence gimnazije (32 do 45), zopet pohvali frančiškane, nakar se mu ponovno pociči v pero trpka sodba o Jožefu II. in njega vladi:

(45) »Pouk *novomeške mladine* pa bi še srečneje napredoval kot v teh 44 letih od ustanovitve *gimnazije (1746.)*, če ne bi učiteljem kot učencem manjkalo pobude in podpore. Kot povsod drugod v monarhiji so tudi tu za devetletne vlade Jožefa II. kar preveč nazadovali latinski študij in humanitetni razredi (*gimnazije*), ne da bi zato bolj napredoval normalni pouk v nemških šolah. Zakaj, če je bilo prej do 200 dijakov letno, jih je v zadnjih letih, odkar so znanosti obdavčene, komaj še 50.¹³

Nemška normalka, ki je bila v 1778. po gospodu Jan. Nep. grafu Edlingu svečano otvorjena in pod njegovim vodstvom kar najbolje uvedena, lepo ustreza svojemu namenu.

Vendar so tu v prihodnje kaj slabi obeti za pouk. Davčno preurejanje mu je v teh petih letih, kar se izvaja, v marsičem škodilo. Najboljši učenci, ki bi po svoji marljivosti in nadarjenosti lahko napredovali, uhajajo iz šole pred koncem učne dobe, da vstopajo za dnevna (46) dva goldinarja v službo k zemljemercem ali se dajo najeti za prepisovanje fasij ali izpiskov. Petnajstletni fantje postajajo že manipulanti in žrtve dobičkaželjnosti. Kakšen vpliv na nravi bo imelo njih nebrzdano življenje, bo poučila prihodnost. Država pa je medtem vendar že izgubila marsikakega dobrega človeka, ki ji bo le v breme. Kajti pet let že uničuje svoj čas z malovrednim in zmedenim delom, ob katerem si sicer pridobi brezkoristno izvežbanost v davčnih stvareh, ki jih nihče točno in kot treba ne razume, medtem ko bi se lahko izobrazil v vrednega člana države.«

Na naslednjih straneh (47–58) opisuje Breckerfeld kapiteljsko, frančiškansko in ostale cerkve (prim. Vrhovec 17 sl.), našteva prošte (prim. Vrhovec 220 do 232) in gvardijane frančiškanskega samostana (Vrhovec 152–155).

OPOMBE:

¹ SBL 57.

² Janko Barlé: O zdravstvu staroga Zagreba, 1902., 18.

³ SBL 57 in Barlé n. o. m. 23 in 67.

⁴ SBL 57.

⁵ Breckerfeld 33 sl.

⁶ SBL 57.

⁷ MHK 1848., 74.

⁸ SBL 328.

⁹ Milan Turković: Der Cisterzienser Orden in Slovenien, 1936., 73.

¹⁰ Vrhovec, Zgodovina N. m. 132 sl. in Ein Defraudationsprocess aus dem Jahre 1782. Jahresbericht d. Obergymn. in Rudolfswert 1892.

¹¹ Vrhovec, Zgodovina N. M. 107.

¹² Hoff. Gemälde II. 46–48 in Vrhovec 155.

¹³ Vrhovec 305.

Franc Anton pl. Breckerfeld o Novem mestu ob koncu XVIII. stoletja. V: Kronika slovenskih mest 1938, str. 99–106

Veliki evropski požar, ki ga je zanel francoska revolucija leta 1789, Napoleoneve armade pa raznašale na vse strani, je seveda prizadel tudi naše kraje. Prva francoska vojaška patrulja je prijezdila v Novo mesto 4. aprila 1797 in naslednjega dne zopet odšla. Francoske vojake so Novomeščani zopet videli l. 1799, a le kot vojne ujetnike. Te je avstrijsko vojaško poveljstvo razmeščalo v manjših skupinah tudi po nekaj krajih Dolenjske. V Novem mestu so ujetnike nastanili v vojašnici, podnevi pa so se lahko tudi svobodno gibali po mestu. Med ujetniki je kmalu izbruhnila kužna bolezen in jih skoraj vse pobrala. Bolezen se je razširila tudi med meščani in okoliškim prebivalstvom je na njej umrlo 543 ljudi. Med njimi je bil tudi novomeški zdravnik dr. Franc Sedej. Na nagrobni plošči, vzdani na južni steni kapiteljske cerkve, je v latinščini napisano, da je z lastno smrtjo plačal svoj boj z ostudno boleznijo.

Dva tedna po znameniti Napoleonovi zmagi nad združeno avstrijsko-rusko vojsko pri Slavkovem ne daleč od Brna na Moravskem dne 2. decembra 1805 je bilo Novo mesto 16. decembra 1805 zopet v francoskih rokah. Vojaški entoti, ki je zasedala Novo mesto in Dolenjsko, je poveljeval general D'Espagne. Ta je v mestu pustil vojaško posadko, sam pa se je nastanil na gradu Otočec. Zasedba je trajala dobrih štirinajst dni, v tem času pa so vojaki v mestu napravili za jedačo in pijačo in za razna popravila na uniformah in na obutvi več kot šest tisoč goldinarjev dolga, ne da bi ga kdaj plačali, generalu pa je moralo mesto kupiti kočijo za 736 goldinarjev in novo konjsko opremo za 132 goldinarjev, v gotovini pa si je dal iz mestne blagajne izplačati nad 2000 goldinarjev. Tudi vojaški poveljnik v Novem mestu je od meščanov izsilil nekaj dragih »daril«.

Leta 1809 se je vojna zopet razvnela. Iz severne Italije naglo proti Dunaju umikajoči se avstrijski vojski je za petami sledila francoska armada. Da bi ji za hrbtom zakurili odpor in upor, so Avstrijci začeli sklicevati tako imenovano »Črno vojsko«. Takratni deželni glavar kranjski grof Brandys je 12. maja 1809 s posebnim razglasom pozival kranjsko in goriško prebivalstvo na oborožen upor proti Francozom. Novomeški okrožni glavar Josip Hanibal grof Hohenwart je tak poziv poslal tudi Novomeščanom. Ko so ga na rotovžu prebrali, so se takoj lotili posla in zbrali približno 170 mož, za poveljnika pa jim postavili župana Josipa pl. Fichtenau-Jelovška. V »črno vojsko« so bili odbrani moški med šestnajstim in petdesetim letom in so jim kot orožje svetovali: 6 do 7 čevljev dolge in do tri palce debele in priostrene kole, ostre vile, ravno pritrjene kose, pa tudi puške. Kar pač kdo ima in s čimer zna ravnati. Na srečo ta vojska menda nikdar ni prišla v boj z redno vojsko. Poleg teh so povsem vojaško uredili in vežbali tudi enote deželne brambe. Dolenjskemu brambovskemu bataljonu je poveljeval Franc Ksaver Langer, graščak z gradu Pogance.

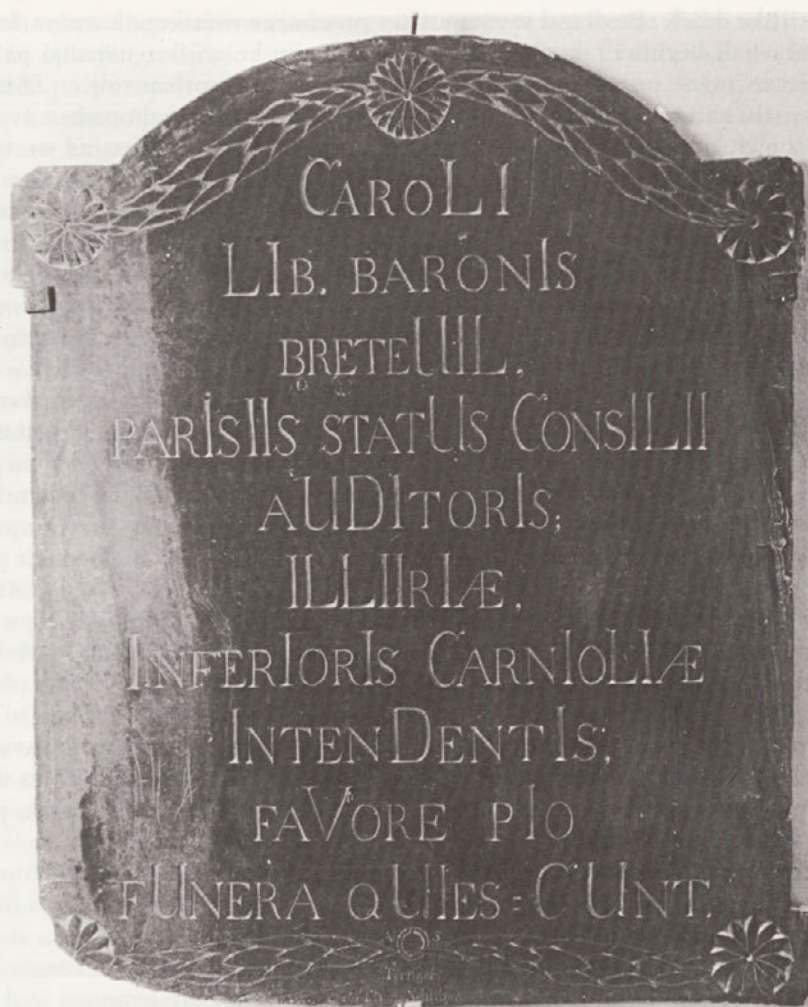
Ljubljano so zasedli Francozi 22. maja 1809, v Novo mesto pa so prišli šele 6. avgusta i. l. in kot drugod tudi pri nas razpisali vojno kontribucijo, to je izredni vojni davek, in za tem še prisilno vojno posojilo. Novo mesto je moralo plačati 2000 goldinarjev. Za večjo varnost v deželi Kranjski so Francozi polovili nekaj odličnikov in jih internirali v furlanski Palmanovi. Med njimi je bil tudi Josip pl. Fichtenau-Jelovšek. Po sklepu miru na Dunaju oktobra 1809 so jih zopet izpustili.

Tik pred sklepom miru so v naših krajih nastali veliki nemiri. V začetku oktobra je zavrelo na Kočevskem in v okolici Kostela na Kolpi, kmalu tudi v metliškem koncu, v Podgorju in širši novomeški okolici. Novomeško vojaško posadko so sestavljali vojaki italijanske narodnosti, poveljeval pa jim je general Zucchi. Ko je ta s pretežnim delom posadke odšel proti Kočevski, da bi zadušil upor, so to izko-

ristili uporni kmetje v novomeški okolici, na območju Soteske, Žužemberka in Trebnjega. V ponedeljek 16. oktobra, na tržni dan, je prišlo iz omenjenih krajev kakih šeststo kmetov in napadlo vojake. Ti so odgovorili z orožjem in kmetje so se razbežali, pod streli pa jih je kakih štirideset obležalo in vojaki so jih zmetali v Krko. Na sporočilo o uporih se je general Zucchi takoj vrnil, v Bršljinu pa je nekdo streljal nanj, nakar je general zapovedal požigati okoliške vasi. Bršljin in Prečna sta bila požgana do tal, druge vasi pa je rešila prošnja okrožnega glavarja in duhovščine. V Novem mestu je bilo razglašeno obsedno stanje. Poleg kontribucije in prisilnega vojnega posojila je francosko vojaško poveljstvo zahtevalo od prebivalstva še številne dajatve v živilih, platnu in perilu ter obutvi, pa še konje za vprego in za konjenico. Vse to je netilo upornost, po končani vojni pa se je vse pomirilo.

Mir med avstrijskim in francoskim cesarstvom je bil sklenjen sredi oktobra 1809. na Dunaju. Napoleon je odvzel Avstriji vse dežele, ki leže med Alpami, Savo in Jadranom in jih skupaj z Dalmacijo pridružil svojemu cesarstvu pod imenom **Ilirske province**. Francozi so uvedli vzorno upravo, sicer pa obdržali avstrijsko upravno razdelitev, le da se je sedaj okrožje imenovalo distrikt, ki se je delil na kantone, v teh pa so bile na novo urejene občine, ki jim je načeloval župan – maire. V novomeškem distriktu je bilo osem kantonov, v novomeškem kantonu pa šest županstev. Novomeška občina je prvič poleg mesta zajemala še vse sosednje vasi, na čelu pa ji je bil župan Josip Jelovšek pl. Fichtenau. Prvi francoski upravi na Dolenjskem je načeloval Francoz, pariški baron Charles Breteuil, »Inferioris Carniolae intendens« kot pravi napis na njegovi nagrobni plošči, ki jo hrani Dolenjski muzej. Umril je v Novem mestu oktobra 1810. Po kratkem presledku mu je sledil Alojz Peter Pavel baron Taufferer. Iz notranjskega distrikta je bil 10. avgusta 1811. imenovan za poddelegata oz. intendanta dolenjskega distrikta. Tu je služboval do leta 1814. Umril je v Višnji Gori 29. avgusta 1834. (Več o Novem mestu pod francosko zasedbo glej Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, stran 158 do 197.)

V Ilirskih provincah so Francozi uvedli novo vzorno upravo in prinašali pridobitve svoje svobodoljubne ustave. Po končani ureditvi Ilirskih provinc je bil na novo in bolje urejen mejni vojaški »kordon«, ki je potekal od Brežic po Gorjancih in od Metlike dalje ob Kolpi do njenega izvira in od tam na morsko obalo. Z njim so nadzorovali gibanje prebivalstva in ves promet ter preprečevali širjenje kužnih bolezni. Izboljševali so ceste, skrbeli za redni poštni promet in kmalu zatrli razbojništvo, ki se je razpaslo, in uvedli dobro organizirano varnostno službo. V Novem mestu so 7. decembra 1810 ukinili kolegiatni kapitelj in zasegli njegovo premoženje, velike spremembe v svojem ustroju in učnem načrtu je doživljala gimnazija in Glavni trg je nosil Napoleonovo ime. Po smrti Francoza Breteuila sta v novomeškem distriktu kot glavarja zopet domačina: za kratko dobo Wilder, ki je bil kmalu premeščen na Koroško, in za njim Alojz Peter Pavel baron Taufferer. Njegov mlajši brat Janez Siegfried Haribert, kot ugotavlja naš odlični zgodovinar, Novomeščan dr. Fran Zwitter, je »najpomembnejša na našem ozemlju rojena osebnost, ki je delala v interesu francoske revolucije proti Avstriji«. Bil je najprej častnik avstrijske vojske, potem je izstopil iz nje, se bavil brez uspeha s trgovskimi posli; l. 1790 je v Benetkah prišel v stik s francoskimi revolucionarji, se vrnil na Dunaj, kjer je imel zveze z dunajskimi jakobinci, kasneje prek severne Italije prešel v južno Francijo. V Nici se je sestel z mlajšim bratom revolucionarja Robespiera. Zanj je iz italijanščine prevedel v francoščino nek načrt, kako bi zanesli revolucijo

Napis: Tu počiva v blagi tišini telo barona Karla Breteuila, avditorija državnega sveta v Parizu, ilirskega intendanta za Dolenjsko.

(Prevod: France Baraga)

v avstrijske dežele. Predlagal je ustanovitev posebnega vojaškega korpusa, ki naj bi ga sestavljali begunci tako iz avstrijske kot sardinske vojske, napadal pa naj bi manjše sovražne posadke, skladišča in privabljal nove prostovoljce. Zbranih je bilo kmalu nad šeststo mož, Taufferer sam pa je bil v nekem spopadu z avstrijsko vojsko ujet, odpeljan na Dunaj, postavljen pred sodišče, obsojen na smrt in 24. maja 1796. obešen.

(Fran Zwitter, Linhartova doba, misel in delo v knjigi: A. Linhart Poskus zgodovine Kranjske itd., SM 1981, str. 341 sl.)

Verjetno se je prav tej politični aktivnosti in usodi svojega mlajšega brata mogel kresijski komisar Taufferer zahvaliti, da je bil sprejet v francosko službo in je kot okrožni ali kresijski glavar oz. distriktni intendant služboval v Novem mestu, dokler niso naši kraji prišli zopet v sklop avstrijske države. Znano je, da je veliko skrbi in dela posvečal zlasti izboljšanju zdravstvenih razmer na Dolenjskem.

Porazi v Rusiji in na evropskih bojiščih so pripeljali Napoleona v ujetništvo in pregnanstvo, naši kraji pa so zopet prišli pod Avstrijo. V njej je bil popolni gospodar in politični voditelj knez Klemens Metternich, ki je zasnoval in vodil tudi reakcionarno zvezo evropskih držav, imenovano Sveta alijansa. Avstrijska uprava je odpravila vrsto francoskih zakonov in uredb, ki so bile njenim ciljem na poti, ni pa se dotaknila davščin, še več, z vso strogostjo so zopet začeli uveljavljati še vse nekdanje graščinske služnosti. Zemljarino so povečali za petino, deželo pa so trle še slabe letine in vojaške nastanitve. Od vojske so kmetje in meščani morali sprejemati malo ali nič vreden papirnati denar, davke in mitnino pa so morali plačevati le z dobrim kovanim denarjem. Že konec leta 1831 je novomeški okrožni glavar Friderik baron Rebach poročal, da kažejo ljudje kaj malo vdanosti do Avstrije in da slaba letina ni dala kmetom dovolj živil niti za lastno potrebo, da obrt in trgovina prav nič ne neseta, revščina pa, ki da je bila že pod Francozi velika, postaja sedaj še večja in spravlja ljudi vse bolj v slabo voljo.

Med takratnimi slovenskimi izobraženci jih je dokaj bilo, ki so z razumom in srcem sprejemali svobodoljubne ideje francoske revolucije. Imenovali so jih frankofile in avstrijska uprava jih je preganjala. Med temi je bil posebna osebnost abbé Martin Kuralt. Doma je bil iz Žabnice pri Škofji Loki in od rane mladosti prijatelj A. T. Linharta. Kuralt je bil izredno izobražen, znal je mnogo jezikov, bil na Dunaju, v Firencah in Parizu, v letih revolucije je bil knjižničar vseučiliške knjižnice in predavatelj na vseučilišču v Lvovu v Galiciji. Tam je javno izražal svoje simpatije za francosko revolucijo in bil policijsko posvarjen. Obtožen revolucionarnega mišljenja v zvezi s poljskim narodnim uporom je bil l. 1809 interniran v dveh samostanih. Po avstrijski zasedbi Ilirskih provinc je bil Kuralt najprej konfiniran v Gradcu, potem pa so ga poslali k njegovemu premožnemu bratu v Žabnico. Tu je še naprej zagovarjal francosko revolucijo in smešil avstrijsko nazadnjaštvo in napadal – duhovnik – razne cerkvene uredbe. Zato je bil konfiniran v škofjeloškem kapucinskem samostanu. Ko je tam na ves glas proslavljal Napoleonov povratek z otoka Elbe v Pariz l. 1815, so ga poslali v nadzor k novomeškemu frančiškankom. Ker je tu prihajal v stik tudi z gimnazijsko mladino – to pa je bilo treba povsod varovati pred okužbo s prevratnimi nazori – je bil oddan v duhovniško poboljševalnico v Mirov na Moravskem. Tam je ta izredno nadarjeni, jezikovno izobraženi, napredni in svobodoljubni duh v starčevski zagrenjenosti na Silvestrovo 1845 ugasnil.

V letih 1814–1817 je bila tudi v naših krajih huda lakota, ki so jo povzročale vojne in vrsta slabih letin. Zopet so se razpasle tolpe roparjev, ki so na Dolenjsko

prihajali celo od bosenskih meja in napadali gradove in kmetije. Tako so 19. avgusta 1827 oplenili grad Zalog (po drugih virih naj bi to bil grad Luknja pri Prečni), leta 1829 pa so ropali po šentjernejski okolici in plenili cerkve, župništva in premožne kmetije. Novomeščani so za varstvo mesta postavljali stalno stražo na mostu čez Krko in meščanska garda je še posebej stražila državne urade. Leta 1829 je prišlo na Dolenjsko kar deset kompanij vojakov, da bi vzpostavili red in varnost, saj je med Ljubljano in Novim mestom iz strahu pred roparji zastal skoraj ves promet. Pa še tihotapci so prizadejali dosti nasilja.

Ko so se prilike končno le izboljšale, se je Novo mesto zopet otepal s svojimi vsakdanjimi brigami, ki jih je leta 1836 neprijetno zmotila kolera. Ta je spričo slabih higienskih razmer zahtevala nad sto žrtev. Svojo prvo skromno bolnišnico je mesto dobilo leta 1845 z nakupom hiše poleg mežnarije kapiteljske cerkve. Leta 1816 je začela delovati dekliška šola, tiskarno je Novo mesto dobilo leta 1819, ko je priseljeni Henrik Tandler v hiši na Glavnem trgu (danes h. št. 32) uredil malo tiskarno. V njej so tiskali razne tiskovine za potrebe uradov, zlasti okrožnega urada, in jo zato včasih označili kar kot tiskarno okrožnega urada. Med najstarejšimi ohranjenimi tiski te tiskarne je hvalnica cesarju Francu I. iz leta 1820. Najstarejše znano slovensko besedilo je bilo natisnjeno ob obnovitvi kolegiatnega kapitlja. Leta 1831 ga je zložil ljubljanski profesor teologije Jakob Zupan.

Leta 1817 je prišel na Dolenjsko Josef Ressel, gozdar, politični ekonom in izumitelj. Po rodu iz češkega Chrudima je bil po končanih študijah raznih naravoslovnih ved 16. marca 1817 imenovan za okrožnega gozdarja na Dolenjskem. Svoj sedež je imel v nekdanjem, po Jožefu II. razpuščenem samostanu v Pleterjah, na kar spominja plošča, vzdana v zunanjo steno današnjega pleterskega samostana. Imel je na skrbi dvig propadajočega dolenjskega gozdarstva. Ko je izvrševal meritve gozda Krakovo pri Kostanjevici, mu je bil v pomoč takratni cestni asistent Jožef Škola iz Novega mesta (SBL III. 87–90).

Jožef Škola je kot popotni krojač prišel v Novo mesto okoli l. 1785. Bil je po rodu Čeh in doma na Moravskem. V Novem mestu je spoznal dekleta Francko Frelih in se z njo 18. junija 1787 poročil. Ženin je imel 25 let, nevesta pa 19. Fr. A. Breckerfeld je v svojem seznamu novomeških meščanov l. 1790 navedel Jožefa Školo kot krojača in lastnika hiše števil. 223, ki je bila v ulici Sv. Jurija, to je v sosesčini današnjega narodopisnega oddelka Dolenjskega muzeja. V družini se je rodilo sedem otrok, zadnji je bil Karel Nikolaj, rojen 4. novembra 1805.

Kot dijak novomeške gimnazije je stopil v frančiškanski red, dobil ime Oton, in devetnajstleten položil zrelostni izpit. Bogoslovne študije je izvršil v Ljubljani, potem pa bil v več samostanih. Bil je nadarjen risar in slikar. V času bivanja v novomeškem frančiškanskem samostanu se je sprijateljil s takratnim okrožnim glavarjem Friderikom baronom Rechbachom, ki se je prav tako bavil tudi s slikarstvom. Oba sta družno slikala iste motive Novega mesta, kot kažejo dve sliki Rechbacha in slika Škole, ki jih hrani Dolenjski muzej.

P. Oton Škola se je kmalu odzval vabilu ameriškega misijonarja Friderika I. Barage in se pripravil za daljno pot in delo med indijanskimi rodovi. Na jesen 1841 je z jadrnico odpotoval v ZDA in se tam pripravljal na misijonsko delo predvsem z učenjem jezikov in bil več let Baragov pomočnik. Poleg misijonskega dela ni pozabil na slikanje. O njem je J. M. Trunk v svoji knjigi »Amerika in Amerikanci« zapisal:

»Ta vseskozi originalni mož se je rodil v Novem mestu. Dovršivši gimnazijo (v resnici že prej) je vstopil v frančiškanski red. Odločil se je za misijone in dospel v

Ameriko dne 25. decembra 1854. Škof Lefevre v Detroitu ga je s Pircem (znanim misijonarjem in gospodarstvenikom) poslal med Indijance rodu Otchipewa. Z Baragom sta delala na postaji Mackinac, Arbre Croche in L'Anse; sam je misijonaril dlje časa v La Pointu. Ko je zadnjo postajo prevzel Pirc, je Škola odšel med Indijance rodu Menonimi, ki so bivali ob reki Wolf River ali Keshena. Po sedemnajstletnem delovanju se je vrnil leta 1871 v Evropo. Bival je v Nazarjih in na Trsatu. Umril je dne 24. aprila 1879. Škola je bil spreten risar in nadarjen pesnik. Med Indijanci je delal posebno za zmernostno gibanje in z risbami kazal zle posledice »ognjene vode« (=žganje). Ljubil je pesem in petje, harmonika mu je bila zvesta spremljevalka na misijonskih potovanjih. «

Zapuščino družine Škola je pridobil novomeški tiskar Janez Krajec. Poleg Školve slike Novega mesta in več manjših risb in skic je bilo tudi precej pisem, ki jih je Josef Ressel pisal prijatelju Jožefu Školi. Žal so pisma izgubljena, nekaj ostaline pa hrani Študijska knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu.

V letih 1819 do 1823 je bil novomeški okrožni glavar Janez N. Vesel, za njim pa v letih 1824 in 1825 zopet Alojz baron Taufferer. Temu je sledil Friderik baron Rechbach in upravljal Dolenjsko od leta 1826 do 1842. Posebno skrb je posvečal tudi lepši podobi Novega mesta in velel zasaditi kostanjev drevored pred Gorenjimi ali Ljubljanskimi vrati pod nekdanjim kapucinskim samostanom. Drevored je deloma še ohranjen. Njegov vnuk Viljem baron Rechbach je bil zadnji avstrijski okrajni glavar v Novem mestu. Leta 1840 je bilo v Novem mestu ustanovljeno društvo »Casino Verein«. V njem se je zbirala novomeška »boljša« družba: uradniki, častniki garnizije, premožnejši meščani in okoliški graščaki. Občevalni jezik je bil seveda nemščina.

Ko je glavar Friderik Rechbach leta 1842 nehal uradovati in je 1843 v triinpetdesetem letu starosti umrl, mu je čez čas sledil Anton pl. Laufestein, zadnji glavar novomeškega okrožja. Na tem položaju je bil v letih 1844 do 1849. V času njegovega uradovanja pa so se v Evropi in pri nas doma dogajale velike stvari.

NARODNO PREBUJANJE NOVEGA MESTA

Novomeščan p. Hipolit¹ iz novomeškega kapucinskega samostana se je že v letu 1711 v uvodu svojega le v rokopisu ohranjenega latinsko-nemško-slovenskega slovarja pritoževal, da v šolah zanemarjajo slovenščino in vzgajajo mladino le v nemškem jeziku, kar je seveda ostalo le v rokopisu in ni moglo vplivati na izboljšanje pouka v slovenščini kot ne njegova slovenska priredba znamenitega pedagoškega dela Jana Amosa Komenskega »Orbis pictus« (Pisani svet). Svobodoljubne in narodoljubne ideje naših prosvetlencev so tudi v prvi polovici devetnajstega stoletja le rahlo pronicale v naše mesto. Prinašalo jih je sem izobraženstvo, predvsem uradništvo.

Na jesen l. 1846 je prišel v Novo mesto dr. Jožef Rozina. Po dveh zavrženih prošnjah je vendar dobil 12. septembra 1846 dovoljenje za opravljanje advokature. Doma je bil iz Malega Gabra pri Šentvidu na Dolenjskem, kjer je bil rojen 9. marca 1810. Gimnazijo je obiskoval v Novem mestu in jo dvajsetleten l. 1830 končal. Pravne študije je končal na univerzi v Gradcu, kjer je bil po opravljenih strogih izpitih 26. junija 1839 promoviran za doktorja prava. Po nekaterih uradniških službah v Ljubljani in Celovcu je dobil advokaturu v Novem mestu. Tu je kmalu postal ugleden in vpliven mož, ki ni nikdar skrival svoje narodne in

Oton Škola: Pogled na Novo mesto l. 1836 – detajl: portreta p. Otona Škole in okrožnega glavarja Friderika barona Rechbacha

napredne zavesti. Poročil se je s hčerjo bogatega trgovca Martina Marina, ki je imel hišo in trgovino na Glavnem trgu in v kateri je še danes trgovina in kavarna. Kmalu si je kupil gradič Kamen v Kandiji, kakor je njegov nemški naziv Steinhof poslovenil Rozinov zet prof. Fran Šuklje. Med ljudmi pa je veljal za gradič samo naziv »Rozinатов grad«, kot so tudi potok Težko vodo, ki se pod njim izliva v Krko, imenovali kratko »Rozinатов potok«.

Janez Trdina je v svoji povesti »Gospod Vedež« (ZD VII., 64 sl.) zapisal, da so ljudje ob Rozinovem prihodu v Novo mesto spraševali, kaj da pomeni ona beseda (mislil je na besedo »doktor« in nadaljeval: »Izvedeli so, da so doktorji veliki gospodje, in učenjaki, ki poznajo vse cesarske in cerkvene zakone in vso pravico. Čuvši to novico, so gledali gospoda Rozino in se mu klanjali tako spoštljivo, kakor okrožnemu glavarju ali pa proštu. Kar je rekel on, je bilo kakor pribito. V vseh zborih je imel prvo besedo in poglavitno veljavo (podčrtal J. J.).

Sredi leta 1847 je bil iz notranjega okrožja v novomeško okrožno glavarstvo premeščen kot 2. aktuar Franc Polak. Bil je odločen narodnjak in vnet pristaš svobodoljubnih idej svojega časa. V Novem mestu se je kmalu sprijateljil z dr. J. Rozino, imel pa prijatelje tudi med mlajšim uradništvom in meščani.

Evropa je bila takrat razdeljena na dva velika tabora: na eni strani reakcionarne vlade, na drugi pa predstavniki in voditelji narodnih in svobodoljubnih gibanj. Od leta 1814 je vrelo revolucionarno gibanje v Španiji in na Portugalskem, nemirno je bilo v italijanskih deželah in državah, na Balkanu so se turški nadvladi uprli Grki in konec julija 1830 so v Parizu nagnali Karla X., zadnjega vladarja iz kraljevske

Probe Blatt

SLOVENIA

1848

Sloveniens Erwachen.

Seit dem Sturze jenes unglückseligen Regierungssystems, welches bis zum 15. März d. J. in dem Wienerstaatsrathe und der Bureaukratie seine Macht concentrirte, und wie ein unheimlicher Dämon zwischen Kaiser und Volk ein Bollwerk aufthürmte, das jeden Zugang zu dem weichen Herzen des geliebten Vaters versperrte; — seit dem Sturze dieses Systems und dem heutigen Tage liegt eine Welt von Ereignissen, welche so schnell und so inhaltsvoll auf einander folgten, daß wir ihr Erscheinen zu den Ränkenmärgeln zählen müßten, wenn sie nicht vor unsern Augen ins Leben getreten wären. —

Kaum war das künstliche Gewebe, des Gott Lob! nur mehr der Geschichte angehörigen bureaukratischen Systems zerstört, kaum die finstere Scheidewand zwischen Kaiser und Volk zerfallen, als auch die Wünsche der Kinder zu dem Herzen des Vaters drangen, und bei Ihm eine wahrhaft väterliche Aufnahme fanden.

Allgemeine Volksbewaffnung, Pressfreiheit, Constitution des Vaterlandes — waren die großmüthigen Geschenke seiner Vaterhand, welche die kühnsten Wünsche der Bittenden weit übertrafen. —

Die hell leuchtende Sonne dieser kaiserlichen Gnade, welche Oesterreichs fernste Gränzen durchstrahlt, hat auch in Slovenien = Gauen einen Glanz verbreitet, der fort-dauern, und noch die spätesten Enkel an Ferdinand den Gütigen erinnern wird. —

Slovenien erwache. — Jauchze nun auf Slovenia in Deinem Erwachen. Begrüße mit Hurrahrufen deinen hochherzigen Kaiser, daß es tausendfach in deinen Bergen wiederhülle; begrüße mit Hurrahrufen deine Befreier aus dem langen knechtischen Schlummer; begrüße aber auch deine heldenmüthigen Söhne in Krains-, Kärnthens-, Steiermarks- und Istriens = Gauen, welche ihrer Nationalität bewußt, mit edlen Eifer deine Sachen verfechten, — welche die Ausbildung deines nationalen Elementes, die Einführung Deiner Sprache in den Schulen und bei Gerichten mit glühender Beredsamkeit fordern!! —

Vertraue deinen Kindern Slovenia, vertraue deinem Kaiser! und du wirst in deiner Morgenschöne eine frisch aufblühende Blume in dem edlen Kranze erglänzen, der Oesterreichs verschiedene aber brüderlich vereinte Nationen unter dem milden Scepter unsers erhabenen constitutionellen Kaisers zu einem großen schönen Ganzen verbindet.

Slovenia Hoch!!! —

Dr. Josef Hofna.

Dr. Jožef Rozina

hiše Burbonov in postavili na prestol Ludvika Filipa Orleanskega, »meščanskega kralja«. Proti koncu avgusta 1830 se upro Belgijci in 20. decembra istega leta dosežejo priznanje svoje neodvisnosti. V Rusiji so se proti absolutističnemu režimu carja Nikolaja I. uprli Poljaki, upor pa je bil naslednje leto v krvi zaduščen. Na vsem italijanskem polotoku je naraščalo gibanje za združitev vseh pokrajin v enotno državo. Do ostrih bojov je prišlo zlasti v severno italijanskih provincah, ki so bile pod avstrijsko oblastjo.

V Novem mestu se je po prihodu Franca Polaka vse bolj utrjevala družba mladih izobražencev in sklenili so dati svojim domoljubnim in svobodoljubnim čustvom in prepričanjem vidnega izraza. Pri tem jih je vneto podpiral odvetnik dr. J. Rozina in sklenili so uprizoriti Antona Tomaža Linharta igro »Veseli dan ali Matiček se ženi«.

Med književnimi deli, ki so posebej zaslužna za širjenje prevratnih naziranj in stremljenj, svojega časa, zavzema pomembno mesto zlasti Beaumarchaisjeva komedija »Norčavi dan ali Figarova ženitev«. V Parizu je bila njena uprizoritev najprej po kralju in cenzuri prepovedana. Ko so prepoved preklicali, je bila komedija 24. aprila 1784 »ob strahovitem navalu publike in ob njenem gromovitem aplavzu«, kot pravi Alfonz Gspan v svojem delu o Linhartu in Matičku, uprizorjena. Potem nadaljuje: »Poslej je bila komedija gledališka privlačnost prvega reda: leta 1784 je bila uprizorjena čez šestdesetkrat, v naslednjih dveh letih petindvajsetkrat, v letih 1787 do 1790 pa petinosemdesetkrat.«

Tudi knjižni uspeh Figarove ženitve je bil izreden: poleg francoskih izdaj je 1875 izšlo pet nemških, leto kasneje so izšli nizozemski, danski in poljski prevodi,

potem ruski itd. Jasno je, da se je za Figarovo ženitev navdušil prijateljski krog okoli abbéja M. Kuralta, kamor je treba šteti tudi A. T. Linharta, ki se je lotil tudi slovenskega prevoda te komedije. Leta 1789 je izbruhnila francoska Velika revolucija, leta 1790 pa je v Ljubljani pri Kleinmeyerju izšel »Ta veseli dan ali Matizehek se sheni«. Leto pred tem je Linhart ob misli na slovensko gledališče priredil za oder komedijo »Županova Micka«, ki jo je posnel po komediji dunajskega dramatika J. Richterja. Komedijo so v ljubljanskem stanovskem gledališču 28. decembra 1789. igrali diletanti iz tedanje ljubljansko slovenske narodnonapredne družbe.

Dušan Moravec je o Županovi Micki in Matičku zapisal: »Gotovo je, tako Županovo Micko kakor komedijo o Matičku je pisal Linhart za oder, z dobrim namenom, da obe komediji sam uprizori. Vendar, med tem ko mu je ob pohlevnejši Micki uspelo, da je z njo začel tradicijo slovenskega igranja v ljubljanski gledališki hiši, vse dotlej namenjeni zgolj tuji besedi, pa so mu ob Matičku že zastavili pot: če je bila že Micka – prvi dokument demokratične miselnosti v naši književnosti, kakor smo jo imenovali ob novi uprizoritvi na partizanskem odru, pa je bil Matiček ne le glasnik demokracije, temveč tako odkrit prekucuh, da je mogel biti v letu 1790 komaj natisnjen na Kranjskem, kaj šele, da bi pripovedoval svoje misli z javne tribune« (D. M., Z Matičkom skozi tri stoletja, Gledališki list Drama, 1965/66, št. 8, str. 192–200).

Šele na predvečer marčne revolucije je Matiček spregovoril tudi na gledališkem odru. In to na Treh kraljev dan, 6. januarja 1848 v Novem mestu. Zaslugo za to uprizoritev je treba brez dvoma pripisati Francu Polaku in dr. Jožefu Rozini.

Revolucionarna ost Beaumarchaisjevega »Figara«, ki je v slovenski priredbi prešla v kritiko domačih sodnih razmer, in nič manj revolucionarni Matičkov govor, da po človeško slab gospod samo zaradi svoje pripadnosti k višjemu družbenemu sloju ni več vreden od služabnika, pač pa manj, nista mogla biti priporočilo za uprizoritev v času, ko je Velika Francoska revolucija že temeljito pretresala evropsko fevdalno družbo. Tudi v obdobju reakcionarne Svete alianse in njenega velikega mojstra Clemensa V. L. Metternicha, kneza in avstrijskega državnega kancelarja, čas za Matička še ni prišel, čeprav ga je 1840 v novi izdaji in Prešernovi redakciji Slovincem zopet predstavil Andrej Smole. Šele v času, ko je Evropo zopet pretresalo revolucionarno vrenje, je Matiček prvič spregovoril na slovenskem odru. Matička je zaigral kresijski uradnik Maks Jabornek (Javornik), v vlogi Zmešnjave je nastopil Franc Polak, vlogo Budale je opravil Janez Recher (Rehar), oba prav tako uradnika okrožnega urada. Poleg teh je v vlogi Zužka nastopil odvetnik dr. Fr. Zupančič itd., ženske vloge in vlogo Tončka pa so odigrale Gromova, Gorpupova, Dicientijeva in Benediktova. Glasbene vložke je prispeval kapiteljski organist Jožef Kraus, po rodu Čeh.

Igra je bila uprizorjena v četrtek 6. in nedeljo 9. januarja 1848.

O novomeški uprizoritvi »Matička« so Bleiweisove Novice v svoji drugi številki l. 1848 prinesle naslednjo »Domorodno novico«: V Novim mestu na Dolenskim so na sv. treh kraljev dan zbrani domorodci igrali Linhartovo kranjsko komedijo v 5 delih s petjem, pod imenom »Veseli dan ali Matiček se ženi«. Okoli 200 ljudi je v gledišu v kazini zbranih bilo, ki so toliko dopadajenja na ti veseli igri našli, da je bila v nedeljo potem v drugič igrana. Gospodje igravci, gospé in gospodične igravke: vsi so se prav po mojstrovsko obnesli«.

V Parizu se je ta čas vse bolj razplamtevala ponovna revolucija in februarja se je moral »meščanski kralj« odpovedati prestolu in oklicana je bila republika. V avstrijskem cesarstvu sta bila knez Metternich in njegov absolutistični režim vse

bolj osovražena, novomeški mladi svet pa si je ob predpustnih šalah tudi tako dajal duška svoji »prevratnosti«, kot je to dvajset let kasneje v svoj »Notes« zapisal Janez Trdina, da je med pustnimi norčijami »Pilbah 1848 igral v gostilni namaškaran izvrstno Meterniha z obširnimi žepi z milijoni. Vsa v zlatu, koraldah in drugem lišpu prangala je poleg njega žena jega – Avša, onda še zavber baba, da se je vse čudilo«. Metternicha so takrat obtoževali velikih poneverb državnega denarja. Sigmund pl. Pilbach je bil novomeški trgovec, Avša pa krčmarica »Pri kočijažu«, današnja Medvedova hiša ob Cesti talcev. Njena gostilna je slovela po dobri kapljici, ker pa je gostilničarka kasneje postala bolj nemarna, so ji vzdeli zbadljivo »Avša«. V tej burki je menda predstavljala Avstrijo, ki svojega moža Metternicha podi iz hiše. Pravi knez Metternich je bil prisiljen odstopiti, kar je storil 13. marca 1848, pobegnil z Dunaja in si poiskal zatočišče v Angliji. Revolucija je naglo zajela habsburško cesarstvo, uprla se je Budimpešta z vso Ogrsko, uprla se je Praga in češke dežele, uprle so se avstrijske province v severni Italiji, v vseh italijanskih pokrajinah pa je silovito naraščalo gibanje za popolno politično združitev v enotno državo. Prav tako je tudi v nemških deželah in državah vse bolj naraščalo gibanje za združitev v enotno državo Nemčijo.

Med dunajsko revolucijo marca 1848 so študenti vseučilišča in nekaterih drugih šol organizirali »študentsko legijo«, ki je prevzemala s hitro oblikovano gardo meščanov skrb za red in varnost. Po tem vzgledu so se oblikovale po mestih in večjih podeželskih krajih »narodne garde«. Ker so se nemiri širili tudi po podeželju in so kmetje vse bolj revolucionarno zahtevali odpravo vseh dajatev in služnosti, ki jih je nalagal stari družbeni red, naj bi te garde varovale svoje meščane tudi pred morebitnimi napadi upornih kmetov. Nastajale so seveda tudi po dolenskih mestih in trgih. Te garde sicer »niso delovale vse v duhu res narodnem, slovenskem, bile so namreč izraz znanih razmer po naših mestih in trgih, nekatere narodno indiferentne, druge odločno in zavedno narodno nasprotne Slovincem« (Josip Apih), vendar je vsaj pri nekaterih skupinah v gardah bil poudarjen narodni značaj, kar se je očitovalo tudi v Novem mestu.

Novomeška »narodna straža« je štela do 140 mož, razdeljenih na tri oddelke: 1. uniformirana meščanska garda z godbo, 2. dijaška »legija« in 3. meščanska četa. Spočetka v civilnih oblekah, s širokimi belo-modro-rdečimi trakovi čez prsi in enakimi kokardami na klobukih, so spočetka kar dan za dnem korakali na Trate, travnik pri Cikavi, in se s pesmijo vračali v mesto, se menjavali na stražarskih mestih in podobno. Po vnemi in disciplini so bili prvi dijaki in ko so odhajali na počitnice, so jim ostali priredili svečan obed z običajnimi napitnicami, zlasti nadvojvodi Janezu in banu Jelačiću. Kasneje je postalo vsaj delu gardistov ekserciranja in paradiranja, stražarjenja itd. preveč in so vse to omejili. Prihajalo pa je tudi že do nasprotovanja med uniformirano meščansko gardo in ostalimi. Nastajali sta dve stranki, slovenska in nemška, kar se je očitno pokazalo pri raznih prireditvah: ko je bila 19. julija v dvorani Kazine slovenska prireditev v korist narodni straži, se je ni udeležil noben član meščanske garde, prav tako ne gledališke prireditve 13. septembra in velikega plesa 1. oktobra 1848. Zato pa noben član drugih dveh skupin v gardi ni obiskal predstave dveh nemških igrice 24. septembra i. l., ki so jih pripravili člani meščanske garde. Ravno tako je meščanska garda napravila sama svoj izlet v Dolenjske Toplice, medtem ko so nacionalne straže iz Novega mesta, Dvora, Kočevja, Trebnjega in Mokronoga – po številu kakih 300 mož – ob burnem navdušenju praznovalе svoj praznik pobratimije 10. septembra 1848 pri baronu Vincencu Schweigerju v. Lerchenfeldu na Otočcu brez udeležbe meščanske garde.

Sicer pa bi gotovo bila preveč trditev, da so tu bili vzrok samo narodnostni motivi.

Na jesen 1848 je novomeška narodna garda prosila generala Radeckega, naj ji pošlje kaj orožja. Dne 3. oktobra 1848 je v Novo mesto res prišlo 200 na italijanskih bojiščih zaplenjenih pušk francoskega izvora. Bile so v najboljšem stanju, je zapisal poročevalec v listu »Sloveniensi Blatt«.

V Evropi je vedno bolj vrelo. Demokratična narodna gibanja, ki so zajemala zlasti študentsko mladino, so z rastočo revolucionarno močjo terjala odstranitev absolutističnih režimov, svobodo in uvedbo ustavnosti. V severnoitalijanskih avstrijskih provincah, na Madžarskem in oktobra 1848 na Dunaju je prišlo do oboženih uporov, ki so jih dušili general Radecky, ruski car in hrvatski ban Jelačić.

V državah Nemške zveze, nastale 1815 na Dunajskem kongresu, so spomladi 1848 razpisali volitve v parlament, ki naj zaseda v Frankfurtu ob Majni. Proti tem volitvam je v Avstriji, ki je bila članica te zveze, nastal odpor zlasti med slovenskimi narodi, pa tudi med nemškimi konservativci. Vodilni slovenski možje so bili proti udeležbi na volitvah za Frankfurt in so snovali svoj narodni program Zedinjene Slovenije. Poslanski kandidati so se javljali sami, volili pa so jih pred tem izvoljeni volilni možje. Volitve so potekale različno: po nekaterih krajih je bila udeležba dokaj velika, drugod bolj pičla, ponekod jih pa sploh ni bilo na volišče.

Za izvedbo volitev so bili osnovani volilni okrajji, od katerih je novomeški obsegal jugovzhodni del Dolenjske z Belo krajino. Sestavljalo ga je 29 volilnih enot, ki so jih predstavljale posamezne župnije. Štel je 74.356 prebivalcev, po volilnih enotah pa naj bi na predvolitvah izvolili 147 volilnih mož, ki bi potem v Novem mestu izbrali enega poslanca in njegovega namestnika. Izvoljenih je bilo le 97 mož, od katerih je sicer večina prišla na volišče, izjavljali pa so kar po vrsti, da ne bodo glasovali, čeprav se sicer z vsem strinjajo. Glasove je oddalo le 9 volilnih mož, ti pa so bili iz Novega mesta, Šmihela in Vavte vasi. Zato je takrat začela krožiti krilatica o »sedmerih novomeških volilnih knezih«!

V Novem mestu sta kandidirala dr. Franc Suppanzhizh, novomeški odvetnik, ki je dobil tu svojo advokaturu istočasno z dr. Jožefom Rozino in se štel za Nemca, in Anton Laschan, upravni uradnik in sin nekdanjega novomeškega zdravnika dr. Matije Laschana. Bil je od 1836–1844 uradnik okrožnega urada v Novem mestu in prijatelj Franceta Prešerna. O novomeških volitvah je Josip Apih zapisal:

»Prava smešnica je pa bila volitev v Novem mestu: 9 volilcev je oddalo glasove in izvoljen je bil Ant. Lašan z impozantno večino 7 glasov; Lašan je sprejel mandat in zavest, biti poverjenik tolike množice volilcev, podarila mu je tako vstrajnost, da se je udeležil frakobrodske komedije do zadnjega hipa; namestnikom izbrani dr. Fr. Župančič se je pa na tej časti zahvalil«. Kasneje so mnogi poslanci zapuščali Frankfurt, s Kranjske vsi z grofom Antonom Auerspergom vred razen Laschana, ki je »Kranjsko zastopal torej edini v Frankobrodu«.

O novomeških volitvah ugotavlja Vasilij Melik:

»V Novem mestu je volilo samo 9 volilnih mož. Vse glasove, razen enega, je dobil okrožni komisar Anton Laschan, ki je bil prej služboval v Novem mestu, zdaj pa v Beljaku – isti, ki mu je Prešeren leta 1835 ob njegovem odhodu na Dolenjsko posvetil verze:

»Varha te čaka Dolenc pred aristokratov tiranstvam,
varuj se družbe volkov, bodi jim bramba pravic!«

Za to volitev je ministrstvo kljub majhni udeležbi pri glasovanju odločilo, da je veljavna, ker ni bilo nobenega protesta zoper volitve, ampak so neglasujoči izjavili, da se z vsem strinjajo. Laschan je izvolitev sprejel, s 7 glasovi za namestnika izvo-

Sloveniens Blatt.

Verantwortlicher Redacteur: Franz Polak.

N° 4.

Dienstag den 25. Juli

1848.

Er scheint jeden Dienstag. Abonnement in loco halbj. 1 fl. ganzj. 2 fl. Bei Postversendung halbj. 1 fl. 15 fr. ganzj. 2 fl. 30 fr. Conv. Münze.

Die Revolution im Jahre 1848.

[Fortsetzung.]

Schon während des Krieges mit Napoleon hat der österreichische Minister Fürst Metternich, als Beschützer des autokratischen Principes, ein außerordentliches Talent entwickelt; ihm gelang es dann den Zeitpunkt zu benützen, als die Macht Frankreichs an den russischen Elementen erschüttert ward; er wußte Rußland und Preußen auf die Nothwendigkeit einer innigen Verbindung mit Oesterreich aufmerksam zu machen, und machte den Vorschlag zur Stiflung der heil. Alliance, nämlich des bald zu Stande gekommenen Bundes Rußlands und Preußens mit Oesterreich, zu der aus Furcht vor Republikanismus auf 20 Jahre auch Großbritannien beitratt. — Die einzelnen Staaten oder Länder wurden in den deutschen Staatenbund vereint; da diese Gebietsheile eine vorgerücktere Intelligenz zeigten, versprach man ihnen zur Schirmung der Ruhe Freiheiten, unter Andern ständische Verfassungen, welche in der Vorzeit ohnehin schon bestanden, inzwischen aber durch die um sich greifende Selbstherrschafft vernichtet wurden. Auch war er, Metternich, der moralische Lenker der Theilungen der wiedereroberten Gebietsheile; er sorg hiebei weder nach den frühern Herrscherdynastien, noch nach Völkerschaften, kurz nach seinem bekannten Völkerrechte; — man theilte die Terraine zwar ziemlich nach dem Alten, doch nicht ganz darnach, sondern, genau gesagt, lediglich nach der Politik der heil. Alliance; diese verfolgte den dem Naturrechte fremden Grundsatz „Strafen, Fürsten absetzen, oder ihnen wider Willen Gebietsheile abnehmen zu dürfen“ — einen Grundsatz, der dadurch wirken mußte, daß man den Einen schreckte, die Andern aber durch wohlfeile, nämlich aus fremden Eigenthume gegogene Spenden an sich festsetzte.

Die Macht Oesterreichs war durch seine ausgedehnten Besigungen, und durch die zahlreich gehaltenen Truppen bedeutend; übrigens erhielt es

bei dem Umfande, als es die größte deutsche Macht war, und durch die Erinnerung an das, daß dessen Herrscher durch Jahrhunderte die deutsche Kaiserkrone trugen, und solche die Legen vertheidigten, in deutschen Bunde den Vorrang. — Metternich blieb unermüdet und unerschütterlich bei seinen Maximen; er war den allirten Großmächten, an die sich die von diesen wiedererregte ältere Linie der Bourbone in Frankreich aus Liebe zur Selbsterhaltung angeschlossen — unentbehrlich; seine Ideen griffen durch mit dictatorischer Wirkung; wenn sie auch in ministeriell gerundeter Form vorgebracht worden waren; die größten Mächte hielten ihn für unfehlbar; die kleineren aber zitterten vor ihm; denn sie wußten er sei der willkürliche und inappellable Schiedsrichter über Europa.

Frankreich blieb bei der erwähnten Theilung so ziemlich in seinen Sprachgränzen; von Italien aber fielen die Lombardie und Venedig an Oesterreich; Deutschland sah sich unter viele, mitunter kleine Fürsten getheilt; die Freiheiten, die man ihm zusicherte, blieben aus; die deutsche Bundesversammlung war zu einem willenlosen Werkzeuge Oesterreichs, mitunter des mitwirkenden Preußens, im Ganzen, Metternichs herabgesunken. Das Bewußtsein, daß durch Theilung des Volkes dessen Kraft geschwächt werde, wedte in dem Italiener und dem Deutschen die Idee der Einheit des Volkes; bei Diesem erregte sie den Wunsch, bei Jenem äußerte sie sich im Bunde der Carbonari offen; bemerkenswerth, der Italiener hungerte nach keinen fremden Völkern, um sich auf deren Schultern zu stemmen; mit seinen Stammesbrüdern, und bloß mit diesen, wollte er unbeirrt den traulichen Familienkreis errichten; der Deutsche hingegen schwang sich zu der geläuterten Idee des Völkerrechtes noch nicht; er zählte zu Deutschland noch Alles, was seine Urväter mit Gewalt genommen haben, was er aber schon mit seinem Reiche verlor.

[Fortsetzung folgt.]

ljeni novomeški advokat Župančič pa jo je odklonil.«

Najbolj razborita, narodno zavedna in za sočasne svobodoljubne ideje vneto oseba v Novem mestu je bil tisti čas odvetnik dr. Jožef Rozina. Takratna gesla o politični svobodi in narodni enotnosti so v njem našla odločnega zagovornika in propagatorja. Razglašal jih je tudi s posebnim letakom, ki je imel naslov »Prebujenje Slovenije«. Snoval je izdajanje posebnega lokalnega časopisa, ki ga je najavljal z letakom, tiskanim 10. maja 1848. Letak je najavljal tudi ime bodočega lista, ki naj bi se imenoval »Slowenia«. List bo tiskala novomeška tiskarna, katere lastnika sta bila takrat Marija Tandler in njen sin Konstantin, list pa bo urejeval uradnik okrožnega urada Franc Polàk. List bo začel izhajati 1. julija 1848 in se bo imenoval »Sloweniens Blatt« (=Slovenski list). Ime lista naj kaže na zahteve, ki jih v narodnostnem oziru terjaja čas, nemščina, v kateri bo list izhajal, pa naj bi izražala željo po zblizanju narodov. Prva številka tega novomeškega lista je izšla v torek 4. julija 1848, zadnja, 26. številka, pa je izšla v torek 29. decembra istega leta. List je bil pisan sicer v nemškem jeziku a v domoljubnem in svobodoljubnem duhu, kar je uredniku Fr. Polàku in njegovim prijateljem na okrožnem uradu pripravilo marsikako nepriliko in končno tudi premestitev iz Novega mesta.

Franc Polàk je imel pred očmi izdajanje lista v slovenskem jeziku, vendar so ga krajevne in časovne prilike silile, da se sam opravičuje, da je uporabljal nemški jezik. Upal je, da se bodo te prilike spremenile in bo lahko nadaljeval izdajanje lista v slovenščini. Prilike so se res spremenile, ampak tako, kot je v svojem zadnjem članku »Razvoj slovenskega jezika« v zadnji številki »Slovenskega lista« 29. decembra 1848 zapisal »... toda uradna dolžnost me kliče iz Novega mesta in mi onemogoča izdajati list, in sicer po globoki želji mojega srca v mojem preljubem materinem jeziku.«

Svoje resnično demokratično mišljenje je Fr. Polàk pogumno izpovedal v poročilu o novomeški proslavi zmage avstrijskega orožja nad italijanskimi uporniki in rodoljubi: V Kapitlju so 15. avgusta pri zahvalni maši zapeli »Te Deum«, pokali so možnarji, gardisti so napravili obhod z godbo, popoldne je bila veselica v Ragozemem logu in zvečer razsvetljava. Potem pa očita novomeškemu oblastniku, da ob proslavi ustave in enakopravnosti narodov, jezikov in stanov niso zapeli »Te Deum« na veliko nevoljo bolj izobraženega dela meščanov in tudi narodna garda se maše ni udeležila. Zdaj pa, ko gre samo za podjarmljenje nekega naroda, so storili rade volje vse za olepšanje praznika, kot da naj bi bila ustava in svoboda – nered! Številni sicer za slovanstvo vneti udeleženci veselice so »verjetno zaradi nepoznanja drugih pesmi« z meščansko gardo prepevali pesem »In Avstrija se priključuje Nemčiji«. Vse skupaj pa da je nenavadno hitro potihnilo, večerni obhod, godba in razsvetlitev so hitro minili in sveče so se pogasile. Svoje poročilo je zaključil s pozivom:

»Bratje! Če slavimo praznik našega (avstrijskega) zmagovitega orožja in smrt prezirajočih junakov, ne pozabimo na lastno svobodo!«

V tem času se je pojavila tudi zahteva po slovenskem društvu, ki naj bi bilo pritiutež nemški Kazini. Dne 4. decembra 1848 so se novomeški domoljubi zbrali v gostilni »Pri kroni« (na Glavnem trgu), na kateri so takrat prvič v Novem mestu izobesili tudi slovensko narodno zastavo. Zborovalci so sklenili, da ustanovijo slovensko družabno in narodnovzgojno društvo z namenom »izobrazbe slovenskega jezika in dviga narodne zavesti na stopnjo, ki jo naj doseže vsako v srednji Evropi bivajoče ljudstvo«. Društvo so takrat v nemščini imenovali »Slowenischer Leseverein« (Slovensko bralno društvo), slovenili pa so ta naziv s »Slovenski

zbor«. Na zboru je bil za predsednika izvoljen dr. Jožef Rozina, za podpredsednika pa Toussaint Jelovšek-Fichtenau. Do kaj več kot do ustanovitve pa se društvo skoraj ni moglo dokopati. Zavel je ostrejši veter in konec leta 1848 je bil Franc Polák premeščen, »Sloveniens Blatt« je prenehal izhajati in Slovensko bralno društvo se je razšlo.

Na drugi »besedi« Narodne čitalnice 21. januarja 1866 je dr. Jožef Rozina tako označil konec novomeške »pomladi narodov«:

»Toda po kratki pomladi privihrajo hude nevihte; politično obnebjje je popolnoma otemnelo, tačasne razmere so hitro umorile mlado društvo in vsako gibanje, sistematično uničeno, nas je nehote spominjalo časov narodnega spanja«.

OPOMBA

¹ Kapucin p. Hipolit Geiger je bil rojen v Novem mestu in krščen 8. decembra 1667. Pri krstu je dobil ime Janez Adam. Bil je zakonski sin takrat v Novem mestu bivajočega imenitnega slikarja, ki je bil dolgo znan le po začetnicah svojega imena H. G. G. Bil je to Hans Georg Geiger pl. Geigersfeld, ki je bil v letih 1662, 1668, 1670 in 1673 izvoljen za mestnega sodnika (danes bi rekli župana). Janez Adam Geiger je sedemnajstleten stopil v kapucinski red, bil kasneje predstojnik kapucinskih samostanov v Novem mestu, Ljubljani in Kranju, kjer je 28. aprila 1722 tudi umrl. Hipolit Novomeški je sestavil obširen latinsko-nemško-slovenski slovar, ki je ostal v rokopisu tako kot njegova slovenska priredba J. A. Komenskega Orbis pictus. Za ponatis je pripravil Bohoričevo slovnico in ohranil del Bohoričevega rodoljubnega uvoda, objavil pa je predelani prevod knjižice Tomaža Kempčana »Hoja za Kristusom«, ki ga je izdal novomeški kanonik Matija Kastelec.

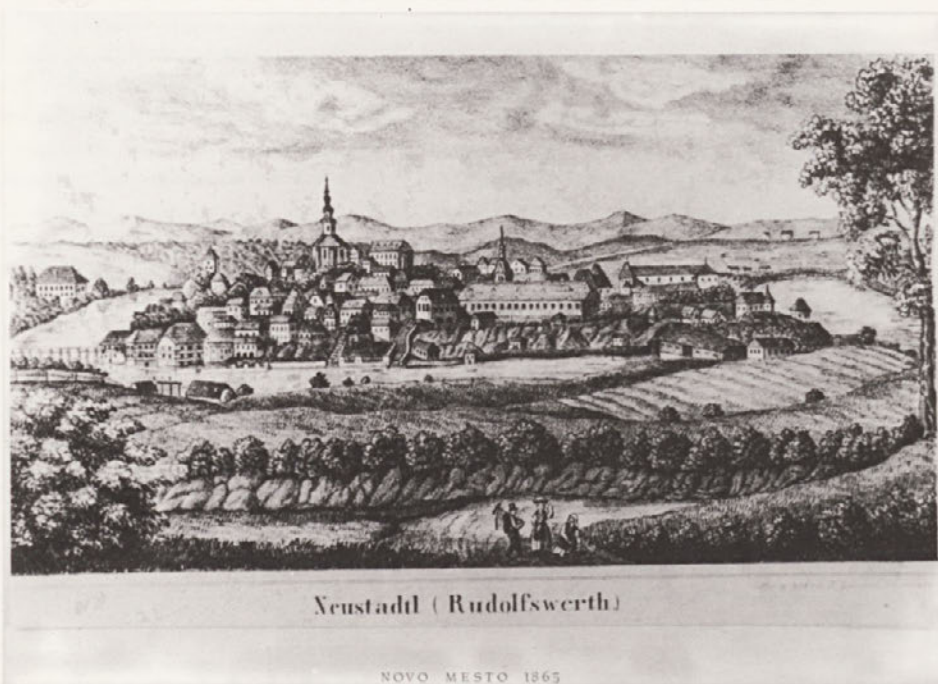
NOVO MESTO MED 1850 IN 1900

Novo mesto je bilo v 19. stoletju pomembno središče in je bilo v 1850. letih razširjeno na zahodni in severni del. V 1850. letih je bilo v Novo mesto vključeno ozemje, ki je bilo prej del nekdanjega posestva. To ozemje je bilo razdeljeno na več delov, ki so bili nato vključeni v Novo mesto. V 1850. letih je bilo v Novo mesto vključeno ozemje, ki je bilo prej del nekdanjega posestva. To ozemje je bilo razdeljeno na več delov, ki so bili nato vključeni v Novo mesto.

Novo mesto je bilo v 19. stoletju pomembno središče in je bilo v 1850. letih razširjeno na zahodni in severni del. V 1850. letih je bilo v Novo mesto vključeno ozemje, ki je bilo prej del nekdanjega posestva. To ozemje je bilo razdeljeno na več delov, ki so bili nato vključeni v Novo mesto. V 1850. letih je bilo v Novo mesto vključeno ozemje, ki je bilo prej del nekdanjega posestva. To ozemje je bilo razdeljeno na več delov, ki so bili nato vključeni v Novo mesto.

Novo mesto je bilo v 19. stoletju pomembno središče in je bilo v 1850. letih razširjeno na zahodni in severni del. V 1850. letih je bilo v Novo mesto vključeno ozemje, ki je bilo prej del nekdanjega posestva. To ozemje je bilo razdeljeno na več delov, ki so bili nato vključeni v Novo mesto.

Viharno leto 1848 se je uneslo. Z razpustom avstrijskega parlamenta, ki je od 22. novembra 1848 do 7. marca 1849 zasedal v Kromerizu, in z uvedbo oktroirane ali marčne ustave z dne 4. marca 1849, razglašene s cesarskim manifestom, je bila pot k ponovni uvedbi absolutizma odprta. Zmage nad italijanskimi in madžarskimi uporniki so te težnje še bolj okrepile. Že avgusta 1849 je bila v vsej monarhiji zopet vzpostavljena cesarska oblast. Sen o federativni ureditvi države je vedno bolj bledel, z njim pa tudi sen o Zedinjeni Sloveniji, ki ji je Matija Majar-Ziljski tako smelo začrtoval meje od Rezije in Beneške Slovenije do Porabja ter od Jadrana do Gospe Svete.

V kratkem vsaj formalno še ustavnem razdobju je dunajska vlada izvedla nekaj naprednih reform, že na Silvestrovo 1851 pa je bila ukinjena marčna oktroirana ustava, ki je vsem narodom v monarhiji le še zagotavljala enakost ter jim priznala nedotakljivo pravico do ohranjanja in razvijanja narodnosti in jezika. Politične in narodnostne pravice državljanov so bile postopoma odpravljene, prav tako svoboda tiska ter uvedena časopisna cenzura, poostrene so bile kazni za tiskovne zadeve, politične »zločine« ter za žalitev veličanstva. Prepovedana so bila vsa politična društva in nacionalne garde razpuščene, iz zakonodaje in uradnih objav je izginilo načelo enakopravnosti jezikov in od l. 1852 je bilo avtentično samo besedilo v nemščini. Nemščina je bila uvedena kot notranji uradni jezik v vseh kronovinah monarhije, tudi na Hrvaškem in Ogrskem.

Z novo upravno ureditvijo so bila l. 1849 ukinjena stara terezijanska okrožja ali kresije in urejena nova okrajna glavarstva. Ta so zajemala določeno število občin v nove okraje in jim bila neposredni nadrejeni organ. Občine so bile urejene z začasnim občinskim zakonom, ki je bil v zvezi z ustavo izdan že 17. marca 1849.

Po marčni revoluciji so izvedli ločitev sodne oblasti od upravnih organov ter na bivšem Kranjskem uredili skoraj 30 sodnih okrajev. Okrajna sodišča so bila zdaj pristojna za vse prebivalce okrajev brez stanovske razlike. Za vso Kranjsko sta bili kot sodišči višje stopnje organizirani dve deželni sodišči s sedežema v Ljubljani in v Novem mestu. Slednje je bilo kmalu preimenovano v okrožno sodišče in je pod tem nazivom poslovalo do najnovejšega časa.

Novo mesto je odslej sedež novega okrajnega glavarstva, okrožnega in okrajnega sodišča, davčnega urada in finančnega komisariata ter raznih deželskih uradov. Z njimi je pritekal v Novo mesto nov družbeni sloj uradništva ali birokracije. L. 1850 je bilo uvedeno tudi orožništvo s svojimi deželnimi in okrajnimi poveljstvi in podeželskimi postajami. Prvotno je bilo za t. i. Ilirijo (Kranjsko, Goriško-Gradiščansko, Tržaško Primorje in Istro) postavljeno žandarmerijsko poveljstvo št. 11 s sedežem v Ljubljani, kasneje pa je bilo za Goriško, Primorsko in Istro postavljeno posebno poveljstvo št. 7 s sedežem v Trstu. Na Kranjskem je bilo sedaj deželno žandarmerijsko poveljstvo št. 12 in imelo s štabom in pokajinskimi poveljstvi za Gorenjsko in Notranjsko sedež v Ljubljani, pokrajinsko poveljstvo za Dolenjsko pa v Novem mestu. Temu so bila podrejena okrajna žandarmerijska poveljstva v Novem mestu, Krškem, Litiji in Črnomlju. Novomeško okrajno poveljstvo je imelo podeželske postaje v Beli Cerkvi, na Cerovcu (za občino Šmihel–Stopiče, nastanjena ob cesti Novo mesto–Metlika nasproti gostilne »Pri Zajcu«), v Črmošnjicah, Mirni Peči, Trebnjem in Žužemberku. Vsa ta razporeditev upravnih, političnih in sodnih organov je ostala v veljavi vse do konca Avstro-Ogrske monarhije in še v predaprilski Jugoslaviji.

Zadnji okrožni glavar novomeške kresije je bil Anton v. Laufenstein. Njegov prednik Friderik baron Rechbach je umrl 1843. Ta si je med drugim veliko priza-

deval za lepšo zunanost mesta, bavit pa se je tudi s slikarstvom. Dolenjski muzej hrani dva njegova pogleda na Novo mesto, slikana v olju in na platno.¹ Friderikov sin Viljem je bil poročen s hčerjo Primčeve Julije in Jožefa pl. Scheuchestuela, njun sin Viljem pa je bil zadnji avstrijski okrajni glavar v Novem mestu. Prvi okrajni glavar novega okraja je l. 1849 postal Franc baron Mordax iz rodbine, ki je nekoč imela v posesti gradove Graben, Boršt in Grm ter gradič Novi dvor (Neuhof) v neposredni bližini Novega mesta. Njegov naslednik je bil Henrik Vesel, ki ga je l. 1855 pobrala kolera. Ta kužna bolezen je samo med 18. avgustom in 3. septembrom pomorila 30 meščanov. Tedanji okrajni komisar je bil iz rodbine Garzarolli pl. Turnlack. Iz te rodbine je bil tudi zadnji avstrijski predsednik novomeškega okrožnega sodišča Franc Garzarolli pl. Turnlack, ki je bil že l. 1882 avskulant pri novomeškem sodišču.

Za prvega predsednika deželnega oziroma okrožnega sodišča je bil imenovan Jožef pl. Scheuchenstuel. S svojo ženo Julijo r. Primic in družino se je nastanil v gradiču Novi dvor, takrat Vollmannov grad imenovan.² Tu je 2. februarja 1864 Julija umrla in bila pokopana na šmihelskem pokopališču.³ Tri leta po njeni smrti je Scheuchenstuel stopil v pokoj in se preselil v Gradec. Za državnega pravdnika pri okrožnem sodišču je bil imenovan dr. Andrej Luschin, sin kajzarja Lušina iz Ravnega Dola pri Ribnici oz. Novi Štifti. Luschin je bil l. 1854 ob reorganizaciji uprave v monarhiji premeščen kot viš. drž. pravdnik v Temesvár in od tam na Dunaj, zavzemal visoke položaje v sodstvu in bil povzdignjen v viteški stan s privedkom »Ebengreut« (Ravni dol).⁴ Od 1857 do 1866 je bil novomeški drž. pravdnik dr. Ernest pl. Lehmann, po rodu Novomeščan. Njegov oče Janez je bil tu okrožni komisar in poročen z Alojzijo baronico Zois iz grmske veje Zoisov. Pred prihodom v Novo mesto je Ernest služboval v Ljubljani. Ko so bila l. 1848 v prizadevanjih za univerzo v Ljubljani dovoljena predavanja iz pravosodja, je Ernest Lehmann junija in julija 1849 predaval kazensko pravo.⁵ Njegov brat Albert je kot stotnik v p. živel v Novem mestu in večkrat opravljal županske posle.

Okrožno sodišče je imelo svoje prostore v Kresiji in je začelo poslovati 1. julija 1850 z otvoritveno svečanostjo, na kateri je povabljenega goste v nemščini nagovoril predsednik Scheuchenstuel, državni pravdnik Luschin pa v slovenščini.

Po začasnem občinskem zakonu urejena novomeška občina je obsegala območje historičnega mesta na levem bregu Krke, predmestje Kandija je bilo že v sosedni šmihel-stopiški občini. »Občinam z voljenim vodstvom je bila dana samouprava glede upravljanja občinskega premoženja, skrbi za varnost osebe in lastnine, skrbi za občinske ceste in pota, živilskega nadzora, zdravstvene policije in drugih zadev. Obenem je bilo nanje preneseno tudi opravljanje nekaterih državnih izvršilnih funkcij. Občine so dobile pravico pobiranja doklad k direktnim davkom, kar je bil glavni vir njihovih dohodkov.«⁶ Volilno pravico so imeli le plačevalci direktnih davkov, ti pa so bili razporejeni v tri razrede. Dobili so jih tako, da so vso kvoto za občino določenih davkov razdelili na tri enake dele: najvišje obdavčeni, ker so bili najpremožnejši, so bili uvrščeni v I. razred, teh pa je bilo seveda po številu najmanj; oni, ki so imeli najnižjo davčno obveznost in bili najštevilnejši, so bili v III. razredu; srednje premožni so sestavljali II. razred. Ne glede na plačevanje davkov so imeli volilno pravico še izobraženci z vseučiliško izobrazbo, uradniki, duhovniki in učitelji. Vsak razred je volil enako število občinskih odbornikov.

Zadnji, ki se je l. 1849 še podpisoval kot mestni sodnik, je bil Toussaint Fichtenau-Jelovšek. Sopodpisovala sta uradne akte kot odbornika Ignac Kalčič in Karel Seifert. L. 1850 je bil za novomeškega župana izvoljen upokojeni vojaški nad-

Novomeški Glavni trg z vodnjakom iz l. 1861

zdravnik Bernard Hochmayer, za svetovalce pa odvetnik dr. Franc Supanzhizh, milar Anton Rohrmann in lekarnar Karel Fabiani. Župan Hochmayer je bil lastnik dveh hiš: enonadstropne na Bregu, v kateri je stanoval (del sedanjega Sindikalnega doma), in druge, prav tako enonadstropne, pri Florjanovi cerkvi (danes Prešernov trg), kjer sta imela svoje prostore davkarija in finančni komisariat. Hiša danes še stoji. Hochmayer je bil poročen z Antonijo Costa. Ta je bila po vsej priliki sestra Henrika Coste, ki je v tridesetih letih XIX. stol. služboval v Novem mestu in bil oče pisca in politika dr. Etbina Henrika Coste, rojenega v našem mestu l. 1832.

Ker ves čas t. i. Bachovega absolutizma niso več razpisovali občinskih volitev, je po smrti župana B. Hochmayerja l. 1853 dve leti opravljal županske posle odvetnik dr. Fr. Supanzhizh, za njim pa do l. 1861 milar Anton Rohrmann.

V petdesetih letih prejšnjega stoletja so se na občini ubadali predvsem z nekaterimi sanitarnimi ukrepi in požarno varnostjo. Izboljšali so mestno kanalizacijo, ki jo je pogodbeno izpeljal kakih trideset let prej meščan in bajnovški graščak Franc Germ, pa jo je bilo treba večkrat popravljati. Da bi ne bilo treba vse za gospodinjstvo in gospodarstvo potrebne vode, posebej pa še ob ne redkih večjih ali manjših požarih, znositi iz Krke po strmem bregu v mesto, so že 1800 zgradili na Glavnem trgu vodnjak, ki pa je tudi terjal večkratna popravila. Manjši vodnjak so kasneje postavili tudi ob Marinovi hiši v kotu med teraso in hišnim vogalom (v desnem delu pritličja te hiše je bila pozneje in je še danes kavarna). L. 1860 so na več krajih po mestu postavili velike kadi z vodo za gašenje morebitnih požarov. Za ureditev in izboljšanje požarne službe je župan B. Hochmayer l. 1851 izdal poseben Gradbeno-požarni red. Da bi pa izboljšali preskrbo mesta z vodo, je meščan in trgovec Ferdinand Skrem, svak grmskega graščaka Antona Smole, dovolil, da so ob njegovem mlinu ob prvem jezcu na severni strani mesta (prej Smolov, pozneje mestni mlin) postavili vodno črpalko, ki je poganjala vodo v vodnjak na trgu. Za tega so

v fužini na Dvoru pri Žužemberku l. 1861 vlili osmerokotno kotanjo, postavljeno na stopnice, z osrednjim nastavkom in manjšo skledasto kotanjo na vrhu; iz nje in stranskih pip, umetelno izdelanih v obliki konjskih glav, je nenehno žuborela voda v »broneno kotanjo«, kot jo je v svoji poetski viziji videl Dragotin Kette. Dvojček tega vodnjaka je stal na trgu v Kranju.

Slaba preskrba mesta s pitno vodo – vsa mestna kanalizacija je bila speljana v Krko – in takratne slabe sanitarne prilike nasploh so še pospeševale širjenje raznih kužnih bolezni. Ljudi je plašila zlasti kolera, ki je npr. julija in avgusta 1836 pobrala 106 meščanov, l. 1855 jih je v dobrih dveh tednih umrlo 30, na podeželju pa samo v stopiški fari 106. Leta 1866 so kolero zanesli vojaki in je bilo med meščani 20 žrtev. Ker mesto že od terezijanskih časov ni imelo več niti v mestih običajnega »mestnega špitala«, ki pa je bil le bolj hiralnica za mestne uboge, je mesto l. 1845 kupilo poleg kapiteljske mežnarije ležečo hišo mizarja Gotfrida Buttlerja za 1157 goldinarjev in v njej uredilo »špital«. Uličica ob njem je vse do l. 1930 nosila naziv »Špitalska ulica«. Za primer kužnih bolezni pa so kasneje zgradili na Loki posebno hišo, ki je bila dolga desetletja znana pod imenom »Kolerašpital«. Druga, zaradi slabe pitne vode skoraj vsako poletje ponavljajoča se kužna bolezen je bila trebušni legar.

Leta 1855 so na rotovžu na Glavnem trgu odstranili dotrajani leseni stolp in postavili novega, sicer nižjega, zato pa zidanega, in v njem namestili uro, ki naj bi z bitjem meščanom oznanjala čas. Te pa je bilo v mestu »manj slišati« kot one v nekaj kasneje nadzidanem in z uro opremljenem frančiškanskem zvoniku, kar je z zadovoljstvom zapisal frančiškanski kronist. Prav tako dotrajano skodlasto kritino rotovža so zamenjali z opeko; znanega napisa v latinščini, ki ga je konec XVIII. stol. še bral in zapisal Anton Fr. Breckerfeld: Anno VIⁿl CorrVptl aeDifi-Cata sVM« (V letu skaženega vina sem zgrajena) – kronogram da letnico 1720 – pa niso več obnovili. Ta čas so tudi na drugih mestnih hišah začeli skodle zamenjavati z opeko, vendar se je še dokaj hiš s skodlasto kritino ohranilo še nekaj desetletij našega veka. Septembra 1853 so začeli z nadzidavo enonadstropnega gimnazijskega poslopja ter ga dvignili še za eno nadstropje, gimnazija pa je l. 1853 dobila še sedmi in leto za tem tudi osmi razred.

Devetega maja 1852 je bil svečano umeščen novi prošt Jernej Arko, doma iz Dolenje vasi pri Ribnici in dotedaj župnik v Vodichah, ki je dal Mateju Langusu poslikati šmarnogorsko cerkev. O njem in Scheuchenstuelu si je Trdina zapisal, da sta »v vseh rečeh svet dajala in odločala«.

*

Narodno prebujenje Novega mesta. V obdobju Bachovega absolutizma je zamrlo še tisto malo narodnega in političnega življenja, kolikor ga je vzvalovila marčna revolucija. »Slovensko društvo« se je molče razšlo, »Sloveniensi Blatt« je s koncem leta 1848 prenehal izhajati in njegov urednik Franc Polák je bil iz »službenih ozirov« premeščen v Ljubljano, Narodna garda je bila razpuščena l. 1851.

»Po kratki spomladi privihrajo hude nevihte; politično obnebbe je popolnoma otemnelo, tačasne razmere so hitro umorile mlado društvo in vsako gibanje, sistematično uničeno, nas je nehote spominjalo časov narodnega spanja«, je čas po l. 1848 označil dr. Jožef Rozina na prvi prireditvi Čitalnice 21. januarja 1866 in nadaljeval: »Leta so tekla, želja je ostala želja, dokler ni oktobrška diploma megel pretrgala....«.⁷

Če je že ono meščanstvo, ki ga je l. 1848 predramilo, zopet zadremalo, je vsaj

Stari novomeški rotovž na Glavnem trgu

med gimnazijsko mladino nenehno tlela domoljubna iskra in dobivala netiva in podpore pri svojih profesorjih. Bili so to predvsem slavist in klasik p. Ladislav Hrovat, imenovan kratko p. Lacko, zgodovinar in zemljepisec p. Rafael Klemenčič in matematik ter fizik p. Bernard Vovk, ki je bil obenem gimnazijski ravnatelj. Gimnazijci so svoje vsakoletne zaključne prireditve vedno bolj prirejali v narodno-buditeljskem duhu, vedno več se jih je po lastnem nagibu učilo srbohrvaščine ali ruščine, nekateri pa so bili tudi dopisniki Bleiweisovih Novic.

Gimnazijski ravnatelj in profesorski zbor sta kmalu na začetku šestdesetih let prav zaradi narodnostnega vprašanja prišla v spor z nadrejeno šolsko oblastjo. Ta čas je bil pri kranjski deželni vladi postavljen za nadzornika srednjih šol dr. Anton Jarc, duhovnik in naslovni opat, doma iz Ajdovca in bivši novomeški gimnazijec. Od l. 1851 do 1861 je kot »Bachov huzar« opravljal službo nadzornika srednjih šol na Hrvaškem in v Slavoniji. Ravnatelj naše gimnazije, p. Bernard Vovk je o njem v gimnazijski kroniki zapisal:

»Bil je namreč iz Hrvatske pregnani šolski svetnik dr. Ant. Jarc v Ljubljani nastavljen in mu je bilo vodstvo ljudskih in srednjih šol v Kranjski zaupano – gotovo ne v dobro šole. Zakaj kakor se je pod šol. svetnikom Fr. Rieglerjem gimnazijski pouk letno dvigal, tako je začel sedaj padati. Konferenčne zapisnike rešujejo površno, zato jih tudi vedno bolj površno sestavljajo, pri maturah pa je mesto vestne, spodbujajoče strogosti in točnosti nastopila surovost in z njo površnost v izpraševanju, zvezana z veliko popustljivostjo in prosjačenjem šolskega svetnika, kar je žigosalo maturitetne izpite za golo formalnost.«⁸

Ravnatelj gimnazije je prišel l. 1863 v hud in očiten spor z nadrejeno šolsko oblastjo, ker je dal na naslovni strani šolskega izvestja namesto uradnega »Neustadt« natisniti ime mesta v slovenski obliki »Novomesto« in obenem odločil, naj

Glavni trg v Novem mestu pred l. 1900

bodo v seznamu dijakov krajevna in osebna imena, če so po svojem poreklu slovenska, tudi v slovenščini natisnjena. Ta odločitev gimnazijskega ravnatelja je bila takrat brez dvoma pogumno dejanje, ki je vzbudilo odobravanje pri vseh slovenskih rodoljubih in so ga navdušeno pozdravili Bleiweis v »Novicah«, Janežič v »Glasniku« in Levstik v »Napreju«, medtem ko je »Laibacher Zeitung« vodstvo novomeške gimnazije žolčljivo napadala. Za kazen bi bila gimnazija skoraj okrnjena na samo štiri nižje razrede.⁹

V novomeških noviških dopisih se je ta čas vse pogosteje oglašala beseda »čitavnica«. Ko so ta narodni izobrazbi in zabavi namenjena društva zaživela že v vrsti slovenskih mest, so na Dolenjskem le govorili o potrebi ustanovitve takih društev. Zato je Fran Levstik v svojem listu »Naprej« l. 1863 zbudil Dolenjce in Novomeščane: »Če se človek malo ozre po svojej domovini, mora se mu čudno zdeti, da vrli Dolenjci duševno spe še tako mirno, kakor sloveči kralj Matijaš pod zemljo pri kamenej mizi. Kaj delajo Dolenjci? Kaj dela sloveče *mejsto*, dolenjski Rim?« (ZD 8, 1959, 82.)

V tem »slovečem mejstu« pa se je le nekaj premaknilo. Meščanom, ki jih je l. 1848 vsaj malo narodno predramilo, se je pridružilo vse več mlajših rodoljubnih izobražencev: okrajni zdravnik dr. Žiga Bučar, namestnik drž. pravdnika Ludvik Ravnikar, avskultant Gregor Keršič, sodni adjunkt Jožef Gerdešič, mladi dr. Vojteh Kraus in sodna uradnika Martin Mohar in Jožef Rohrmann in še kdo; med meščani so veljali za narodnjake krčmar Karel Rozman, lekarnar Dominik Rizzoli, trgovci Karel Kalčič, Franc Kastelic, Valentin Oblak, Vincenc Marin, steklarja bratranca Karel in Ferdinand Seidl.

Novo mesto se je končno le zganilo, ko so l. 1865 proslavljali petstoletnico njegove ustanovitve. Slavnostni dnevi so se zvrstili od 19. do 21. avgusta 1865. Po

Rudolfswert

Franciskauerkirche und Gymnasium.

Stara gimnazija in frančiškanska cerkev v Novem mestu

raznih predlogih naj bi mesto priredilo veliko javno dobrodelno loterijo in uradno svečanost, društva in meščani pa kako prireditev in veselico. Po dolgih prerekanjih je šla loterija po vodi, ostale pa so budnice, razsvetljave in veselice. V vrvežu mnenj in predlogov se je pokazala velika prizadevnost narodnjakov, ki so pripomogli, da se je praznovanje prestolnice spremenilo v pravo narodno slavlje.

Župan Toussaint vitez Fichtenau-Jelovšek, ki je županoval od 1861 do 1869, in občinski odbor sta v nastajajočih narodnih trenjih hotela ostati nepristranska in sta vabila le okrajne in deželne oblasti, vse ostalo pa prepustila meščanom samim. Tako je meščanska garda vabila gardo in njeno godbo iz Krškega, strelsko društvo ljubljanske strelce, narodnjaki pa so v nekaj urah zbrali 35 podpisov na vabilo »Južnemu Sokolu« v Ljubljani, medtem ko je bilo za vabilo ljubljanskemu nemškemu društvu »Turnverein« zbranih le troje podpisov. »Novice« so takrat zaželele, »naj slovesna 500 letnica bode prvoletnica pravega narodnega življenja v Novem mestu«. Obenem sta se takrat ravnala v Novo mesto tudi dr. Valentin Zarnik in prof. Fran Erjavec, zvesta svojemu vodilu, da je treba »narod vedno in povsod zbuditi in buditi iz zaspanstva na vseh ogljih, kjer se le da, zlasti še naše mestjanstvo«.

V soboto 18. avgusta zvečer je bilo mesto svečano razsvetljeno in godba je priredila baklado. Naslednjega dne dopoldne je do poldrugi tisoč meščanov in okoličanov pričakalo Sokole, ki so se s postaje Videm-Krško z vozovi pripeljali in se spotoma ustavili v Kostanjevici in Šentjerneju. V Kandiji jih je pred mostom pozdravil Ludvik Ravnikar in Sokoli so ob burnem pozdravljanju in zvokih himne »Naprej zastava slave« vkorakali v Novo mesto. Popoldne so na Tratah, kjer je bila narodna veselica, Sokoli in ljubljanski čitalniški pevci pritegnili vso pozornost velike množice s svojimi telovadnimi in pevsкими točkami ter domoljubnimi govo-

Južni Sokol - 1864-

1. Šupanc
2. Š. Čučina
3. Kandič
4. Škall Tomo
5. Najed Vajpina
6. Viki Tomaž
7. Kolman
8. Regošček
9. Štirn-malk
10. Viki Jozef
11. Škall Tomaž
12. Čraki
13. Štraler
14. Škall
15. Štrallha
16. Čraka
17. Hladnik
18. Pracek
19. Čraka
20. Škall
21. Škall
22. Škall
23. Škall
24. Škall
25. Škall
26. Škall
27. Škall
28. Škall
29. Škall
30. Škall
31. Škall
32. Škall
33. Škall
34. Škall
35. Škall
36. Škall
37. Škall
38. Škall
39. Škall
40. Škall
41. Škall
42. Škall
43. Škall
44. Škall
45. Škall
46. Škall
47. Škall
48. Škall
49. Škall
50. Škall
51. Škall
52. Škall
53. Škall
54. Škall
55. Škall
56. Škall
57. Škall
58. Škall
59. Škall
60. Škall

Južni Sokol iz Ljubljane l. 1864

ri, zvečer pa so Ljubljančani v dvorani Kazine priredili vzorec čitalniške »bésede« s pevskimi in glasbenimi točkami ter spevoigro. Naslednjega dne so meščani povabili Sokole na svoje domove, gardisti so na Florjanovem trgu gostili svoje krške tovariše, občina pa je za odlične goste priredila svečani obed in pogostila mestne uboge.

Popoldne so se rodoljubi zbrali v Brunnerjevi gostilni na Bregu. Ob slastnih rakih iz Krke in domači kapljici so nazdravljali prisotnemu županu T. Fichtenaau, narodnjaku dr. Jožefu Rozini, Novemu mestu ter narodni stvari in sklenili, da je treba v mestu čimprej ustanoviti Narodno čitalnico. Za njo sta navzoče posebej vnemala Valentin Zarnik in Fran Erjavec. Zvečer je bil v prostorih Kazine »eden najsijajnejših balov novomeških, prvokrat popolnoma naroden«, kot je zapisal V. Zarnik. Drugega dne so se gosti razhajali. Ljubljančane je dokaj meščanov spremlilo do Ločne, kjer so v Jermanovi gostilni – zopet ob rakih – jemali slovo. Gostje so se prek Šentjerneja in Kostanjevice vračali na postajo v Krško, do koder sta jih spremlila v Zagreb vračajoča se dr. Valentin Zarnik in prof. Fr. Erjavec.¹⁰

Teden dni kasneje – v nedeljo 27. avgusta 1865 – se je pri Brunnerju sestalo 20 narodnjakov, ki so izbrali pripravljalni odbor za ustanovitev Čitalnice in pripravo društvenih pravil. Po odobritvi le-teh so začeli nabirati člane in jih že prvega dne nabrali 46. Ustanovni občni zbor je bil 23. oktobra 1865. Za predsednika so izvolili odvetnika dr. Jožefa Rozino, ki je že l. 1848 predsedoval »Stanovskemu dru-

B E S E D A

katero da

„Južni Sokol“

v

čast 500letne svečanosti v Novomestu

dne 20 avgusta 1865.

PROGRAM.

1. a) Naprej, zbor Jenkota.
b) Ilirija oživljena, zbor Ipavicev.
2. Samospev.
3. Strunam, čveterospev Mašekov.
4. Igra na gosli.
5. Domovina, dvospev z zborom Ipavica.
6. Radostno potovanje, zbor Vašakov.
7. Advokata, spevoigra.

Začetek ob 9 zvečer. — Vhodnina 30 nkr.

Tisk J. Blaznika v Ljubljani. Zaloga Južnega Sokola.

štvu«. Prva prireditev bi morala biti v novembru, vendar niso našli primernih večjih prostorov. Poizkusili so celo v Kazini, ki pa je čitalničarje seveda odklonila. Končno je Čitalnica dobila v najem dva prostora v gostilni »Pri kroni« na Glavnem trgu 74 (danes 15), kjer je bilo tudi l. 1848 ustanovljeno »Slovensko društvo« in je v Novem mestu prvič zavihrala slovenska trobojnica.

Takratni lastnik hiše in gostilne je bil Anton Hočevar, sicer usnjak, brat znanega bogataša in nemškutarja Martina Hočevarja iz Krškega. Čitalnica je imela v tej gostilni v najemu dva prostora. Večjega so uporabljali kot dvorano za prireditve, manjšega pa za pravo čitalnico. V teh prostorih je bila Čitalnica do l. 1872, ko ji je A. Hočevar pokazal vrata. Prva čitalniška »béseda« se je tako z zamudo mogla vršiti šele 21. januarja 1866. K sodelovanju so povabili pevce ljubljanske Čitalnice, vabila pa poslali vsem že delujočim slovenskim Čitalnicam, skoraj vsem državnim uradom na Dolenjskem in mnogim vidnejšim rodoljubom v mestu in okolici. »Post nubila Phoebus!« (Za slabim vremenom sonce!) je vzkliknil tedanji občasni dopisnik »Novic« dr. Vojteh Kraus, in nadaljeval: »...prestali smo vse overe, ponosno smo odprli čitalnico našo, narodni naš dom. 21. januarja smo praznovali ta dan, kakor je bilo primerno visokemu namenu. Na večer ob 7. uri se je v prelepo okinčani dvorani pri »kroni« sebralo polno domoljubnih naših rojakov in družih gostov. Uvodni govor je imel predsednik dr. Rozina. ...S tem se je začel nepozabljivi večer. Med posameznimi številkami besednimi odlikovala se je pesem »Sarafan«, katero je pela tukajšnja domorodkinja. Da bi jo pač posnemale tudi druge krasotice, katerih imamo, da malo kje toliko. Dalje so peli naši pevci četverospjev »Domovina«, druge pesmi pa izvrstni pevci pevskega zbora ljubljanske čitavnice... Po besedi bil je ples, ki je veselo trajal do belega dne, med tem ko so v bližnjih sobah prepevali in zdravice napivali.«¹¹

V začetku februarja je Čitalnica pripravila »Vodnikov večer«, ki se je končal s plesom in zabavo. Noviški dopisnik je svoje poročilo zaključil z besedami: »To je bila prav narodna veselica in tako živo in prijetno je bilo, da se je očitno kazalo, da čvekanje protivnikov, da naše mesto ni kraj za čitalnico, ostane le »pium desiderium« (pobožna želja).« Tretja čitalniška prireditev je bila 11. marca 1866. Domači igralci so postavili dve enodejanki na oder, ki ga je na novo postavil meščan Fr. Wagner. Noviški dopisnik V. O. se pohvali, da je prišlo toliko obiskovalcev, da vsi niti v dvorano niso mogli. Čisti dohodek sto goldinarjev »pri zelo nizki vstopnini« je bil namenjen podpori »ubogih naših bratov na Dolenskem«, za katere so takrat tudi »Novice« zbirale prispevke, slovenske Čitalnice pa prirejale dobrodelne prireditve. Dopisnik poroča, da šteje Čitalnica že več kot sto članov, da še vedno pristopajo, zraven pa še z začetnicami našteva igralce, ki nastopajo na čitalniškem odru. Te začetnice danes le deloma lahko razrešimo s Picigasovim zapisom, kjer pravi: »Prvi slovenski igralci so bili trgovci Karel Kalčič, steklar Ferdinand Seidl, kanclijski pisar Jožef Rohrman in gospica Jadviga Šulc; vsi ti so slovenski Taliji do konca svojega življenja zvesti ostali in dokaj naslednikov izurili; vse je preživela modistinja, vedno po najnovejši modi elegantno oblečena Jadviga Šulc, ki je svoj zemeljski tek končala 16. aprila 1907 v starosti 64 let.«¹²

Vnovič so na deske čitalniškega odra stopili 8. aprila 1866 z Županovo Micko. Noviški dopisnik V(ojteh Kraus?) ob tem takole razmišlja: »Ni še dolgo sem, kar tukaj prebivajoči Slovenci niso vedeli, je li res, da so na slovenski zemlji, ali prebivajo marveč kot zapuščenci v ptuji deželi. Materin jezik je bil marsikateremu strašilo in gledali so v njem le polom in prekucijo! Trdovratno, če tudi morda

Novo mesto 1865. „Hotel zw. Sonne“ s kazino. 8

Langer *Murvič* *Poznik* *Pelack*
Gasthof z. Sonne u. S. Casino

Hotel Pri soncu. Hišo je v 17. stol. sezidal kanonik Matija Kastelec. Tu je bil sedež društva Casino Verein. Novomeški rodoljubi so 6. januarja 1848 v kazinski dvorani dali prvo uprizoritev Linhartovega *Matička na Slovenskem*

»mehkega srca« pa so lazili zmerom tisto nenaravno pot, ob katerej po njih misli raste »Bildung-a«... Kaj neki – ustili so se – je človeku moč v slovenskem jeziku povedati, kar je znanstveno itd.? Te besede so tem možem bile jutranja in večerna molitev, pa prepričati niso se dali, da temu ni tako.«¹³

Novembra so čitalničarji nastopili z igro »Tat v mlinu«. Noviški dopisnik se ob tem pohvali, da so dobili novo zagrinjalo in nove kulise za sobo in pokrajino, kar da je »naslikal sedaj tu bivajoči slikar« tako, da jim ni para. S tem je imel čitalniški oder že za šest prizorov kulis.¹⁴ Čitalnica je prvo leto svojega obstoja zaključila s Silvestrovanjem, o čemer je 12. januarja 1867 noviški dopisnik zapisal: »Naj vas na kratko seznanim, da tudi naša čitalnica je od preteklega leta veselo slovo jemala z društvenimi igrami, pesmami in loterijo, katera je donesla 50 gold.« Takoj po Novem letu je bil čitalniški občni zbor, o katerem isti dopisnik poroča: »Po novih volitvah čitalničinega odbora smo dobili za predsednika vrlega rodoljuba gosp. M(artina) Moharja, ki je »persona grata« vsemu mestu, za podpredsednika gosp. Škrema, za tajnika gosp. (Ludvika) Ravnikarja, za knjižničarja gosp. (dr. Vojteha) Kravsca. Z radostjo smo opazili, da med odborniki čitalničnimi je 9 mestnih odbor-nikov; to, in ker čitalnica šteje med veljavnimi mestjani veliko udov in jej je vpisanih tudi mnogo uradnikov, nam lepo kaže, da se Novomesto zaveda, da stoji na zemlji slovenski. Število družbenikov znaša zdaj 95«.

V nedeljo 17. februarja 1867 je Čitalnica priredila običajno Vodnikovo slovesnost s pevskimi, glasbenimi in recitacijskimi točkami ter nagovorom predsednika M. Mohorja. Sledila je veselica s plesom, ki je »trajal do mladega dne«.

*

Boj z nemškutarijo. V Novem mestu in na Dolenjskem pa leta 1867 le ni bilo vse tako razigrano in veselo kot je kazal njegov začetek v nooletni noči. Rastoča narodna zavest je vse bolj zadevala na odpor nemško mislečih meščanov. To se je pokazalo predvsem pri deželnozborskih volitvah l. 1867. Volilci so bili razdeljeni v tri kurije: veleposestniško, mestno in kmečko, volitve pa so se vršile tako, da so po posameznih krajih in mestih izbrali najprej določeno število volilnih mož, ki so potem na prav tako določenih voliščih oddajali glasove za svoje poslanske kandidate. Novo mesto je bilo z Višnjo Goro, Kostanjevico, Krškim, Metliko in Črnomljem v skupini dolenskih mest, ki je volila enega poslanca. Pri januarjskih volitvah v deželni zbor je v dolenski mestni skupini z veliko večino zmagala narodna stranka in proti nemškemu kandidatu in dotedanjemu poslancu J. Suppanu je bil izvoljen narodni kandidat Ludvik Ravnikar. Ker slovenska večina v deželnem zboru ni hotela poslati svojih odposlancev v dunajski državni zbor, je vlada 1. marca 1867 deželni zbor razpustila in razpisala nove volitve za 27. marec 1867. Zopet sta si stala nasproti omenjena kandidata in vlada je napenjala vse sile, da zagotovi zmago svojemu kandidatu. Kako je bilo takrat v Novem mestu, je opisal takratni dijak VIII. gimn. razreda in poznejši zgodovinski prof. Ivan Steklasa v Dolenjskih novicah leta 1909:

»... Volilna borba je bila huda. Nemškutarji so bili kakor obsedeni; kar besneli so proti duhovščini in vsemu, kar je bilo slovenskega. Po gostilnah slovenski gosti niso imeli nikjer miru, psovali in grdili so jih, kar so le mogli... Tako je prišel tudi dan 27. marca. Dijaki smo imeli po navadi šolo ter nam je bilo strogo zabranjeno mešati se v volitvene stvari; vendar pa nas je vleklo nekaj ven iz šole, toda kaj češ, do enajstih moraš sedeti mirno. Ko so nas izpustili, pohiti seveda vse na trg pred mestno hišo ter pričakuje radovedno izida. Zadnji volilci prihajajo in odhajajo, tudi frančiškani, naši profesorji, so izvršili svojo državljansko dolžnost, glasovavši vsi za narodnega kandidata. Odbilo je dvanajst. Volitev je končana. Kar zadoni po trgu: živio Ravnikar! Slovenci so bili oduševljeni v nadi, da je zmagala pravična stvar. Toda čez nekaj časa se razglasi izvolitev poslanca službeno. Dr. Supan je dobil tri glasove večine. Slovenci so bili ogorčeni, posebno še Metličani in Črnomaljši ter so izražali javno svojo nevoljo nad postopkom nemškutarke stranke. Slovenci tudi sploh niso verjeli v ono večino treh glasov nemškutarških. Vendar je bila bitka za Slovence v Novem mestu izgubljena... V samem mestu narodnim ljudem ni bilo obstanka. Meščana G. in L. (po Picigasovem zapisu trgovca Adolf Guštin in Franc Luser) sta nosila zvonec kot najhujša nemškutarja. Pod njuno obrambo so napadali nemškutarški privrženci mirne ljudi po gostilnah in celo po ulicah.«

Nato pripoveduje Steklasa, kako so se Metličani in Črnomaljši takoj po volitvah umaknili v Kandijo v gostilno Foršek pri Mitnici ob starem mostu, kjer so imeli svoje vozove. Osmošolci, med njimi tudi Ivan Steklasa in Martin Kramarič, doma iz Radovice pri Metliki, ki je bil z belokranjskimi volilnimi možmi poznan, so Belokranjce obiskali, v njihovi družbi posedeli, se pogovarjali in tudi zapeli. Kar se k mitnici pripeljejo tudi volilci iz Krškega, ki so glasovali za nemškutarkega kandidata, in zmage in vina pijani prepevali. Prišlo je do prerekanja in ko so Belo-

Prof. Martin Kramarič s soprogo Aleksandro v Smolensku

kranjci potrgali zastavice iz okinčanih vozov Krčanov, tudi do pretepa. Krčani pobegnejo in se ustavijo v gostilni vrh klanca. Tam je prišlo zopet do pretepa. Pridrla sta Guštin in Luser s svojimi pajdaši in napadli so narodnjaške volilne može. Dva duhovna sta skušala miriti razjarjene duhove, pa so se lotili še njih. Tja sta prihitela tudi Steklasa in Kramarič, pa se iz pretepa umaknila na Steklasovo stanovanje v bližini in od tam opazovala ves direndaj. Šele orožniki so napravili red.

Malo za tem je prišlo do nereda tudi na drugi strani mesta, v katerega so bili vpleteni predvsem dijaki. V kostanjevem drevoredu ob današnji Cesti komandanta Staneta so se običajno vsako sredo, ko ni bilo popoldanskega pouka, zbirali nižješolci. Tako se jih je tudi to popoldne nekaj nabralo. Pa se po klančku od Vrat navzdol pripeljejo vozovi višnjanskih volilnih mož, od katerih so nekateri prav tako radi potegnili z nemškutarji. Prvi trije so se mimo dijakov mirno peljali, potem pa »pridejo zopet drugi trije; ti Višnjani pa so bili vinjeni in so silno kričali. Imeli so enkrat prav »veseli dan«. Fantje se jim smejejo, kar Višnjane razkači, da začno dijake pretepati. Ti se razbeže proti Loki, nekateri pa na Marof, kjer vračajočim se Višnjanom vrnejo milo za drago in jih obmetavajo s peskom in kar jim je pač prišlo pod roke.¹⁵

V nemškutarskem taboru je završalo in nemško časopisje je zaradi tega incidenta besno napadlo dijake in njihove profesorje. Noviški dopisnik je o teh dogodkih poročal 5. aprila 1867 in zavračal napade graške »Tagespost« na gimnazijo in

njene profesorje. »Laibacher Zeitung« je 13. aprila i. l. napadla Novomeščane in jim očitala nevaren fanatizem, ki da gre celo tako daleč, da niso hoteli pomagati svojemu someščanu, menda nemškutarju, posestniku Janezu Rozmanu, ko je temu gorelo gospodarsko poslopje. Na ta napad je dvajset novomeških posestnikov, trgovcev in obrtnikov, med njimi devet občinskih odbornikov in pogorelec sam, poslalo uredništvu »Laib. Zeitung« izjavo s popravkom, ki pa je to ni hotelo objaviti. Zato so jo s podpisi vred poslali »Novicam«, ki so jo na 140 strani tudi objavile. Ker sta bila v pretep v Kandiji vmešana osmošolca Kramarič in Steklasa, na Marofu pa so obmetavali Višnjane nižješolci, so nemškutarji za vse to dolžili gimnazijske profesorje, češ da se bolj bavijo s politikom kot pedagogiko. Preiskava, ki jo je moral izvesti ravnatelj p. Bernard Vovk, ni izkazala krivde dijakov, le osmošolec Martin Kramarič je dobil strogi ukor. To deželne vlade ni zadovoljilo, pa tudi preiskava, ki jo je vodil okrajni glavar Jožef Ekel, ni dala za vlado povoljnih izsledkov, v Kandiji napadena duhovnika pa sta proti nemškutarskim napadalcem vložila tožbo.

Zaradi stalnega napadanja nemškutarjev in nezaupljivosti oblasti je p. Bernard Vovk še istega leta odložil ravnateljske posle, ki sta jih do prevzema gimnazije v državno upravo l. 1870 opravljal najprej veroučitelj p. Ignacij Staudacher, za njim pa nekaj mesecev klasik in slavist p. Ladislav Hrovat. Tudi za maturante se stvari niso čisto gladko iztekle in nekateri so še leta po teh dogodkih občutili na lastni koži, da so zaznamovani. Največ težav in najmanj izgledov za doseg svojega cilja so imeli oni, ki so se odločili za profesuro. Tako se je s strogim ukorom zaznamovani Martin Kramarič kmalu po maturi odzval razpisu ruske vlade, ki je zlasti slovanskim študentom obetala štipendije med študijem, po njih pa namestitve v Rusiji. Kramarič je res dolga leta služboval v Rusiji in se ustalil v Smolensku, kjer je kot razmeroma bogat mož tudi umrl. Njegova sošolca Ivan Steklasa iz Šentruperta in Ivan Kutil iz Novega mesta sta po končanih študijah zaprosila za sprejetje v srednješolsko službo na Hrvaškem, ker zanju ni bilo mesta na Slovenskem. Še v ljubljansko semenišče je ljubljanski škof dr. Jernej Widmer le nerad in z obotavljanjem sprejel novomeške maturante, kot je v zgoraj navedenem članku zapisal l. Steklasa, ki je svojo pot do zaposlitve tako opisal:

»Poskusim s prošnjami po redu od ene gimnazije do druge, kar jih je takrat bilo na Slovenskem, povsod so me odbili. Za Slovence ni bilo kruha na Slovenskem. Držali so se Stremayerjeve (ministra za uk in bogočastje) izjave za slovenske profesorje: Fünfzig Meilen vom windischen Land.«

Leta 1867 – 15. junija – je odšel iz Novega mesta Jožef Scheuchenstuel – dolenski Napoleon so ga imenovali – in njegov naslednik je bil dr. Teodor Napret, ki se je prizadeval za Slovence. V mestu je služboval do l. 1870, ko ga je nasledil Anton Gertscher, doma iz Krašnje pod Limbarsko goro. Bil je zagrižen nemškutar in ostal v Novem mestu do 1875. Prošt Jernej Arko je umrl 14. septembra 1868 in po štirinajstih mesecih ga je nasledil kanonik Simon Vilfan. Predvsem pa je pomembno, da se je l. 1867 v Novem mestu za stalno naselil prof. Janez Trdina. Predčasno iz političnih ozirov upokojen na Reki se je od tam skupno s prijateljem in stanodajalcem gostilničarjem Jožetom Virkom naselil v Bršljinu, kjer je Virk zopet prevzel gostilno, ki so ji ljudje rekli »Pri cilinderbirtu«. Kasneje se je Trdina preselil v Novo mesto in tu 14. julija 1905 umrl.

Istega leta kot Janez Trdina je prišel v Novo mesto tudi Andrej Vojska. Učiteljski sin iz Ljubljane je po končanih šolah v Ljubljani študiral matematiko in fiziko na univerzi na Dunaju. Tu se je tudi spoprijateljil z Janezom Trdino. Po opravlje-

nem doktoratu filozofije (1850) se je lotil še pravnih študij in postal na graški univerzi doktor prava (1852). V času Bachovega absolutizma je bil v sodni službi na Madžarskem in se l. 1861 vrnil v domovino. Iz Ljubljane je bil premeščen v Novo mesto in tu kot državni pravdnik in deželnosodni svetnik služboval nad 26 let do upokojitve l. 1894. Umril je po daljšem bolehanju 15. februarja 1903. V Novem mestu se je poročil z Berto iz premožne trgovske hiše Škremov in imel hišo št. 61 v ulici za gimnazijo. Po pripovedovanju slikarja prof. Josipa Germa, ki je novomeške prilike dobro poznal, je Vojska prišel v Novo mesto kot premožen mož. Obogatel je bojda na Ogrskem kot svetovalec raznih velikaških družin, ob finančnem polomu v sedemdesetih letih pa je izgubil skoraj vse (Bogo Komelj, u. v.). Dr. Vojska je bil trden narodnjak in vse do svoje smrti edini zaupni prijatelj Janeza Trdine. Na zadnji poti ga je po zapisu v Dolenjskih novicah, 1903, str. 43, spremila vsa inteligenca, vsa društva in nepregledna množica ljudstva. Njegov sin Vladimir se je 15. julija 1908 v proštijiški kapeli poročil s Kettejevo Lauro Angelo, hčerjo deželnosodnega nadsvetnika Albina Smole in Filipine Smola roj. Hauffen.

V poletju 1868 je v Novo mesto iz Ljubljane pripešal mladi Ivan Hribar, da se vpiše v V. razred gimnazije. Ustavil se je v Škabernetovi gostilni »Pri zlatem levu«, kjer so ga kot študenta zastonj nahranili in prenočili. Po vpisu se je drugega dne zopet peš vračal v Ljubljano in na jesen začel s študijem v Novem mestu. Stanoval je pri materi kasnejšega notarja in poslanca Ivana Plantana, in je, kot piše v svojih Spominih, na tem stanovanju osnoval svojo dijaško čitalnico; dobival je brezplačno sedemnajst slovenskih, hrvaških, čeških, ruskih in nemških časnikov. Študentje, ki so se tu zbirali, so se ob časnikih učili slovanskih jezikov in se navduševali za narodno stvar. Profesorji-frančiškani so sicer za vse to vedeli, niso pa jih preganjali. Še kak list, zlasti ruski, si je kdo izposodil. Hribar je kmalu navezal stike s Trdino, na katerega so ga opozorili nekateri višješolci. »V mali skromni sobici je živel Trdina kot samotar ter se pečal z literaturo, zlasti pa s proučevanjem Rusije... Njegovo samotarstvo je bilo prurušeno le takrat, kadar so ga obiskovali dijaki.« Če so vsaj nekateri frančiškani cenili Trdino kot narodnjaka, jim njegovo svobodomiselnost prepričanost, ki ga nikdar skrival ni, tudi v pogovorih z dijaki ne, ni bilo všeč in so ga imeli za zapeljivca mladine ter so dijakom večkrat tudi naravnost prepovedali obiskovati ga, kar pa ni dosti zaleglo. Ivan Hribar je s svojo mladostno vnemo in razgledanostjo po takratnem slovenskem in slovanskem svetu močno vplival na krepitev narodne zavesti novomeškega dijaštva, kar se je kazalo tudi v javnih dijaških prireditvah tega časa. Hribar v svojih Spominih hvali tudi trdno narodno zavednost svojih profesorjev-frančiškanov.

Dijaki so 2. decembra 1868, na predvečer Prešernovega rojstnega dne, »osnovali veliko slovesnost v spomin rojstnega dne našega slavnega pesnika Preširna«. Čitalnična dvorana je bila »prepolna novomeških rodoljubov«. Uvodni slavnostni nagovor je imel višješolec K., nakar je dijaški zbor zapel budnico »Slovan«, glavni del proslave pa je bil »dramatično vredjen Krst pri Savici«. »Rečem le to«, piše dopisnik »Novic«, »da gospodje H., P., in K. kakor gospodična M. Ogrinčeva so dovršili svoje naloge izvrstno. To niso bile le lepe besede, ampak živo čutje tega, kar je beseda govorila. Po odpetih dveh pesmih »Strunam« in »Slavček« in dovršeni kratki igri »Slep ni lep« je g. K. s končnim govorom navdušil vse pričujoče, kateri so po pesmi »Lahko noč« neradi slovó vzeli od slovesnosti, s katero so si novomeški dijaki prikupili vsa za domovino vneta srca.«²³ Dijaki so zopet nastopili v Čitalnici 6. marca 1870 z »Janežičevo proslavo« s točkami: 1. Govor, 2. »Husitska« (zbor), 3. recitacija »Povodni mož«, 4. »Vltava« (zbor), 5. igrokaz

»Stepan Šubić ali Bela IV. na Hrvatskem«, 6. »Sablja« (zbor) in zaključni budilni govor. Na jesen 1870 so »Novice« napovedale dijaško prireditev, katere program je obsegal pevske, glasbene in recitacijske točke samo slovenskih in slovanskih avtorjev. Iz razpoložljivih virov nisem mogel dognati, ali se je prireditev tudi vršila. Verjetno je novi ravnatelj ni dovolil. S programov kasnejših vsakoletnih šolskih prireditev – zdaj ne več v Čitalnici ampak v gimnaziji – so vedno bolj izginjale točke domačih in slovanskih avtorjev na korist nemških.

Tudi sicer dijaki niso občutili trde roke profesorjev, katerim je višja šolska oblast naročala, da prepovedo dijakom obisk čitalniških prireditev, ti pa so najraje zatisnili oči. Še sami so tu in tam zahajali na te prireditve in dijaki so sodelovali na čitalniškem odru ali tam prirejali samostojne nastope.

Dijaki, predvsem višješolci, so živahno posegali v javno narodno življenje, zlasti ob volitvah, kot agitatorji za narodno stvar. »Vsled tega,« pravi Ivan Hribar, »so dijaki seveda imeli pristop v družbo zavednih javnih delavcev in so se smeli udeleževati pogovorov. ...Ob mojem času (1868/69) so se take družbe shajale pri Brunnerju, Vizjaku in Rozmanu. Lastniki teh gostilnic so bili znani narodnjaki; Rozman celo eden voditelj narodnozavednega meščanstva.« Potem pripoveduje Hribar o obče priljubljenem in neumornem aranžerju čitalničnih prireditev, trgovcu Karlu Kalčiču, in o državnem pravdniku dr. Rajmundu Švingerju, »ki je bil ves vnet za narodno stvar«. Hribar piše še o drugih gostilnah, kamor so zahajali dijaki, pa bolj na vino, kvartanje in kegljanje, in o edinem takratnem mestnem stražniku Adámcu, ki je potem ponoči občutil vso dijaško razposajenost.¹⁶

Ivan Hribar je sodeloval pri Slovenskem narodu od njegovega začetka v l. 1868. Menim, da je njemu pripisati tudi dopisovanje iz Novega mesta vsaj v času njegovega tukajšnjega študiranja. Slovenski narod je 23. januarja 1869 objavil dopis iz Novega mesta, v katerem dopisnik pravi, da so novomeški nemškutarji spričo upadanja svoje moči in vpliva opustili misel, da prirede nekakšen svoj tabor. Zato pa je novomeško nemškutarijo tem bolj razburil dopis v 65. številki 1869 Slovenskega naroda, v katerem dopisnik poroča, da si dolenski kmetje, ki da žal nimajo pravega voditelja, želijo, naj bi na novomeškem trgu, kjer je prostora za tri do štiri tisoč ljudi, priredili *slovenski tabor*. Z njim bi pokazali nemškutariji svojo slovensko zavednost in sprejeli resolucijo kot na taboru v Vižmarjih. Ta je bil 17. maja 1869 in do 30 000 udeležencev je z viharnim navdušenjem sprejelo resolucijo z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, po uvedbi slovenščine v šole in urade, po ustanovitvi strokovnih, zlasti kmetijskih šol, po univerzi in podobno. Predlog za sklicanje takega tabora za Dolensko v Novem mestu je tukajšnje nemškutarje tako razkačil, da so med kavarno nasproti rotovža javno sežigali izvode Slovenskega naroda.

Na kresni večer je imela novomeška narodno zavedna mladina, med katero gotovo ni manjkalo dijaštva, navado, da je postavila mlaj, okrašen z narodnimi zastavicami. Tako tudi l. 1869. Nemškutarji so hoteli tudi sami postaviti svoj mlaj in ponujali 10 goldinarjev onim, ki bi to storili. Ker niso nikogar našli, je glavarstvo postavitev slovenskega mlaja prepovedalo. Mladina je zato postavila vsaj majhen borovec in ga okrasila. Takoj se je pojavil uradnik iz glavarstva z dvema orožnikoma in tremi stražniki, ki so borovec zažgali.

Da bi že na zunaj kazali svojo narodno zavest, so si dijaki omislili češke narodne čepice, t.i. »podčbradke«, in jih javno nosili. Ko Narodov dopisnik v 55. številki l. 1869 o tem poroča, pravi, da je to razjarilo nemškutarje, ki so najeli mestne postopače, da so dijakom zbijali čepice z glav. Neki zadolženi graščak da je dejal, naj ga stane vsaka čepica tudi tisoč goldinarjev, samo da jih dijaki ne bodo nosili.

(Ta graščak je bil gotovo poganški Fr. V. Langer v. Podgoro, znani zadolženi zapravljivec.)

Dijaki so čisti dohodek zelo uspelega zgoraj omenjenega Prešernovega večera v iznosu 36 goldinarjev namenili za Vodnikov spomenik, 70 dijakov pa se je ob tej priliki naročilo na Janežičev Glasnik, ki pa v l. 1869 ni več izšel. Dijaki so pripravljali tudi Vodnikov večer, katerega pa je redno vsak februar prirejela Čitalnica, zato jim ta ni dala svojih prostorov na razpolago. To je med dijaštvom napravilo hudo kri in hoteli so osnovati kar lastno čitalniško društvo, česar pa jim šolski predpisi ne bi dovolili. Verjetno je zato Hribar kar na lastno pest organiziral tajno dijaško čitalnico, o kateri govori v svojih Spominih, dijaki pa so v Narodni čitalnici zopet nastopili marca 1870 s spominskim Janežičevim večerom, izkupiček pa namenili za Janežičev spomenik. Janežič je umrl 18. 9. 1869.^{16a}

*

Sedemdeseta leta so v novomeškem javnem življenju prinesla marsikatero spremembo. Pruska zmaga pri Kraljevem Gradcu 1866 in zlasti katastrofalni poraz Francije 1870 so posebej avstrijske Slované navdajale s skrbjo za narodno prihodnost, na drugi strani pa močno okrepile nemški nacionalizem. Po sprejetju dualistične preureditve habsburške države v Avstro-Ogrsko monarhijo se je nenehno večal pritisk na male slovanske narode, pri čemer je bilo posebej izpostavljeno uradništvo. Gospodarska in finančna kriza v sedemdesetih letih je močno prizadela zlasti slovenske pokrajine, med njimi še najbolj Dolenjsko. Vse to je tudi vplivalo na manjšanje narodne odpornosti predvsem pri našem malem meščanstvu, kar se je pokazalo prav ob raznih volitvah.

Pri deželnozborskih volitvah 28. junija 1870 je kandidat narodne stranke v dolenjski mestni kuriji, tolstovrški graščak Karel Rudež še zmagal nad odpadnikom Vinkom Klunom s 150 glasovi proti 85; poldrugo leto kasneje – decembra 1871 – je pri prav tako deželnozborskih volitvah zmagal nad nemškim kandidatom Martinom Hočevarjem, bogatašem in nemškutarjem iz Krškega, le še s 14 glasovi večine, na državnozborskih volitvah oktobra 1873 pa je narodna stranka doživela pravo katastrofo.

Po decembrskih volitvah 1871 je novomeški dopisnik »Novic« poročal: »...Neznčajnosti, izdajstva, vmazanosti in vseh hudobnih moralističnih prikazni prišlo je dandanes toliko, da je groza! ...Kastanjčanjev, na katere smo se zanašali, da so rodoljubi, je odpadlo 30 na nasprotno stran. Eden je kazal bankovec za 5 gold., rekši, da ga je dobil za svoj glas. ...Iz Krškega bilo je 35 uradnikov in purgarjev, naših samo 7.« Metličani in Črnomaljši so volili narodnega kandidata, prav tako Višnjegorci. »Najžalostnejša prikazen je bilo naše Novo mesto. Marsikateri se je trikrat na dan prevrgel, kakor ga je ta ali oni sukali, ta se mu prilizoval, uni ga strašil...« Ko so razglasili Rudeževo zmago, »živahni so živio klici zagrmeli po dvorani in klobuki in kučme so v zrak letele, pa »Hej Slovani« so Metličani zapeli, da je donelo krog in krog.«¹⁷

Najbolj je bilo vladnemu in nemškutarskemu pritisku izpostavljeno od državnega kruha odvisno uradništvo in marsikdo je zastrašen odpadel. Trdina si je že o volitvah 1870 zapisal zgodbo o novomeškem uradniku Kendi: »Kako znajo oficialci streti domoljubnega uradnika, je zgled ubogi Kenda. Nekdaj ves ogenj, junak od pete do glave za narodne pravice. Na gledišču često improviziral patriotične govore in sentencije, pel domače na javnih mestih, zgrabil vohona v društvu etc. Pozneje je bil masreglan (zmojstrovan, po sili v red dejan). Na Gorenjskem

Keršič (sodnik Gregor Keršič, nekaj let prej prestavljen iz Novega mesta v Kranj): Živio Kenda! Kenda: Ja, menda zato, ker smo danes izdali domovino...«¹⁸

O podobnem primeru iz Novega mesta je pod naslovom »Kako se iz poštenih ljudi rajajo nemškutarji« poročal Slovenski Narod z dne 30. marca 1873, št. 73, o primeru sodnega avskultanta Rajmunda Švingerja. Ta je bil kot novomeški gimnazijec in študent na univerzi navdušen Slovenec, tako tudi še kot sodni avskultant v Novem mestu. Po decembrskih volitvah 1871 se je hudo zameril predsedniku okrožnega sodišča A. Gertscherju, ko mu je na vprašanje, zakaj se ni udeležil volitev, menda odgovoril: »Zakaj nijsem volil, to predsedniku nič mari; in če bi volil, volil bi Rudeža.« Predsednik si je to dobro zapomnil in Švingerju preprečil napredovanje za sodnega pristava, do česar je imel že dolgo pravico. Ker ni nobena vloga za napredovanje nič zalegla, se je Švinger pripravljal na preskok v nemškutarski tabor: zagrizenemu in nečimernemu Nemcu, sodnemu svetniku dr. Viktorju Leitmeierju je v ljubljanskem »Tagblatt-u« napisal navdušen slavospev. »Vsaj drugi dan potem sta jela kakor siameška brata hoditi skupaj. Zato pa je tudi L(eitmeier) Š(vingerju) zagotovil, da bode na vso moč pritiskal na njegov hitri avanzma. In res v malo dneh potem smo brali: G(ospod) R(ajmund) Š(vinger) imenovan c.k. pristav ... Le škoda za tako zalega fanta (Trdina ga je imenoval Adonis Švinger), ki je obetal Majki Slavi biti na radost, pa je tako žalostno spačil svoj značaj iz golega kruhoborstva! Eja-paupertas – meretrix (Ej revščina – vlačuga)!« končuje dopisnik. Švinger pa ni postal samo sodni pristav ampak tudi član in tajnik Kazine. (Rajmund Schwinger je nato služboval kot sodnik pri vseh trinajstih okrajnih sodiščih novomeškega sodnega okrožja in 1887 postal državni pravdnik v Novem mestu. Na tem položaju je ostal nad dvajset let, bil 1898 odlikovan z viteškim križcem Franc Jožefovega reda, dve leti kasneje pa dobil naslov višjega sodnega svetnika. Aprila 1908 je stopil v pokoj in se preselil v avstrijsko »penzionistovsko mesto«, v Gradec.)

Sodim, da je bil ta dopisnik dr. Vojteh Kraus, ki je svoje noviške dopise rad začeljal ali končeval z latinskimi citati. Čeprav je bil ob tem času v Ljubljani, je kot Novomeščan domače prilike dobro poznal, pa tudi zvedel je za razne domače novice in govornice, ki so krožile po mestu. Na te se v svojem dopisu tudi sklicuje. Žal je nekaj let potem šel po isti poti tudi sam. Preskočil je v nemškutarski tabor in bil imenovan za predstojnika okrajnega sodišča v Škofji Loki. Tam je bil 2. 7. 1879 žrtev roparskega napada in je na posledicah poškodb 28. 7. 1879 umrl. Njegov odpad od narodne stranke je vse rodoljube močno prizadel. »Slovenski Narod«, ki mu je pokojni stal ob zibeli, je njegovo smrt pospremil z besedami: »G. dr. Kraus, sodnik v Loki, je vsled ran, zavdanih mu od roparske roke, včeraj ponoči umrl. ... Dr. Kraus je bil v prejšnjih letih iskren narodnjak. Ko je avanziral, se je vrgel nemškutariji v roke in vzlasti v poslednjih letih je bil, kakor vsi renegatje, ravno tako strasten agitator za nemškutarske kandidate, kakor prej za narodne. Če tedaj obžalujemo s človeškega stališča žalostno usodo, ki je tega moža zadela, vendar ne moremo zamolčati, da bi ta mož ostal bil v spoštovanem spominu pri svojem narodu, ko bi ne bil iz kruhoborstva spremenil po dežmansko svoj značaj. Za izdajalca naroda svojega in domovine ne velja izrek »de mortuis nil nisi bene« (o mrtvih nič razen dobro). Tri dni za tem je SN te besede še podčrtal: »Kar se naše opazke v renegatstvu rajnega dr. Krausa tiče, je pri vseh narodih odpadnik in izdajalec najbolj zaničevana oseba in se nikoli ne more dovolj stigmatizirati. Za takega človeka mi ne poznamo usmiljenja, ne v življenju, in ne po smrti.«¹⁹

Župan Toussaint Jelovšek-Fichtenau, narodnjak iz l. 1848, se je 1869 umaknil iz javnega življenja in 1871 po težki operaciji umrl. Za župana je bil izbran upokojeni stotnik Albert pl. Lehmann, Nemec in po prepričanju nemški liberallec. Ta je novembra 1871, ko so občinski odborniki z večino glasov podelili federalistu in konservativnemu politiku grofu Hohenwartu častno meščanstvo, odložil županstvo in narodnjaki so za župana izvolili lekarnarja Dominika Rizzolija. Na volitvah 23. in 24. januarja 1873 je narodna stranka dobila večino in v novi odbor so bili izvoljeni: Dominik Rizzoli, Karel Rozman, dr. Žiga Bučar, Fr. Kalčič, Ferd. Seidl, Anton Durini, Fr. Illovsy, Karel Kastelic, Valentin Oblak, Jakob Mechora, Adolf Pauser, J. Vidic, Albert Lehmann, dr. J. Skedl, Jos. Ogoreutz, svet. okr. sodišča dr. Viktor Leitmeier. Za župana so zopet izbrali D. Rizzolija, ki je ostal na tem mestu do 1876.

Noviški dopisnik je 27. januarja 1873 poročal: »Po triletnem delovanju našega po večini narodnega mestnega odbora so bile 23. in 24. dne t.m. zopet nove volitve. Prvega dne sta volila 2. in 3. razred. Udeleževalo se je jako veliko volilcev in zmagali smo narodnjaki s tako ogromno večino, kakor še nikoli. V 3. razredu so naši kandidatje dobili po 72 do 74 glasov; od nasprotnikov – smejaj se svet – je eden vjel 7 glasov, vsi drugi pa še toliko ne. 2. razred ima pri nas le 38 volilcev in je pol prijateljev nemčurske stranke; vendar so naši dobili po 13–15, nasprotniki pa le 7–8 in še manj glasov, v veselo znamenje, da si mestjani nočejo nasprotovati in prepirati se med seboj na komando nekaterih, ki mislijo, da je mestna hiša le kraj za velikonemške agitacije, ne pa kraj, kjer se dela na korist materialnega in duševnega napredka občinskega. ...Volitev se je vršila v najlepšem redu brez razcepljenih glasov, kar je zasluga posebno g. K. Rozmana in njegovih prijateljev gg. Krištofa, Kobetiča in Kindla, kateri so skrbeli, da se meščani niso dali po lažnjih prerokih motiti od pravega. Slava jim!« Nato se ponorčuje iz nasprotne stranke in predsednika njihovega volilnega komiteja notarja Friderika pl. Formacherja in njegovih pomagačev, ki da se sedaj prepirajo med seboj, ker »so hoteli vsi se vsesti na županov prestol«, in končuje: »O volitvi 1. razreda, v katerem so skoro sami uradniki volilci, vas ne bomo dolgočasili. Kako uradniki dandanes glasujejo, vé ves svet.« Novoizvoljeni odbor je izvolil za župana Dominika Rizzolija, za svetovalce pa Karla Rozmana, Valentina Oblaka in Jakoba Mechoro. Mesto je bilo popolnoma v slovenskih rokah.

Devet mesecev kasneje je narodna stranka na prvih neposrednih državnozbornih volitvah 23. oktobra 1873 v dolenski mestni kuriji doživela katastrofalen poraz: kandidat nemškutarske stranke bogati Martin Hočevar iz Krškega je dobil kar 139 glasov več kot narodni kandidat ljubljanski rokavičar Jan. Nep. Horák. Vzroke tega velikega poraza je takoj drugega dne po volitvah členil Fran Šuklje, profesor novomeške gimnazije med septembrom 1873 in avgustom 1875, v dopisu iz Novega mesta, ki ga je objavil v »Slovenskem Narodu«. Ker je ta članek po Šukljetovi lastni izjavi prvi članek političnega značaja, ki ga je sploh kdaj napisal, pomeni ta dopis SN o narodnopolitičnih razmerah v dolenskih mestecih njegov vstop v slovensko politično areno.

Mladi in stremljivi Šuklje je v svojem narodnoliberalnem zanosu obdolžil tedanje, po Bleiweisu vodeno slovensko konservativno politično vodstvo nesposobnosti, grajal politično nerazgledanost in narodno mlačnost prebivalcev malih dolenskih mest, ki se ne znajo ali nočejo boriti ne braniti. »Toda ne dajmo se slepiti ... onim mehkužnežem, kateri do sedaj navajeni na »dolce far niente« pod Bleiweis-Costovo komando, zdajci »vladno pritiskovanje« črtijo, niti onim nedoločnežem,

katere strahuje vsaka politična borba i katere sedaj razporu narodnoliberalnih in klerikalnih pripisujejo vse naše hibe! ... Res je, da je vlada hudo, ljuto pritiskavala na volitve: toda sè svojim pritiskovanjem pri nas ni motila nevednega, strahopezljivega, naravno konservativnega kmeta, temuč »intelligentno«, narodno, zavedno, neodvisno meščanstvo! Trebamo še katerih drugih dokazov, da je prebivalstvo naših mest i mestec dosedaj večinoma vtopljeno v filistejstvo, v političnej nevednosti in nezrelosti, da se v javnem življenju klanja enkrat farju, enkrat uradniku, zopet potlej bogatinu, grdo zanemarjaje vse, kar je idealnega, vzvišenega?... Trebamo li še dokazov, da v naših mestih vlada politična korupcija, katerej se je večina mestnih prebivalcev udala in katero moramo iz života iztrebiti, predno bomo mogli v mestih zmagati ter s temi zmagami se pred svetom ponositi!« (Tri leta kasneje si je J. Trdina zapisal: Resnica je, da v Novem mestu in sploh na Dolenjskem ni ne trdnih Slovencev, ne trdnih nemčurjev, ljudje ravnajo se po sapah časa, trme, najbolj po sebičnosti in neumnosti.)

Potem razvije Šuklje še svoj narodnoliberalni prapor in pravi, da je morda tudi spor med mladimi in starimi v narodni stranki prispeval k porazu, ampak da mladim ne gre samo za starega Bleiweisa ali »nemškega žonglerja« Costo, temveč »za vekovite ideje« in ker da nočejo služiti za sredstvo »krvavej evropskej reakciji, ker nečemo biti člani one verige, s katero namerava klerikalni in 'legitimistični' fanatizem udušiti kulturo našega veka.«²⁰ (Bil je to čas Pariške komune in Bismarckovega kulturnega boja z nemškim klerikalizmom.)

O razmerah v Novem mestu in volilnem boju 1873. je Šuklje zapisal v svojih Spominih: »Novo mesto je bilo tedaj pač vprav tip nemškutarskega gnezda. Vladala je birokracija in ta je bila skoraj izključno nemškega mišljenja. Le par izjem je bilo in še ti gospodje so bili plašljivci, ki se niso upali na dan s svojo barvo ali pa so prenizko stali na uradniški lestvici, da bi se mogli količkaj uveljaviti. Edini pogumni narodnjak je bil okrajni zdravnik dr. Žiga Bučar, zelo priljubljen tudi kot večak v medicinski stroki. Toda ko se je govorilo, da bi pri prvih neposrednih državnozborskih volitvah nastopil kot kandidat narodne stranke, ga je vlada takoj premestila v nemško Kočevje. Z njimi so novomeški Slovenci izgubili svojega poglavarja: kar je ostalo narodnega življa, je bilo preslabotno, da bi se moglo ubraniti nemškega pritiska.«²¹

Pri vseh teh narodnonaprednih stališčih mladega Šukljeta pa je po svoje zanimiva Picigasova beležka, da je ves čas svojih srednješolskih študij oz. Šukljetovega poučevanja na novomeški gimnaziji imel le-tega za Nemca, ker da ni ves čas slišal od njega niti ene slovenske besede in da je šele kasneje sprevidel, kdo in kaj da Šuklje je.

*

Gimnazija pod nemškim pritiskom. Ostre sape nemškega vladnega pritiska je občutila tudi gimnazija. Ravnateljstvo in profesorski zbor sta bila že od l. 1863 v očitnem sporu z nadrejeno šolsko oblastjo v Ljubljani zaradi pisave slovenskih krajevnih in osebnih imen v slovenski obliki v uradnih aktih in tiskanih letnih Izvestjih (Programm des k. k. Gymnasiums zu Novomesto 1863 – kasneje do 1870 Rudolfswerth-Novomesto). Takrat je malo manjkalo, da ni bila gimnazija okrnjena na samo štiri nižje razrede.

Divaški napad vinjenih nemškutarskih volilnih mož l. 1867 na nižješolce v drevoledu pred mestom in na belokranjske narodnjake v Kandiji, v katerega so bili vmešani tudi osmošolci, je sicer sprožil preiskavi, ki naj bi dijakom, posredno pa

Profesorški zbor novomeške gimnazije l. 1878. Sede: Franc Brežnik, p. Bernard Vovk, Gustav Stanger, ravnatelj Johann Fischer, p. Ignacij Staudaher in Anton Pečar

tudi profesorjem, naprtili krivdo in odgovornost, kot je vlada želela in pričakovala. Takih izsledkov pa ni bilo. Razmerje med gimnazijskim vodstvom in deželno vlado se ni izboljšalo, čeprav je p. Bernard Vovk odložil ravnateljsko mesto.

Deželni šolski svet za Kranjsko in njegov deželni šolski nadzornik dr. Anton Jarc, eden nekdanjih Trdinovih Bachovih Huzarjev v Hrvatski in Slavoniji med leti 1851–1866,²² nista skoparila z neugodnimi poročili naučnemu ministrstvu na Dunaj in gimnaziji očitala slabe učne uspehe. Tako je avstrijsko ministrstvo za uk in bogočastje v svojem poročilu za l. 1870, str. 227, označilo učne uspehe novomeške gimnazije za »povsem nezadostne«. Vzrok temu naj bi bil v tem, da na novomeški gimnaziji poučuje več kot polovica strokovno neizprašanih moči, je zapisal v gimnazijski kroniki zadnji ravnatelj – frančiškan p. Lacko Hrovat. Potem pa je s prstom pokazal na pravi vzrok: na vladajočo politično zmedo v Avstriji ter na narodnostno mržnjo, ki jo hočejo zanesti tudi v šolo. S citatom iz Horacija:

Hoc fonte derivata clades in patriam populumque fluxit
(Iz tega izvira vrelo je zlo na ljudstvo in domovino

Horatius Carm. III 6)

je p. Lacko zaključil stoštiriindvajsetletno obdobje novomeške frančiškanske gimnazije.

Na jesen, 20. septembra 1870, je novomeško gimnazijo prevzela država v svojo upravo. V državno službo so bili sprejeti le oni profesorji in suplenti-frančiškani, ki so imeli ustrezne izpite. Vlada je z imenovanjem novih učnih moči pohitela brez običajnega predhodnega razpisa mest, da bi se izognila prošnjam slovenskih profesorjev, raztresenih po vsej državi. Imenovani so bili skoro sami Nemci, ki slovenščine seveda niso razumeli. V naslednjih letih so profesorje pogosto menjavali, pa le redko v dobro Slovincem. Proti taki politiki so slovenski časniki protestirali in »Novice« so priobčile dolg seznam slovenskih profesorjev, ki služijo v tujini in za katere bi lahko bilo mesta na gimnazijah na Slovenskem posebej na novomeški.

Za začasnega direktorja je bil postavljen dr. Johann Zindler, dotlej profesor fizike in matematike na gimnaziji v Senju. Drugi profesorji, ki so jeseni 1870 bili premeščeni v Novo mesto, so prišli: Franc Wratschko iz Gradca, aprila 1872 pa odšel v Trst; Ignac Tkač iz Vinkovcev, odšel čez leto dni v St. Pölten; Adalbert Meingast iz Linza, odšel novembra 1871 v Celovec; Georg Margesin, prišel iz Innsbrucka, odšel julija 1872 v Maribor; suplent-začetnik Mihael Pečar; Ivan Zajec, prišel iz Vinkovcev, bil več kot eno leto na bolniškem dopustu, julija 1872 pa ga je pobrala sušica. Za risanje je bil nastavljen takrat v Novem mestu živčiči »Photograph und Kunstmaler« Josef Schweger, ki je čez dve leti umrl. Njegove utegnejo biti nekatere fotografije mesta in meščanov iz tistega časa.

Novo vodstvo gimnazije je imelo brez dvoma nalogo »napraviti red« in ukloniti uporne profesorje in dijaštvo, ki je tudi javno kazalo svojo slovensko in slovansko zavednost.

Dijaki so v šoli kaj kmalu občutili trdo roko novega nemškega vodstva, ki je bila tem trša, ker prej tega niso bili vajeni. Dijaki večkrat niti niso razumeli razlage profesorjev, ki so govorili svojo, z narečji obarvano nemščino. Posledica – slabe ocene. Dijaki so začeli zapuščati zavod. Pa tudi sicer se je v dijaškem življenju marsikaj spremenilo. Preje, pravi dr. Leopold Picigas v svojih spominskih zapisih, je bil Veliki ali Glavni trg domena dijakov, ki so se šopirili po njem vsako jutro pred začetkom pouka in se v širokih vrstah sprehajali po njem, zdaj so se morali umikati profesorjem, ki so prihajali po njem v gimnazijo. Dijaki so bili sedaj nadzorovani po mestnih ulicah in javnih lokalih, disciplinske kazni so izrekli hitreje in ostreje.

Kot primer nove strogosti navaja Picigas, kar se je zgodilo v šol. letu 1870/71 tretješolcu Viktorju Parmi, kasnejšemu znanemu našemu skladatelju: Parma je bil nemiren in živahen fantič. Supl. Mihael Pečar, ki je v razredu poučeval grščino, je nemirnega Parmo zapisal v razrednico, češ da moti pouk. Med odmorom vzame Parma razrednico iz predala, prečrta svoje ime in vpiše Pečarjevo. Posledica: »Parmo so izključili ne samo iz rudolfovske gimnazije, temveč iz vseh avstrijskih gimnazij.«²⁴ Da se je to zgodilo pod frančiškani, bi ti fantiča sicer strogo pokarali in zadeva bi bila končana, pripominja Picigas.

Tudi suplent Mihael Pečar, poleg stalno bolehnega Ivana Zajca edini Slovenec med novimi posvetnimi gimnazijskimi učitelji, ki je bil zaradi pomanjkanja učnih moči nastavljen kot začetnik novembra 1870, je bil kaznovan: ravnatelj dr. Zindler ga je konec šol. leta kot »nadštevilnega« staval na razpoloženje in je šele po treh mesecih dobil namestitev v Vinkovcih, odkoder se je kot profesor vrnil v Novo mesto julija 1875 in ostal tu tri leta.

Kmalu po začetku novega šol. leta 1871/72 pa je prišlo kar do pravega upora takratnih sedmošolcev. Takrat je bil iz Ljubljane v Novo mesto premeščen gimn. učitelj Luka Kunstek, klasični filolog. V VII. razredu je prevzel pouk grščine. Imel

Josip Germ: Portret patra Ladislava Hrovata, 1890

pa je navado, da je dijake rad obmetaval z raznimi imeni iz živalskega sveta in podobno. Če so to nižješolci še morali prenašati, se je to višješolcem, ki so jih v javnosti že oslavljali z »gospodi«, upiralo. Sedmošolci so se obrnili na ravnatelja Zindlerja in prosili, da jim da drugega učitelja. Ker jih je ta ostro zavrnil, so pod vodstvom sošolca Jožeta Kumpa sklenili sami vzeti vso stvar v roke: po Picigasovem zapisu so dijaki nepriljubljenemu profesorju »pokazali, kje je mizar vrata naredil«. Dijaki so bili strogo kaznovani s 14 urami »carcerja« – zapora. Po prestani kazni so sedmošolci sklenili, da zapuste novomeško gimnazijo in odidejo na Reko.

Po podatkih iz gimnazijskega arhiva, ki jih je zbral prof. Karel Bačer, so stvari potekale tako: »Dne 6. novembra 1871 so sedmošolci s krikom izgnali iz razreda profesorja grščine Luko Kunstka. Od ravnatelja so zahtevali, naj ga zamenja, češ da ravna z njimi kot z nižješolci. Na konferencah, ki so sledile, je Kunstek izjavil, da takega nereda, kot na novomeški gimnaziji, ni še nikjer videl. Zato je nastopal proti dijakom, ki jih je zalotil, da kadijo in obiskujejo gostilne. To je po Kunstkovi izjavi vzrok izgreda, ne pa pretirane zahteve pri pouku. Učiteljski zbor je kaznoval dijake s štirinajstimi urami šolskega zapora. Večina sedmošolcev je zapustila gimnazijo, ob koncu šolskega leta so bili v sedmem razredu samo še štirje učenci. Prof. Kunstek je bil na lastno ponovno prošnjo naslednjega leta premeščen na Ptuj.«²⁵

Pa tudi v okrnjenem razredu ni več poučeval, temveč ga je nasledil p. Lacko Hrovat. Dijaki, ki so se odločili zapustiti zavod, so dvignili odhodna spričevala 22. in 26. novembra 1871. Prvega dne Jože Borštnar, Jože Kovač, Jože Kump, Martin Nemanič, Alfonz Paulin in Oto Pogačnik, drugega pa še Franc Vovk in Janez Wachsel. Za odhod določenega dne so se zgodaj zjutraj zbrali na trgu pred rotovžem. Nekaj najetih godcev mestne godbe je zaigralo odhodnico, vsa okna so bila polna gledalcev in gledalk, dijaki pa so ob zvokih takrat znane melodije

Muss ich denn, muss ich denn
zum Städchen hinaus...

dvignili klobuke, pozdravljali na vse strani in odkorakali proti mostu. »Marsikatero oko je zasolzelo,« je zapisal Picigas.

V okrnjenem razredu so ostali le Adolf Rohrmann, Josef Samide, Franc Šekula, Ferdinand Zalokar in bolehní Franc Dvoršek, ki pa je v drugem polletju zaradi bolezni izstopil. Ostali so le štirje.

Po odhodu iz Novega mesta so dijaki po večini krenili proti morju na Reko. Na tamkajšnje hrvaško gimnazijo so se vpisali Borštnar, Kovač, Kump, Nemanič, Paulin in Vovk, na gimnazijo v Senju pa Wachsel. Kump in Paulin sta se čez čas preselila na gimnazijo v Celju. Na jesen 1872 se je na novomeško gimnazijo vrnilo šest od osmih upornikov in v osmem razredu je bilo zopet enajst dijakov, od teh štirje – Kovač, Kump, Paulin in Vovk – ki so 1871. zapustili zavod. Odlike niso priznali nikomur, čeprav so bili omenjeni štirje ves čas gimnazijskih študij odlični dijaki.

Tako se je končal prvi spor novomeških dijakov z novim nemškim vodstvom gimnazije. Da je ta spor močno odmeval v mestu, je razumljivo, po časopisju pa je za to zvedela tudi ostala javnost. Trdina je v svojem pismu prijatelju Karlu Rudežu 6. decembra 1871 zapisal: »Zaradi prigodeb v 7. šoli je občá nejevolja na ravnatelja Zündlerja in njegove nemčurske mameluke.« In Picigas je s svojim spominskim zapisom o teh dogodkih dodal: »Časi zlate dijaške prostosti so minili.«

Sicer pa je imel direktor dr. Johann Zindler pri vodstvu zavoda kup težav: učilnice in kabineti so bili potrebni popravi in izpolnitev. Posebej je ovirala normalni potek pouka pogosta menjava učnih moči, ki jih je redčila še sušica. Julija 1872 je po enoletnem bolniškem dopustu umrl naravoslovec Ivan Zajec. Vrní se je iz Vinokovcev v domovino in moral kmalu na bolniški dopust. Ker so takrat menda tudi zdravniki menili, da utegnejo termalne toplice in njihovo zdravo okolje ugodno vplivati na zdravljenje jetičnih bolnikov, je odšel v Dolenjske Toplice in tam takrat neozdravljivi bolezni podlegel. Filolog J. Dvořak je prišel v Novo mesto samo umret: 36 ur po prihodu v mesto ga je pobrala sušica. Suplent Jos. Medeotti je v šol. letu 1872/73 samo v prvem polletju poučeval italijanščino in 31. marca 1873 umrl. Učitelj risanja Jos. Schweger je umrl 1. junija 1873. Ravnatelj Zindler je imel tudi nesrečo v družini. Njegova žena je julija 1872 umrla za trebušnim legarjem, takrat in še pozneje pogostni novomeški bolezni. Povzročala jo je slaba pitna voda in slabe sanitarne in higienske prilike. Posebej v vojašnici so se pogosto oteпали s to boleznijo.

Dr. Johann Zindler, od septembra 1870 začasni, od 18. 6. 1871 pa stalni ravnatelj novomeške gimnazije je bil 21. avgusta 1874 premeščen za direktorja gimnazije v Gorici in od tam za deželnega šolskega nadzornika v Gradcu. Novi rav-

Novo mesto – Breg (šaljivo imenovan tudi Novomeška železnica) s številnimi dijaškimi stanovanji

natelj je postal Johann Fischer, dotedanji ravnatelj gimnazije v daljnem vzhodnogališkem obmejnem, pretežno židovskem mestu Brody. Imel se je za trdnega Nemca, bil pa je Čeh, ki svojega naglasa tudi v nemščini ni zatajil. Ko je l. 1878 prišel z dunajskega Theresianuma še Gustav Stanger, po rodu iz okolice Tridenta na južnem Tirolskem, se je na dijaštvo zgrnilo kup težav in po Picigasovi sodbi sta ta dva storila vse, da bi novomeško gimnazijo uničila. Oba sta ravnala tako, da bi dijakom čimbolj zagrenila študij, jih uklonila ali odgnala iz zavoda, ki naj bi se v korist gimnazije v Kočevju okrnil vsaj na nižjo gimnazijo. Šuklje, ki je ravnatelja Fischerja iz časa svojega službovanja v Novem mestu dobro poznal, je o njem zapisal: »Neprijeten človek, omejen in neroden, neka zmes servilne ponižnosti in ošabnega samodrštva.«²⁶ Prof. Ferdo Seidl, ki je maturiral l. 1874, je v svojih spominih, objavljenih v *Kroniki*, časopis za slov. kraj. zgod. IX, 1961, str. 43 zapisal: »Fischer je bil nasprotnik Novega mesta in je delal na to, da mu gimnazija odpade.« Dijaki so po Picigasu sodili o njem, da ima p. Bernard Vovk (oba sta bila fizika in matematika) več znanja in pameti v mezincu kot ravnatelj v glavi, o Stangerju pa pravi, da je bil čez mero strog, z dijaki surov in krivičen in jim že na začetku šol. leta grozil, kako jih bo ob koncu pometal. Bil je med dijaki že po prvem letu svoje službe v Novem mestu tako osovražen, da so osmošolci 1879/80 sklenili, da zapuste zavod, če se Stanger še enkrat prikaže v razredu. Ko se je to res zgodilo, je vseh sedem osmošolcev zapustilo razred in se odpravilo proti Zagrebu. Da se ne ponove zoprnosti iz l. 1871, so jih ravnatelj Fischer, okrajni glavar J. Ekel in župan A. Lehmann lovili po Dolenjskem. V Kronovem so pobrali belocerkovskega župana Košaka, očeta pobeglega Avgušтина Košaka, na Draškovcu Kesslerjevega očeta in vsi skupaj so dohiteli begunce v Kostanjevici, ko so pred hišo

sošolca Maroka praznili zadnji liter za odhodnico. Pregovorili so jih k povratku in jim zagotovili, da se jim krivice ne bodo več godile.

Od vseh grdobij, ki jih je Stanger zganjal z dijaki, je bila ta najgrša: l. 1881/82 je bilo v VIII. razredu šest dijakov, med njimi Franc Hudoklin, kmetski fant iz Zg. Stare vasi pri Šentjerneju. Bil je najbolj razgledan med sošolci in vedelo se je o njem, da piše pesmi in se sploh ukvarja z domačo in tujo literaturo. Njegov sošolec je bil tudi Picigas in razrednik jim je bil Gustav Stanger. Nemščino je poučeval Nikodem Donnemiller in ta je na konferenci prijavil, da je Hudoklin napisal »nihilistično« nalogo ter predlagal ostro kazen. Stanger je takoj predlagal izključitev, pritegnili so mu nekateri nemški pa tudi slovenski profesorji in ravnatelj, le Ivan Poljanec in frančiškani niso videli nič takega v nalogi, kot sta hotela Donnemiller v svojem tirolskem pobožnjaštvu in Stanger v svojem strupenem vsenemštvu dopovedati. Ob polletju je moral Hudoklin iz razreda, šel ves bolehen najprej v domačo vas, potem pa v Trst, kjer je 1885 maturiral, se vrnil domov in čez nekaj mesecev (11. januarja 1886) za jetiko umrl. Součenec Janez Zupančič iz Podturna je ob polletju sam izstopil in maturiral v Pazinu. Ostali so v razredu samo še štirje, te pa so pri maturi izpraševali kar dve uri vsakega. »Rezultat je bil tak, kakršnega si je med nami Stanger že vnaprej zasnoval. Kovač (Janez iz Šahovca) je bil med nami štirimi najinteligentnejši, Stanger ga je treščil za celo leto, mene pa za dva meseca.« (Picigas)²⁷

Stanger je moral biti tudi sicer neprijeten mož. Bil je na glasu, da ponočuje, kvartopiri in zalezuje dekleta. Svoje liberalno svobodnjaštvo je kazal s tem, da je ob nedeljah namerno hodil zanemarjen, mešal se v politiko in snoval nemško politično društvo, agitiral za ustanovitev nemškega otroškega vrta in nemške dekliske šole.²⁸ L. 1887 je odšel iz Novega mesta. Picigas je zapisal, da je bil »za izredne zasluge v uničevanju novomeške gimnazije imenovan za direktorja gimnazije v Tridentu. Ta avancement je bil le prehodnega značaja, že l. 1900 je bil deželni šolski nadzornik v Innsbrucku. Nemški dijaki v Tirolah so po njegovi oceni »Dummköpfe und Hostienfresser«. Tudi v Innsbrucku še ni dosegel viška svoje kariere, l. 1911 je bil že na Dunaju deželni šolski nadzornik.«²⁹ Ravnatelj Fischer je odšel iz Novega mesta 1885 in pozneje umrl v Pragi. Nasledil ga je Slovenec Andrej Senekovič.

*

Prvi narodni dom na Slovenskem. V času rastočega nemškoliberalnega in vladnega pritiska je trdo pest nemškutarije občutila tudi Čitalnica: Anton Hočevar, strojar, hišni posestnik in gostilničar, brat krškega bogataša in na volitvah 1871 propadlega nemškutarskega kandidata Martina Hotschevarja, je vrgel Čitalnico iz svoje gostilne »Pri kroni« na Glavnem trgu, kjer je imela svoje prostore v najemu. »Od dveh dohtarjev posebno hujskan (verjetno advokat dr. Skedl in notar dr. Formacher), jo je ob novem letu iz hiše zapodil! ...Al vse vaše rogovilstvo je zastoj, dokler bode slovenskega naroda kaj na svetu!«³⁰ Čitalnico je rade volje sprejela pod svojo streho gostilničarka Jožefa Skaberne, lastnica gostilne »Pri zlatem levu« v svoji veliki hiši ob zahodnem vходу v mesto. Pri Skabernetovih je imela Čitalnica februarja 1872 že svojo drugo predpustno veselico. »Še bolj polno je bilo ta večer kakor prvokrat in še bolj živahno kakor prvokrat so se vrtile in kakor Vodnik pravi, stopinjice drobile naše, zaradi lepote svoje sloveče gospodičine;« ...za omizji so nazdravljali in vzklikali. »Posebno pa se je izbudila družbica, ko je gospodičina Skabernetova (Marija Skaberne, kasneje por. Rozina, babica skladateljca Marjana

Kozine) srčno pozdravila goste v svoje matere hiši...«³¹ V začetku leta 1873 sta med čitalničarji napravila nekaj hude krvi imenika članov Čitalnice in Kazine, ki sta bila izdana v tisku in iz katerih je bilo razvidno, da je bilo v mestu »7 amfibij, ki živijo v kazini, pa tudi v čitalnici«. Čitalnica je takrat štela 76 članov, Kazina pa 66, med temi 24 častnikov novomeške garnizije in 10 uradnikov, tako da je bilo pravih meščanov le 32 in še od teh 7 dvoživk. Odbor Čitalnice je imel za potrebno, da poizkusi medlo opravičevati tako stanje z malomestnimi razmerami, kjer da je treba imeti drugačna merila tudi za presojo narodne zavednosti, kakor bi bilo sicer prav in zaželeno.

Prav začetek l. 1873 pa pomeni prelomnico v življenju Čitalnice v narodnoprosvetnem in kulturnem življenju Novega mesta in Dolenjske sploh: Čitalničarji so sklenili, da si postavijo lastno hišo, svoj *Narodni dom*, prvi na slovenskih tleh. Ta zamisel je bila gotovo sad prizadevanj dr. Žige Bučarja in njegovih ožjih sodelavcev na narodnopolitičnem borišču. Zamislili so si svoj dom kot veliko reprezentančno stavbo nekje v sredini mesta, ki bi imela dovolj prostora za vrsto obstoječih in bodočih narodnih organizacij in ustanov.

Najprej je bilo treba izbrati pripravno stavbišče in zagotoviti sredstva. Izbrali so hišo posestnika Franca Bučarja v ulici, ki poteka vzporedno z Glavnim trgom (Sokolska ulica), in je bila na prodaj za 100 goldinarjev. Kasneje so dokupili še sosednjo Vepustkovo hišo z vrtom in pripadajočim deležem gozda v Rasnem za 2000 gold. ter Šetinovo hišico za 210 gold. Da zagotove osnovno glavnico, so 2. januarja 1873 okrajni zdravnik dr. Žiga Bučar, trgovca Anton Kalčič in Franc Durini ter lekarnar Dominik Rizzoli podpisali menico za 500 gold., drugo za enako vsoto pa gostilničar Karel Rozman in trgovca Franc Kastelic in Ferdinand Seidl. Na seji čitalničnega odbora 6. januarja 1873 so ustanovili poseben odsek za zidanje doma, njegove člane pa so volili vsi čitalničarji in izbrali Karla Rozmana, Franca Kastelica in Adolfa Guština^{31a} ki so se takoj lotili zbiranja prostovoljnih prispevkov, daril in posojil. Navdušenje za zidavo doma je bilo splošno in ni bilo krsta, poroke, godovanja ali napredovanja, da bi kdo od gostov ne zbiral prispevkov zanj; v Brunerjevi gostilni na Bregu, zbirališču narodnjakov, so s »prodajo opeke« po 1 gold. zbrali izdatno vsoto. Obračali so se tudi na podeželje, na posamezne Čitalnice, na znane rodoljube in podpornike narodnih zadev, v zameno pa jim nudili častno članstvo v Čitalnici.

Odzvali so se npr. djakovski škof dr. Josip Juraj Strossmayer, tolstovrški graščak Karel Rudež, rakovniški grof Josip E. Barbo, dr. R. Razlag, dr. J. Bleiweis, dr. J. Vošnjak, dr. E. H. Costa, I. Vilhar, A. Navratil, dr. V. Zarnik itd.³²

Prispevke za Narodni dom bodisi v denarju bodisi v gradbenem materialu so zbirali po vsem podeželju. Tako so npr. v Dolenjskih Toplicah zbrali izdatno denarno pomoč, obenem pa se obvezali, »da bodo darovali lepih smerek in potrebnega lesa za pohištvo ter ga bojo brezplačno posekali in po Krki splavili do Novega mesta«.³³

Februarja 1874 so Novice poročale iz Dolenjskih Toplic o smrti tamkajšnjega župnega upravitelja Franca Zamide, ki je 29. januarja 1874 umrl za kozami: »Bil je ranjki blag mož, eden najvernejših, najdelavnejših in žrtvoljubnih domorodcev. Britka, res nenadomestljiva zguba je zadela s tem tudi naš 'Narodni dom', kojemu je bil eden največjih podpornikov, kajti podpiral ga ni samo denarno, nego tudi z delom. Sam je nakupil ves les za strešje 'narodnega doma', ter potem, ko se je strešje v Toplicah sestavljalo, sam poskrbel za tesarje ter nadziral in vodil vse delo.«³⁴

V začetku junija 1873 je bilo z Narodnim domom tako daleč, da so mu lahko položili temeljni kamen. Dne 7. junija zjutraj so ga, vsega okrašenega, ob pokanju možnarjev in v spremstvu mestne godbe pripeljali od bršlinskega kamnoseka prek Marofa v mesto in na stavbišče. Po opravljenem obredu v Kapitlju se je zgrnila velika množica meščanov, okolčanov in gostov na gradbišču, ki je bilo vse v vencih in zastavah. Po odpeti pesmi dijaškega pevskega zbora je prvi spregovoril Metličan Anton Navratil, za njim mestni župan Dominik Rizzoli, nakar je predsednik Čitalnice dr. Žiga Bučar prebral na pergamentu pisano listino z opisom namena in pomena Narodnega doma. Nato jo je vložil v kositrno skrinjico in priložil primerke vseh na Slovenskem izhajajočih časnikov in časopisov. Za tem so spregovorile še dr. V. Zarnik, dr. J. Vošnjak, V. Pfeifer iz Krškega in grof Vranicani iz Zagreba, nato pa vložili kositrno skrinjico v temelje Narodnega doma. S petjem budnice »Naprej zastava slave« in igranjem godbe je bila slovesnost zaključena. Po svečanem obedu, na katerem so prebrali vrsto pozdravnih brzojavk, je bila popoldne na vrtu gostilne, ki jo je kratek čas imel trgovec Valentin Oblak v Šmihelu tik ob Težki vodi, ljudska veselica in svečanosti je bilo konec.

Picigas je v svojih spominskih zapiskih zapisal celo, da so bile narodne svečanosti ob polaganju temeljnega kamna za prvi slovenski narodni dom v Novem mestu za mesto in Dolenjsko skoraj enakega pomena kot tabori, ki so jih takrat prirejali po drugih slovenskih pokrajinah.

Zidanje Narodnega doma je šlo hitro od rok in še pred zimo je bilo veliko dvanadstropno poslopje v grobem zidu pod streho. Leta 1874 pa se je začelo zatikati. Ni bilo več dr. Žige Bučarja, ki ga je vlada pregnala v Kočevje, in najavljala se je velika gospodarska kriza, treba pa je bilo zbrati še vsaj 20 000 gold. Zato je Čitalniški odbor s posebnim, pri novomeškem tiskarju V. Bobnu natisnjenem letaku obvestil javnost o stanju gradnje in o potrebah in načinu zbiranja sredstev za dogotovitev doma. Njegov namen kot središča narodnega gibanja na Dolenjskem je označil tako:

»Ustanovila se bode v njem slovenska *ljudska knjižnica*, *dolenjska hranilnica*, narodno *gledališče*, *dolenjski muzej*, in *šola* za narodni jezik, slovstvo in zgodovino, kakor i drugi, za prospeh narodnega napredka, pak materijalnega blagostanja velevažni zavodi.«

Čas, v katerem so gradili novomeški Narodni dom, je bil za Slovence in za Dolenjce še posebej zelo težak tako v narodnopolitičnem kot gospodarskem oziru. V Avstriji je bila ta čas na krmilu nemškoliberalna stranka z Auersperg-Lasserjevo vlado (1871–1878) in spočetka bohotno se razvijajoča gospodarska podjetnost je nosila v sebi že kali bodočega poloma. Nemška birokracija je vse bolj krepila pritisk na nenemške, to je predvsem slovanske narode. Zlasti pri teh so v imenu ustavovernega liberalizma in vsenemštva preganjali narodno delovanje uradništva, ki se je v strahu za službo in kruh začelo umikati v pasivnost in celo v narodno odpadništvo, ali pa je bilo izpostavljeno preganjanju in zapostavljanju. Slovensko politično vodstvo z Bleiweisom in Costo na čelu se je naslanjalo na avstrijsko konservativno stranko, ki so jo vodili aristokrati, in na volitvah postavljalo tudi take »slovenske« kandidate, kot je bil npr. otoški grof Albin Margheri di Comandona. Tej konservativni politiki vodstva se je vse bolj upirala mlajša generacija slovenskih izobražencev in prihajalo je do politične ločitve med »mladimi« in »stariimi« Slovenci. Gospodarska nesolidnost in pohlep po nagli obogatitvi z raznimi borznimi špekulacijami in podobno pa je privedlo do izbruha finančne krize v

maju 1873 in tej sledečega velikega poloma na dunajski borzi, ki je občutno prizadel tudi našo drobno mestno buržoazijo, malo trgovsko in obrtništvo.

V posebej težkem položaju je bilo kmetijstvo, zlasti na Dolenjskem. Že desetletja pred zemljiško odvezo v l. 1849–1855 je bil dolenjski kmet v mnogo slabšem položaju kot njegov gorenjski ali notranjski sosed. Ta položaj se tudi po odvezi ni izboljšal. »Po odvezi je slabši položaj dolenjskega kmeta prišel še bolj do izraza: zemljiški cerkveni in svetni gospod je obdržal velike predele najboljše in najlepše, lahko dostopne in strnjene zemlje in vse lepše gozdove; poleg tega je dobil še obilno zemljiškoodvezno rento; kmetu je ostalo to, kar je imel doslej, t. j. borne krpe slabe, razmetane zemlje; poleg tega mu je bilo naloženo »primerno odškodovanje«, pa še veliki davki, ki so jih zahtevale številne vojne; ti davki, na Kranjskem zaradi nepravične cenitve v katastru že tako občutno večji kot v drugih avstrijskih deželah – so se iz leta v leto večali. Zaradi možnosti delitve posestev pri dedovanju so se že tako majhne kmetije še bolj krčile. Posledica vseh teh dajatev je bila, da kmet, zlasti dolenjski, ni mogel več živeti ne umreti. Ko pa so v 70. letih pritisnile gospodarska kriza, slabe letine in razne ujme, je zaostalim dolenjskim kmetijam začel peti boben, da so sodnije komaj zmagovale delo.«³⁵

Novomeško ožjo in širšo okolico so takrat posebej težko prizadevala huda neurja s točo. Tako so zapisale Novice, da je bil v soboto 19. julija 1873 »pogubljev, osodepolen dan za dolensko stran. Strašno huda ura je zadela najrodovitnejše kraje Trebanske, Mirnopske, Novomeške, Prečnijske, Št. Peterske, Brusniške in Št. Jernejške fare; toča in ploha odtrganih oblakov razsajali so tako grozovito, kakor bi hoteli drug drugu še prestreči in prehiteti v pogubnem svojem delu. Tudi najstarejši ljudje ne pomnijo takega peklenškega raja, kakor so ga one tri elementarne moči nad našimi vbogimi, do sedaj nadepolnimi zemljišči in nogradi v soboto plesale«. Zatem dopisnik opisuje strahoto razdejanja po poljih, hišah in gospodarskih poslopih, po gozdovih in vinogradih itd. ter sodi, da je zagotovo več kot milijon goldinarjev škode in da bi bilo treba poleg takojšnje izdatne denarne pomoči poskrbeti za odpis davkov prizadetim.³⁶ Deželna vlada je oškodovancem šele čez leto dni, 8. junija 1874, odobrila 30 000 gold. podpore, dva meseca kasneje, 12. avgusta, pa je v novomeški okolici toča zopet vse uničila.

Naravne katastrofe, slabe letine, denarne zadrege, ki so jih izkoriščali še podeželski brezvestni bogatini s posojili na visoke obresti, so vse bolj poganjale kmetije na boben. Denarne podpore oblasti so bile redke in skromne, denarne zbirke, ki so jih zbirale »Novice« in drugi, so bile bolj simbolične kot izdatne, poleg tega je država začela še neizprosno izterjevati zapadle in odložene davke in nesreča je bila tu.

Noviški dopisnik je 20. avgusta 1875 tožil: »...In vendar se ravno zdaj od kmetov izterjujejo davki s tako silo, da človeka srce boli, ko vidi eksekucije zadolženih posestnikov.« Ne samo kmetje, nadaljuje dopisnik, tudi graščaki, ki so preveč zadolženi, se bodo težko rešili davkarskega bobna. Temu pa da niso samo zaporedne slabe letine krive, pa veliki davki in tu in tam še slabo gospodarstvo, še nekaj drugega je: »da je okrajno glavarstvo zaradi gori navedenih vzrokov poslednjega leta *odlašalo* z izterjevanjem davkov, zdaj pa je ukaz dobilo, vse *zaostanke brez milosti izterjati*«, tako se zdaj dogaja, da gre kmetija za kmetijo na kant.³⁷

Slabi dve leti kasneje je Slovenski Narod objavil dopis z Dolenjskega, v katerem je zapisano: »Pri okrajnej sodniji v Novem mestu je bilo 10. januarja t.l. *petnajst* licitant ali eksekutivnih dražb zaradi zaostalih davkov; tako jih je bilo 15. januarja *sedem*, 22. januarja *devet*, 1. februarja *trinajst* in tako gre teden za tednom brez prenehanja.« Pri tem se posestva niti ne prodajajo po ceni, ugotovljeni pri že tako

nizki sodni cenitvi, »komaj tretjina cenitve cene, to je največ, kar se doseže, pre-mnogokrat pa kupi frankar (=davčni uslužbenec) v eraričnem imenu posestvo za ceno, ki je komična, ako bi ne imela tragične strani«, pravi dopisnik in navaja primer, ko je bilo posestvo, cenjeno na 1080 gold., prodano za – dva goldinarja, kupila pa ga je kostanjeviška davkarija.³⁸

Bil pa je v tem času v veljavi še poseben način izterjevanja zaostalih davkov, imenovan »kvartiranje«: zamudniku so poslali v hišo na stan in hrano posebnega »eksekucijskega vojaka«, ki je ostal v hiši tako dolgo, da je bil zamujeni davek plačan. Maks Brunner je o tem v Dolenjskih novicah l. 1907 zapisal:

»Tista leta je bila izšla neka naredba, da so vpeljali takoimenovane »eksekucijske vojake« v deželo. ...Ako danes kak posestnik na davkih dolguje, pride eksekutor, prinese plačilni opomin in odide. Tisti čas je bilo to drugače. Prišlo je v naše mesto kakih osem vojakov iz Ljubljane; kakih pet je odšlo na deželo in trije so ostali v mestu. Slišal sem, da so izbrali za ta posel bolj premetene vojake, je li res, to ne vem. Ti »eksekucijski vojaki« niso imeli nobenega družega posla, kot da so raznašali povelja glavarstva po hišah, opomine za zaostale davke; bilo je treba neko malo takso plačati za opomin; ako pa davkoplačevalec te takse ni hotel ali mogel plačati, je dobil vojaka na stanovanje toliko časa, da je zaostale davke plačal. ...To je trajalo nekaj let. Ti vojaki niso imeli nobenega vojaškega opravila. Oni trije v mestu nastavljeni postali so čisto domači, njim so bile razmere našega mesta popolnoma znane.«^{38a}

Ljudje so v teh stiskah začeli iskati rešitve z zaslužkom v tujini, predvsem v Ameriki, ki je takrat na stežaj odpirala vrata evropskim in drugim priseljencem. Janez Trdina je ta čas s čuječim očesom in trpečim srcem hodil po zemlji dolenjski in začel ga je popadati strah, da »zapusti, preden mine stoletje, zadnji seljak naše očetnjave in da zamre potem zadnja domača beseda v rajskih gorah in dolinah slovenskih.«³⁹

V Novem mestu je ob krizi propadlo nekaj trgovin ali so vsaj za nekaj časa nehale poslovati, pa nekaj hiš je menjalo svoje gospodarje. Na trgu št. 94 sta propadla zapored Majtinger in Humer, trgovec Černič je šel dvakrat v konkurz, steklar Karel Seidl je svojo trgovinico prodal bratrancu Ferdinandu in se vrnil v Ljubljano, trgovec Durini je svojo trgovino zaprl za pol leta itd. Učitelj Krištof je odprl trgovino v Kandiji, propadel, bil zopet učitelj in končno kupil dvonadstropno Reichovo hišo poleg rotovža, v kateri je bil takrat brzojavni urad. Ko se je ta 1881 selil drugam, je Krištof odprl v pritličju svoje hiše gostilno in jo imenoval »Pri dolenjski železnici«, čeprav je ta pripuhala v Novo mesto šele leta 1894.

Med okoliškimi graščaki je prišel na boben lahkoživi in zapravljivi Fr. Viktor Langer, bivši deželni in državni poslanec iz veleposestniške kurije. Njegova graščina in posestvo Pogance je bilo l. 1880 prodano na javni dražbi za 38 000 gold. v korist glavnega upnika – nižjeavstrijske hranilnice.

Stiskam in težavam se ni izognil tudi Narodni dom. Gradbenemu odboru je leta 1875 manjkalo 3000 gold. za ureditev vsaj pritličnih prostorov. S posojilom sta priskočila na pomoč tolstovrški Karel Rudež in rakovniški grof J. E. Barbo, ki je takrat bil tudi predsednik Čitalnice. Vsak sta posodila po 1000 gold. s tem, da manjkajoče zbera čitalničarji. Ti so zbrali le 250 gold., ostalo pa so zbirali z loterijami, tombolami in podobnim. Pojavili so se tudi nergači, češ, kaj je treba tako velike in drage stavbe »za majhno in ubogo mestice«, vendar je bil denar zbran in novembra 1875 je bilo pritličje usposobljeno za vselitev Čitalnice. Levo od vhoda sta bili čitalniška soba in manjša dvorana za prireditve, desno pa prostori za gostil-

no, ki jo je dobil v najem Karel Rozman. Dne 14. novembra 1875 je v novih prostorih priredila Čitalnica »v spomin svojega desetletnega obstanka« in »o priliki otvorenja prvega narodnega doma« svojo besedo z nagovorom predsednika, deklamacijami, pevsкими točkami in igranjem mestne godbe ter plesom. Na dovršitev doma pa je bilo treba čakati še deset let. 1885

*

Popolna zmaga narodne stranke. Na občinskih volitvah 22. februarja 1876 je občina zopet prešla v popolnoma nemške roke. Za župana je bil izbran A. pl. Lehmann, za svetovalce pa notar F. pl. Formacher in trgovca Jos. Ogoreutz in Karel Jenkner. Enako je bilo na volitvah 18. septembra 1879 in Lehmann je županoval do l. 1882.

Neuspeh narodne stranke na teh volitvah je Trdina pripisal tudi »bivšemu prvaku narodne stranke, katero je znal tako izvrstno slepiti, da mu je dolgo vse verjela in šla za njim kakor ovce za zvonečim ovnom« – Karlu Rozmanu, ki da je zdaj odpovedal, ko sta vskočila med nemškutarje trgovca Pauser in Guštin, slednji je pa še agitiral zanje. Trdina je zameril tudi dr. J. Rozini, češ da je imel premalo trdno stališče do nemškutarjev.⁴⁰

Naslednje leto so bile volitve v deželni zbor. Dolenjska mesta so volila 10. julija 1877, kandidat narodne stranke je bil Peter Graselli, nemške pa zopet M. Hotschvar. Zmagal je vladni kandidat M. H. z 204 glasovi proti 164, kolikor jih je dobil narodni kandidat. Kmečka kurija je volila tri dni prej, 7. julija. Ker je Trdina na podeželju z vso vnemo agitiral za krškega narodnjaka Viljema Pfeiferja, ga je okrajni glavar J. Ekel črtal iz seznama novomeških volilcev in obvestil Trdino o tem ter mu odvzel legitimacijo volilnega upravičenca *en dan* pred volitvami v mestu, ko je bila vsaka učinkovita pritožba že nemogoča.⁴¹ Na kmetih je zmagal V. Pfeifer s 83 glasovi proti 12, kolikor jih je ulovil I. Bučar (Wutscher). Na državnoborskih volitvah 1879 je 30. junija v dolenjskih mestih zmagal »narodni« kandidat – otoški grof Albin Margheri, v kmečki kuriji, ki je volila 24. junija, pa je v skupini sodnih okrajev Novo mesto, Krško, Kostanjevica, Metlika in Črnomelj pobral vseh 165 oddanih glasov slovenski kandidat V. Pfeifer.

Leto 1880 pomeni za Novo mesto nekako prelomnico v narodnopolitičnem, gospodarskem in kulturnoprosvetnem oziru, pa tudi v svojem zunanjem videzu je dobivalo bolj mestni značaj. Tega leta se je v Novo mesto priselil in v njem za stalno naseli dr. Albin Poznik, ki je z vsem tem najtesneje povezan. Po rodu iz učiteljske družine v Škocjanu pri Dobrli vasi na Koroškem je bil Poznik med onimi mladimi slovenskimi koroškimi izobraženci, za katere v domači deželi ni bilo ne službe ne kruha. Po opravljenih študijah in doktoratu je bil najprej koncipient pri dr. R. Razlagu v Brežicah, bil potem v sodni službi in končno dobil izpraznjeno notariatsko mesto v Novem mestu, kjer je novembra 1879 umrl notar Jožef Podboj, ki je bil 1877 nasledil dr. Formacherja. Ves zavzet za narodno stvar je bil Poznik že 1881 izvoljen za predsednika čitalnice in se takoj lotil dograditve Narodnega doma, pri občinskih volitvah 1882 pa vzorno organiziral narodno volilno kampanjo in tako pripomogel narodni stranki do zmage v vseh treh volilnih razredih. Občina je zdaj za trajno prešla v slovenske roke. Novoizvoljeni občinski odbor je 31. oktobra 1882 za župana izvolil upokojenega stotnika Mihaela Kmetiča, za podžupana pa dr. A. Poznika. Ko je župan M. Kmetič zaradi preselitve v Celje 3. 2. 1884 odstopil, je bil štirinajst dni za tem dr. Poznik soglasno izvoljen za župana. Na tem mestu je ostal do oktobra 1891, ko se je sicer

Novo mesto 1900

županstvu odpovedal, ostal pa prvi svetovalec ali podžupan do septembra 1902. Takrat se je zaradi bolehnosti umaknil iz javnega življenja in 23. februarja 1915 umrl, star 70 let.⁴² Ves čas svojega županovanja in še potem si je dr. Poznik vneto prizadeval za gospodarski in kulturni dvig mesta in za njegov lepši zunanji videz. Gradili so nova ali preurejali stara poslopja za urade (okrajno glavarstvo, pošta, davkarija, finančni inspektorat, okrožno sodišče), stanovanjske zgradbe, dogradili Narodni dom; dal je pobudo za ustanovitev Mestne hranilnice, z vnemo delal za izgradnjo dolenjske železnice, dal pobudo za ustanovitev javne bolnišnice, za napeljavo vodovoda z zdravo pitno vodo, bil ustanovitelj in predsednik olepševalnega društva, ki je dolga desetletja skrbelo za javne nasade, parkovne ureditve in sprehajališča; dr. Poznik je skrbel za ureditev cest in ulic v mestu, njihovo poimenovanje in za boljšo cestno povezavo z okoliškimi naselji in izboljšavo cest, ki vodijo skozi mesto. Najprej pa se je lotil dograditve Narodnega doma. Na njegovo pobudo je bila 1884 ustanovljena »Delniška družba Prvi Narodni dom« s temeljno glavnico 10 000 gold. (200 delnic po 50 gold.). S pridobljenimi sredstvi so dom takoj začeli izgrajevati, po Poznikovi zamisli je bila urejena velika dvorana v I. nadstropju, ki je segala iz prvega v drugo nadstropje in imela prostoren oder. Poznik je vsak dan sam nadziral vsa dela, skrbel za nabavo potrebnega gradiva itd. Leta 1885 je bil Narodni dom končno povsem dograjen in začel je služiti svojemu namenu. Vendar se je kasneje Čitalnica za nekaj časa preselila v Kalčičevo gostilno, v Narodni dom pa se je vselila deklška šola.

Štiri leta za dr. Poznikom se je v Novem mestu naselil tudi odvetnik *dr. Karel Slanc*, politik, publicist in propagator socializma.⁴³ Svojo odvetiško pisarno je odprl 28. julija 1884 in se začel takoj uveljavljati v novomeškem javnem življenju. Z dr. Poznikom so ga vezali neki skupni politični pogledi: oba sta bila trdno narodno in liberalno napredno usmerjena izobraženca in v opreki s politiko tedanjega konservativnega vodstva narodne stranke. Če pa je bil dr. Poznik v svojem javnem delovanju bolj usmerjen v reševanje problemov in potreb mesta, je dr. Slanc v svoje politično in publicistično delo vnašal široke razglede socialistično usmerjenega izobraženca, ki so mu bili pred očmi in pri srcu narod kot celota z vsemi njegovimi težavami, zaostalostjo in socialno ter gospodarsko stisko. Ko je l.

Notar dr. Albin Poznik, novomeški župan v letih 1884–1891

1885 na državnozbornskih volitvah proti vladnemu kandidatu J. Wurzbachu in uradnemu slovenskemu kandidatu grofu A. Margheriju postavil svojo kandidaturu Fran Šuklje, sta oba, Poznik in Slanc, čeprav Slanc z nekimi pridržki, z vso vnemo agitirala za Šukljeta.⁴⁴ Ta je na volitvah v dolenski mestni kuriji dne 2. junija dobil 288, Margheri 196 in Wurzbach 104 glasove. Pri ožjih volitvah 13. junija je zmagal Šuklje s 315 proti 310, ki jih je dobil Margheri. Ko so Šukljetovi nasprotniki trdili, da štetje glasov ni bilo pravilno, je Šuklje odstopil in s tem izzval nove volitve 12. decembra 1885. Zdaj je Šuklje prepričljivo zmagal nad Margherijem s stodvema glasovoma večine.

O teh volitvah je Šuklje v svojih spominih zapisal, da so bili glavni agitatorji proti njemu in delali z vso silo za Margherija sod. svet. Maks pl. Langer, prof. Gustav Stanger, »strasten a zelo nadarjen nemški nacionalec«, gimn. ravnatelj J. Fischer in prof. R. Nachtigall. »Tedaj po narodnosti dva Nemca, en pokvarjen Čeh in en Slovenec!« Ko Šuklje omenja volilni shod na novomeškem rotovžu, pravi, da se je proti njemu »z divjo strastjo zakadil nemški govornik Stanger«⁴⁵

V tem volilnem boju je dr. Slanc ustanovil polmesečnik »Resni glasovi«, ki je izhajal do 1. 1. 1886. Pisal ga je povečini sam. Za odgovornega urednika je bil podpisan Vekoslav Jenič, za založnika pa Karel Prijatelj, notarski pisar pri dr. A. Pozniku. Že sama ta okolnost in program lista, »da razkrije revo Dolensjske slovenskemu svetu ter zraven objasni stališče sploh, s posebnim ozirom na slovenski Štajer in Koroško«, kaže na to, da sta dr. Slanc – doma iz Laškega – in koroški Slovenec dr. Poznik bila merodajna činitelja pri listu. Picigas pa je kar zapisal: »Da dobi Šuklje potrebno večino glasov, sta ustanovila dr. Poznik in dr. Slanc nov list *Resni glasovi*, v katerem se slika revščina in beda zapuščene dolensjske strani, ki se

ji da odpomoči le, da se tako hitro ko mogoče prične graditi dolenska železnica in sicer proga Novo mesto—Bela krajina—Karlovac, da se dobi zveza z Reko in morjem.« Šuklje pa je zapisal, da je bila Slančeva zamisel, da si za volilno kampa-njo ustvarijo svoj list.

Pri *državnozborovskih* volitvah 5. marca 1891 je bil Šuklje v dolenskih mestih edini kandidat in je dobil od 480 oddanih glasov vse razen štirih. V osemdesetih in devetdesetih letih vse bolj izginja nemška stranka iz dolenskega političnega obzorja, pač pa se proti slovenski narodnoliberalni stranki vse bolj uveljavlja narodnokatoliška ali klerikalna stranka, ki po odstopu Šukljeta 1894 prvič nastopi na volitvah 25. februarja 1895, na katerih liberalni kandidat J. Višnikar zmaga nad klerikalnim T. Zupanom s 395 glasovi proti 193. Na volitvah 18. marca 1897 nastopi zopet Fr. Šuklje kot liberalec in dobi od 539 oddanih glasov vse razen štirih. Pri državnozborovskih volitvah 3. januarja 1901 dobi liberalni kandidat Novomeščan Ivan Plantan, notar, 385 glasov, novomeški prošt dr. Sebastijan Elbert kot klerikalni kandidat pa 324 glasov. To liberalno zmago je na novomeškem rotovžu dr. Slanc oznanil z vzklikom: »Bavarec ne bo nikoli vstopil v državni zbor.« (Dr. S. E. je bil po rodu Bavarec.)

Pri *deželnozborovskih* volitvah 12. junija 1883 je Šuklje zmagal proti oficialnemu slovenskemu kandidatu, novomeškemu proštu Petru Urhu z 205 glasovi proti 90 glasovom, pri volitvah 8. julija 1889 je bil Šuklje edini slovenski kandidat in dobil vse oddane glasove razen štirih. Leta 1895 je zmagal liberalec dr. I. Tavčar z 299 nad klerikalcem J. Savinškom, ki je dobil 124 glasov. Na volitvah 19. septembra 1901 je zopet zmagal dr. Tavčar s 280 glasovi nad klerikalnim kandidatom J. Košičkom, ki je zbral 61 glasov. Dolenska mesta so bila tako v liberalnih rokah, podeželje pa je od 1895 popolnoma obvladovala klerikalna stranka.

*

Po svoji zunanji podobi in načinu življenja svojih prebivalcev je bilo Novo mesto še v drugi polovici devetnajstega stoletja tipično podeželsko mestece s svojimi tegobami in skromnimi radostmi. Množiče se število uradništva in gospodarske težave podeželja so Janezu Trdini iztisnile iz peresa trpko oznako Novega mesta, da je »žalostno središče dolenske revščine in birokracije«, ime mu pa po raznih uradnih in neuradnih vohljačih spremenil kar v »Vohonovče«. Meščane so malo bolj razgibali le štirje veliki letni sejmi, parade meščanske garde in občasni sobotni koncerti mestne godbe pred rotovžem, cerkveni obhodi in »cesarske« maše, nastopi popotnih muzikantov in glumačev, predpustne veselice, kaka pre-huda dijaška norčija z edinim dolgoletnim mestnim stražnikom Adámcem in podobno. V Kasino so večkrat prišle gostovat nemške potujoče igralske družine, tu in tam je prišel kak visok obisk, ki so ga sprejeli s podoknico in baklado (npr. 1872 nadvojvoda Albrecht); večje slovesnosti, ki so pritegnile tudi okoličane, so bile npr. ob petstoletnici mesta 1865, ob razvitju nove zastave meščanske garde, dar cesarja, 1875, ob razvitju zastave Dolenskega Sokola 1889, ob otvoritvi dolenske železnice 1894 itd.

V tem času je bilo v navadi, da so se v poletnih počitnicah zbirali slovenski abiturienti srednjih šol na Slovenskem v kakem podeželskem središču ali v Ljubljani, predno stopijo kot odrasli na visoke šole. Namen je bil, da se med seboj spoznavajo in utrjujejo v narodnem duhu. Tak zbor je bil zvezan z javno prireditvijo, danes bi rekli z akademijo in njej sledečim zabavnim večerom s plesom. Do tedaj pozabljeno Novo mesto je prišlo na vrsto sredi avgusta 1887, slab mesec po usta-

Novo mesto – Vrhovčeva ulica

novitvi Dolenjskega Sokola. Ljubljanski abiturienti so bili organizatorji in 13. in 14. avgusta so začeli prihajati prvi predstavniki slovenskih abiturientov, po rodu iz vseh slovenskih pokrajin od Primorske do Koroške in Štajerske. Svojega zastopnika so poslali Hrvatje in Istrani, prišli pa so tudi predstavniki iz drugih slovanskih dežel monarhije.

Na večer 19. avgusta so se študentje zbrali v Narodnem domu in ob veliki udeležbi meščanstva se je začel svečani večer s himno »Naprej zastava slave«, ki jo je odigrala mestna godba. Sledil je nagovor predsednika pripravljalnega odbora, deklamacije, pevske točke in igra, potem pa so se ob zvokih mestne godbe zavrteli. Prireditev je vrgla 130 goldinarjev v študentsko blagajno. Naslednji dan je dr. K. Slanc povabil abituriente na kosilo v Narodni dom in jim podaril 15 goldinarjev. Tam sta jih obiskala in nagovorila še poslanec Fran Šuklje in župan dr. A. Poznik. Po obisku Šmarjeških Toplic so se gostje razšli.^{45a}

Vojaško posadko, običajno v moči enega bataljona, je skoraj stalno imelo mesto že od časov Marije Terezije, ko je bila tik ob mestu zgrajena vojašnica. L. 1861 je bil tu 24. lov. bat., za njim pa 7. lov. bat. V njem je bil najprej drugi, 1865 pa prvi častnik Antonio Baldissera, doma iz Padove, ki se je leto kasneje udeležil vojne s Prusi in si prislužil red Marije Terezije, po l. 1866 prestopil v italijansko armado, sodeloval pri osvojitvi Eritreje in bil njen guverner, sodeloval v abesinski vojni 1896 in reševal generala Barattierija, postal senator, bil armadni general v Anconi in Firencah ter tam 1917. umrl.

V septembru 1865 je prišel bataljon pešpolka »Gerstner«, ki je imel s seboj tudi polkovno godbo. Zamenjal ga je 11. lov. bat., tega l. 1868 lov. bat. št. 19, za njim pa je prišel 1871 zopet 7. lov. bat. L. 1871 je bila v mestu še baterija topničarjev,

tega je zamenjal zopet 19. lov. bat. in ostal tu do 16. aprila 1874. Maja istega leta je spet prikorakal 7. lov. bat. in odšel iz mesta 1876, za njim je iz Ptujja prišel 8. lov. bat. Ta je odšel iz mesta junija 1878 in od tedaj ves čas Avstrije mesto ni imelo več svoje garnizije. Bataljona št. 7 in 19 sta sodelovala pri zasedbi Bosne in Hercegovine l. 1878.

Prof. Karel Bačer je v svoji razpravi o dolenjskem godcu in pevcu ter šaljivcu Ivanu Rupniku-Možetu objavil njegovo pesem o novomeških dekletih ob odhodu 19. lov. bataljona; prav tam tudi zapis Trdine ob odhodu 7. lov. bat.: »Odšedši zibmarji zapustili so tu 14 zimbarkov.« (Glej opombo 36.)

Leta 1874 je bival v Novem mestu brambovski bataljon, kateremu se je avgusta pridružilo 800 brambovcev, septembra pa zopet 600; obakrat so imeli vojaške vaje na Tratah. V mestu je, kot je zapisal Picigas, »kar mrgolelo vojaštva«. Isto leto je šlo skozi mesto 862 mož »Kranjskih Janezov« regimenta Baron Kuhn št. 17, da so s kordonom zaprli mejo proti Hrvaški, kjer je razsajala živinska kuga itd.

Novomeško *Strelsko društvo* je imelo od 1807 svoje strelišče pri mestnem mlinu. Vojaško strelišče je bilo v Smolovi hosti pri Grabnu in v Souvanovi hosti v Ločni. Na teh dveh mestih, pa tudi v Ragovem logu, na Marofu, pri Sv. Ani so gardisti in druga mestna društva včasih prirejali svoje veselice. Pri Anini cerkvi ob Grabnu so se godci namestili kar na podiju v širokovejnati mogočni lipi. To so italijanski vojaki »iz varnostnih razlogov« l. 1942 posekali.

Manjšo *tiskarno* je imelo Novo mesto vsaj od leta 1819, iz katerega je znan najstarejši ohranjeni novomeški tisk iz tiskarne Henrika Tandlerja. V tej tiskarni, ki jo je po Henrikovi smrti vodila vdova Marija s sinom Constantinom, je bil l. 1848 tiskan »Sloveniens Blatt«. Constantin Tandler se je še nekaj časa ukvarjal z drobnim tiskom in se bolj posvetil knjigotrštvu. V svoji knjigarni na Glavnem trgu je imel prvo izposojevalnico knjig v Novem mestu. L. 1873 je prišel iz Ljubljane Vincenc Boben in si uredil tiskarno v hiši Florijana Semena št. 78. Hiša je stala na spodnjem delu Glavnega trga in so jo ob gradnji novega mostu 1898 podrli. Boben je opravljal le manjša naročila. Tragedija v družini – novembra 1875 mu je bilo dete mrtvorojeno, nekaj mesecev za tem pa je sušica pobrala še njegovo dvajsetletno ženo – je Bobna pripravila do tega, da je tiskarno 1876 prodal Ivanu Krajcu, sam pa se izselil.

Ivan Krajec, r. 10. maja 1843 v Ljubljani, je v Novem mestu postal pomemben tiskar in založnik. Tiskarske obrti se je izučil v Egerjevi tiskarni v Ljubljani in bil kasneje stavec in faktor pri Blazniku. Po prihodu v Novo mesto 1877 se je najprej lotil izboljšave in izpopolnitve Bobnove tiskarne in takoj nadaljeval že pri Blazniku začeti ponatis Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske; končal ga je 1879. Poročil se je s hčerjo trgovca J. Pollacka, kupil Peronovo hišo št. 44 (nekdaj last kleparja Rabensteina, poleg Bergmannove hiše ob vhodu v ulico komandanta Staneta) in v njej na novo uredil tiskarno, ponatisnil Valvasorjevo Koroško, potem pa usmeril svojo tiskarsko in založniško dejavnost v poljudno smer. Posebej je pomembna njegova »Narodna biblioteka«, katere je v desetletju med 1883 in 1894 izšlo 58 snopičev. V njej je ponatisnil nekaj starejših slovenskih tiskov, npr. Kranjsko čbelico, Podravskega (Peter Miklavc) prevod Sienkiewiczzevega romana »Z ognjem in mečem« itd. ter zbirko zaključil s Finžgarjevo povestjo »Zaroka o polnoči«. L. 1885 je osnoval, tiskal in urejal lokalni list »Dolenjske novice«, ki naj bi bile »brez politične barve, na versko-moralni in narodni podlagi«, dnevno-politična vprašanja pa naj bi obravnaval le mimogrede. I. Krajec je 1901 prodal svojo tiskarno Tiskovnemu društvu v Ljubljani in je obratovala do 14. septembra 1943, ko so po

Prošt Jernej Arko (1794–1868)

nemškem bombardiranju Novega mesta partizani odpeljali tiskarske stroje in gradivo v gozdove za potrebe partizanskih tiskarn. »Dol. Novice« so po prodaji tiskarne postale lokalno glasilo klerikalne stranke. I. Krajec je bil dolgoletni odbornik občine in ravnatelj Mestne hranilnice, znan človekoljub in podpornik raznih društev.⁴⁶

Krajec je bil v Ljubljani vnet član Južnega Sokola, zato si je po prihodu v Novo mesto veliko prizadeval, da se podobno društvo osnuje tudi tu. Ko je svojo tiskarno spravil v red, je vodil pripravljalni odbor za ustanovitev društva in sklical ustanovni občni zbor na dan 25. julija 1887. Društvo si je privzelo naziv Dolenjski Sokol in bilo za Ljubljano in Mozirjem tretje tako društvo na Slovenskem. Spočetka mu je predsedoval dr. Fran Rozina, odvetniški pripravnik pri dr. Slancu, prvi zastavonoša pa mu je dve leti kasneje postal Toussaint Fichtenau-Jelovšek ml., sin bivšega župana.

Krajec je bil velik ljubitelj knjig in zbiralec ter nakupovalec nekaterih kulturno pomembnih zapuščin, npr. družine Škola s pismi izumitelja J. Resslera, grafične zbirke umrlega prof. risanja Hugona Skopala itd. Ko je od grmske graščine odkupil del zemljišča na najvišjem koncu Grma s kapelo Božjega groba (zidano ob koncu XVII. stol. kot mavzolej grmskih graščakov grofov Mordaxov), si je tam postavil na narodopisni razstavi v Pragi kupljeno leseno bivališče – Jaroměřská chalupa – s podporo deželnega odbora in prispevki iz Dolenjske in drugod pa obnovil od časa in zapuščenosti načeto kapelo in v njej namestil nekaj starejših

umetnin, med temi dvojce del J. Metzingerja iz zavrženih samostanskih baročnih oltarjev, na frančiškanskem podstrešju najdeno gotsko Pietá itd. Žal so nekatere teh stvari danes za Novo mesto izgubljene, deloma vpijejo po roki restavratorja – predvsem kameniti in razpadajoči reliefi, na nesrečo vzdani na zunanji steni kapele – nekaj predmetov pa je uspelo rešiti naši Študijski knjižnici.

Oba najstarejša stavbna in kulturna spomenika Novega mesta, *kapiteljska in frančiškanska cerkev*, sta v tem času doživela nekaj sprememb v svoji zunanji podobi, zlasti pa v svoji opremi. Ko je na veliko soboto 26. marca 1853 počil veliki kapiteljski zvon, je dal prošt Jernej Arko (1852–1868) vse štiri zvonove prelitati pri zvonarju Samassi v Ljubljani, odkoder so jih 25. 11. 1855 zopet pripeljali v Novo mesto. Pri slavnostnem sprejemu je prvič nastopila l. 1854 ustanovljena mestna, meščanski gardi priključena godba. Pet let kasneje so kapiteljskemu zvoniku sneli baročno kapo, ga nadzidali, vstavili »gotske« line in zvonik pokrili z visoko, osmerokotno piramidasto streho, krito s škrlji; 1878 so to kritino zamenjali z bakreno pločevino, to pa je, kot tudi vse zvonove razen velikega in »navčeka«, vzela prva svetovna vojna. Delo na strehi zvonika je izvršil kleparski mojster Vendelin Küssel, priseljenc iz Češke, ki si je postavil svojo delavnico v Novem mestu in si tu ustvaril dom.

V notranjosti cerkve je prošt Arko odstranil véliki baročni oltar in naročil novega »gotskega« pri šentviškem podobarju Matevžu Tomcu. Oltar so začeli postavljati avgusta 1868, njegove posvetitve pa prošt ni dočakal, umrl je osem dni prej, 14. septembra 1868. Njegov naslednik Simon Vilfan ni dal več v oltar vstaviti Tintorettovega Miklavža ampak je sliko nadomestil z velikim pozlačenim kipom farnega patrona, ki ga je izdelala delavnica takratnega novomeškega slikarja in podobarja Antona Kušlana. O Kušlanu pravi Picigas, da je bil bolj slikar in pozlatar, kipe pa da mu je klesal pomočnik Andrej Hafner. Sicer pa je bila Kušlanova delavnica znana po Dolenjskem ter drugod in je dobivala, kot je zapisal Jakob Alešovec, naročila tudi iz Istre.⁴⁷

Anton Kušlan se je kot izučen podobar, pozlatar in slikar priselil v Novo mesto iz Cerknice na Notranjskem in imel svojo delavnico vsaj v prvem obdobju v Kandiji blizu izliva Težke vode v Krko. Bil je član narodnih društev in splošno ugleden mož in dober prijatelj samotarskega Janeza Trdine. Bil je njegova poročna priča, ko se je Trdina 1882 na Suhorju poročil z nekdanjo ločensko krčmarico, ovdovelo Jermanco, ki je takrat imela svojo gostilno v Novem mestu. Anton Kušlan se je v Novem mestu poročil z Zofijo Pisig, hčerjo sodnega uradnika Ivana (Johana) Pisiga in si priženil hišo na Katarininem, danes Kidričevem trgu. V kasnejših letih je postal čudaški in živčno bolan ter je 9. decembra 1903, v starosti 73 let, umrl v deželni bolnišnici za umobolne. Pokopan je bil v Novem mestu.⁴⁸

Anton Kušlan je po besedi umet. zgod. dr. Ivana Komelja utemeljitelj novomeške podobarske tradicije. Pred tem je za take, predvsem hišne zadeve skrbela frančiškanska delavnica, zdaj pa so se začeli v Novo mesto priseljevati tudi podobarji. Januarja 1898 sta v hiši št. 42 ob Glavnem trgu odprla podobarsko delavnico Anton Rovšek in Franc Ciber. Po Rovškovem odhodu v Ljubljano je Ciber sam vodil delavnico in si postavil hišo ob današnjem križišču Trdinove in Kristanove ceste v Kandiji. Marca 1908 se je v Novem mestu naselil podobar Franc Vodnik iz Polhovega Gradca in imel l. 1910 skupno delavnico s podobarjem in kiparjem Jakobom Ažmanom; bratom takratnega novomeškega profesorja dr. Cirila Ažmana. Kasneje sta se združila in imela vsak svojo delavnico: Vodnik v lastni hiši v Detelovi ulici za staro gimnazijo, Ažman pa najeto v Agničevi hiši ob nekdanji

Kapiteljski, zdaj Hladnikovi ulici. Po njuni smrti ni v Novem mestu nikogar, ki bi se še ukvarjal s to obrtjo. Vodnik in Ažman sta izšla iz ljubljanske obrtne šole. Prvi je nadaljeval šolanje na Dunaju in je nekaj časa delal v celovski delavnici dolenskega rojaka iz mirnopedške okolice, kiparja Alojzija Progarja. Drugi se je izpopolnjeval v Pragi. Oba sta bila izvrstna rezbarja in se ukvarjala tudi z restavratorskim delom predvsem na lesenih plastikah.⁴⁹

V kapiteljski cerkvi je prošt Vilfan l. 1877 odstranil vseh šest preostalih stranskih oltarjev. Zaradi bolehnosti je vso skrb za nabavo novih prepustil vikarju J. Tomažiču. Picigas je o tem v svojih zapiskih zapisal: »Stari oltarji so bili leseni, pozlačeni in barvani in lepo delo. Novi so bili iz umetnega kamena, izdelal jih je Ozbič iz Kamnika.«

Vilfanov naslednik prošt Peter Urh je dal vrh kapiteljskega zvonika postaviti velik, bogato pozlačen kovinski križ. Pozlato je izvršil Anton Kušlan.

Tintorettovega Miklavža je rešil prošt dr. Sebastijan Elbert. Po rodu iz bavarskega Diedenheima je po preselitvi staršev v Ljubljano tu obiskoval osnovno in srednjo šolo ter bogoslovje, nato pa si na dunajski univerzi pridobil še doktorata iz bogoslovnih in pravnih ved. Konec leta 1897 ga je cesar imenoval za novomeškega prošta in bil svečano uveden 13. febr. 1898. Lotil se je nadaljnje obnove Kapitlja s tem, da je dal v presbiteriju ponovno vstaviti nekatere gotske kamnite dele, ki so jih ob svoječasni barokizaciji cerkve odstranili, ter ga dal po Koželju iz Kamnika ustrezno poslikati. Pri tvrdki Jehle-Neuhauser v Innsbrucku je naročil nova barvna steklena okna. Lotil se je tudi glavnega oltarja, od katerega je zadržal samo gornji veliki nastavek, nov spodnji del z menzo in tabernakljem pa je iz belega marmorja izdelala Tomanova delavnica v Ljubljani. V odprtino nastavka je hotel zopet vstaviti Tintoretta, ki ga je bilo treba restavrirati in primerno urediti. Tu pa se je zgodila nesreča. Po dogovoru z ljubljanskim društvom za umetnost in z dunajsko Centralno komisijo za spomeniško varstvo je delo prevzela restavratorska delavnica te komisije. Po skrbni obnovi slike je bilo to treba še primerno urediti za gotski okvir nastavka. Pa so prvotno pravokotno obliko slike priredili tako, da so jo spodaj nekaj odrezali, posneli oba gornja vogala slike in manjkajoči del za zaokroženo konico doslikali. Tako »popravljenega« Tintoretta so potem vstavili v oltar, kjer je še danes. Pri tem se je zgodilo še to, da novi tabernakelj zakriva ves spodnji del slike.

Kušlanovega Miklavža je kasneje podobar Franc Vodnik predelal v Urbana in so ga, zavetnika vinogradništva, preselili na Trško goro.

V frančiškanski cerkvi so 1862 začeli z nekaterimi obnovitvenimi deli: nadzidali in z novo pločevinasto streho so prekrili zvonik, očistili in na novo pozlatili in obarvali baročne oltarje, kar je zvršil samostanski brat Prokop Godler, Tirolec po rodu. Dotrajane okvire oltarnih podob je nadomestil z novimi podobar in slikar Kovačič. L. 1865 je začel p. Rafael Klemenčič obnavljati cerkveni kor, ga povečal in podprl s tremi pari stebrov, cerkvene orgle pa premestil na sredino kora in jih okreplil s tremi novimi premenami. Orgle je 1764 izdelal ljubljanski orgelski mojster Jurij Eiselt, muzik Stanko Premrl pa misli, da so delo avstrijskega orgelskega mojstra Fr. Ks. Krismana. Po p. Rafaelu naročeno predelavo je izvršil izdelovalec orgel Mandlin iz Trebnjega. Kasneje so jih prodali za novo cerkev v Brusnicah, sedanje pa je l. 1891 postavil orglarski mojster Franc Goršič.

Prav tako so pod vodstvom p. Rafaela prenovili cerkveno pročelje. Izpred cerkve so odstranili zid, ki je obkrožal malo samostansko pokopališče, tega spremenili v vrtni gredi in zasadili z okrasnim grmovjem, podrli lopo pred vhodom in

prostor ogradili z železno ograjo, vlito v livarni na Dvoru. Vhod v cerkev so opremili z novim kamenitim portalom, ki ga je izdelal kamnosek-samouk iz Bučne vasi, na portalu pa je vklesan napis:

Large renoVata DeCora aVLa
Deo beatoqVe LeonarDo saCra

(Bogato prenovljena lepa hiša
posvečena Bogu in blaženemu Lenartu)

Kronogram da letnico 1865. Skoraj 21 metrov visoko novo pročelje je v duhu regotizacije izvršil iz severne Italije priseljeni zidar G. B. Pascoli l. 1866. Enako je obdelal tudi zunanjšino zvonika. V zvoniku so obnovili stolpno uro. Cerkveno pročelje je bilo po kasneje pripisani pripombi v frančiškanski kroniki zasnovano po vzorcu neke božjepotne cerkve v bližini Padove. Ta obnova je bila po pripovedovanju dr. Fr. Steleta deležna pohvale znanega dunajskega umetnostnega zgodovinarja dr. Maxa Dvořaka.

L. 1867 so brez prave potrebe in ob delnem nasprotovanju v samostanski družini in v mestu odstranili iz cerkvene ladje štiri velike in imenitne renesančne nagrobnike, češ da so – nespodobni. Tri od njih so okrnjene in poškodovane namestili na vlažne stene dna zvonika, četrti pa je sploh izginil.⁵⁰ Leto kasneje je cerkev dobila štiri nove zvonove iz Samassove delavnice v Ljubljani. Uglasil jih je p. Rafael. L. 1873 so začeli obnavljati cerkveni tlak in pri tem odstranili vse nagrobne plošče v cerkvi pokopanih – razen one kanonika Matije Kastelca, ki je izdelal načrte za obnovo l. 1664 po požaru uničene cerkve. Ploščo z že zelo izglašenimi Kastelčevimi latinskimi verzi bi bilo nujno obnoviti in jo vzdati na najbližjo cerkveno steno.

L. 1885 so odstranili glavni baročni oltar in postavili novega, ki ga je iz belega marmorja v gotskem slogu izklesal F. Toman. Štiri oltarne podobe je naslikal Simon Ogrin, ki je poslikal tudi presbiterij. P. Hugolin Sattner, takratni samostanski gvardijan, po rodu iz Kandije in znan slovenski skladatelj,⁵¹ je dal poslikati tudi cerkvena okna v presbiteriju. Ob koncu stoletja so odstranili tudi baročne oltarje v cerkvenih stranskih kapelah in ladji ter jih nadomestili z novimi »gotskimi«. Stari baročni oltarji so bili postavljeni l. 1716 in bili izdelek frančiškanske delavnice. Obnovitvena dela v cerkvi so nadaljevali še v naslednjem desetletju.

L. 1873 je v novomeškem samostanu živel nabožni slikar p. Aleksander Roblek, ki ga je, bolehnega, pošiljal provincijal po samostanih urejevat knjižnice. Tu je seveda tudi slikal in portretiral, med drugim p. Lacka Hrovata. V Ljubljani je pomagal slikarju Wolfu pri poslikavi fasade frančiškanske cerkve. Predno pa je mogel ustvariti kaj večjega, je l. 1884 podlegel jetiki v zdravilišču Gleichenberg pri Gradcu.⁵²

Mestna godba,^{52a} priključena meščanski gardi, je bila ustanovljena 1854 in je prvič nastopila l. 1855 ob sprejemu novovlitih kapiteljskih zvonov. Njen kapelnik je bil N. Šenica. V začetku sedemdesetih let je Kazina ob zaostitvi med narodnjaki in nemškutarji osnovala svojo godbo in zvabila k sebi nekaj najboljših godcev. Med leti 1866 in 1874 je bil kapelnik mestne godbe Jožef Fabian, ki je kmalu privabil prebegle godce in kazinska godba je propadla, mestno pa je 1874 vodil N.

Godba novomeške meščanske garde l. 1865

Skála. Po njegovi vrnitvi na Češko je bil leto dni kapelnik N. Greč, ki pa se je zopet vrnil k vojaški godbi v Ljubljano. Z njo je obiskal Novo mesto ob otvoritvi dolenske železnice 1894. Za udeležbo ljubljanske vojaške godbe pri otvoritvenih svečanostih 31. 5. in 3. 6. 1894 je imel zasluge nekdanji novomeški krčmarski sin Alojz Jenič, vnet čitalniški igralec, ki je opustil krčmarstvo in se posvetil gledališču, najprej v Ljubljani, potem pa v Zagrebu, kjer je 1926. umrl. L. 1894 je bil organizator vseh svečanosti.

Za Grečem je do svoje smrti 1881 vodil godbo gostilničar Karel Pflieger, za njim pa neki Haas. Tega je po kratkem razdobju l. 1883 nasledil Dunajčan Viljem Fischer. Bil je odličen muzik in prvi pevovodja »Dolenjskega pevskega društva«, zaradi pičlega postranskega zaslužka pa se je vrnil na Dunaj. Za njim je bil kratek čas kapelnik Anton Jelinek, ko pa je 1885 prišel v mesto Čeh Vaclav Tuček in se tu poročil z ovdovelo gostilničarko Antonijo Preatoni, r. Koračin, so godbeniki za 11 let dobili izvrstnega kapelnika in pevci za nekaj časa svojega izbornega pevovodjo. V devetdesetih letih je bil znan novomeški kapelnik in organizator godalnega orkestra iz Češke priseljeni Jozef Poula, ki se je priženil v Kristofovo gostilno.

Novomeško mladino so v glasbi poučevali predvsem organisti, kapiteljski Jožef Kraus in frančiškani, predvsem pa p. Rafael Klemenčič, p. Hugolin Sattner in p. Otokar Aleš. Slednji so vodili tudi dijaški pevski zbor in dijaški godalni orkester. Imenitnejša dekleta so se učila klavir pri zasebnih učiteljicah, dijaki so občasno

imeli tudi svoje pevske kvartete ali, kot mlada Viktor Parma in Emil Hochreiter, celo godbene orkestre.⁵³ Novo muzikalno obdobje se v Novem mestu začne s prihodom Ignacija Hladnika l. 1889.

Že pred tem je bilo ustanovljeno tudi posebno pevsko društvo, ko je aprila 1881 prišel v Novo mesto novi substitut državnega pravdnika dr. Andrej Ferjančič, znani slovenski javni delavec in politik.⁵⁴ Ta je začel snovati pevsko društvo, ki si je nadelo naziv »Dolenjsko pevsko društvo«. Štelo je okoli 30 pevcev in pevk in oktobra 1883 priredilo svoj prvi koncert pod vodstvom takratnega kapelnika mestne godbe V. Fischerja.⁵⁵ Kasnejši dolgoletni predsednik društva je bil Lavoslav Ropas, hranilnični uradnik in oče glasbenih učiteljic Ervine in Zore Ropas. Slednja je nekaj časa bila tudi pevka ljubljanske opere.

Novomeško glasbeno življenje se je v devetdesetih letih močno razživelo. Dolenjsko pevsko društvo je prirejalo letno dva ali tri koncerte. Ko je bila l. 1898 po prizadevanju sodnika dr. Edvarda Volčiča ustanovljena v mestu podružnica ljubljanske »Glasbene matice«, je ta poleg svoje šole imela tudi pevski zbor. Matičina glasbena šola za mladino je pridobljeno znanje pokazala na letnih zaključnih prireditvah. V Kapitlju in pri frančiškanih sta prepevala cerkvena zbora, posebej pa je bil na glasu dijaški pevski zbor. Ko je dr. Jos. Marinko l. 1886 ustanovil »Katoliško društvo rokodelskih pomočnikov« in je to kupilo in prezidalo Hochmaierjevo hišo na Bregu v sosedstvu Narodnega doma v svoj društveni dom, so tudi na tem odru prepevali društveniki pod taktirko p. Otokarja Aleša in drugih.

Osrednja osebnost Novomeškega glasbenega življenja v devetdesetih letih in dvoje desetletij za tem je bil *Ignacij Hladnik*.⁵⁶ Rojen 25. septembra 1865 v Križah pri Trziču očetu Andreju in materi Marjani r. Sever je že v osmem letu dobil prvi glasbeni pouk pri učitelju J. Debeljaku in takratnem tržiškem kaplanu Jakobu Aljažu. S trinajstim letom je stopil v ljubljansko orglarsko šolo in jo v dveh letih končal. Postal je – petnajstleten – organist v Št. Jakobu ob Savi in vzel mater in očeta k sebi. Tam je služboval poldrugo leto, nato pa osem let v Stari Loki, l. 1889 pa se je preselil v Novo mesto. Tu je njegov oče postal kapiteljski cerkovnik, sam pa kapiteljski regens chori in prevzel glasbeni pouk na gimnaziji. L. 1893 je bil izvoljen za pevovodjo Dol. pevskega društva in vodil pozneje tudi pevski zbor Glasbene matice. Ko je Glasbena matica l. 1904 opustila svojo šolo, je Hladnik ustanovil svojo zasebno glasbeno šolo in jo od 15. septembra 1904 vodil v lastni hiši št. 149 v takratni Križatijski ulici (danes Muzejska 5). V Hladnikovi glasbeni šoli se je izšolala vrsta glasbenih navdušencev, iz nje sta izšla tudi naša skladatelja Marjan Kozina in Danilo Bučar.

Ignacij Hladnik ali kratko Nace, kot so ga nazivali Novomeščani, je do svoje upokojitve v l. 1930 skoraj 42 let vodil kapiteljski pevski zbor in bil na široko poznan virtuoz na orglah; zbor Dol. pevskega društva je vodil nad 20 let, zbor Rokodelskega društva pa nad 15 let; na Kmetijski šoli na Grmu je vodil zbor gojencev 25 let, na novomeški gimnaziji pa je poučeval glasbo in vodil gimnazijski pevski zbor 27 let in med tem vodil 25 let še frančiškanski cerkveni zbor. Umrl je 19. marca 1932.

Takoj po otvoritvi dolenjske železnice 1894 so ljubljanska narodna društva »Sokol«, »Slavec« in »Ljubljana« obiskala Novomeščane in priredila nastope in koncerte; prišlo je nad tisoč gostov z Dolenjske, Bele krajine in Ljubljane. Leto kasneje pa so novomeška narodna društva priredila kocert v korist po potresu porušene Ljubljane. Ljubljanska Glasbena matica je več let prirejala v Novem mestu koncertne nastope svojih profesorjev, ki so prinašali v mestece ob Krki koncerte

Dolenjsko pevsko društvo čestita 31. 7. 1903 Ignaciju Hladniku za god

komorne glasbe in solistične nastope z deli domačih ter tujih mojstrov. Tudi domači pevci so segali po vedno zahtevnejših partiturah. V poročilu o Vodnikovi slavnosti l. 1898 s koncertom in plesom, pri katerem so prvič v Novem mestu plesali »Češko bésedo«, vodil pa jo je Bohuslav Skalický, so Dolenjske novice o koncertu zapisale:

»Koncert, kateri se je vršil pred plesom, je podal izbranega užitka, tako da je celo najstrastnejšim plesalcem bil – prekratek. Najzanimivejša točka – ker novost – so bile »Tri Jenkove pesmi«, katere je uglasbil K. Hoffmeister: duhovita, nežna, izrazovita skladba. Pele so se fino, čustveno in precizno, kar je občinstvo mešanemu zboru priznalo z obilno pohvalo. Hladnikov duet »Pri oknu«, sam na sebi lep, je le še pridobil po izbornem predavanji naših dveh, kot takih priznanih solistov, gđ. Milke Dolenčeve in g. Jurija Kozine (oče skladatelja Marjana Kozine, o.p.). Na burno zahtevanje se je moral duet ponavljati. Pohvalno je omeniti tudi Dvoržakov »Prstan« ter Čerinov moški zbor »Domu«. ...In o koncertu 7. maja 1898 so DN zapisale: »Soboto 7. maja je priredilo »Dolenjsko pevsko društvo običajni spomladanski koncert. V prvem delu vzporeda je zjedinen zbor Glasbene matice in pevskega društva pokazal v Nedvedovem »Nazaj v planinski raj« in Wagnerjevem zboru iz Tannhäuserja »Srčno pozdravljamo dvorano krasno« in možki zbor v Križkovskega »Utopljenki« vse svoje vrline. Izborno podali so nam biser iz »Prodane neveste« sekstet gč. Arhova, Dolenčeva, Sarkova, in gg. Kozina, Testen in Toporiš. Kot solistinja je pela sanjavo Griegovo »Solvejgino pesem«, živahno in ognjeno Mascagnijevo »Me ljubiš?« in pobožno Lisztovo »Kot ljubek cvet se mi zdiš« z znano dovršenostjo gč. Milka Dolenčeva. Burna pohvala je spremljala s strani občinstva vse točke...«⁵⁷

Prepevali so takrat tudi skladbe Felixa Mendelsohna, Haydna, zlasti njegov zbor iz »Stvarjenja«, in drugih. Ob spomladanskem koncertu 24. aprila 1897 so Dolenjske novice v št. 9, stran 77/78 zapisale: »Da se je g. pevovodja (Ignacij Hladnik) lotil težke naloge, občinstvo seznaniti z Rubinsteinom in Wagnerjem, kaže nam njegovo pošteno stremljenje, rešiti pevce in občinstvo iz puhlih vsakdanjih salonskih skladb.«

V vsem vzponu glasbenega življenja je tako čutili Hladnikovo roko. Kakovostna in umetniška raven se je dvignila in nastajala je ona glasbena tradicija, ki je v vseh preteklih desetletjih ena od značilnosti novomeškega kulturnoprosvetnega življenja.

Drugo živahno torišče kulturnoprosvetnega dela je čitalniški oder. V Novem mestu je bilo vedno nekaj vnetih, pa tudi nadarjenih igralcev, ki so kmalu posegali po zahtevnejših delih domačih in tujih pisateljev. S prihodom prof. Ivana Vrhovca 1886 je dobil čitalniški oder prizadevnega režiserja. Iz mladega rodu, ki je ob koncu stoletja in v letih pred prvo svetovno vojno doraščal v Novem mestu in stopal potem na čitalniški oder, sta bila tudi Viktor Markič, kasnejši soustanovitelj ljubljanskega šentjakobskega odra, in dramski umetnik takega formata, kot je bil Janez Cesar.

Vrstnik in prijatelj imenovanih, novomeški rojak Danilo Bučar, je za gledališki oder uglasbil Markičevo spevoigro »Na Trški gori« in več njegovih pesmi z dolenjsko motiviko.

L. 1887 je bil ustanovljen »Dolenjski Sokol«, ki je privabljal telovadce tudi iz okolice in dve leti kasneje slovesno razvil svoj prapor. Izdelan in vezan je bil po načrtu slikarja Jožefa Sturma, trak pa mu je pripela kumica Martina Slančeva, žena dr. K. Slanca. V Čitalnici so ta čas dr. Albin Poznik, dr. Karel Slanc, sodnik

dr. Anton Rogina, gimn. ravnatelj Andrej Senekovič in profesorja Ivan Vrhovec ter Rajko Perušek prirejali predavateljske večere. Vsakoletne dijaške »muzikalno-deklamatorske« akademije v čitalnični dvorani so žele obilo priznanja in tam so ob koncu velikih počitnic novomeški visokošolci redno imeli svojo prireditev v korist visokošolskega podpornega društva. Nemško društvo »Casino Verein« je hiralo in životarilo le še na papirju.

Leta 1876 je bilo ustanovljeno Prostovoljno gasilsko društvo, ki je ob svoji dvajsetletnici 1896 privabilo v Novo mesto nad 500 gostov, l. 1886 pa se je iz vipavskega Slapa preselila na grad in posest Grm znana in sloveča Kmetijska šola.

Skoraj vso drugo polovico XIX. stol. zahtevana, obljubljana in načrtovana železniška zveza med Ljubljano in Karlovcem je bila v prvi fazi zgrajena vsaj do Novega mesta. Pod županovanjem Franca Perka (1891–1896) je bila 28. sept. 1892 slavnostno zasajena prva lopata in dve leti kasneje je bila proga izročena prometu. Za lažji dostop do železniške postaje v Bršlinu so že 1890 začeli graditi novo cesto ob južnem pobočju Marofa nad Krko. Pri teh delih so takoj na obrobju mesta naleteli na prazgodovinsko in rimsko grobišče. Najdene predmete so po predhodni razstavi v Novem mestu odpeljali v Narodni muzej (takrat deželni muzej Rudolfinum) v Ljubljani. Tri leta kasneje so pri gradnji vodne črpalke za potrebe železniške postaje ob Krki pod postajo našli prazgodovinsko topilnico železa in ostanke kovačnice. L. 1894 je Jernej Pečnik na Marofu izkopal dve halštatski gomili, najdbe pa so odpeljali na Dunaj. Speljava nove ceste med mestom in postajo po južnem pobočju Marofa tako ni olajšala le zveze z železniško postajo, ampak je tudi utrla pot v raziskovanje davne preteklosti in življenja prazgodovinskega naselja, ki je stalo na tleh današnjega Novega mesta.⁵⁸

Ne kot zadnje po veljavi je treba omeniti še v drugi polovici XIX. stol. v Novem mestu živeče slikarje. Bili so to predvsem učitelji prostoročnega risanja na gimnaziji. Za umrlim Schwegrom je iz Černovic v Butkovini prišel Anton Riedel in ostal v Novem mestu do jeseni 1886. Bil je predvsem portretist in njegovi so po vsej verjetnosti npr. portreti članov družine Smola, ki jih hrani Dolenjski muzej. Riedl se je poročil z grajsko hčerjeo Antonijo Germ. Odšel je na gimnazijo v Kočevje. V letih 1886/90 je bil v Novem mestu Jožef Sturm, sin železniškega uradnika in po rodu Gorenjec. Pridružil se je mladim slovenskim izobražencem, ki so s predavanji in gledališkimi predstavami v Čitalnici utirali narodno zavest v novomeško javno in družabno življenje. Slikar Jožef Sturm je bil nekaj časa predsednik »Dolenjskega pevskega društva«, slikal kulise za čitalniški oder in ko je bil 1887 ustanovljen Dolenjski Sokol, je izdelal osnutek za njegov prapor, razvit 1889. Kaj je z njegovo umetniško ostalino, do zdaj ni znano, vemo le, da je v snopiču »Kärnten und Krain« v »Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild«, Dunaj 1891, objavil sliko Novega mesta in še deveterih drugih, predvsem dolenjskih krajev. Sturm je odšel na realko v dunajskem XV. okraju, se bavil s politiko in bil deželni in državni poslanec Luegerjeve krščansosocialne stranke, bil pa tudi podpornik slovenskih visokošolcev na Dunaju. Pod Riedlom in Sturmom je na novomeški gimnaziji odraščal slikar Josip Germ.

V devetdesetih letih je živel v Novem mestu in delal zlasti za okoliške naročnike slikar Anton Cej. Rojen je bil 4. aprila 1857 v Plani pri Cerknem in umrl 7. aprila 1897 v bolnišnici v Kandiji zaradi zastrupitve z barvami. Ob njegovi smrti so Dolenjske novice poročale:

»Dne 7. aprila 1897 je umrl Anton Cej, umetniški slikar v Novem mestu po daljšem hudem trpljenju, star 40 let. Nadarjen za risanje je iz lastne pridnosti in

neumornega truda dospel do tolike popolnosti v slikanju, da se sme po pravici mej umetnike prišteti. V njegovem življenju in vedenju pa je bil v njegovo škodo le preveč skromen. Še le, ko smo njegove slike videli, smo se popraševali in popraševali ter poizvedeli zanj. Živel je samo za svojo umetnost, in se za ničesar družega ni zmenil. Ko je minolo leto v družbi g. podobarja Kušljana po Italiji popotoval in v Rimu bil, ter tam ogledoval umotvorce in slike veleumnih mojstrov, se je bil sicer zadovoljen vrnil domu, toda z podvojeno pridnostjo se z nova lotil risanja anatomičnih podob, ter si ni privoščil miru. Bil je potrpežljiv in prijazen. Prav težko ga bomo tu pogrešali. Naj dobri mož v miru počiva.«

Cej je poslikal s freskami cerkev v Šmihelu pri Novem mestu in več drugih cerkva na Dolenjskem, v olju med drugim izdelal oltarno sliko za kapelo Božjega groba (Mordaxov mavzolej) na Grmu, pripisujejo pa mu tudi nekaj fresk na novomeških hišah, ki pa so danes po večini izginile (Hladnikova hiša, Skabernetova hiša, mestni mlin). V ostalini Ivana Krajca je bilo nekaj portretov in vsaj ena študija moškega akta, kar bi utegnilo biti Cejevo delo.⁵⁹

Za prof. Matejem Gambrecichem, ki je prišel iz Gorice in odšel v Trst, je v letih 1894–1905 poučeval risanje Hugo Skopal, Poljak po rodu. Čeprav njegova lastna umetniška ostalina ni znana, je znal pri dijakih buditi zanimanje za umetnost, kot je pripovedoval slikar Mihael Kambič. Takrat je zorel na gimnaziji tudi naš kasnejši umetnostni zgodovinar Vojeslav Molè. Skopal sam je napisal razpravo o Tintorettovem Miklavžu v Kapitlju in zapustil pomembno grafično zbirko evropskih mojstrov s knjižnico vred, ki jo je iz ostaline kupil tiskar in založnik Ivan Krajec. Skopal je bil tudi gimnazijski učitelj slikarja Ivana Vavpotiča. V zadnjem letu devetnajstega stoletja pa je bil v Novem mestu gostilničarju Antonu Jakcu rojen sin Božidar Jakac, eden najvidnejših slovenskih umetnikov, ki je posvetil vso svojo ljubezen in velik del svojega umetniškega ustvarjanja svojemu rodnemu mestu in Dolenjski.

Lekarno je imelo mesto že v XVI. stol., od Valvasorjevih časov pa s franciškanško samostansko lekarno celo tri. Obe v mestu delujoči lekarni sta imeli svoje prostore na Glavnem trgu in so ju ljudje imenovali »zgornja« in »spodnja«: prva je bila nameščena v nekdanji Gričarjevi, sedaj Bergmannovi hiši, druga pa v sredini trga blizu rotovža. Gornja se je v XIX. stol. imenovala »Pri kroni« in je bila sredi stoletja v lasti lekarnarja Karla Fabianija. Ko se je ta l. 1860 preselil v Škofjo Loko, je lekarno kupil iz Tirolske priseljeni Josip Bergmann. Poročil se je z Antonijo iz premožne hiše usnarjev Lusarjev. Nasledil ga je sin Josip, poročen 1893 z Ano Šantel iz Ljubljane, za njim pa je prevzel lekarno sin Pino, poročen z mag. ph. Hedi Gunde, ki je po smrti moža l. 1938 vodila lekarno do združitve obeh lekarn.

Spodnja je imela naziv »Pri angelju« in je bil sredi preteklega stoletja njen lastnik lekarnar Franc Gadner. Ko je ta 1854 umrl, je kupil lekarno Dominik Rizzoli, potomec priseljenca iz Milana. Dominik se je štel za narodnjaka in bil nekaj časa novomeški župan. Po njegovi smrti 1888 je kupil lekarno Simon Sladović pl. Sladovevički, ki je v letih 1902/8 prav tako opravljal županske posle. Po njegovi odselitvi avgusta 1908 v Zagreb je kupil lekarno mag. ph. Drago Andrijanič in jo po prvi vojni preselil v svojo hišo na Ljubljanski, sedaj Komandanta Staneta ulici, kjer ima svoje prostore še danes. Po osvoboditvi je lekarno prevzel sin mag. ph. Boris Andrijanič in po njegovi prizadevnosti in sposobnosti se je iz malega laboratorija obeh združenih lekarn razvila sedanja tovarna zdravil »Krka«, ki ni samo med

Pogled z mostu na Glavni trg

najpomembnejšimi organizacijami združenega dela v Novem mestu, ampak s svojimi izdelki sega tudi na svetovno tržišče.

Med *zdravniki* tega časa je bil od leta 1852 »okrožni in sodnijski« zdravnik Valentin Bervar. Po rodu z Gorenjske je bil najprej vojaški zdravnik, potem služboval v Novem mestu, stopil v pokoj in 10. febr. 1895 umrl. V začetku šestdesetih let je prišel iz Ljubljane za okrajnega zdravnika dr. Žiga Bučar, odličen zdravnik in velik narodnjak. V Ljubljani med ustanovitelji Zdravniškega bralnega društva, predhodnika Slov. zdrav. društva, je v Novem mestu bil med ustanovitelji Čitalnice in pobudnik zidave Narodnega doma, segal v politične boje z nemškutarijo in bil glava narodne stranke. Leta 1873 ga je zamenjal iz Kočevja prestavljeni dr. Böhm, ki pa ni dolgo ostal tu.

Za njim je bil okr. zdravnik dr. Martin Razpet, ki si je 1885 kupil hišo trgovca V. Marina na Glavnem trgu in 26. aprila 1888 umrl. Njegova hči Amalija je bila poročena s prof. Ivanom Vrhovcem. Že junija 1888 je prišel v Novo mesto iz Kamnika dr. Ivan Vavpotič in tu nad trideset let opravljal svojo zdravniško prakso. Bil je oče slikarja Ivana Vavpotiča.

Dolgoletno prizadevanje Novega mesta, zlasti dr. Albina Poznika za bolnišnico, je končno le rodilo uspeh: bolnišnica Usmiljenih bratov je bila v preurejenem gradcu Novi dvor odprta 1. januarja 1894. Njeno strokovno vodstvo je kot ordinarij

prevzel kirurg dr. Peter Defranceschi. Štiri leta kasneje, 9. julija 1898 so odprli novo gradiču prizidano enonadstropno stavbo in v njej za tiste čase zelo moderno urejeno bolnišnico. Stavbo so kasneje nadzidali še za eno nadstropje.

Svoje letno kopališče na Krki je imelo mesto poleg strelišča nasproti Ragovega loga. Ko so l. 1876 vojaki 8. lovskega bataljona premestili svoje kopališče izpod vojašnice na Loko, je temu kmalu sledilo tudi mesto. L. 1901 je dobilo Novo mesto svoj vodovod in zdravo pitno vodo.

V gospodarskem oziru se Novo mesto skoraj ni premaknilo s položaja malomestnega trgovsko-obrtniškega tržišča za bližnjo ali širšo okolico ter uradniškega mesteca. Poleg velikih letnih sejmov so bili na Loku vsak ponedeljek še sejmi za prašiče. L. 1875 je mesto dobilo pravico, da se v njem vršijo vsak prvi ponedeljek v mesecu sejmi predvsem za govejo živino, tako imenovane sejmice. Na glasu so bili predvsem prašiči iz šentjernejskega polja in govedo iz Suhe krajine. Kupci so prihajali od blizu in daleč, pravijo da celo iz Nemčije. Običajni tržni dnevi so bili vsak ponedeljek in petek v tednu. Okoličanke so postavljale svoje blago lastnega pridelka in prireje kar na tla v dolgi vrsti pred rotovžem na Glavnem trgu.

Moderna industrija je vse bolj spodrivala zlasti drobno obrtno dejavnost. Če je Fr. A. Breckerfeld v letu 1790 oz. 1792 naštel še nad 70 vrst raznih obrtnikov, jih je bilo sto let kasneje že znatno manj. Le usnarji so se nekako držali: l. 1856 so jih našteali dvanajst. Edino ena obrt ni upadala, gostilne, saj so jih istega leta našteali šestintrideset, njih število pa se tudi v kasnejših letih ni dosti spreminjalo.⁶⁰ Kar industrije tiče, je vse do let po prvi vojni veljalo, kar je sto let prej zapisal Breckerfeld: »Tovarne ni tukaj še nikdar nobene bilo, kakor tudi sta voda in svet za to pripravna.«

Svojo redno poštno zvezo je imelo Novo mesto z Ljubljano in po dolini Krke s Kostanjevico in Krškim ter preko Gorjancev z Belo krajino in Karlovcem. Poštni vozovi so oskrbovali tudi redke potniški promet. Poštna zveza s Kočevjem je bila ukinjena 1876. Josip Wester je v svojih Novomeških spominih tako opisal prihod poštnega voza v naše mesto:

»Edino prometno zvezo z glavnim mestom Ljubljano je oskrboval poštni voz, ki smo ga imenovali »malevagen« (francosko-nemška skovanka malle = kovčeg, Wagen = voz; francoski mallepost = poštni voz). To je bilo ogromno vozilo, krito s streho, v njem pa je bilo več sedežev za potnike. V mesto je prihajal vsak dan v popoldanskem času. Postiljon je trobil na rog, s čimer je dajal znak, da se bliža poštni postaji, ki je bila v veliki Fichtenuovi hiši na Glavnem trgu. Takrat se je zgrnila tam množica čakalcev in radovednežev, saj je bil to navadno najvažnejši dnevni dogodek v mestu.«

*

Po statističnih podatkih iz l. 1857 je imelo takrat Novo mesto skupaj s predmestjem Kandijo 277 hiš in 2152 prebivalcev, leta 1900 pa 310 hiš in 2750 prebivalcev. Mesto je proti koncu stoletja začelo preraščati svoj zgodovinski srednjeveški okvir. Načrtovali so tudi priključitev Kandije in področje Grma k mestu, kar pa je bilo še z delom Žabje vasi, Gotne vasi in Bršljina izvedeno šele l. 1923. Novi železni most je zvezal mesto s Kandijo 23. novembra 1898. Železniška proga je zvezala Novo mesto z Ljubljano l. 1894, dvajset let kasneje, maja 1914 pa prek Bele krajine tudi s sosedno Hrvaško in po reški ter nato liški progi z Jadranom.

*

Zaloga J. Krajec nasl. — Praviče pridržane.

NOVOMESTO ☆ RUDOLFOVO.

Taka je približno podoba Novega mesta v drugi polovici XIX. veka in v času, ko je v njem pohajal gimnazijo Karel Clarici, ko je v njem živel na silo upokojeni Janez Trdina, budno spremljajoč vse, kar se je dogajalo v mestu in na Dolenjskem ter v Beli krajini in z zapiski vseh vrst polnil svoje dnevnikе ter pisal in za natis pripravljaj svoje Bajke in povesti o Gorjancih, končno pa le našel svoje toplo gnezdo in dom. *Passer solitarius* – samotni vrabček je Trdino imenoval Leopold Picigas, kronist takratnega Novega mesta. Tako je v svojih tegobah in skromnih radostih živelo naše mesto, ko je v njem Ivan Vrhovec pisal njegovo zgodovino, ko je v njem Dragotin Kette vodil svojo literarno Zadrugo ter naše mestece tkal v svoje poezije, Ivan Vavpotič pa na platno snoval svoj Večer nad Novim mestom.

OPOMBE

¹ Obe sliki malega formata je pri ljubljanskem starinarju na Cankarjevem nabrežju kupil Božidar Jakac in ju izročil Dolenjskemu muzeju v varovanje. Obe sliki sta signirani.

Baron Friderik Rechbach, gubernijalni svetnik in novomeški okrožni glavar, je bil poročen z grafico Marijo Ano Strassoldo. Njun sin Viljem, sekretar deželnega sodišča v Ljubljani, se je v 36. letu starosti 24. januarja 1859 poročil z osemnajstletno Julijo pl. Scheuchenstuel, hčerjo Jožefa pl. Scheuchenstuela in Primčeve Julije. Poroka je bila v Šmihelu pri Novem mestu. Priči sta bila ženinov brat August Rechbach, stotnik pri 17. pp. in njegov svak baron August Wolkensperg, nadporočnik pri ilirskem žandarmerijskem polku št. 11.

Ko je Primčeva Julija v začetku l. 1864 težko zbolela in 2. febr. 1864 umrla, sta bili tudi drugi dve njeni hčerki tik pred poroko. Zaročeni sta bili s častnikom 7. lovskega bataljona, ki je bil takrat v Novem mestu. Drugorojeno Marijo Ano je jemal za ženo stotnik Johann Mammern v. Mammern, tretjerojeno Antonijo Marijo pa stotnik Linner, kasnejši general. Poroka je bila dober poldrugi mesec po Julijini smrti, 30. III. 1864 v šmihelski cerkvi. Tudi četrta Julijina hčerka Jožefa Terezija se je 28. septembra 1872 v Gradcu poročila s častnikom, art. nadporočnikom Adolfom Bauerjem.

Julijin najmlajši otrok, sin Jožef, je v letih 1861–1867 obiskoval I.–VII. razred novomeške gimnazije, bil sošolec in prijatelj Franca Sattnerja, poznejšega p. Hugolina, ter se 1867 z očetom in najmlajšo sestro preselil v Gradec. Tam je končal pravne študije in opravil doktorat. Bil je v sodni službi v več krajih na Slovenskem Štajerskem in končno podpredsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu. Umrl je 7. decembra 1905 v Locarnu za pljučnico, ki jo je staknil na potovanju iz Münchna v Nico.

Julijin mož Jožef Anzelm vit. Scheuchenstuel je bil kot dvorni svetnik upokojen septembra 1870 in tri leta za tem umrl. Ob velikem finančnem polomu 1873 je prišel skoraj ob vse premoženje, kar je morda tudi pospešilo njegovo smrt. (Prim. Dr. Rudolf Andrejka, Zgodovina Primčeve hiše v Ljubljani, Kronika slov. mest II/1935, str. 279 sl.)

² Neuhof – Novi dvor: »Ta gradič je bil v 19. stol. v ženskem kolenu dedovan: okoli l. 1800 je bil njegov gospodar polkovnik de Pietrograssa, po njem ga je podedovala hči Ana, poročena z okrožnim tajnikom Vollmannom (umrla kot vdova v 61. letu starosti l. 1862). Ta je zapustila grad svoji hčeri Ani, poročeni s pristavom deželne glavne blagajne Khamom. Ta je zapustila gradič hčeri Viljemini, poročeni z upokojenim majorjem Antonom Kvetkovitsem. Bila sta brez potomcev in grad prodala Usmiljenim bratom (1892).« Picigas. (Glej opombo 12.)

Menim, da nemški naziv Neuhof, kot ga je zapisal Valvasor, in latinski Aula nova, kot je vklesan v napisu na portalu, lahko slovenimo z Novi dvor, kakor je Fr. Šuklje sosednji grič Steinhof prekrstil v Kamen. Ljudje so ga včasih poimenovali grad »pred malim mostkom« – most čez Težko vodo ob njenem izlivu v Krko – in kasneje enostavno po lastnikih (Wolmannov, Khamov itd. grad).

³ O smrti Primčeve Julije glej: dr. Alojz Turk, Skrita osmrtnica Prešernovi Lavri, Slovenski jezik IV/1941, str. 102/104.

⁴ SBL I, str. 685/6.

⁵ SBL I, str. 632.

⁶ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 458.

⁷ Novice 1866, str. 41.

⁸ Memoratu digna Gymnasii Rudolphswertensis pro anno 1818 et Sequent. sub 1861 ss.

⁹ Prim. Janko Jarc, Ob petstoletnici Novega mesta l. 1865, Kronika slovenskih mest II/1935, str. 54 sl.

- ¹⁰ Prim. J. Jarc, o.c. Kronika sl. mest II/1935, str. 141 sl. in 290 sl.; Kronika III/1936, str. 23 sl. in 103 sl. – Takrat so tudi po vsej sili iskali slovensko obliko naziva mesta, ki naj bi ustrezala nemškemu »Rudolfswert«. Obveljalo je Hitzingerjevo »Rudolfovo«. Ivan Navratil je proti takemu prevodu in njegovi pisavi »Novomesto« v Novicah 1866 zagovarjal edino pravilni naziv *Novo mesto*. Še leta 1895 je uredništvo DS na strani 355 postavilo opombo: »Ni nam treba več zagovarjati tega imena, zakaj vsak pameten človek vè, da je ime našemu dolenskem mestu ‚Novo mesto‘ in nikakor ne ‚Rudolfovo‘. Čudimo se in zopet čudimo onim slovenskim uradnikom, ki si tega nikakor ne dadó dopovedati. Nikjer na svetu se imena ne preminjajo, le pri nas bi se smelo.«
- ¹¹ Novice 1866, str. 41 in 50.
- ¹² Dr. Leopold Piciga. Nekoliko spominov na moje doživljanje I, str. 22, rkp., Študijska knjižnica M. J., Novo mesto; Jadviga (Hedvika) Schulz, roj. Seidl je bila rojena 1843 in hči Franca Seidla, brata steklarja Ferdinanda Seidla. Oba sta bila sinova Martina, steklarja, ki se je okoli l. 1800 priselil iz češkega Črnega lesa najprej v Razdrto na Notranjskem, med Napoleonskimi vojnami pa se preselil v Novo mesto, imel tu trgovino s steklom in si l. 1833 kupil in preuredil hišo ob Ljubljanski cesti št. 39 (ob nekdanjem Kokličevem hotelu, sedaj št. 10). Poročen je bil z Marijo Ahlin. Oba sta l. 1836 umrla za kolero in pustila tri otroke: Franca, Terezijo in komaj dveletnega Ferdinanda. *Franc* se je poročil s Fani Rohrmann. Imela sta hčer Jadvigo (Hedviko) in sina Ludvika. Jadviga, poročena s posestnikom Schulzem, je postala znana in v mestu ter okolici iskana modistinja, obenem pa je bila s stricem Ferdinandom in sestrično Hermino Seidl steber novomeškega čitalniškega odra. Hermina je bila tudi odlična pevka v zboru Dolenjskega pevskega društva. Sin Ludvik se je izučil tipografske obrti, odšel v svet in se ustalil v Franciji v mestu Metz. Francov brat *Ferdinand* je bil določen za glavnega dediča po očetu Martinu. Po končani osnovni šoli in štirih nižjih razredih gimnazije se je odločil za steklarsko obrt in se te izučil v Mariboru. Po končanem takrat običajnem učnem popotovanju v tujini se je vrnil v Novo mesto, odprl svojo trgovino s steklom in se poročil z Alojzijo Kalčič, sosedo in hčerjo gostilničarja Kalčiča, ki se je istočasno z Martinom Seidlom preselil v Novo mesto iz Razdrtega. V zakonu sta imela šest otrok: sinova Ferda, kasnejšega profesorja in naravoslovca (1856–1942), in Franca, znanega novomeškega trgovca s steklom in posestnika, lastnika mlina in žage in prvega, ki je v bližini Novega mesta postavil malo elektrarno ob izviru Prečenskega potoka pod gradom Luknjo. Od štirih hčera je Hermina umrla že 10. julija 1898. Bila je stalna in priljubljena igralka čitalniškega odra in pevka Dol. pevskega društva. Hči Marija je ostala samska, bila posestnica in lastnica takrat znane gostilne. Prav tako je bila lastnica gostilne »Pri veselem Dolenjcu« v bližnji Arkovi ulici hči Matilda, poročena s sodnikom tajnikom Ivanom Erhartičem. Najmlajša hči Milica je bila poročena z odvetnikom dr. Josipom Globevnikom. Seidli so bili gospodarsko trdna in močno narodno zavedna novomeška slovenska hiša. Ko je oče Ferdinand 25. septembra 1882 umrl, ga je »Slovenski Narod« imenoval »iskrenega rodoljuba in izgledanega narodnjaka«, ob grobu pa se je od njega poslovil notar dr. Albin Poznik. (Prim. Marjan Mušič, Ferdo Seidl o svojem življenju in delu. Kron. IX, 1961, 36–54.)
- ¹³ Novice 1866, str. 130.
- ¹⁴ Novice 1866, str. 390; omenjeni slikar je najverjetneje Anton Kušlan, ki se je tisti čas naselil v Novem mestu in je imel svojo slikarsko in podobarsko delavnico v Kandiji poleg Bobnarjeve kovačije blizu izliva Težke vode v Krko. Glej še op. 48
- ¹⁵ Ivan Steklasa, Spomini na deželnozborsko volitev v Novem mestu 27. marca 1867, DN 1909, str. 229/30 in 237/8.
- ¹⁶ Ivan Hribar, Spomini I, str. 37–50.
- ^{16a} Bogo Komelj, Novomeški Sokol 1887–1945, Novo mesto 1977, str. 10/11.
- ¹⁷ Novice 1871, str. 412/3.
- ¹⁸ Janez Trdina ZD VII, str. 402.
- ¹⁹ SN 1879, št. 172 in 175; Vojteh (Adalbert) Kraus, r. 1842 v Novem mestu, sin Jožefa Krausa, učitelja na dekliški šoli in kapiteljskega organista, priseljca iz Češke. Vojteh je osemnajstleten l. 1860 maturiral na novomeški gimnaziji, potem študiral pravo in bil promoviran za doktorja pravnih ved. Službovati je začel vsaj 1865 v Novem mestu, bil narodnjak in se zanimal tudi za zgodovino rodnega mesta. Ob petstoletnici mesta je v MHK objavil nekaj listin iz kapiteljskega in mestnega arhiva (MHK XX/1865, 35, 75, 85; MHK XXI/1866, 5–8, 21–24). Vsaj 1866 je začel dopisovati »Novicam«. Po premestitvi v Ljubljano je bil v ožjem prijateljskem krogu Mladoslavencev in Frana Levstika ter tam zavzemal manj bojevitata stališča. Bil je izvoljen v petčlanski odbor, ki naj bi pripravil izdajanje novega slovenskega političnega glasila »Slovenski jug« in bil predlagan za njegovega urednika, česar pa Kraus ni mogel ali hotel sprejeti. (Namesto nameravanega lista v Ljubljani je začel 1868 v Mariboru izhajati Slovenski Narod). Ko je odbor peterice sestavljal seznan možnih sodelavcev novega lista, sta bila gotovo na Krausov predlog predvidena za novomeškega sodelavca preds. okrožnega sodišča dr. Teodor Napret in sod. svet. dr. Andrej Vojska. (Prim. Opombe Dušana Ker-

mavnerja k Ivana Prijatelja Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina II, str. 605 sl.) Dr. Vojteh Kraus je pozneje služboval v Planini na Notranjskem, od koder je bil februarja 1873 premeščen v Postojno. Ta čas je preskočil v nemškutarski tabor, opustil češko obliko svojega krstnega imena in bil zopet Adalbert ter bil imenovan za predstojnika okrajnega sodišča v Škofji Loki. Oče Vojteha, Jožef Kraus, je bil r. 8. junija 1810 v Litomeřicah, služboval kot pomožni učitelj nad eno leto na Češkem in potem eno leto v Kočevju. Na svoj dvajseti rojstni dan, 8. 6. 1830, je bil kot pomožni učitelj nameščen na novomeški dekliški šoli in prevzel tudi mesto organista v Kapitlju, kar je prej oboje opravljal do svoje smrti učitelj in organist Anton Krezhy. Na dekliški šoli je J. Kraus poučeval do l. 1868, službo organista pa je opravljal do 1. oktobra 1889, torej polnih 59 let. Umrli je 17. marca 1898 (DN 1898, str. 59).

²⁰ Ponatis članka v Fran Šuklje, Iz mojih spominov I, str. 172/3;

²¹ O dr. Žigi Bučarju je Picigas v svojih spominskih zapisih za l. 1873 zapisal: »Okrajni zdravnik dr. Sigmund Bučar je bil zaradi svoje narodne zavesti službeno v Kočevje premeščen, na njegovo mesto je od tam prišel dr. Ferdinand Böhm.« In za leto 1879 je zapisal: »Smrtna kosa je uničila v Kočevju dragoceno življenje dr. Sigm. Bučarja; čutil je, da je v izgnanstvu, in je izdihnil 31. julija, šele v 48. letu stoječ.« Picigas, Spomini, str. 148 in 233. Glej tudi SBL I, str. 63; Fr. Šuklje, o.c., str. 72.

²² SBL I, str. 385.

²³ Novice 1868, str. 417.

²⁴ SBL II, str. 262; Viktor Parma, r. 1858 v Trstu očetu Ivanu, policijskemu uradniku, in materi Matildi, r. de Mattei, je prišel na novomeško gimnazijo iz gimnazije v Zadru. Bil je glasbeno izredno nadarjen in je že v zgodnjih letih obvladal nekaj glasbil tako dobro, da je v Zadru že sodeloval pri koncertnem in opernem orkestru. Ker je zaradi tega gotovo trpela šola, ga je oče poslal k sorodnikom v Novo mesto, kjer je bila očetova sestra Marija poročena s trgovcem Francem Kastelicem, vnetim čitalničarjem. Ta je mladega Parma uvedel tudi na čitalniški oder, kjer je večkrat nastopal s samostojnimi glasbenimi točkami. Kot v Zadru je Parma tudi v Novem mestu kmalu zbral okoli sebe manjši dijaški orkester. Vse to gotovo tudi v Novem mestu ni bilo šoli v prid in ker je bil še silno živahne in nemirne narave, ga je večkrat zadel kakaj manjša disciplinska kazen. Ko je prišlo do omejenega disciplinskega prekrška, je v letnem spričevalu dobil poleg nekaterih slabših ocen tudi v vedenju oceno »neprimerno zaradi večkratnih prestopkov disciplinskega reda«. V vpisnico in spričevalo pa je ravnatelj Zindler pripisal še opombo: »Ni primeren za nadaljevanje študija na srednjih šolah.« To naj bi bilo istovetno s Picigasovim zapisom, da ga je Zindler izključil iz vseh avstrijskih gimnazij. Parma je potem nadaljeval in končal srednjo šolo v Tridentu, kamor je bil verjetno prestavljen njegov oče. Muziciral pa je seveda tudi tam. Ko se je Parma 1876 vpisoval na dunajsko pravno fakulteto, se je srečal tudi z bivšimi novomeškimi sošolci in na njihovo začudenje, kako da se je lahko vpisal na univerzo, ko je bil vendar izključen iz srednjih šol, smeje odgovoril: »Prav lahko, moj papa je bil 1870 višji policijski uradnik v Zadru. Posrečilo se mu je, mene zopet vtakniti v gimnazijo in zdaj sem tu!« Dve očetovi sestri sta živeli v Metliki: Alojzija por. Prosenik in Antonija por. Kožar. Pri niju je Viktorjev oče kot upokojen policijski svetnik l. 1895 umrl. Mati Matilda je na stara leta živela v Gradcu pri hčeri Mariji por. Sturm. Tam je tudi l. 1927 – tri leta za sinom Viktorjem – umrla v visoki starosti 94 let. Parma je večkrat obiskoval tudi svoje novomeške sorodnike in ko se je njegova sestrična Marija Kastelic poročila s prof. Nikodemom Donnemillerjem, Tirolcem, jima je za poročno darilo skomponiral polko »Z dušo in telesom« (Picigas, Spomini, 139 in 658).

²⁵ J. Trdina, ZD XII, str. 489/90. Na začetku šol. leta 1871/72 se je v VII. razred vpisalo 13 dijakov. Od teh je bilo 11 bivših šestošolcev tukajšnjega zavoda, 1 ponavljalec in 1, ki je prišel iz Celja in v drugem tečaju zaradi bolezni opustil študij. Med bivšimi šestošolci so bili štirje odličnjaki: Jožef Kump, sin uslužbenca iz Metlike; Martin Nemanič, pos. sin iz Rosalnic pri Metliki; kasnejši naš odlični botanik Alfonz Paulin, sin oskrbnika gradu in posestva Šrajbarski Turn pri Leskovcu, last grofa Antona Auersperga – Anastazija Zelenca – (SBL II, 264/7) in Franc Vovk, sin ključavničarja iz Gotne vasi pri Novem mestu. Ostali so bili: ponavljalec Jožef Borštnar, pos. sin iz Brune vasi pri Mokronogu; Franc Dvoršek, pos. sin iz Dvora pri Šmarju, ki je med letom izstopil; Jožef Kovač, pos. sin iz Žužemberka, poznejši dolgoletni sodnik v Metliki in Novem mestu ter tast prof. Amata Škerlja; Oton Potočnik, sin okr. zdravnika v Metliki (r. v Postojni); Adolf Rohrmann iz Novega mesta, sin sod. uradnika in znanega čitalniškega igralca; Josef Samide, pos. sin iz Klinje vasi pri Kočevju; Franc Šekula iz Novega mesta; Janez Wachsel, pos. sin iz Leskovca in Ferdinand Zalokar, sin zdravnika iz Metlike.

²⁶ Šuklje, o.c., str. 119.

²⁷ Prim. Milan Dodič, 225 let novomeške gimnazije, Novo mesto 1971, str. 96/7.

²⁸ SN 4. 8. 1884, št. 178; S 10. 9. 1884, št. 209.

²⁹ Picigas, Spomini, str. 374.

³⁰ Novice 1872, str. 14.

³¹ Novice 1872, str. 64/5.

^{31a} Adolf Guštin, trgovec, se je priselil iz Metlike, bil l. 1867 hud nemškutar, 1873 narodnjak, pa zopet uskočil na nemškutarsko stran. L. 1876 je bil med ustanovitelji Gasilskega društva. Kasneje je začel v gospodarske težave in se l. 1906 ustrelil.

³² Alenka Ložar, Narodna čitalnica v Novem mestu, rkp.

³³ Novice 1873, str. 95.

³⁴ Novice 1874, str. 39.

³⁵ Janez Logar v pripombah k ZD J. Trdine VIII, str. 415/19.

³⁶ Novice 1873, str. 241; Dolenjski ljudski pesnik in godec Ivan Rupnik-Može je po hudi uri julija 1873 zložil in po mestu in deželi prepeval »Peisem od Terške gorice 19. Juli 1873«, ki jo je v svoji razpravi o tem pevcu in godcu objavil prof. Karel Bačer v Slovenskem etnografu IX 1956, str. 215–236.

³⁷ Novice 1875, str. 284.

³⁸ SN 15. marca 1877, št. 60.

^{38a} Maks Brunner, hišni posestnik in gostilničar na Bregu (danes gostišče »Breg«) je bil r. v Novem mestu 1847 in tu umrl 1919. V starejših letih je zaradi bolehnosti gostilno oddajal v najem. Tako je bil v letih 1897–1900 najemnik tudi Anton Jakac, oče slikarja Božidarja Jakca. M. B. je brez dvoma na pobudo svojega bratranca dr. L. Picigasa začel zapisovati svoje spomine na nekdanje življenje v Novem mestu in jih objavljati v Dolenjskih novicah 1906, št. 13 in 14. Naslovil jih je »Spomini starih dni« in podpisal z »Meščan«. Z objavo je nadaljeval v 4. številki DN 1907 in za tem od 6. do 14. številke istega letnika napisal še devet nadaljevanj. Spomini zajemajo predvsem razne drobne zgodbe in prigode iz novomeškega vsakdanjega dne v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, kako poceni je bilo takrat življenje v mestu (o tem je pisal tudi Šuklje) itd.

³⁹ J. Trdina, Razodetje, ZD VII, str. 263.

⁴⁰ J. Trdina, ZD VII, str. 384 in 407.

⁴¹ J. Trdina, ZD XII, str. 500/1.

⁴² SBL II, str. 468.

⁴³ SBL III, str. 346–355.

⁴⁴ Prim. Šuklje, o.c., str. 127/9.

⁴⁵ O tem volilnem boju je Picigas zapisal, da sta bila glavna agitatorja za nemško stran prof. G. Stanger in trgovec A. Guštin. Ko je šlo za odločitev med Šukljetom in Margherijem, sta se Stanger in Guštin peljala k Margheriju na Otočec in mu ponudila nemške glasove proti obvezi, da se bo v parlamentu potegoval za gimnazijo v Kočevju, na škodo novomeške seveda. Zapisal je tudi Stangerjevo grozljivo, da bo dr. Slanca s pasjim bičem nagnal, če ga sreča. Zraven še hudomušno pripominja, da sta se Stanger in Guštin med pogovarjala tudi o alimentih, ki bi jih moral Stanger plačevati zapeljani nečakinji Guštinove žene, pa se je izmikal.

^{45a} Bogo Komelj, Novomeški Sokol 1887–1945, Novo mesto 1977, str. 12.

⁴⁶ SBL I, str. 547; Bogo Komelj, Novomeški tiskar in založnik Janez Krajec, Knjižnica XI, Ljubljana 1967, str. 64–73.

⁴⁷ Novice 1878, str. 273.

⁴⁸ Z Antonom Kušlanom ali za njim sta prišla tudi mati Jedert in deset let mlajši Ivan, ki se je v mladih letih tudi ukvarjal s podobarstvom. Priženil se je v Pelkovo hišo v Kandiji in tam, v neposredni sosesčini Štemburja, odprl svojo gostilno. Bil je dober gospodar in dolgoletni odbornik, občinski svetovalec in blagajnik občine Šmihel-Stopiče. Umrl je l. 1915 v 75. letu starosti. Ivanova in Antonova mati Jedert je umrla nekaj mesecev pred Antonom l. 1903 v svojem 92. letu. Antonova vdova Zofija je novembra 1907 prodala hišo na Katarininem trgu trgovki Mariji Pegan, por. Turk. Na njenem mestu so kasneje zgradili enonadstropno hišo, ki je potem dolga leta služila za žandarmerijsko postajo. Zofija se je vnovič poročila z Josipom Mozetičem iz Prvačine. Živela sta pred prvo vojno v Gorici, med vojno se preselila v Prvačino, kjer je Mozetič imel gostilno, po italijanski zasedbi Primorske pa se preselila v Kandijo, kjer se je Josip Mozetič ukvarjal z lesno trgovino. Njuna hči Sonja se je poročila z novomeškim rojakom, mornariškim častnikom Baldomirjem Sajetom, ki je kot višji partizanski oficir padel v zadnji nemški ofenzivi l. 1945 na Šentviški planoti.

⁴⁹ Franc Vodnik je med prvo vojno izdelal lesen kip »Kranjskega Janeza«, vojaka ljubljanskega pp. št. 17 v naravni velikosti, ki je bil najprej postavljen v arkadi rotovža, kasneje pa so ga prestavili pod Bergmannove arkade. Služil je za zabijanje železnih žebličkov v korist Rdečega križa (danes v Dolenjskem muzeju). Jakob Ažman je kot vojak Borojevičeve soške armade izrezljal šahovnico in šahovske figurice, ki so predstavljale portrete komandanta avstrijske soške armade feldmaršala Svetozara Borojeviča, po rodu Ličana, generala grofa Luigija Cadorne, načelnika štaba italijanske vrhovne komande, ki si je v enajstih ofenzivah v Posočju in na Krasu polomil zobe, nekaterih višjih

oficirjev obeh štabov ter portrete avstrijskih in italijanskih vojakov. Šah je bil darilo Boroevičevega štaba svojemu komandantu ob imenovanju za feldmaršala.

⁵⁰ Emilijan Cevc, Štirje renesančni nagrobniki v Novem mestu, Novo mesto 1365–1965, Maribor 1969, str. 180–193.

⁵¹ SBL III, 204/6.

⁵² SBL III 118.

^{52a} Primerjaj Karel Bačar: Pesem od novomeške bande. DL 14. 5. 1981, št. 20, str. 29.

⁵³ Prvi slovenski oratorij, DN 1912, št. 6, str. 46 in št. 9, str. 70/71; Nepodpisani članek samo v zadnjih dveh kratkih odstavkih govori o Sattnerjevem oratoriju »Assumptio«, vse ostalo pa govori o novomeškem glasbenem življenju, posebej dijaškem.

⁵⁴ SBL I, 175.

⁵⁵ Picigas našteva sledeče pevce in pevke, ki so l. 1883 pristopili k Dolenjskemu pevskeemu društvu: notar dr. Albin Poznik, notar, uradnik Jože Rohrmann, profesorja Ign. Koprivšek in Rajko Perušek, davčni pristav Jože Kavčič, jurist Jakič, sod. Anton Rozina, živinozdravnik Otmar Skalč, konceptni praktikant Tekavčič, Anton Virant, Janez Mehora, Ludvik Valenta in dr. Karel Slanc; – Lina Bučar, hčere okrajnega glavarja Olga, Gizela in Tinca Ekel, Amalija Huter, Tinca in Jela Kastelic, Lina Klemenčič, Leopoldina in Zofija Kovačič, Pavla Martinak, Alojzija Mayr, Vilma Ramrot, Amalija Razpet, Antonija Rohrmann, Hermina Seidl in Marija Šmid.

⁵⁶ SBL I, 323/4.

⁵⁷ DN 1898, št. 4, str. 29/30 in št. 10, str. 82/83.

⁵⁸ Tone Knez, Novo mesto v davnini, Maribor 1972, str. 14/18.

⁵⁹ SBL I, 74.

⁶⁰ Slavka Ložar, Novomeške gostilne in gostilničarji, Novo mesto 1981.

Dr. LEOPOLD PICIGAS, kronist Novega mesta, je bil rojen 31. januarja 1863 v Novem mestu. Njegov oče Leopold, čevljar, je imel malo hišico na Bregu št. 190. Poročil se je s sosedo Klaro Brunner, sestro gostilničarja in narodnjaka Simona Brunnerja. Bila je šivilja. V zakonu sta imela šest otrok. Leopold, ki je edini ostal pri življenju in dosegel visoko starost, se je rodil štiri mesece po očetovi smrti. Botroval mu je stric Simon Brunner, za varuha pa mu je bil določen neki Ribič, odsluženi vojak in brezdelnež, ki se je bavil tudi z branjerijo, pa vse zapravlil in nikoli kaj imel. Varovanec ga je celo podpiral s prislužkom od inštrukcij ter mu dajal od mestne Gizeline ustanove, ki jo je kot siromašen in marljiv gimnazijec prejemal. Na gimnazijo v Novem mestu se je Picigas vpisal v jeseni 1874 in tu maturiral v poletju 1882, stopil v semenišče v Ljubljani in 25. julija 1886 pel novo mašo v Kapitlju. Bil je kaplan v Ljubljani, na Kolovratu, v gorskem zakotju nad Zagorjem, in v Mirni peči, 1889 odšel za beneficiata v Idrjio, od tam pa za prefekta na Terezijanski akademiji na Dunaju. Tu se je vpisal na teološko fakulteto in bil 1900 promoviran za doktorja teologije. V letih 1901–1911 je bil župnik v Ringelsdorfu, od 1911 pa v Stettnu pri Korneuburgu na Nižje Avstrijskem. Po upokojitvi 19. maja 1921 se je za stalno naselil na Dunaju in tam l. 1955 v starosti 92 let umrl. Bil je nasprotnik celibata in o tem vprašanju napisal in na lastne stroške izdal posebno razpravo. Ves čas svojega življenja pa je ostal z vsemi nitmi svojega čustvovanja in z vso mislijo in zavednostjo navezan na svoje rodno mesto. Že zgodaj si je zapisoval vse mogoče podatke o življenju mesta in o meščanih in jih vse življenje dopolnjeval s tem, kar mu je hranil spomin, kar je razbral iz časnikov in kar so mu poročali ali pripovedovali prijatelji in znanci, ali kar je zvedel ob redkih obiskih v Novem mestu. Tako se je nabrala velika zbirka lističev, ki jih je potem, ko ni več mogel na pot, začel 15. junija 1947, v svojem 84. letu, prepisovati na liste četrtingskega formata in to delo na božični večer istega leta končal, potem pa, dokler je mogel, še s posebnimi lističi dopolnjeval. Zbirka spominskih zapisov, ki ji je dal naslov »Nekaj spominov na moje doživljaje«, šteje 727 s črnilom pisanih listov. Picigas jih je izročil v varstvo novomeškemu odvetniku dr. Franju Ivanečiču, poročenem z Mimi Brunnerjevo, hčerjo Picigasovega bratranca Maksa Brunnerja. Že l. 1933 je poslal takratnemu novomeškemu županu dr. Josipu Režku rokopisni abecedni seznam vseh dijakov novomeške gimnazije v letih 1856–1932, pa čeprav so jo obiskovali le eno leto. Seznam je sestavljal po letnih izveštjih novomeške gimnazije. Imenik obsega 218 z roko pisanih strani, dodal mu je še 35 strani uvoda in vse skupaj naslovil: *Mladina rudolfovske gimnazije v letih 1856–1932* ter posvetil svojim rojakom. Pisec zapiskov *Nekaj spominov na moje doživljaje* je zbral veliko množino po večini zanesljivih podatkov o našem mestu in o meščanih predvsem za drugo polovico XIX. stol., pa še za kako desetletje našega veka. Zapiske hrani v svojem rokopisnem oddelku Študijska knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu. Imenik dijakov iz l. 1932 ima signaturo Ms 36, drugi rokopis iz l. 1947, čuvan v kopiji in vezan v sedmih knjigah z dodanim Indeksom, ki ga je sestavil avtor sam, pa nosi signaturo Ms 318.

VIRI IN LITERATURA

Mestni arhiv, Novo mesto.

Gimnazijski arhiv, Novo mesto.

Kronika frančiškanskega samostana IV.

Dr. Leopold Picigas: Mladina rudolfovske gimnazije v letih 1856–1932, rkp. 1932, Štud. knjižnica Novo mesto, Ms 36; Nekoliko spominov na moje doživljanje, rkp. 1947, Štud. knjižnica Novo mesto, Ms 318 (I–VII).

Alenka Ložar, Narodna Čitalnica v Novem mestu, rkp.

Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965.

P. Alfonz Furlan, Zgodovina frančiškanske cerkve v Novem mestu, Novo mesto 1937.

Jože Gregorič, Kulturna slika Novega mesta in njegovo zunanje lice, Kronika slov. mest VI/1939, str. 121–130.

Ostala literatura in navedki iz časnikov navedeni sproti v opombah.

Pri zbiranju gradiva in slikovnega gradiva, ki pa žal v veliki meri ni moglo biti uporabljeno, so mi bili v veliko pomoč Dolenjski muzej v Novem mestu, posebej tov. Slavka Ložarjeva, in Študijska knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu, posebej tov. Bogo Komelj. Vsem iskrena hvala.

Novo mesto v obdobju med 1850 in 1900. V: Karel Clarici, *Knjiga moje mladosti*, 1981, str. 223–293

Leta 1865, 7. aprila je poteklo petsto let, odkar je nadvojvoda Rudolf IV. podpisal ustanovno pismo Novega mesta. Dobrih dvesto let se je mala naselbina ob Krki razraščala v mestece, dobivajoče najvažnejše sokove svoje rasti iz trgovine, posebej, ko je za turških bojev postalo Novo mesto važno zbirališče obrambnih čet in so bila v njem nameščena tudi njih glavna skladišča. Od ustanovitve Karlovca leta 1579. pa je minevala njegova »srečna doba«, kot pravi I. Vrhovec, in da je bila nesreča popolnejša, so pogosti požari uničevali meščanom hiše in imetje. Iz teh nadlog naj bi Novemu mestu vsaj malo pomagala l. 1746. ustanovljena gimnazija, kateri se je dve leti pozneje ob novi upravni razdelitvi države pridružila še kresija. Zatišje sedaj res nekaka metropola Dolenjske postajajočega mesta pa je vendarle samo od časa do časa vznemirjala kaka finančna afera v mestni hiši¹ ali le prehuda študentovska burka, tožbe mesta s sosednimi gosposčinami in podobno.² Le za časa napoleonskih vojn je tudi Novo mesto preživelo nekaj resnično razburljivih dni, potem pa se zopet potopilo v rahlo romantično nadahnjeno idilo, kakršnega se z neprikritim domotožjem spominja H. Costa v svojih »Reiseerinnerungen aus Krain«.³

Revolucijsko leto 1848. pa je vzvalovilo tudi tihe novomeške vodice in v pomladi narodov so tudi tu doli pognale prve klice zavestno narodnega življenja. Ustanovljena je bila narodna garda, katere člani so bili v pretežni večini dijaki in uradniki, *Franc Polák* je od julija do decembra 1848. izdajal v narodnem duhu urejevani list »Sloveniens Blatt«, 4. decembra pa je bilo v gostilni »Pri kroni« kot protiutež 1840. ustanovljeni kazini osnovano društvo »Slovenski zbor (Slovenischer Verein)«,⁴ katerega namen je bilo »die Ausbildung der slovenischen Sprache und Hebung der Nation auf eine Stufe, wie sie jeder in Mitteleuropa wohnender Volksstamm erreichen soll«.⁵ »Toda po kratki pomladi privihrajo hude nevihte; politično obnebe je popolnoma otemnelo, tačasne razmere so hitro umorile mlado društvo in vsako gibanje, sistematično uničeno, nas je nehote opominjalo časov narodnega spanja«, tako je na ustanovnem občnem zboru Čitalnice 21. jan. 1866 označil nekdanji predsednik »Slov. Ver.« odvetnik *dr. Josip Rozina* novomeško življenje v eri Bachovega absolutizma, ko je »Casino« bilo zopet edino družabno središče Novomeščanov, bolj ali manj spakedrana nemščina pa občevalni jezik vseh, ki so hoteli veljati za boljše in izobražene ljudi. Pod tedanjo birokratsko-nemškutarsko skorjo pa je še dalje tlela slovenska misel, ki je našla svoje zatočišče in ognjišče tudi v frančiškanski gimnaziji, kamor Bach ni mogel poslati nobenega huzarja.

Ko je poraz na italijanskih bojiščih l. 1859. zrušil Bachov absolutistični sistem in je oktobrska diploma obljubljala avstrijskim narodom toliko zaželeno enakopravnost, je tudi v Novem mestu postajalo živahnejše. Vedno pogosteje so se po »Novicah« oglašale želje po čitalnici, na drugi strani so meščani že od novembra 1862 snovali velikopotezne načrte za dostojno proslavo petstoletnega jubileja, vmes pa je vse Novomeščane pošteno razburilo vprašanje gimnazije, ki naj bi bila ravno na predvečer jubilejnih svečanosti okrnjena na samo štiri razrede.

GIMNAZIJSKO VPRAŠANJE

Po novem organizacijskem načrtu za gimnazije iz l. 1849. se je imela tudi novomeška gimnazija spremeniti v osemrazredno, na višjo in nižjo razdeljeno gimnazijo in ko so bila na pobudo pastirskega pisma škofa Antona Alojzija Wolfa l. 1852.

nabrana vsaj v glavnem za razširjenje gimnazijskega poslopja in frančiškanskega samostana potrebna sredstva, je gimnazija l. 1855. imela že svoj osmi razred, čeprav sta v njem sedela samo dva dijaka. Ni še poteklo osem let po prvi maturi, ko je že bil obstoj višje gimnazije resno ogrožen. In v tem sporu za višje razrede, ki ga Ivan Vrhovec v svoji »Zgodovini Novega mesta« na 303. strani le mimogrede, zgodovinar novomeške gimnazije dr. K. Pamer² pa sploh ne omenja, in kateremu je bil uvod zanimiv spor gimnazijskega ravnateljstva z deželno vlado zaradi pisave slovenskih krajevnih imen, sta prvič v šestdesetih letih stala sovražno nasproti dva tabora novomeška: družba okoli »Casino-Vereina« in narodno zavedna javnost, ki je videla v profesorjih-frančiškanih »edino, čvrsto, nepremakljivo, rjavo že z mahom obraščeno narodno skalo v sredini dolenskega birokratičnega in nemškutarskega morja« in na katero so ravno sedaj zopet »nahrupili siloviti valovi denuncijacij, obrekovanja mnogoterne, laži in žuganja —.«⁶

Ni dvoma, da je bilo v tej dobi ravno dijaštvo višjih razredov zelo narodno zavedno in da je v takrat še mnogo bolj kot danes od sveta odmaknjeni dolenski prestolnici morda najbolj intenzivno doživljalo in spremljalo tokove sodobnega političnega in narodno prebujajočega se življenja. Pobude za to pa je dobivalo v prvi vrsti pri svojih učiteljih. Res, da je bil takrat učitelj verouka p. Ignacij Staudacher, ki ga je pozneje Janez Trdina zaradi njegovega nemškutarstva poslal v svoji bajki o »Kresni noči« — na Klek med copernice, zato pa je bil direktor gimnazije p. Bernard Vovk, bорец za slovensko pisavo krajevnih imen in priimkov v uradnih spisih, in učitelja klasičnih jezikov in slovenščine mladi p. Adolf Kokalj in znani p. Ladislav Hrovat, ki je kot prost predmet poučeval tudi staroslovenščino. Posebej slednja dva nista pri svojem predmetu nikdar zamudila prilike, da bi v učencih ne podkrepila narodne zavesti, bodisi da sta skrbela za točno slovnično poznanje in znanje slovenščine in naše slovstvene zgodovine ali pa dijake navajala ne samo k branju »Novic«, temveč kar k dopisovanju v nje, kar nam dovolj jasno podpriča že samo pregled temat slovenskih nalog, ki so jih pisali dijaki n. pr. v kritičnem letu 1863. Tako je dal p. A. Kokalj šestošolcem sledeča temata v izdelek: »Biti slovenske kervi, bodi Slovencu ponos (Koseski, dokaz)«, »Govor pri besedi v god ss. Cirila in Metoda«, »Kako koristijo Novice v gospodarskem, obertniškem in narodnem oziru?«. Sedmošolci so pri p. Lacku takoj pri prvi slovenski nalogi pisali »Dopis v Novice (v šolskih praznikih)« in med letom razpravljali o »Frižinskih odlomkih« in pisali »Pregled staroslovenske literature«. Osmošolci so se medtem ukvarjali prav tako pri p. Lacku z »Novoslovenščino od Vodnika do Novic«, za maturo pa razmišljali »Kako pripomore učenje latinskega in gerškega jezika k izobraženju, — kakošen vpliv imata na materini jezik?«. Sedmošolci so poleg tega tudi pri nemščini (p. Kajetan Picigas) razlagali »Auf welche Art lässt sich eine genaue Bekanntschaft mit der deutschen Sprache zur Hebung und Bereicherung der slovenischen Sprache verwerthen?«. Pri pouku samem pa sta učitelja slovenščine znala tako vneti svoje učence, da sta na semestralni konferenci 19. febr. 1863 izrečno pohvalila dijake treh najvišjih razredov »zaradi skrbne, lahko rečemo skoro korektno izdelave nalog«.

Zato je razumljivo, da je ravno iz vrst dijakov višje gimnazije izšla pobuda za »bésedo« v čast tisočletnice ss. Cirila in Metoda 9. marca 1863., ki je po direktorjevih besedah v letnem poročilu »bila prav dobro izvedena«. Direktor in profesorji pa so z dopoldanskim in popoldanskim bogoslužjem dali besedi ves poudarek in sijaj in p. Ladislav je poleg tega prispeval še igrice »Gramatkar v deželnem zboru«, ki so jo kot ves ostali pevski in glasbeni program z deklamacijami in govorom

Novo mesto – stara gimnazija

vred izvajali višješolci. O tej prireditvi so dobile »Novice« kar dvoje dopisov in enega priobčile v vsej obširnosti.⁷ Po njem »se je udeležila tega praznovanja tudi vsa vikša gospoda novomeška«, v mestu samem pa je dopisnik »slišal tu pa tam tudi gospodiče in gospé govoriti le slovensko«, kar mu je bilo poročstvo, »da se je narod svoje vrednosti čedalje bolj zavedel, in da še ni zamrl, ampak le spal dose-daj«. Slavnost sama se je vršila v nabito polni gimnazijski dvorani in gostje »zapustili so jo želje razodevaje, naj bi se v kratkem sopet učinila enaka zabava. ‚Bomo skrbeli, če se bo dalo!‘ je bil odgovor vrlih dijakov, ki mislijo s prihodki prihodnjih zabav ustanoviti čitavnico.«

Da taka narodno usmerjena vzgoja ni mogla pridobiti gimnaziji simpatij v birokratskem in nemškutarskem krogu kazine, je razumljivo, posebej ker so tam zaradi takrat modnega liberalnega naziranja že brez tega postrani gledali profesorje-frančiškane. Kako jim je bila zaradi enega in drugega gimnazija trn v peti, se je jasno pokazalo v sporu ravnateljstva z deželno vlado, ki je sedaj nastal.

V začetku šolsk. l. 1862/3. je direktor p. Bernard Vovk odločil, naj bodo v katalogih pisana slovenska krajevna imena s samo čisto slovenskimi nazivi, prav tako tudi priimki učencev, v kolikor to že ni bilo v rabi. Ko so bili ti katalogi ob koncu prvega polletja obenem s konferenčnim zapisnikom poslani deželni vladi, kjer je kot šolski nadzornik sedel dolenski rojak in bivši novomeški dijak, sedaj prošt in

nekdaj vneti Bachov huzar *dr. Anton Jarc*, jih je ta vrnil z aktom št. 2457 z dne 25. februarja 1863., ki je vseboval prikrit ukor: ker so izpričevala pisana v nemškem jeziku, kot je to predpisano, naj bodo v istem jeziku pisana tudi imena rojstnih krajev učencev, v ostalem pa da je direktorju na prosto dano, nemškim krajevnim imenom »die slovenische Benennung beizufügen«.⁸

Ta pripomba je morala direktorja in profesorski zbor naravnost razkačiti, zakaj na prihodnji mesečni konferenci 31. marca so v zapisniku odgovorili deželni vladi:

»Veliko slovenskih krajevnih imen do sedaj še ni imelo sreče, da bi našlo prevajalca: mnoga so samo malo spakedrana in jih ni mogoče imeti za nemška; mnoga so pa prevedena tako, da povedo nekaj čisto drugega, kot bi reči morala. Ker pa je ravnateljstvo mnenja, da ni dolžno prvih na nemški prevajati, drugih in tretjih pa popravljati, zato bo vztrajalo pri že močno uveljavljenem načelu, da ne prevede nobenega lastnega imena in bo pisalo krajevna imena tako, kot se glasijo: nemška nemški in slovenska slovenski. Popolnoma je prepričano, da zato čistota nemškega jezika ne trpi in trpela ne bo; zakaj če motrimo formular šolskega izpričevala – org. osnutek pag. 214 – najdemo v njem nič manj kot devet tujih besed. Če te čistoti nemškega jezika ne škodijo, kako naj potem slovensko krajevno ime? Če pa res škodi, potem škodi prav gotovo tudi slovenski priimek učencev, in vendar omenjeni odgovor ne odreja, da prevedemo tudi te.«

Ta pogumni odgovor je pri deželni vladi povzročil razumljivo nevoljo in z vrnjenim konferenčnim zapisnikom je z aktom št. 4488 z dne 16. aprila prišel takle nos:

» — — — Kar se poimenovanja rojstnih krajev učencev v izpričevalih, katalogih in letnih izveščjih tiče, ni moglo biti dvoma, da tu uradno naročilo z dne 25. II. št. 2457 ne obsega zahteve, samo v slovenski obliki rabljena imena prevajati v nemščino, pač pa naročilo, da se splošno rabljena in po svojem izboru nemška imena ne smejo v uradnih spisih uporabljati v slovenskem prevodu. In to je treba upoštevati.

Kar se pa načina tiče, kako je učiteljski zbor v konferenčnem zapisniku z dne 31. p. m. obravnaval to naročilo, je učiteljskemu zboru zaradi pomanjkanja dolžnega spoštovanja cesarske deželne oblasti izrečeno posvarilo. Posebej pa se tudi direktorju, ki je dopustil, da je prišlo do takega sklepa, ga sprejel v zapisnik in zapisnik predložil, izreka graja.

To grajo treba na prihodnji konferenci prebrati in dobesedno navesti v zapisniku.«

Ta graja, ki je bila na sledeči konferenci 30. aprila res prečitana in zapisana v zapisnik, pa še daleč ni oplašila ne direktorja ne zbora, nasprotno, direktor je vzel vso odgovornost za omenjeni sklep na svoje rame in izjavil, da učiteljskega zbora ne zadene nobena krivda, »ker opomba v pisanju krajevnih imen izhaja od direktorja, kar kaže že stilizacija«. Sprejel pa da jo je zapisnik, ker je samo odgovor na naredbo, objavljeno v rešenju konferenčnega zapisnika. »Direktor pa je mnenja, da ni zaslužil izrečene graje, ker je odkrito in naravnost samo resnico povedal.« V nadaljnjem izjavljata zbor in direktor, da se hočeta zanaprej strogo držati predpisov: »učiteljski zbor ne bo namreč nobenega po svojem poreklu nemškega imena v uradnih spisih uporabljal v slovenskem prevodu.«

Poleg tega pa je učiteljski zbor tudi deželni vladi vrnil šilo za ognjilo. Zakaj poleg graje je bil v omenjenem aktu tudi očitek, da profesorski zbor pri ocenjevanju dijakov ne postopa pravilno, posebej, kar se tiče ocen »prav dobro« in »odlično«, in da bi pri dovoljnem vpoštevanju v Ljubljani uveljavljenih in v org. osnutku označenih načel odpadle različne pritožbe o strogosti in krivičnosti prof. zbora, kar da je zmožno mladini jemati samo pogum in hromiti njeno marljivost. Prof.

PROGRAMM

des

kaiserl. königl.

Gymnasiums in Novomesto

(Neustadtl)

am

Schlusse des Schuljahres 1863.

Veröffentlicht vom Director desselben,

F. Bernard Vovk.

Laibach, 1863.

Druck von Ign. v. Kleinmayr & Frd. Bamberg.

zbor pa je po konferenčnem zapisniku odgovoril, da ne more potlačiti svojega začudenja zaradi očitka strogosti in krivičnosti. Zbor opozarja deželno vlado, da se pri ocenjevanju strogo drži konferenčnega sklepa, ki ga je svoj čas visoki c. kr. deželni vladi s konferenčnim zapisnikom predložil v odobritev. »Če je bil ta sklep pretrd, krivičen, z org. načrtom nesoglasen, zakaj ga ni visoka c. kr. vlada zavrгла ali omilila? Če ga je pa odobrila, mu je podelila zakonsko moč, in učiteljski zbor je s tem, da se je po njem ravnal, vršil samo svojo službeno dolžnost.« Učiteljski zbor da še nikoli ni slišal nikake pritožbe, če bi pa za kako zvedel, bi na konferenci spremenil oni sklep in to javil deželni vladi v odobritev.

Ta odgovor je menda zalegel tudi deželni vladi, zakaj do konca šolskega leta so se vračali konferenčni zapisniki iz Ljubljane – brez pripomb. Šele 21. novembra 1863 je deželna vlada ponovno pribila, da se mora ravnateljstvo pri pisanju krajevnih imen držati odločb z dne 25. febr. in 16. apr. i. l. Med tem se je pa nad gimnazijo že znesel vihar.

27. junija je izšel odlok deželne vlade z obvestilom, da se s šol. l. 1863./4. šolnina zviša za 50 % na vseh gimnazijah, ki odpošiljajo nabrano šolnino v študijski fond, torej tudi na novomeški. Od tako zvišane šolnine je bilo treba 2/3 še nadalje pošiljati v študijski fond, ostala 1/3 pa naj bi se razdelila po predpisanem ključu med učitelje posameznega zavoda. V dodanem pojasnilu pripominja deželna vlada, da je zvišanje šolnine in nje delna razdelitev med učitelje edini možni način izboljšanja gmotnega položaja posebej starejšim profesorjem, »welche in der Regel auch mit größeren Familiensorgen zu kämpfen haben«. Zakaj celokupnemu stanu iz državnih sredstev izboljšati prejeme da je zaenkrat – prazna nada. Na ta odlok so novomeški profesorji-redovniki, za katere opomba o »večjih rodbinskih skrbeh« ni mogla imeti nobene veljave, sporočili provincijalu, da se glede na svoj stan in siromašnost dolenjskega prebivalstva odpovedujejo določeni tretjini in prosijo, da provincijal po deželni vladi izposluje pri naučnem ministrstvu, da se na novomeški gimnaziji za polovico zvišana šolnina zniža za tretjino. Provincijal p. *Salezij Volčič* je 23. julija sporočil to prošnjo deželni vladi in vsaj pri tej priliki, če ne že preje, na svojo pest prosil naučno ministrstvo, da za nekaj časa dovoli v Novem mestu vpovstavitev nekdanje šestrazredne gimnazije, kar da franč. redu prav sedaj primanjkuje sposobnih učnih moči za vseh osem razredov.⁹ To je bilo ono »nesrečno vtikanje« provincijala v prepir novomeške gimnazije z dež. vlado, kot pravi I. Vrhovec, v bolj neprimernem času pa takega koraka res ni bilo mogoče napraviti: prošnja za redukcijo za šest razredov je bila v nasprotju z zakonom, ki je poznal samo nižje 4-razredne ali popolne 8-razredne srednje šole, v dunajskem parlamentu so se ta čas pojavljali glasovi proti redovnim gimnazijam sploh, spor z dež. vlado zaradi krajevnih imen pa tudi še ni bil poravnan, nasprotno, s koncem šolskega leta je bil prenesen še v dnevno časopisje in s tem v javnost.

Prošnjo za znižanje šolnine je odbilo naučno ministrstvo 10. sept. z utemeljitvijo, da nikakor ni mogoče razloge, ki jih navaja učiteljski zbor, pa naj bodo še tako spoštovanja vredni, imeti za zadostne, da bi bila dopustna kaka izjema. Kar se siromašnosti dolenjskega prebivalstva tiče, da so prof. zboru na razpolago še vedno veljavna določila o oproščevanju šolnine. Prav tako pa da ni omenjeni odlok v nasprotju z redovnimi obveznostmi profesorjev, ker je treba po najvišji odločbi na gimnazijah z učitelji-redovniki oddajati tretjino šolnine njih predstojnikom, ki jo naj po lastnem preudarku uporabijo tako, da bi bile krite one zahteve po v študijskem fondu nesistemiziranih podporah, ki jih ti dosedaj na ta fond naslavlajo.

Veliko bolj dobrodošla pa je bila deželni vladi in njenemu šolskemu nadzorniku proštu dr. A. Jarcu prošnja za začasno redukcijo sedmega in osmega razreda, o čemer se je že v juliju razvedelo, čeprav nejasno, tudi v Novem mestu. Takoj so bili sproženi vsi vzvodi, da zrušijo ali vsaj okrušijo to »nepremakljivo narodno skalo«. Že 14. julija je zahteval nadz. dr. A. Jarc, da mu ravnateljstvo »mit Beschleunigung« pošlje statistični pregled učencev sedmega in osmega razreda od 1855. dalje. Škofijskemu ordinariatu je bilo poslano vprašanje, v koliko bi bilo ogroženo ljubljansko semenišče v slučaju, da bi bila v škofiji samo ena – ljubljanska – popolna gimnazija, nakar je škof. ordinariat odgovoril, da ni brige in nevarnosti, da bi semenišču, čeprav bi bila samo v Ljubljani popolna gimnazija, primanjkovalo kandidatov. Zdaj je bilo zbrano vse potrebno gradivo in deželna vlada je ves akt poslala 8. avgusta naučnemu ministrstvu s predlogom – naj za štiri višje razrede novomeške gimnazije v breme študijskega fonda sistemizira potrebna učna mesta, dobro vedoč, da ministrstvo tega storiti ne more, saj je pred komaj poldrugim mesecem ravno zaradi presihajočega študijskega fonda na vseh učnih zavodih zvišalo šolnino za 50 %, takse za privatne izpite pa celo za 100 %.

V času pa, ko je bivši Bachov huzar dr. Jarc zbiral gradivo za to svojo zahrbtno vlogo, je spor gimn. ravnateljstva z njim prešel iz uradnih spisov v časopisje in postal javna zadeva.

30. julija je bilo zaključeno šolsko leto s svečanostjo v šolski dvorani. Latinskemu, slovenskemu in nemškemu nagovoru je sledil govor v staroslovenščini, vmes so se vrstile pevske točke, ob koncu pa so bile dijakom razdeljene nagrade, izpričevala in letna poročila s slovenskimi pisanimi priimki in krajevnimi imeni od Beljaka do Novega mesta, le Dunaj, kočevska Nesselthal (Koprivnik) in Alttag (Stari log), gornjeavstrijski Losensteinleiten in štajerski Aibiswald so obdržali svoja nemška imena. Direktor p. Bernard Vovk se je tako točno držal sklepa prof. zbora z dne 30. apr., da ne bo nobenega, po svojem poreklu nemškega imena v uradnih spisih uporabljal v slovenskem prevodu.

Sedaj je najprej završalo v oni novomeški družbi, ki je po vsej priliki že ob koncu prvega semestra pošiljala pritožbe deželni vladi zaradi »strogosti in krivičnosti« prof. zbora. Takoj drugi dan po zaključku šolskega leta pa je dopisnik Laib. Ztg., ki se nam kasneje razkrije kot eden onih, »die sich zur unverrückbaren Aufgabe stellten, Neustadt wenigstens in seinen Hauptzügen den neueren Zeitverhältnissen anzupassen«, napisal dolg dopis in se najprej zgrozil, da je na poročilu pisano »schwarz auf weiß mit fetten Lettern ‚Gymnasium in Novomesto‘«, in se potem takole razpisal.¹⁰ »Ist dieß neue Sprachtheorie, ist es moderne nationale Gleichberechtigungssucht, ist es einfach Unsinn oder hat absichtlich Sinn? – schier schwer its zu enträthseln dieses Pudels fauler Kern – oder ist es gar blos launiger Machtspruch der Gymnasial Direktion, die Neustadt einfach gestrichen, wegdekretirt und in die nunmehr authentische Benennung Novomesto umgewandelt hat? Das wäre am Ende Allerdings ein gewaltiger Stadt – aber zum Glück lange noch kein Staatsstreich.« Trdeč, da vsa prosvetljena novomeška javnost, ki se kljub vsemu prišteva k dobrim Slovincem, zavrača tako »zveneco jezikovno zmes« pričakuje, da bo višja šolska oblast odvalila ravnateljstvo takih jezikovnih skomin in mu vlila večjega spoštovanja do vsaj do sedaj oficialnih imen. Da so v takih prilikah glasovi o ukinitvi višje gimnazije dobrodošli, se zdi dopisniku čisto prav, ker da že itak primanjkuje zanjo učnih moči in učil. Redovne gimnazije da že tako ne skrbe dovolj za sposobne učne moči »und wenn das geistliche Gymnasium in Novomesto durch Hebung der vier oberen Klassen mit gutem Beispiele vorangeht,

so hat es wenigstens die Priorität des diesfälligen Fortschrittes für sich. — — Sollte also im Interesse des guten Principis das Obergymnasium in Novomesto eines schönen Tages ohne Sang und Klang zu existiren aufhören«, bi pridobili najprej »ein Untergymnasium in Neustadtl«, drugič bi pa nastala nujna potreba, da bi se mestna občina pobrigala za nižjo realko »mit der Besetzung von geprüften weltlichen Lehrkräften«, za kar bi morala občina neprestano in z vso vnemo prositi na vseh krajih, »und einen Fond hiefür erwarten wir von der Jubelfeier-Lotterie!«

Na te napade je takoj 5. avgusta¹¹ odgovoril ravnatelj p. Bernard Vovk s »Poslanim« v istem listu in kot že v konferenčnem zapisniku 31. marca ponovno poudaril uveljavljeni princip, da ostanejo lastna imena neizpremenjena, v čemer »nur die Germanisierungssucht einer unglücklichen vergangenen Periode hatte in Österreich eine Ausnahme gemacht.« Šolske oblasti da ni treba prav nič ščuvati, ker je to vprašanje z akti že rešila in jih ravnateljstvo ni prav nič kršilo. Kar se ukinitve gimnazije tiče, izjavlja, da so ti glasovi napak razumljeni in brez podlage, dobiček bi bil pa samo ta, da bi prebivalstvo moralo pošiljati svoje sinove v šole — drugam. Nič nima zoper realko, ki bi — dato sed non concessio — ob nižji gimnaziji lahko uspevala, posebej, če jo vzdržuje država in bi tako mesta nič ne stala, bolj potrebna pa da bi bila šola »für arme verlassene weibliche Jugend«, zakaj, »wollen wir gute Kinder haben, müssen wir gute Mütter haben, sagte Napoleon I.«. Kar se pa sposobnosti učit. zbora tiče, poziva dopisnika, naj se zglesi pri njem, da prečita pohvalne dekrete dežel. vlade. Komaj je dopisnik A. R. prebral to »Poslano«, je takoj 8. avgusta — isti dan, ko je bil iz Ljubljane na Dunaj poslan oni čudni predlog — odgovoril z zavihanimi rokavi in kolom v roki: ironično ugotavlja, da ima opraviti s samim gospodom ravnateljem, onih dekretov pa da vseeno ne pojde prebirat, ker sam po srečnem naključju čisto dobro ve, kaj je odgovorila vlada 16. aprila in kar da je preje opora za njega ko za ravnatelja. Sicer pa sprašuje, kdo je dal ravnateljstvu pravico spreminjati ime, s katerim sme po veljavnem zakonu o občinski avtonomiji razpolagati samo mestna občina sama, ravnateljevemu, pisave imen tikajočemu se principu pa postavlja svojo tezo: »lieber gar kein Obergymnasium als ein nicht mit entsprechenden Mitteln dotiertes und namentlich mit nicht durchwegs geprüften Lehrkräften besetztes.« Z očitim pomilujočim nasmehom, kot so pisani vsi gimnazijo obravnavajoči A. R.-ovi dopisi, podere sedaj tudi ravnateljevega Napoleona I. z opazko, da je sicer dopisnik tudi za državno realko, vendar v šolskih stvareh ne vedno za načelo: »nichts kosten«, denn »sehr wohlfeil« ist nach Lessing auch »sehr teuer«.

Ti članki pa niso vzbudili samo živahnega odmeva v mestecu ob Krki, kjer se je gotovo skoro vsako gostilniško omizje razdelilo v dve stranki, temveč tudi v slovenskem časopisju. V času, ko je usodna Atropos že nastavila rezilo na nitko življenja višje gimnazije, so »Novice« v članku »Prava resnica« na str. 271. podčrtale: »Slovenske mesta, vasi, trge, hribe, vode itd. naj Nemeč krsti kakor mu je drago, samo še slovensko ime naj dostavi. Slovenec gleda le na slovensko, ne pa na nemško. Slovenci pa pišemo svoje imena kakor so od *nekdaj* — neprekršene, nepocmandrane. Cuique suum!« V poročilu o novomeškem izvestju pa so zavrnille dopisnika A. R., da je »menda le bral tri zadnje strani, in je hotel biti gimnazijski sodnik, zagromivši svoj: Ego vero censeo, gimnazijam superiorem in Neustadtl esse delendam«, ko ni čital na 21. strani izvestja tiskanega zasluženega priznanja dež. vlade učiteljskemu zboru. »Kako abotno!«

In Janežičev »Slovenski glasnik«, ki je že leta 1862. pisal, da je vse hvale in posneme vredno to, da so v novomeškem poročilu imena krajev povsod le po slo-

vensko naznanjena,¹² je ob poročilu iz leta 1863. zapisal:¹³ »Prav čvrst národen duh nam veje tudi letos iz letopisa novomeške gimnazije; slava in čast čč. gg. očcem! Bog nam daj tacih učiteljev tudi po ostalih domačih učilnicah –«

Ali v tem se je tudi učiteljem in njih učilnici že izpolnila usoda in nadzornik dr. Jarc si je lahko zadovoljno pomel roke, ko je v drugi polovici septembra prišel z Dunaja akt MZ 8674/C. U. z dne 15. sept. 1863. V uvodu ugotavlja naučno ministrstvo, da po izjavi frančiškanskega predstojništva primanjkuje redu potrebnih učnih moči, po izjavi ljubljanskega ordinariata pa potrebam semenišča popolnoma zadostuje samo ljubljanska popolna gimnazija. S tem ni več pogojev ne potrebe, zaradi katerih je bila l. 1851. tedanja šestrazredna gimnazija povišana v osemrazredno. In ker tudi frekvenca gimnazije ni na taki višini, da bi opravičevala obstoj višje gimnazije za potrebe ne samo teološkega, ampak tudi drugih poklicev, ministrstvo nikakor ne more pristati na predlog deželne vlade in na najvišjem mestu izposlovati za štiri višje razrede z občutnimi stroški zvezano sistemizacijo državnih učnih mest; »zato ne preostaja drugega, kakor omenjeno višjo gimnazijo s početkom šol. l. 1863./4. reducirati na nižjo s štirimi razredi in ji takó vsaj s táko ureditvijo, za katero je po predloženih podatkih po številu in sposobnosti dovolj učnih moči in zadostujejo tudi učila, omogočiti miren razvoj.«¹⁴

Preden pa je bil ta dekret uradno sporočen provincijalu, ravnateljstvu in novomeškemu županstvu, se je že v Ljubljani in v Novem mestu vedelo zanj in zdaj je bila na provincijalu vrsta, da ta nepričakovani odgovor na svojo nepremišljeno vlogo ublaži vsaj toliko, da se odloži njega izvršitev. 22. septembra, ko je p. Salezij Volčič pritiskal kljuko v deželni hiši in prosil, naj vsaj zaradi bližnjega pričetka šolsk. leta odlože ukinitve višjih razredov do prihodnje jeseni, sta po istem poslu prišla v Ljubljano tudi novomeški župan, vit. Fichtenau in prošt Jernej Arko. Prošnji je deželna vlada, sklicevaje se na naknadno odobrenje ministrstva, ugodila tem rajši, ker je imela sedaj v rokah usodni Damoklejev meč in je z njim lahko pritisnila na provinciala, da morda le kje najde učne moči, obenem pa krotila tudi puntarske njegove profesorje: 23. septembra je sporočila uradno odlok o ukinitvi ravnateljstvu in mestnemu županstvu z dostavkom, da stopa v veljavo s prihodnjim šolskim letom.

Sedaj je začelo vreti tudi v Novem mestu.

Levstikov »Naprej« z dne 25. XI. pravi v svojem dopisu iz Novega mesta: »Mnogo se je govorilo, da ne bode v Novem mestu več zgornje gimnazije, ali 1863/64. leto gotovo še ostane. Slišimo, da so tudi zared tega bili 22. dan t. m. prišli novomeški gospodje v Ljubljano k cesarskemu namestniku baronu Schloissnigu.«¹⁵ 26. septembra pa je tožil dopisnik »Novic«, da je »nenadoma počil glas, da štirje razredi više naše gimnazije imajo nehati že to leto, ker neki je g. provincijal č. frančiškanskega reda ali po svoji lastni sprevidnosti ali po mislih kakega drugega gospoda vidil zadrego, da bi vsaj za poslednja dva razreda utegnili primanjkovati učnikov za celo gimnazijo. Ker se je naša gimnazija tako hvale vredno obnašala in ker gimnazija v Novomestu ni le dolenskim starišem za svoje otroke velika polajšava, da jih lože skozi šole spravijo, pa tudi mestu samemu nekolikšna materijalna podpora,«¹⁶ je ta glas »po vsem Dolenskem veliko nevoljo izbudil,«¹⁷ v Novem mestu pa menda cel vihar. Vsem so bili še v živem spominu žolčljivi članki dopisnika A. R. v Laib. Ztg., kjer je »v svoji nepremišljeni škodoželjnosti že naprej k tej žalostni novici ploskal«, zdaj pa so kar s prstom kazali nanj in menda kar padli po njem in krogu njegovih pristašev, »ki so si stavili za nepremakljivo nalogo, vsaj v glavnih potezah prilagoditi Novo mesto novim časovnim prilikam.«

Zakaj 6. oktobra se zopet oglašča v svojem časopisu in toži, da »firma A. R.« še ni doživela takih dni, kot so bili oni, ko je po mestu brzela novica o ukinitvi višje gimnazije. Konservativnost Novega mesta da je tako zakoreninjena in stoji na tako skalnotrdni osnovi, da je niti duhovi revolucije niti zakoni ustave ne premaknejo. Zakonite varnosti da sploh ni več in pravi, da so v zadnjem času doživeli že nekaj grobih kršitev njihove Habeas-corporis akte, da pa zaenkrat zaradi udeleženih gospodov molče, dalje pa da ne bodo več!¹⁸ Vendar kasneje ni zaslediti več kakih tozadevnih dopisov, vsa stvar pa jim je vendar presedala toliko, da je »firma A. R.« o gimnaziji najrajši – molčala.

Medtem pa se je na vso zadevo usedel občinski odbor, ki je v svojem gnezdu imel že par težkih problemov: jubilejne svečanosti v l. 1865. in z njimi zvezana dobrodelna loterija in – deputacija na Dunaj. Iz skopo ohranjenih zapisnikov občinskih sej je razvidno, da je župan naprosil deželnozborskega poslanca – Novomeščana dr. Skedla, naj izdela prošnjo za nadaljnji obstoj višje gimnazije, kar je ta tudi storil, mestni odbor pa to prošnjo na seji 14. oktobra odobril in sestavljalcu za »njegovo pridnost, trud pri iskanju potrebnih podatkov in dragoceno izgubo časa« »z ozirom na skromna sredstva mestne občine« podelil remuneracijo – 25 fl. Naslednji dan – 15. okt. – pa je župan dobil odgovor naučnega ministrstva na svojo vlogo z dne 22. septembra, v katerem ministrstvo ponovno potrjuje ukinitve višje gimnazije z že znano motivacijo in izjavlja, da na vzpostavitev celotne gimnazije ni misliti toliko časa, dokler ne bo trdno dokazano, da obstoje vsi pogoji, ki so za višjo gimnazijo potrebni.

Ker je bilo torej ministrstvo trdno odločeno, da ne žrtvuje niti vinarja iz državne blagajne, ni kazalo drugega, kot da je provincial skušal sam ovreči svojo vlogo nesrečnega spomina, in tako dopisnik »Novic« ve že 26. sept. povedati, da so »slišali, da je red č. frančiškanov dobil poslednje leto nove moči za šolstvo«. Občinski odbor se je s tem vprašanjem ponovno bavil na seji 10. decembra, kjer je navzoči glavar J. Ekel sporočil živ interes ces. namestnika bar. Schloissnigga za novomeško gimnazijo, nadalje pa je odbor razpravljal o vlogi številnih občanov z dne 22. novembra, ki so zahtevali, naj se gimnazijsko vprašanje poveže z drugimi željami, ki jih hoče mesto po posebni deputaciji sporočiti na najvišjem mestu, in na ta način čim preje doseže ugodna rešitev, kar je zagovarjal tudi obč. odbornik Franc Viktor Langer pl. Podgoro; zatem je prošt Arko prebral osnutek že druge prošnje na ministrstvo za reaktiviranje gimnazije, ki ga je odbor z malimi izpremembami sprejel in sklenil po uradni poti poslati na Dunaj.

Največ pa so Novomeščani v tem času pričakovali uspehov od že davno predlagane in s toliko samoljubnostjo zahtevane deputacije k cesarju na Dunaj. Ali na vprašanje F. V. Langerja grofu Antonu Aleks. Auerspergu, ali bi kazalo, da pride deputacija še v zimskem zasedanju parlamenta na Dunaj, je ta to odločno odsvetoval, kar je vzel obč. odbor 4. januarja s hvaležnostjo na znanje in preložil deputacijo na ugodnejši čas. Seveda takega časa kasneje nikdar bilo ni. Pl. Langerju pa je bilo naročeno, naj pri prihodnjem deželnozborskem zasedanju na novomeške zadeve, posebej gimnazijo, ponovno opozori grofa A. A. Auersperga.

Kako se je dalje razvijalo gimnazijsko vprašanje v občinskem odboru, o tem manjkajo v mestnem arhivu potrebni dokumenti. Vsestranskim intervencijam pa in ponovnemu zatrdilu p. provinciala, da je dovolj učnih moči na razpolago – morda je tudi škofijski ordinariat naenkrat odkril potrebo novomeške gimnazije za obstoj semenišča, o tem bi vedel povedati morda kaj škofijski arhiv – je uspelo, da je ministrstvo z aktom št. 1455/C. U. z dne 24. febr. 1864 sistiralo odlok o uki-

nitvi in zopet dovolilo osemrazredno gimnazijo, toda s ponovno podkrepjenim pogojem, da študijskemu fondu s tem ne narasejo stroški, in s posebnim naročilom p. provincialu, da strogo pazi, da bo imela gimnazija vedno dovolj strokovno usposobljenih moči.

Tako je bilo rešeno to gimnazijsko vprašanje »zum Aerger präjudiciöser Tonangebender, die das Quantum der Kenntnisse nur nach dem Gehalte und eilten Welttone in ihrer Blindheit taxiren«, v radost Novomeščanov in korist Dolenjske.

Šestdeseta leta z vsemi pomembnimi izpremembami in še več obljublajočimi napovedmi so zatekla Novomeščane sredi njih drobnih skrbi in skromnih zabav, ne da bi jih vsaj v začetku občutneje vznemirile. Absolutistična noč petdesetih let je zamorila mlade rasti narodnega in političnega gibanja iz l. 1848. in silno redko sejani dopisi po našem časopisju vedo pač povedati le o tem, o čemer se je smelo pisati: o nesrečah in ujmah, dobri in slabi letini in podobnem. Mirnega sožitja meščanstva ni v tem času kalil nikak večji spor in v strahu božjem in dolžni lojalnosti so tekli dnevi počasi v nepovrat. V tej tišini pa so doraščale nove moči in v začetku šestdesetih let je novi novomeški dopisnik »Novic« M. P., po vsej priliki petošolec Matija Pašič iz Semiča, vesel sporočil svojemu listu,¹⁹ »da tudi mi, kakor se vidi, ne bomo zadnji v slovenščini. Jela je tudi pri nas javiti tako živo zavednost narodnosti kakor še nikdar ne. Oživlja nas ljubezen do materinega jezika, ki je bil tako dolgo zanemarjen kakor da bi ne bil naš domač jezik. Bili so časi, da so se ravno tukaj ljudje iz dijaka norca delali, ko so ga v materinem jeziku to je, po slovensko govoriti slišali; brž so mu rekli, da je ali hud sovražnik nemščine ali pa je celo ne razume; zdaj je pa to drugač. Prerodili smo se in narodni duh nam v srcih klije. Nemščina se ne zanemarija, al tudi slovenščina dobiva čedalje bolj pravice, ki ji grejo pred Bogom in svetom. Da so se časi tako dobro obernali v naši gimnaziji, gre čast in hvala verlemu domoljubu, visoko častitemu gosp. očetu frančiškanku L(adislavu) H(rovatu), profesorju gerškega jezika, ki nam je res dika in ponos. Celo leto se prestavlja gerški jezik na slovenski, tako na priliko: Demostena, Ksenofonta in Homerja; prevodi grejo že dobro od rok.« In dobra dva meseca kasneje dodaja isti dopisnik: »Iz raznih dopisov, ki se nahajajo po slovenskih časnikih in napredovanje našega slovstva zadevajo, se vidi, kako živo veje duh slovenski, kako se oživlja narodno čutje in hrepenenje po pridobitvi pravic, ki vsakemu narodu, kateri ni še popolnoma poginul, so presvete svetinj. Le tako naprej!«

To sveže klitje narodne zavesti v frančiškanski gimnaziji, ki se gotovo ni manifestiralo samo v šolskih klopih in stolpcih »Novic«, pa je po dopisu, ki ga je isti dopisnik poslal »Novicam« 11. aprila 1861 in v katerem sporoča, da »na naši gimnaziji čislajo materinščino, kakor je pravo in treba« in da je dijakom spodnje gimnazije na voljo dano verouka, naravoslovja in zgodovine učiti se »po slovenski ali pa po nemški«, v višji šoli pa da prestavljajo »vse avktorje po slovensko«, moralo v nekaterih krogih zbuditi le nezadovoljstvo, v gimnaziji sami pa strah pred preveliko odkritosrčnostjo dopisnika, zakaj deset dni kasneje je že popravil svoj dopis, »da se na tukajšnji gimnaziji slovenščina čisla, kakor *postave* pripuste, ki imajo veljavo.«

V času, ko so si dopisniki slovenskih in nemških časopisov iz drugih krajev dežele že stali ostro nasproti in po predalih svojih listov lomili kopja in prelivali potoke črnila, se povprečni Novomeščan še dolgo ni mogel znajti v množini novih vprašanj, ki so od časa do časa le butnila tudi obenj. Razdeljeni v dosti med seboj ločene plasti stanov in položajev, ni bilo nikjer organizacije, ki bi skušala premo-

stiti razlike med njimi in jih skušala vzgajati v smislu sodobnih teženj konstitucionalizma in narodne enakopravnosti. Kazina je bila v tem času privilegirano shajališče uradništva in njega družin, katerim se je pridružilo še častništvo male provincialne garnizije, v njej pa so prevladovali člani, ki po kasnejši izjavi A. R., dopisnika Laib. Ztg.,²⁰ niso mogli preboleti časov premaganega sistema in jim je ideal bilo še vedno obdobje, ko je mala kitica bila še velika moda. Družabne prireditve v Kazini pa so dosegale svoj vrh v – tomboli. Ostalo meščanstvo je bilo v večini prepuščeno samo sebi in je kolebalo med gospodo, h kateri so ga kljub vsemu še vedno pritezale podedovane vezi dolžnega spoštovanja, in med nečim novim, česar še ni dovolj poznalo niti dovolj poznati moglo. Zato so se mnogi razburjali zaradi vsake svobodnejše izrečene besede ali pa nezaupno zmajevali z glavami, kot n. pr. pri zaključni gimnazijski slavnosti ob koncu šol. l. 31. julija 1861, o čemer poroča dopisnik »Istinovič« z dne 2. avgusta²¹: »Da se takim ljudem, ki niso ne kuhani ne pečeni, nikdar vstreči ne dá, se je očitno pokazalo zadnji dan p. m. Pri zahvalni sv. maši so peli »Te Deum laudamus« namesti po nemški, kakor doslej, po *slovenski*. To jim je tako zajedalo, da je, – se ve dá brez premisleka – nekdo rekel: Das ist eine Demonstration. Ko pa je v šolski sobani nemški govornik temeljito dokazoval, da prava omika izvira iz *gerške* in *rimljanske* ali *latinske*, in da kdor iz nje ni zajemal, se zastoj med prave omikane šteje, so se tako razjezili, da je bilo strah; kar pobesili so oči in stermeli v tla. Ko pa je *slovenski* govor se pričel, so bili celó nemirni, posebno ko so zaslišali ime Tomanovo in Černetovo itd. Nekateri so celo kopita pobrali in zapustili sobano. Taka je!«

Nastopi poslanca dr. Tomana in Črneteta pa niso odmevali samo v šolski sobani novomeške gimnazije, ampak tudi v širši novomeški okolici, kar spričuje dopis L. Podgoriškega (osmošolec Leopold Gorenjec iz Št. Ruperta) z dne 9. avg. 1861 v »Novicah«, da se »v celi ondašnji okolici in tudi v Novem mestu nabirajo podpisi za *zahvalnico*, koja se bo poslala verlemu našemu zastopniku, gospodu Tomanu«, in kar da se je vse »lepo očitno in spodobno godilo.« Dopisnik J(ože) L(ubič) iz Prečne pa je v dopisu »Iz novomeške okolice« istega leta napisal, da »iz Novega mesta smerdi že sém na deželo po tacih prikaznih, ki smo jim upili uni dan z vami, drage »Novice« iz navdušenih gerl: »Živeli!« Le naprej, Novomeščani, da na slovenski zemlji Avstrije izpulite Tržičanom zastavo nemške »kulture«.

Veselje očetov frančiškanov nad mlado brstjo na njihovi šoli je grenila temna slutnja, ko je bil postavljen v Ljubljani za ljudsko- in srednješolskega nadzornika dr. A. Jarc, o katerem je direktor p. B. Vovk zapisal v gimnazijski kroniki sledeče besede:^{21a} »Bil je namreč iz Hrvatske pregnani šolski svetnik dr. Ant. Jarc v Ljubljani nastavljen in mu je bilo vodstvo ljudskih in srednjih šol v Kranjski zaupano – gotovo ne v dobro šole. Zakaj kakor se je pod šolskim svetnikom Fr. Rieglerjem gimnazijski pouk letno dvigal, tako je začel sedaj padati. Konferenčne zapisnike rešujejo površno, zato jih tudi vedno bolj površno sestavljajo, pri maturah pa je mesto vestne, vzpodbujajoče strogosti in točnosti nastopila surovost in z njo površnost v izpraševanju, zvezana z veliko popustljivostjo in prosjačenjem šolskega svetnika, kar je žigosalo maturitetne izpite za golo formalnost.«

Novomeščane je v tem času gotovo bolj ko vse drugo interesirala napeljava vodovoda iz Krke na Glavni trg, kjer je mestna občina postavila ličen vodnjak, vlit na Dvoru, iz katerega je med veseljem polnoštevilno zbranega občinstva 3. oktobra prvič zažuborela voda in tekla nenehoma, dokler niso kasneje kratkovidni mestni očetje prodali vodnjaka prof. K. Pamerju, ki ga je odpeljal v gornjeavstrijski trg Traberg. Lahno gibanje, ki ga je povzročila gimnazijska »demonstracija«

Spomenica ob petstoletnici Novega mesta

konec julija in pobiranje podpisov za zahvalnico Tomanu, se je zopet poleglo in zopet je bilo vse po starem. Zakaj dopisnik »Novic« iz Črnomlja piše 8. novembra 1861, da »po Novem mestu vlada še zmirom nekaj ptuj veter, v Metliki ravno tako«, bahajoč se pri tem: »vse drugače pa je v našem Črnomlju«.

In ta tuji veter je v glavnem obvladoval novomeško ozračje kljub posameznim klicem po slovenskem družabnem središču in kljub temu, da je novomeška gimnazija ob koncu šol. l. 1861./62. uprizorila novo demonstracijo s tem, da je v po dveh letih zopet izdanem letnem poročilu dala zaenkrat samo imena učencev in njih rojstnih krajev tiskati s slovenskim pravopisom, za kar so si »Novice« na 301. strani l. 1862. štele v dolžnost, »svojo popolnoma pohvalo izreči vodstvu novomeškemu, ki je prvo nastopilo pot narodne enakopravnosti slovenskih imen skozi in skozi ter krajne imena pisalo tako, kakor so, izvirne in domače.«

Ko pa se je na jesen l. 1862. v Novem mestu sprožilo vprašanje proslave petstoletnega jubileja ustanovitve, se je ta veter od časa do časa vzvrtinčil v vihar, ki je končno prezračil tudi zatohlo novomeško ozračje. In ko so se razpodile njegove megle in se je razkadilo praznično navdušenje, je ostal v Novem mestu vsaj za del meščanov malo razveseljiv in zaželen spomin na petstoletnico – narodna čitalnica.

PRIPRAVE ZA JUBILEJNE SVEČANOSTI

V novembru 1862. leta so lekarnar Dominik Rizzoli, trgovec in obč. odbornik Sigmund v. Pilbach in uradnik Franc Zorko izdali na Novomeščane oklic²² z vabilom za čim številnejše sopodpisovanje priložene vloge na občinski odbor, v kateri opozarjajo na bližajoči se poltisočletni jubilej ustanovitve Novega mesta in predlagajo občinskemu odboru, da naj stori vse potrebno, da slavnostni dan ne bo praznovan samo s primernimi svečanostmi, ampak da deloma zgrade »duhu in zahtevam napredujočega časa odgovarjajoče zavode, katerih humaniteta, splošna koristnost in potrebnost je izven dvoma, že obstoječim pa preskrbe razvoj in izpopolnitev, kot n. pr.: bolnišnico, dozidavo gimnazijskega poslopja, pomnožitev učil gimnazije in dopolnitev učnih moči za proste predmete, razširjene mestne hiše itd. itd.« Poleg tega predlagajo, da bi se tudi ustanovitelju postavil viden spomenik, bodisi kip ali slika. »Ker pa Novo mesto že notorično le z zelo skromnimi sredstvi razpolaga in bi mu pri najboljši volji za še tako humanitaren namen ali zgraditev spomenika manjkalo materielnih moči in ker bi te bilo mogoče zbrati edinole s prireditvijo dobrodelne loterije, od najvišjega mesta dovoljene, zato si podpisani dovoljujejo staviti sledeče predloge:

I. Da obč. odbor sam z vso nujnostjo prevzame izvedbo jubil. svečanosti in izprosi po posebni deputaciji na najvišjem mestu dovoljenje za dobrodelno loterijo,

II. da v ta namen najprej sestavi poseben odbor, katerega delovanje preneha šele po popolnoma končanih slavnostih,

III. da ta odbor pooblasti, da takoj sklepa o loterijskem načrtu, o najboljši uporabi dobička in o tem, kaj naj bi bilo treba še v prošnji po deputaciji navesti in končno o prireditvi slavnostnih dni samih, in

IV. da predloge, od tega odbora za nujne označene, takoj v posebnih, preje javno razglašanih sejah obravnava.«

Ta oklic in predlog sta zbudila v Novem mestu dosti velik odmev, saj ga je podpisalo preko osemdeset meščanov, med njimi skoro vsi občinski odborniki, vsi kanoniki s proštom Arkom, frančiškani in mnogo trgovcev in obrtnikov ter uradnikov. Spomenica je bila izročena občinskemu odboru, ki je o njej prvič razpravljal šele 3. marca l. 1863. in sklenil, da se treba glede prošnje za dovoljenje dobrodelne loterije obrniti najprej na zastopnika mest v deželnem zboru dr. A. Suppana, da pove svoje mnenje, kako bi bilo to stvar mogoče izvesti v čim večjo korist mesta, ker je on v stikih z različnimi dunajskimi trgovskimi hišami, katerih ena bi morda prevzela izvedbo dobrodelne loterije, posebej pa tudi, če bi ne bilo mogoče vse zadeve (mesto po deputaciji) predložiti na najvišje mesto kar po zakoniti poti preko deželnega zbora.

Občinski odbor na tej seji torej ni niti omenil kardinalne točke vloge številnih občanov in o osnovanju kakega pripravlj. odbora za prireditev jubilejnih svečanosti ni spregovoril niti besedice, kar se je pa deputacije tikalo, na kateri je predlagateljem toliko bilo in zaradi katere se je kasneje prelilo toliko tiskarskega črnila, je odbor že iskal poti, kako bi se ji izognil. Na seji 20. aprila je obč. odbor razpravljal o odgovoru poslanca dr. Suppana (pismo samo kot skoro vsi akti razen računskih prilog in deloma zapisnikov sej od štiridesetih let pa skoro do najnovejšega časa v mestnem arhivu niso ohranjeni) in sklenil po njegovem nasvetu, da se obr-

nejo na tvrdko C. J. Sothen na Dunaju v svrhu načina in sredstev za izvedbo loterije.

To dosti počasno obravnavanje novembrske spomenice, ki so jo podpisani meščani označili za zelo nujno, je tu pa tam v mestu zbujala nevoljo, pa tudi v obč. odboru samem, kjer je župan vit. Fichtenau, za katerim sta kot najodličnejša člana odbora stala prošt Jernej Arko in Langer pl. Podgoro. imel opozicijo v A. pl. Lehmannu in R. Zhubru, se je moralo čutiti to nezadovoljstvo in je po vsej priliki pritisku te opozicije (zapisniki sej obč. odbora navajalo, žal, samo dnevni red in njemu odgovarjajoče sklepe, brez debate) je pripisati, da je obč. odbor, ko je na seji 23. maja 1863 razpravljal o odgovoru dunajske tvrdke, sklenil, da naj občina po deputaciji izroči cesarju prošnjo za dobrodelno loterijo in je obenem v to deputacijo poleg župana imenoval tudi prošta J. Arka in vit. Langerja, poleg njiju pa še okrajnega komisarja Wagnerja. Ker pa so nekateri imenovanih gospodov izjavili, da so pripravljene vse potne stroške kriti sami iz svojega, se je čutil občinski odbor z ozirom na slaba gmotna sredstva občine dolžnega izjaviti vsaj to, da bo vsem članom deputacije v slučaju uspeha in srečne izvedbe loterije vse potne stroške povrnil.

Neprestano jadikovanje o slabih finančnih razmerah mestne občine in kar malo netaktna izjava, da le v slučaju ugodnega uspeha loterije, se pravi iz nje dobička, ki je bil namenjen popolnoma za druge stvari, povrne članom deputacije stroške, meče vsaj v tem trenutku na občinski odbor dosti čudno luč, zakaj ravno na tej seji je bila že skoro zaključena kupčija med mestno občino in trgovcem di Cento za 2000 hrastovih dreves iz občinskega gozda v Rasnem, kar je bilo malo kasneje tudi sklenjeno in je vrglo mestni blagajni okroglih 6000 goldinarjev av. v.

Ko pa po tem sklepu tedne in mesece ni bilo iz mestne hiše čuti nobenega glasu ne o deputaciji ne o kakem odboru, ki naj bi se поблиže pečal z vsemi jubileja se tikajočimi vprašanji, se je zganila tudi opozicija v mestu in se po svojem glasniku A. R., (državnem uradniku Francu Zorku, podpisniku in, po stilu sodeč, sestavljalcu novomeške spomenice?), zatekla v stolpce Laib. Ztg., odkoder je mesec za mesecem z najbolj jedkimi pšicami in ujedljivimi zabavljicami obstreljevala župana in občinski odbor ne samo zaradi zanemarjanja jubilejnega vprašanja, temveč tudi zaradi nekaterih bolj kočljivih zadev, ki so se tikale ravnanja z občinskim premoženjem in podobno. Ta »pod firmo A. R. zedinjena napredna stranka«, ki je v obč. odboru poleg A. pl. Lehmannu imela še nekaj »maloštevilnih resnično liberalnih in neodvisnih« zastopnikov, je bila vsa prežarjena idej konstitucionalizma, navdušena spoznavalka liberalizma, vsa topeča se v lojalni navdušenosti za dinastijo in tako strastna zagovornica občinske avtonomije, da je kljub svojemu bojnemu razpoloženju zagovarjala županovo odločitev, ko je ta ob priliki požara v bližnji vasi Brodu prepovedal odpeljati mestno brizgalno na pomoč iz ozirov varnosti mesta samega. Ko pa je dopisnik A. R. izvedel, da so brizgalno kljub temu odpeljali, vzklika ves ogorčen: »Če se govorice o tem potrdijo, bi bilo to v imenu dobrega principa le obžalovati. Zakaj občinska avtonomija je pregloboka resnica, preveč nepremakljiv aksiom svobode, da bi jo v današnjih časih na tak način eskamotirali in napravili samo za iluzijo.«²³ Do zadnje nitke vnet pristaš ustavnosti je dopisnik tudi v patriarhalnem Novem mestu, kjer so se vse zasebne ali javne stvari opravile pravzaprav za prijateljskimi omizji in so bile seje tu in tam res samo nujno potrebne formalnosti, hotel imeti na magistratu kar nekak mali parlament z vsemi formalnostmi, ločeno desnico, centrom in levico, z občinstvom na galerijah, ki

s ploskanjem ali protestom posega v debate, in bil po vsej priliki tako vnet oboževalec velikih parlamentarcev svoje dobe in vztrajen bralec njih blestečih govorniških erupcij, da je ves srečen pokadil tudi svojemu novomeškemu idealu, A. pl. Lehmannu, »ki je na vsaki seji žel največ lavorik in bil odlikovan z »bravo« klici.«

Redko kedaj je dopisnik A. R. v tem času namočil svoje pero, da bi se po še tako zvutih vijugah ne zavihtel na svojega ustavnega konjička in na ves glas ne zatrobil na svoj liberalni rog, kličoč v zbor zbegane novomeške ovčice in hoteč jim po sili vlti zavest suverena ljudstva, ki mora, če treba tudi s pritiskom, uveljaviti svoje javno mnenje in pregnati vsako senco absolutističnih nagnjenj, pa če bi se v še tako skromni obliki, resnični ali namišljeni, pojavili magari samo na novomeškem rotovžu. In ker se jubilejno vprašanje, katerega vsaj soiniciator je dopisnik bil, res nekako ni hotelo premakniti z mrtve točke, je razumljivo, da so se stolpci Laib. Ztg. polnili z vedno daljšimi in strupenejšimi dopisi iz Novega mesta.

Prvega je napisal 9. julija 1863 in ga je Laib. Ztg. prinesla na 613. strani. Ko na kratko razloži dosedanji potek jubilejnega vprašanja in pohvali občinski odbor, da je vendar sprejel predlog meščanstva in se izjavil, da ga izvede, potoži, da je »kljub temu marsikdo v našem mestu, ki prav pomenljivo maje z glavo in ne verjame, da bi taka loterija za naše mesto bila kdaj dovoljena.« S prizanesljivim nasmehom nadaljuje, da dobri ljudje menda iz same skromnosti ne vidijo, da je proslava petstoletnice mogoča šele po 500 letih in da taka doba obsega že lep kos zgodovine in da je zato vsekakor redka in upoštevanja vredna. In ti dobri ljudje menda pri vsej svoji lojalnosti pozabljajo, da je ustanovitelj njihovega mesta praded prejasne vladarske hiše in že zato najmogočnejši protektor Novega mesta! Pričakujoč in prepričan, da bodo te slavnosti tudi v kronovini našle veliko odmeva, ne more razumeti obotavljanja občinskega odbora, čeprav ve, da je po starem pregovoru za vse dobre stvari treba mnogo časa, kar si obč. odbor iz pietete do vsega starega le preveč k srcu jemlje in se preveč po tem ravna! Res, da je že 18. aprila bilo sklenjeno odposlati deputacijo in so bili nje člani že izbrani, »ali žal so sklep in izvedba sklepa za naš obč. odbor dva le preveč ločena pojma«, na čemer da se je razbil že marsikateri sklep. Zato apelira vsaj na čast onih, ki so se prostovoljno prijaviли za člane deputacije in upa, da bo v kratkem mogel poslati razveseljivejše poročilo, sklepajoč z željo, da bi se število »resnično liberalnih in neodvisnih« glav v mestnem svetu pomnožilo, občinstvo pa da naj bi z večjim obiskom obč. sej dokazalo, da je njegova moč postala dejanj polna resnica.

V Novem mestu, kjer takega obravnavanja in kritikovanja sploh niso bili vajeni, je marsikdo prebiral ta dopis z mešanimi občutki, posebej mestni očetje, ker jih dopisnik 31. julija ljubeznjivo tolaži, da je oni čas, o katerem tako srečni sanjajo in v katerem so mestni očetje za štirimi stenami, ne da bi jih kdo videl in slišal, sklepali najprej o tem, kar je bilo za nje koristno, potem šele o tem, kar bi bilo v prid javnosti, že davno prešel in da velja sedaj pač delati javno, ker »kar je javnosti odgovorno, je tudi javni kritiki izročeno«.

Med tem pa je tudi že izšlo izvestje gimnazije s slovenskim nazivom Novega mesta, kar je prav kmalu zbudilo bučne debate, in dopisnik zaključil ta svoj prvi javni napad na gimnazijo, o katerem sem poročal že v poglavju o gimnazijskem vprašanju v 1. št. II. let. »Kronike«, z ugotovitvijo, da sedaj, ko je sama po sebi prenehala gimnazija »zu Neustadt« in se preselila nekam v »Novomesto«, za njo ni potrebno nobenega razširjenja gimnazijskega poslopja več ne skrbi za učila, kar vse bi se sicer imelo izvršiti v okviru jubilejne proslave.

Občinski odbor pa se za vse to ni zmenil in ko se je že jesen premikala, je sprožil A. R. svojo drugo mino na občinski odbor oz. župana. V dopisu z dne 8. septembra najprej obširno graja slabo razsvetljava v mestu, kar je postalo skoro usodno 18. avgusta, ko so kazina in strelci na strelišču proslavljali cesarjev rojstni dan, sredi noči jih je razgnala nenadna nevihta in častivredni slavilci so iz razsvetljenega veseličnega prostora prhnili v gluho temo zavitih in kot nalašč slabo napisanih mestnih ulic in uličic, pri čemer je marsikdo nemilo treščil v kar sredi ulic nastavljene vozove in drugo ropotijo, dame pa da so se komaj upale premikati noge, tako da je bila pot domov ravno tako velika nevarnost, kakor je bil prihod domov brez neprilike naravnost bajna sreča. Zato interpelira obč. odbor, naj vendar že enkrat izreče odrešilno besedo »bodi luč!« in naj že vendar enkrat namesto redkih oljnih svetilk namesti večje število petrolejskih in naj poleg tega že enkrat poimenuje vsaj prometnejše ulice, da ne bo mesto kot najpreprostejša vas in da ga petstoletne svečanosti ne zatečejo v tem – pristanju. Saj so hraste prodali in si to lahko privoščijo! Pa že je začel dopisnika razjedati dvom o uspehu tega poziva, zakaj obč. odbor sam se mu zdi kot ponosno in neupogljivo drevo, na katerem so izredno redki sadeži izredno visoko in je zato treba dolgotrajnih naporov, da človek kaj sklati. Zategadelj ponovno dreza zaradi izvršitve sklepa z dne 18. aprila: »Niti koraka dalje se ni premaknila stvar, za katero se celo mesto zanima in ki je postala za nas pereče vprašanje. Kako se naj to brezdelje opraviči? Kaj nima naš obč. odbor čisto nobenega ozira na javno mnenje? Ali ga misli odpraviti s ponosnim ignoriranjem?« Eno in drugo bi bila napačna taktika, zakaj on in njegovi prav nič ne dvomijo o uspehu deputacije in zato vprašuje, kako bodo mogli gospodje pred meščani in svojo vestjo opravičiti nastalo škodo, ki jo bo mesto gotovo trpelo zaradi nerazumljivega zavlačevanja stvari, ki bi mestu prinesla trajne in vidne koristi. »Quousque tandem?« kliče ves razvnet in preti, da bodo možje, ki so to idejo spočeli, sami osnovali svoj odbor in bodo preko obč. odbora, če se že ta tej sramoti izpostaviti hoče, pod lastno firmo podvzeli vse, kar je potrebno za nje izvedbo. Smešen je izgovor, pravi dalje, da deputacija samo zato še ni odšla, ker cesarja večinoma na Dunaju ni, saj ima tam vendar svoje namestnike! Za prihodnjo sejo obč. sveta, na katero morda ne bo treba dolgo čakati, pa zahteva publiciranje datuma in programa, zakaj če se dnevni red samo odbornikom pismeno javi, se pravi to onemogočiti zakonito priznano javnost sej, občinstvo pa prepustiti slutnjam in ugibanjem.

Tri dni kasneje je mestnim očetom dal zopet lekcijo iz politične vede, grajajoč neinicativnost županstva pri požaru v Kandiji, češ »na eni strani hoteč biti avtonomen, na drugi pa, ko bi bilo treba odločevati celo v slučajih lastne kompetence, zabarikadirati se za hrbtom politične oblasti in samo njo potiskati naprej, ne izpriča prav nič politične zrelosti našega občinskega predstojništva in nas sili k sramotni ugotovitvi, da ima konstitucionalizem pač dobro oblikovan vrh, pri nas pa žal še dolgo ne primerne temelja. Pred vsem se mora okrečiti občinsko življenje in mora pač tu pognati korenine svobodna samostojnost, če naj kdaj resnica postane stavek, da je svobodna občina osnova svobodne države.«

Ko tudi ta udarec ni na rotovžu prav nič zalegel, je dopisnik začel že skoraj obupavati in je v dopisu z dne 6. okt. 1863 (Laib. Ztg. 913) resignirano spraševal obč. odbor, če misli resno prespati petstoletnico. In ali bi bil morda vendar enkrat pripravljen izdelati lastni občinski statut in ga predložiti deželnemu odboru v po ustavi določeno obravnavo, da bi se v bodoče vsaj v nečem ločili od kakšne podeželske občine. Pa menda je teh zahtev že preveč, ko niti poslovnik za obč. odbor

še ni sestavljen in tako ta parlamentarno organizirana korporacija že tretje leto brez njega životari! (Kaj čuda, da ima potem samo grajo v ustih, ko ravno za te razmere, če kje, velja stavek: *difficile est, satyram non scribere!*) In obupan toži dalje, da novomeški obč. odbor nima prav nobene Ahilove pete in je vsak, tudi javni napad brez uspeha: ne zadene, temveč se gladko odbije. Zato tega nehvaležnega dela ne bo več dalje opravljal.

V tem pa se je v Novem mestu sprožil vihar zaradi ukinjenja višje gimnazije in tudi dopisniku A. R. in njegovi firmi je postalo malo vroče.

Malodušje, s katerim je dopisnik A. R. zaključil svoj dopis dne 6. oktobra 1863., pa je kmalu skopnelo. Da odvrne od sebe nevoljo meščanov, ki si jo je nakopal s svojimi nesrečnimi napadi na gimnazijo (cf. Kronika II. str. 54 ss.), in da pozornost meščanov ponovno obrne na razmere v novomeški mestni hiši, je napisal obširno poročilo o poteku seje občinskega zastopa, ki se je vršila 14. oktobra 1863.

Za sejo je vladalo med meščani dosti veliko zanimanje, saj je bilo na dnevnem redu vprašanje ukinitve višje gimnazije, potem vloga meščanov na občinski odbor z vprašanjem, kako daleč je že dospelo razpravljanje o predlagani jubilejni loteriji in z njo zvezani deputaciji na Dunaj, ki so jo meščani gotovo vložili na osebno iniciativo dopisnika A. R. in s tem dokazali, da njegov bobneči ogenj v stolpcih Laib. Ztg. vsaj pri njih ni zgrešil svojega cilja, če ga je že na rotovžu. Vedelo pa se je, da bodo na isti seji razpravljali tudi o novi razdelitvi posojil iz vsote, ki jo je občina prejela za prodane hraste v Rasnem.

To razdeljevanje posojil je meščane zanimalo vsaj toliko kot reševanje njihove vloge o jubilejni loteriji, ker je bilo ravno podeljevanje posojil v juliju takšno, da občinskemu odboru med občani gotovo ni pridobilo simpatij: za razpoložljivih 3.000 fl. se je potegovalo šest prosilcev in želelo posojila v višini 7.000 fl; odbor pa je dovolil samo trem posojilo, pač pa ga dal v višini 1.050 fl. tudi občinskemu svetovalcu J. Pollaku, ki zanj vsaj formalno prošnje sploh vložil ni.

Tako postopanje je seveda moralo vzbuditi nezadovoljstvo v meščanstvu, katerega so ravno v tem času trle skrbi za obstoj višje gimnazije, ki je v gospodarskem oziru pomenil za nje važno postavko. Zato so tudi z razumljivim zanimanjem zasledovali razvoj loterijskega vprašanja, verujoč, da jim njega srečna izvedba prinese morda le kake materialne koristi.

Ko je bila torej 14. oktobra 1863. otvorjena seja občinskega sveta, ji je prisostvovalo tudi mnogoštevilno občinstvo, da na lastna ušesa čuje, kaj in kako mislijo sklepati o teh, zanj tako važnih vprašanjih, kar je A. R. seveda tolmačil, »da vlada med našim meščanstvom čisto zdrav duh, ki ga je treba samo zbuditi in na pravo pot usmeriti, da se združen krepko dvigne, če je treba podpirati ali čuvati čast in koristi mesta.« Potem, ko je bila na že znani način (Kronika II. 59) odpravljena točka o gimnaziji, je bila prebrana »od večih tukajšnjih meščanov in občanov« vložena interpelacija o stanju vprašanja jubilejne loterije, na katero je občinski odbor odgovoril s sledečim sklepom:

»Z ozirom na dejstvo, da se je visoki državni zbor šele pozno sestal, pri izvolitvi članov deputacije pa je bil mišljen čas odhoda ob njega glavnem zasedanju, — zakaj občinski odbor more le ob dejanski in vodeči podpori gg. deželnih in državnih poslancev upati na ugoden uspeh prošnje pri cesarju, — in z ozirom na dejstvo, da je bilo v času, ki je od pričetka zasedanja že potekel, gg. članom deputacije zaradi nujnega, nagomiljenega in neodložljivega poljskega in ostalega poklicnega

dela oditi nemogoče, v sedanji pozni jesenski dobi pa večini gg. članov zdravstveno stanje ne dopušča, da bi se odpravili na tako dolgo pot:

Občinski odbor, tembolj zaradi nadaljnjih tehtnih okoliščin, da so gg. člani deputacije izjavili, da sami iz svojih sredstev poravnajo velike potne stroške, radi česar občinski odbor na nje ne samo nobene sile in pritiska izvajati ne sme in ne more, temveč jim mora on kot vsa občina še hvalo vedeti,

soglasno za utemeljeno ima, da odhod deputacije za to pot odgodi, vendar pa ta čas za imenovanje stalnega odbora izrabi, ki naj vse priprave vodi, oziroma določi datum, oskrbuje korespondenco in poročanje, predvsem pa izdela prošnjo na cesarja.

V odbor so imenovani: dosedanji gg. člani deputacije in g. Lehman.«

Na predlog odbornika in sod. svet. Zhubra – po A. R.-u tudi ene redkih prosvitljenih glav novomeškega občinskega sveta – je bilo sklenjeno, da omenjeni sklep objavijo na občinski deski, kjer naj se v bodoče objavljajo izvlečki sejmih zapisnikov sploh.

Ko pa bi se imele obravnavati prošnje za podelitev posojil, je odbornik A. pl. Lehmann, ki ga je A. R. že nekajkrat imenoval glavo opozicije, stavil formalni predlog, da se ta točka ne obravnava, ker ni bila v smislu občinskega zakona predhodno najavljena. Županov »centrum« bi se na to najbrže ne bil oziral, a je smola hotela, da je bila četrtnina odbora odsotna, med prosilci za posojilo pa sta bila tudi dva odbornika, ki se razprave nista mogla udeležiti, zaradi česar odbor ni bil več sklepčen in so to točko kljub veliki nevolji morali preložiti, zakaj zapisnik končuje z naročilom, da je treba na prihodnjo sejo, ki se bo vršila čez pet dni, »vse odbornike nujno povabiti, da se seje udeleže!«

Žal nam zapisnik sledeče seje ni ohranjen in tako ni mogoče ugotoviti, v koliko je odbor upošteval prošnje za posojilo iz meščanstva. Iz navedenega pa je jasno, da je moralo biti 14. oktobra 1863. na novomeškem rotovžu zelo živahno, posebej, ker številno zbrani poslušalci gotovo niso čisto mirno poslušali obširnih izmotavanj odbornikov glede odhoda deputacije, predlog A. Lehmann pa so spričo kisljih obrazov nekaterih odbornikov gotovo pospremili z odobravanjem.

Tako se je končala prav za prav z neuspehom za opozicijo prva resnejša praska med »pod firmo A. R. združeno napredno stranko« in vladajočo skupino župana T. vit. Fichtenaua. Malenkosten uspeh je bil edino v tem, da je v odbor za jubilejne svečanosti prišel še A. pl. Lehmann.

Vse to pa je ponovno podžgalo A. R.-a, da je še istega dne napisal nov dopis,²⁴ dasi je pred tednom obljubil, da bo opustil borbo z mestnimi očeti, ki nimajo »prav nobene Ahilove pete«. V dopisu pravi, da so številni poslušalci, ki so hoteli zvedeti za usodo svoje monstre - interpelacije, videli, da je občinski odbor obsodil jubilejno zadevo k zimskemu spanju, in šele, ko se prihodnja pomlad zbudi in se vrnejo lastavice, se morda tudi jubilejna zadeva povrne na dnevni red seje, nakar bo šele gospodom ljubo, da kot deputacija poizkusijo srečo tik, preden se vrata zapro, ali pa ko bo že prepozno. Tako so se mu sedaj pocedile v pero prve žolčne kaplje tudi na naslov članov deputacije, katere je najprej skušal omajati s pozivom na njihovo čast, potem pa je izigral svoj adut:

»Pri tem sklepu, ki je samo udobno odmikanje zadeve, pa so se naši mestni odborniki zmotili samo v enem, namreč v času. Kaj so si gospodje – neizvzemši župana – tako svesti tega in tako prepričani o tem, da bodo pri prihodnjih, v februarju ali marcu vršecih se volitvah vsi skupaj, posebno člani deputacije, polnoštevilno izvoljeni? In če bi eden ali drugi pri občinskih volitvah propadel, kako bo

potem z deputacijo? Ali naj se vse povrne na začetek in naj se ves težavni potek zopet obnovi?« Zaradi neprestanega odmikanja in zavlačevanja je vse leto že poteklo brez uspeha, končno se pa ves zgrozi pred zadnjo možnostjo za utemeljitev odlašanja in v svojem visoko plamenečem dinastičnem ogorčenju grmi:

»Ali pa je petstoletnica našega deželno - knežjega mesta in njega ustanovitev po pradedu naše vzvišene cesarske hiše nezadosten razlog za omenjeno peticijo (za izvedbo dobrodelne loterije) in je takšna peticija za nebogato mesto sramotna? Ali je to morda znamenje čisto posebne lojalnosti do vzvišene osebe ustanovitelja, da se kar vnaprej dvomi v uspeh peticije?«

Zatem ponovno predlaga, naj občina sama prevzame stroške za deputacijo, in to utemeljuje s koristmi, ki se občini od dobička loterije obetajo, in z že večkrat izraženim pristankom občanov za njih prevzem po občini, zraven pa zopet zbode občinski odbor, da menda vendar nima vse zadeve za premalenkostne, da bi kaj žrtvoval za njo. Končno pa s pretečo kretnjo proti novomeškemu rotovžu meni, da bi bil že skrajni čas, da se Novomeščani zavarujejo pred očitki zaspanosti in zamudništva, se krepko združijo in sami sestavijo prošnjo ter jo odpošljejo cesarju, če bi občinski odbor še nadalje vztrajal pri dosedanjem ravnanju.

Sredi te svoje brezuspešne borbe z občinskim odborom pa se je A. R. zapletel²⁵ še v polemiko z občani sosednje šmihelske občine ob priliki že na 143 str. »Kronike« omenjenega požara na Brodu pri Novem mestu. Ponosno izprašuje okoličane, koliko pač prispevajo k mestnim bremenom, da si upajo staviti zahteve po koristih mesta, v tem slučaju po gasilnih pripravah. Kandiji, ki jo le most loči od mesta, svetuje, naj zaprosi za združitev z mestom in tako nosi tudi njega bremena, če že hoče uživati njega koristi, o čemer da je že bil pred leti govor, kar pa zaradi trmoglavosti in ozkosrčnosti nekaterih ni uspelo. Ta svoj predlog utemeljuje z dejstvom, da se obeta občinam z dodelitvijo novih nalog širši krog delavnosti, zato morajo te stremeti za združenje v večje enote, da bi lažje zmogle rastoča bremena. Tako združevanje da je zahteva pameti in potrebe, in upa, da je pravočasno sprožil to vprašanje. (Na njega izvedbo pa je bilo le treba čakati skoro sedemdeset let!)

Na A. R-a napad na okoličane je šest dni kasneje v istem časniku odgovoril²⁶ neki J. P. (mogoče Josip Pavšič, upokojeni župnik, doma iz Stranske vasi v šmihelski fari, živeč najprej na Brodu, kasneje v Srebrničah) in mu s številkami dokazal, koliko okoliške vasi prispevajo n. pr. k vzdrževanju mestnih šol, čeprav samo majhen del šoloobveznih otrok te šole obiskuje. Dalje mu je naštel, koliko morajo prispevati okoličani – gardisti v blagajno garde, od katere ima pač koristi predvsem mesto samo, saj morajo člani gardine godbe, tudi okoličani, igrati v mestu zastonj, medtem ko mora šmihelski župnik vsako udeležbo godbe in garde pri cerkvenih slovesnostih plačati z denarjem in pogostitvijo. A. R. pa se je v repliki skril za trditve, da za gasilne priprave le niso dali ničesar, kar se pa garde tiče, naj si »oni šmihelski farani, ki so člani garde, štejejo to v čast, ne pa v breme.«²⁷

V tem dopisu je mimogrede okrcal še »Novice«, ki so na 340/1 strani priobčile dopis iz novomeške okolice in zagovarjale naziv »Novomesto« mesto Neustadt!, in pravi, da ne bo trpel, da bi kdo iz oddaljene okolice sipal ljudem pesek v oči, zakaj samo on je toliko bolj upravičen in poklican, zastopati *resnično* novomeško javno mnenje, ker je z njim enotna napredna stranka, ki po številu in trdnosti stalno rase, kar s posebnim zadovoljstvom ugotavlja.

Vsa ta časopisna borba pa je deželo le opozorila na bližajoči se jubilej in polagoma so se oglašali tudi resnejši, od strastnih razburjenj manj drhteči glasovi, ki pa so našli v novomeški mestni hiši skoraj ravno tako gluha ušesa, kot niso mogle

v še takih strupih kaljene dopisnikove pšice pogoditi v njej – vsaj dotedaj – prav nobene Ahilove pete.

V 44. številki »Blätter aus Krain« je Peter Hicinger napisal članek »Zur Geschichte von Neustadt oder Rudolfswerth«, v katerem se je zavzemal tudi za to, da bi naj Novo mesto privzelo svoj stari naziv, ki ga je cesar Jožef II. l. 1783. odpravil. Ta Hicingerjeva želja pa ni bila čisto nova, saj je n. pr. že l. 1849. pisal Mathias Koch v svojem prikazu Costovih »Reiseerinnerungen aus Krain«, objavljenem v Wiener Zuschauer«, ponatisnjem v »Illyrisches Blatt« (1849, str. 107), da bi bilo »die Wiederherstellung des ursprünglichen Namens dieser Stadt ein Act per Pietät an dem hochstrebenden Rudolph dem Stifter.« V Novem mestu pa so se pečali s mislijo prekrstitve mesta ob rojstvu prestolonaslednika Rudolfa I. 1858., o čemer poroča frančiškanski kronist.

Težko, če je v Novem mestu takrat kdo z večjim veseljem prebiral Hicingerjev članek kot A. R., ki mu je v svojem listu takoj zapel hvalo, z navdušenjem sprejel njegov predlog o prekrstitvi mesta in zahteval, da občinski odbor ta predlog sprejme kot kardinalno točko v že omenjeno peticijo. Pri vsem tem pa se ne more ubraniti, da bi ne dal novomeškemu občinskemu odboru zopet ene pod nos z besedami, da je ta tehtni glas zadnje svareče znamenje in zelo nujen svarilni klic, da vendar že z vso resnobo obravnavajo izvedbo jubilejnih svečanosti. Hicingerjev članek je razpihal v njem v nov požar zublje njegovega kranjskega patriotizma in ves srečen ugotavlja, da je ta glas obenem apel na čut časti ne samo Novomeščanov, ampak vseh prebivalcev ožje domovine, t. j. vojvodine Kranjske.

Ko mu pred očmi migetajo dogodki iz davne prošlosti Novega mesta, »ki je delilo vse radosti in tegobe dežele, s krepko krvavo roko ob svojih zidovih sovražnika krščanstva zadrževalo in zaledje z lastnim telesom braneč varovalo«, se pravi nič ne boji, da bi jubilejni praznik ne našel v deželi najlepšega odmeva in najprišrčnejšega sodelovanja. Upa, da bodo sinovi Kranjske imeli ta praznik za častno zadevo kronovine in ga razširili v slavlje dežele v najlepšem pomenu besede. Zato poziva vse v deželi izhajajoče časnike, da sodelujejo z vsemi močmi, da bo slavnost čim lepša.²⁸

Novomeški občinski odbor pa je ostal za vse to gluh in sredi oktobra, takoj po gori navedeni seji, je po Novem mestu že krožila nova vloga v podpis, v kateri meščani zahtevajo, da mora izbrana deputacija takoj na pot, in to na stroške mestne blagajne. Žal v mestnem arhivu tudi ta vloga ni ohranjena in le iz nje obravnave na seji je razvidno, da je bila že neprimerno bojevitejša od prejšnje. Vse, karkoli je kdaj A. R. v svojih dopisih očitil občinskemu odboru, je bilo navedeno v njej, vložil pa jo je in bil kot prejemnik odgovora označen novomeški tiskar in knjigarinar *Constantin Tandler*.

Za uvod je vlogi služila prikrita grožnja z novimi občinskimi volitvami, ki da se morajo vršiti v februarju 1864. Temu je sledilo vprašanje, kaj je z delom pripravljalnega odbora za izvedbo jubilejnih svečanosti, in zahteva, da naj deputacija s prošnjo za dobrodelno loterijo takoj odide na stroške mestne blagajne. Ti stroški pa so bili označeni za nujne. V zaključku je bilo še zapretno, da bodo podpisniki sami vzeli vso stvar v roke, če se občinski odbor ne zgane.

Skoraj štirinajst dni je ta vloga ležala na rotovžu, ko je končno na Vernih duš dan dopoldne povabil novomeški župan občinski odbor za popoldne k seji, ki naj bi na podlagi vabila razpravljala »o načinu nalaganja občinskega denarja«, t. j. o razdelitvi posojil prosilcem. Pred tem pa je občinski odbor razpravljal tudi o novi vlogi meščanov in je svoj odgovor na njo formuliral z njemu neobičajno ostrostjo,

ugotavljajoč najpreje, da »tacite involvirana pretnja o volitvah, ki da se v februarju 1864. *morajo* vršiti, nanj čisto nič ne upliva, da bi ne sklepal po pravu in vesti in v smislu zakonov.« Odboru samemu bi bilo v največje pomirjenje, če bi novoizvoljeni odbor bil bolj po godu javnemu mnenju in podpisnikom ter bi mogel njihove zahteve bolje izvršiti kot on. Dokler na seji dne 14. oktobra izvoljeni pripravljalni odsek ne poda poročila o vseh za izvedbo proslave potrebnih korakih, ne misli odbor svoje sklepe spreminjati ali ustvarjati novih. Sicer pa da bo proslava jubileja šele l. 1865. in je za vse priprave še dovolj časa.

Mnenje, da potni stroški sploh niso upoštevanja vredni, je zakonu nasprotno, ker sme odbor dovoljevati samo *nujne* izdatke. Če pa naj se veliki izdatki za pot deputacije na Dunaj prištevajo med nujne in sploh možne, to mnenje si odbor pridržuje zase, vsaj dokler traja njegova uradna dolžnost in odgovornost. Čut hvalječnosti do dinastije se pa manifestira lahko tudi kako drugače in ne ravno z deputacijo.

Končno občinski odbor podpisnikom vloge sporoča, da jim je popolnoma na prosto dano, da sami vzamejo vso stvar v roke, ko sam vendar ne uživa zaupanja, kot je pisano v vlogi. In potem z ironijo zavrača podobne izpade podpisnikov, češ, če bi odbor zdaj pričel s pripravami, bi po občinskih volitvah, ki se v februarju *morajo* vršiti, prišlo zopet vse v nove roke, s čimer bi bilo vse delo nanovo in v nedogled zavlačevano!

Potem so pa občinski očetje udarili po mizi in pribili: kakor hitro bi podpisniki na karšenkoli način izjavili, da sami prevzamejo vse v svoje roke, ne bodo hoteli imeti z vso jubilejno zadevo prav nobenega stika več in se ji popolnoma odpovedujejo.²⁹

S tem, tako ostro formuliranim odgovorom je občinski odbor končno vendar pobral rokavico, ki jo je A. R. toliko časa metal po stolpcih L. Ztg. in jo zalučil njemu in po njem podžganim podpisnikom vloge naravnost v obraz. Kar pa je vso to, seji gotovo prisostvujočo meščansko opozicijo moralo naravnost osebno zadevi, je bilo dejstvo, da je bil ta odgovor v občinskem odboru sprejet soglasno in da je vsa, dosedaj toliko hvaljena opozicija v njem družno glasovala z županom, kateremu je bil namenjen glavni udarec. Zato je dopisnik A. R. dne 3. novembra 1863.³⁰ tudi dejal, da obravnava vloge ni zadovoljevala. Namesto, da bi ji ugodili, so ji ostro nasprotovali, kar da je treba le obžalovati. Tako ravnanje in neupoštevanje javnega mnenja je terorizem in dokazuje, da nimajo gospodje prav nobene politične pameti in so zaupanja volilcev nevredni. Njih postopek pa je tudi v nasprotju s principi konstitucionalizma: čeprav občinski odbornik glasuje osebno, mora svoje mnenje kot mandatar volilcev vendar akomodirati javnemu mnenju, ne pa se staviti z njim v opreko, kar je A. R. gotovo napisal naravnost na naslov onih, ki jih je imel za svoje zaveznike.

Če je tako prvi del seje prinesel dopisniku in njegovim bridko razočaranje, mu je razprava o podeljevanju posojil pripravila zopet obilo gradiva za napade. Za razpoložljivih 2.300 fl se je potegovalo nič manj kot 17 prosilcev, med njimi tudi župan in prvi občinski svetovalec Rohrmann. Ko so izločili vse one, pri katerih ni bilo dovolj hipotekarne varnosti, je ostalo vendar še 9 prosilcev, denar pa se je razdelil med njih petero tako, da sta župan in prvi svetovalec prejela 1.500 fl. ostali trije pa le 697 fl 68 kr! Pri debati, ki se je ob podeljevanju vnemala, je glava opozicije A. Lehmann tu in tam glasoval vendarle proti, na koncu seje pa še interpelliral župana, kaj je s preostankom od vsote pri zadnjem razdeljevanju posojil, nakar je moral župan nekam neprijetno zadet priznati, da je bilo 700 fl na pred-

hodno ugotovljeno varnost posojenih odborniku J. Pollaku, ki je že, kot sem gori omenil, na seji 15. julija prejel brez prošnje 1.050 fl posojila.

Ta izjava je morala splošno presenetiti in A. Lehmann je takoj protestiral proti takemu »brevi manu« posojevanju kapitalij, ko ni bilo za to nobenega dovoljenja odbora, niti ni bilo naknadno zaproseno za odobritev. Obenem odklanja tudi sedaj, ko je bilo šele na interpelacijo z večino dano odobrenje, vsako odgovornost!

Tako je bila pokopana bratska sloga, s katero so zavrnilo vlogo meščanov, kakor hitro je šlo za denar oziroma gospodarstvo z občinskim denarjem. Vse to je sedaj spretno izrabil dopisnik A. R., ki je že večkrat namigoval, da na občini ni vse v redu, in ves vesel, da je končno le našel zaželeno Ahilovo peto, je na občinski odbor spustil novo salvo.³¹

Mnogo ustanov je Novemu mestu potrebnih, pravi, za katere bi se dale te vsote porabiti. Če pa so se že odločili za posojila, naj bi vsaj bolj taktno postopali in naj bi občinski eksekutivni organi vsaj med seboj ne razdelili največjih vsot, ko je ravno njim upravljanje občinskega premoženja naravnost zakonita dolžnost. Občinski odbor se menda ravna pri tem po znanem stavku: »država sem jaz« in ga razlaga: »občina smo mi«, kar pa da se že samo obsoja, in dopisnik čuti dolžnost, da tako počenjanje tudi javnosti sporoči obenem z ugotovitvijo, da tudi občinski proračun za l. 1864. še ni predložen, čeprav bi že davno moral biti.

Ko je tako opravil z občinskim gospodarstvom, sprejme tudi rokavico v zadevi jubilejnih svečanosti in izjavi, da ne morejo Novomeščani od občinskega odbora pričakovati ničesar več. Zdaj je treba dokazati, da znajo meščani bolje vrednotiti koristi mesta kot občinski odbor in je treba z vso pospešenostjo jadrati k cilju! Da prisili občinski odbor na podlagi njegove izjave k popolnemu umiku, javlja, da se je pod firmo A. R. združena napredna stranka odločila za ustanovitev začasnega pripravljalnega odbora, ki naj takoj začne s potrebnimi pripravami. Ko pa bo konstituiran definitivni odbor, bo ta sam stopil pred javnost.

Po sklepih seje občinskega odbora in tem dopisu sodeč je prišlo v Novem mestu do temeljitega preloma med občinskim odborom in delom meščanstva, vendar pa ta spopad ni imel posebnih posledic: občinstvo, ki je bilo zaradi ne ravno vzornega gospodarstva z občinskim denarjem z občinskim zastopom nezadovoljno, je bilo zaradi gimnazijske afere na A. R.-a in njegovo firmo naravnost razjarjeno. Poleg tega pa ves spor za izvedbo jubilejnih svečanosti pri najširših slojih Novomeščanov ni mogel naleteti na posebno zanimanje, ko je bilo do izvedbe vendar še več kot leto dni časa, vsa veselica pa – in kaj prida več povprečni meščan od vsega slavja niti pričakoval ni – vendar ne rabi takih strašnih priprav! Jubilejna loterija pa je bila konec koncev tudi le – loterija. Pa tudi A. R.-a predlog, da naj gre deputacija na Dunaj na stroške občine, ni mogel biti splošno sprejet z navdušenjem, ko se je okoli občinske blagajne vendar gnetlo toliko meščanov za – posojilo.

PRIPRAVE ZA PETSTOLETnico IN OBČINSKE VOLITVE L. 1865.

V članku o novomeški petstoletnici v lanski »Kroniki« sem poizkusil očrtati dogodke l. 1863., ko negotova usoda višjih razredov gimnazije ni dala mirnega počitka meščanom, ostra polemika *Fr. Zorka*³² – dopisnika LZtg A. R. – pa je neprestano vznemirjala mestne očete zaradi priprav za jubilejne svečanosti. Predaleč bi nas zavedlo, če bi sledili vsem vzgibom Zorkovega peresa, v sredi njegovega, Novomeščanom vedno bolj neprijetnega drezanja pa se je v »Novicah« 1863, 376

oglasil P. Hicinger s predlogom, da naj novomeško petstoletnico »– ker ni ležeče na velicih stroških za kak nečimeren hrum, za golo našopirjeno praznovanje po neslovanski šegi –« praznujejo tako, da izdajo kratko zgodovino mesta s prilogami važnejših dokumentov, s primernimi cerkvenimi in družabnimi prireditvami na dan obletnice in predvsem z zagotovitvijo obstanka višjih razredov gimnazije.

In ker po mnenju nekaterih na rotovžu ne za eno ne drugo niso še vedno kazali prave vneme, so meščani v decembru 1863, bržčas na Zorkovo pobudo, podpisovali novo vlogo na občinski odbor in zahtevali sklicanje izredne javne seje, ki naj sklene takojšen odhod deputacije na Dunaj. Vlogo so poslali preko glavarstva s prošnjo, da pošlje k seji deželno knežjega komisarja kot zastopnika podpisnikov. Seja se je 10. decembra res vršila v navzočnosti okrajnega načelnika Ekla in končala s sklepom, da za vzpostavljanje višjih razredov gimnazije odpošljejo na Dunaj prošnjo, slavnostnemu odseku so pa naročili, da do konca leta predloži odboru vse predloge, ki se mu zde za izvedbo jubilejnih slavnosti potrebni.

Vse leto 1863. je tako poteklo v včasih zelo bučni debati med iniciatorji jubilejne proslave in občinskim odborom, ki je končno le obetala nekaj sadu, razkrievajoč ravno po zaslugi dopisnika A. R. a zanimive poglede v življenje občanov Novega mesta, v njihove majhne, vsekakor na osebnih nasprotjih temelječe medsebojne borbe, in prikazuje ob enem glavne akterje v včasih manj prijazni luči. Na drugi strani pa razodeva ta debata precejšnjo negibnost večine prebivalcev malega mesta, ki se jim nikdar ni nikamor mudilo kot Krki ne, ki mesto oklepa. Če si je A. R. domišljjal, da bo z jedkostjo svoje polemike in naravnost napornim, prevejano zvitim iskanjem občutljivih mest v živčnem sistemu malomeščanstva lahko in hitro zdramil to težko gmoto, je bil v občutni zmoti. Od himničnih spevov lojalnega in dinastičnega navdušenja in vzpodbadanja kranjskega patriotizma preko dramljenja v tradiciji zakoreninjene meščanske zavesti prebivalcev deželno - knežjega mesta in visoke pesmi o sodobnem konstitucionalizmu in občinski avtonomiji pa do pozivanja na čast in poštenje meščanov, kažoč pri tem na nepravilnosti v gospodarstvu, do obljub kar otipljivih materialnih koristi in vse do pretenj z obračunom pri občinskih volitvah – vse je preigral in vse je poizkusil – ali Novo mesto je ostalo, kar je bilo: brez Ahilove pete je lagodno živel meščan, ta in oni pa je v vsem tem hrušču imel morda tudi košček svoje zabave, katere račun je končno le plačal – dopisnik A. R.

V začetku novega leta, 4. januarja 1864, se je občinski svet zopet sestal in sklepal med drugim tudi o gimnazijskem in jubilejnem vprašanju. Pripravljalni odsek, katerega poročevalec je bil *F. V. Langer pl. Podgoro*, je predložil odboru svoje predloge, tičeče se obeh vprašanj: deputacija, ki naj bi šla k cesarju, naj bi si tam izprosila najvišjo podporo za *mestno bolnišnico, dekliško šolo, morebitno pomnožitev učil na gimnaziji* in – kar je bilo čisto novo in dosedaj od nobene strani omenjeno – za osnovanje *hranilnice*. Ob enem pa je Langer poročal, da se je obrnil na grofa A. A. Auersperga za sporočilo, ali bi bil sedaj primeren čas za odhod deputacije, kar pa je oni odločno zanikal. Z naročilom, naj F. V. Langer ob času zasedanja dež. zbora še podrobneje govori z grofom Auerspergom o vseh teh zadevah, je občinski odbor vzel vse skupaj s hvaležnostjo na znanje in vse skupaj – likvidiral ter se vse leto, vsaj kolikor je iz ohranjenih sejnih zapisnikov razvidno, na ta vprašanja ni več povrnil. Tudi v ekshibitnem protokolu ni v teku vsega leta zaslediti nobenega tozadevnega dopisa. Podoba je, da je bil odbor vsega tega že

Novomeški Glavni trg 1865

kar nekam sit in je vse skupaj prepustil rajši slučaju, v kolikor niso tudi na tako zadržanje odbora vplivale zahteve meščanov pri deželni vladi – da naj občinski odbor razpusti.

27. februarja 1864 je Novomeškemu občinskemu odboru potekla po zakonu iz l. 1849. določena triletna funkcijska doba. Ko je bilo jasno, da občinski odbor niti malo ne misli na kake priprave za nove volitve, se je znova zganila meščanska opozicija in pričela zbirati podpise na vlogo deželni vladi z zahtevo, naj občinski odbor razpusti in razpiše nove volitve. Dopisnik A. R., ki je v novem letu postal bolj redkobeseden, pa se je na tihem lahko smejal v pest: po enoletnem trdem boju se mu je res posrečilo združiti nekaj meščanov, ki so se že toliko izvežbali v načinu boja z neobčutljivimi mestnimi očeti, da so sedaj začeli še deželno vlado bombardirati s tožbami proti občinskemu odboru. Naj je že bila vmes samo skrb za dostojno izvedbo jubilejnega praznika, ali pa je imela ta opozicionalnost mnogo bolj otipljive materialne razloge: občinskemu odboru, ki se je slej ko prej zavijal v plašč nedostopne vzvišenosti nad javnim mnenjem, je sedaj grozila nevarnost od nadrejene oblasti.

Ko je bilo v marcu srečno rešeno gimnazijsko vprašanje z vzpostavitvijo štirih višjih razredov, se je menda občinski odbor oddahnil misleč, da se bodo tudi vse ostale zadeve čisto lepo uredile. Zato ni ne županu ne komu drugemu niti oddaleč prišlo na misel, da bi odložil svoj mandat, različne vloge meščanov jih pa tako niso nikoli mnogo vznemirjale.

Medtem pa je bilo tudi konec Zorkovega dopisovanja. V gimnazijski aferi se je zameril narodnjakom, z ostalimi dopisi mestnim veljakom na rotovžu in ko se je s svojim jezikom obregnil še ob Dominika Rizzolija, rodoljubnega novomeškega lekarnarja, je bilo sodu izbito dno: na pritožbo iz meščanskih krogov je moral njegov pokrovitelj v. Scheuchenstuel, predsednik okrožnega sodišča, predlagati, naj

avskultanta Fr. Zorka premeste, kar je bilo sredi julija 1864 tudi izvršeno. Odšel je v Ljubljano, bil pa je še vedno anonimni informator LZtg o novomeških zadevah. Leto kasneje je napisal tudi nekaj podlistkov s svojo staro šifro A. R., v njih napadel novomeške narodnjake in bil najbrže zato zopet prestavljen iz Ljubljane v Maribor. Svojo poldrugoletno novomeško korespondenco je Fr. Zorko zaključil 30. junija s trpko ugotovitvijo, da ve za mesto, kjer je prepovedano govoriti. Če bi morda kdo hotel vedeti za naslov, naj se obrne na – A. R.-a.

V Novem mestu so ta čas pripravljali umetnostno razstavo, ker ve neki anonimni dopisnik iz Ljubljane – morda že A. R. – povedati, da je za umetnost vneti novomeški okrajni komisar in ravnatelj kazine Wagner pridobil dunajsko umetniško društvo, ki je ta čas razstavljalo v Ljubljani, da pošlje tja dol del svoje potujoče razstave, in to ravno najboljša izbrana dela.

Do razstave same v Novem mestu sicer ni prišlo, pač pa je okrajni glavar poslal 24. julija občinskemu odboru v izjavo prošnjo meščanov za odobritev novih občinskih volitev. Na rotovžu se po stari navadi za to seveda niti zmenili niso. Že 13. julija je isti urad zahteval od občine nekatera pojasnila o občinskem gospodarstvu, ki jih je odbor 18. julija tudi poslal, vendar danes ni mogoče ugotoviti, česa so se tikala, ker je starejši prezidialni in ostali arhiv okrajnega glavarstva v veliki meri uničen. Na seji občinskega zastopa dne 20. julija pa je prišlo zaradi nesmotrnega izsekavanja mestnega gozda v Rasnem do novega incidenta tako, da je neki odbornik zapustil sejo, odstopil in primer javil naravnost deželni vladi. Anonimni dopisnik, ki o tem poroča,³³ izraža prepričanje, da bo deželna vlada sedaj toliko preje pritrdila prošnji meščanov za nove volitve, ker se sicer državljanom ustavne države nikakor ni mogoče braniti pred takim odborom, če jim ne priskočijo na pomoč oni, ki so poklicani čuvati nad javnimi interesi.

Na rotovžu se seveda niso za vse skupaj brigali nič in tako je okrajno glavarstvo moralo ponovno zahtevati odgovor, in to v roku treh dni. Pa tudi ta zahteva ni zalegla nič, zakaj občinski odbor je o obeh dopisih z dne 24. jul. in 15. avg. 1864 razpravljal na svoji seji šele 19. septembra in sklenil, da pošlje dobro motivirano poročilo – *obenem pa javi svoj odstop!*

Tako je A. R., čeprav ni bil več v Novem mestu, le zmagal nad občinskim svetom, pa magari da je k temu pomogla, njemu, do zadnje nitke prepričanemu konstitucionalistu, manj dobrodošla zaveznica – politična oblast: 13. novembra je okrajno glavarstvo obvestilo občino, da je deželna vlada ugodila želji občanov in odredila nove volitve.

V tem času pa je že zbudil interes Novomeščanov Pleiweisov predlog na redni seji obrtne in trgovske zbornice v Ljubljani dne 28. oktobra 1864 za izgraditev železnice Ljubljana – Grosuplje – Žužemberk (Novo mesto) – Črnomelj – Karlovec, ki bi tako tekla mimo fužin na Dvoru in v Gradacu, mimo Dolenjskih Toplic in premogovnih ležišč pri Črnomlju.

Da pa bi to novo zanimanje ne potisnilo ob stran za opozicijo toliko važnih občinskih volitev, je anonimni dopisnik, v katerem sumim A. R.-a, dne 23. novembra³⁴ začel z agitacijo in dejal, da je po njegovem mnenju treba izvoliti može, ki so na vse strani neodvisni in iskreno naklonjeni napredku in ki imajo poleg tega resno voljo, delati za korist občine, obenem pa upoštevati želje večine prebivalstva. Novi odbor pa ne bo mogel imeti nobenega nujnejšega opravila kot popraviti naglavni greh odstopivšega: brezprimerno zanemarjanje petstoletnice Novega mesta. Njegov prvi sklep mora biti: takoj odposlati deputacijo na občinske stroške in še bo potem mogoče mnogo, morda vse rešiti, zakaj čas beži in novemu občinskemu

odboru že zdaj opominjajoče doni stavek nasproti: »Hannibal ante portas!«

24. novembra 1864. je bil na občinski deski izvešen razglas o novih občinskih volitvah, ki so se vršile 19. in 20. januarja 1865. Pri njih so meščani v vseh treh razredih izmenjali polovico odbornikov. Izpadla sta n. pr. F. V. Langer in s. svetn. R. Zhuber, izvoljeni pa so bili med drugimi lekarnar *Dominik Rizzoli*, okrajni komisar *Josip Wagner*, ravnatelj kazine, in odvetnik *dr. Josip Rozina*, ki je bil leta 1848. predsednik novomeškega »Slovenskega društva«. Novoizvoljeni zbor je 26. januarja izbral z večino glasov za župana *Toussainta viteza Fichtenaua*, za oba svetovalca pa *A. pl. Lehmanna* in *Josefa Wagnerja*. 22. februarja je bila županu sporočena njegova potrditev po deželni vladi in 2. marca so mesto umrlega J. Wagnerja izvolili za drugega svetovalca trgovca *Karla Jenknerja*, ki je bil z županom in prvim svetovalcem zaprisežen 6. marca.

Novo mesto je tako zopet imelo župana, ki mu nihče ni več mogel očitati, da je na svojem mestu proti volji meščanov. Zato mu je novi dopisnik Laib. Ztg., J. J., že na dan izvolitve vihtel kadilnico, kot mu je A. R. ni nikoli:

»Mi smo v g. Fichtenau spoznali moža, polnega izkustev in mu prisojamo potrebno energijo in resno voljo, da bo važni urad, ki ga je že štiri leta upravljal, še nadalje vodil v korist občine. In tudi prav nič ne dvomimo, da bo veliko nalogo, ki mu jo to častno mesto nalaga, rešil v zadovoljstvo vseh in opravičil zaupanje, ki ga imajo someščani vanj.³⁵

Novoizvoljeni občinski odbor se je sestel k prvi seji šele 5. aprila in vse to prvo četrtletje jubilejnega leta se po poročilu »Triglava«, po Staroslovencih za obrambo slovenskih interesov novo ustanovljenega, a nemški pisanega lista, za jubilejno vprašanje nihče brigar ni. Pred letom sestavljeni odsek za izvedbo svečanosti ni storil ničesar in davno izbrana deputacija tudi ni odšla na Dunaj, ker je dobila nasvet, naj počaka (A. A. Auersperg!). Zato so čakali in pustili, da so tekli dnevi mimo njih. »Če je veliki državnik lahko rekel: »L'Italia farà da se!«, čemu ne bi mi tako delali?«³⁶ In 24. januarja je isti dopisnik zapisal na račun jubileja novomeško šalo, da bi kazalo v počaščenje petstoletnice zbrati nekaj denarja in ga izročiti onemu, ki bi po ulicah razbijal led, da bi ne bilo treba po njem telovaditi in plesati sicer na ples hitečim meščanom, ki ravno zaradi tega ledu že kar nobenega plesnega ne telovadnega učitelja ne pogrešajo.³⁷

V času, ko so volitve in predpustne zabave odvrčale misli meščanstva od petstoletnice, je Novomeščan, sodni avskultant Vojteh Kraus, čigar oče je bil učitelj na dekliški šoli in kapiteljski regens chori, z vso marljivostjo brskal po kapiteljskem in mestnem arhivu ter zbiral dokumente iz novomeške preteklosti, gotovo po naročilu ljubljanskega Zgodovinskega društva, ki je nameravalo za novomeško petstoletnico izdati posebno spomenico, kot jo je Peter Hicingner že l. 1863. v »Novicah« nasvetoval. Ljubljansko Zgodovinsko društvo je 2. februarja 1865 poslalo novomeški občini pismo z vprašanjem, ali bi hotela kriti stroške za izdajo spominske knjige, ki naj bi izšla vsekakor v začetku aprila, t. j. ob pravem datumu petstoletnice. Na novomeškem rotovžu v tem času še z občinskimi volitvami in njim sledečimi formalnostmi niso bili pri kraju, pa tudi po zaprisegi župana 6. marca niso hiteli s sklicanjem seje, ki bi naj razpravljala o tem predlogu. Ko pa se je občinski odbor 5. aprila vendar sestel, njegov sklep Zgodovinskega društva ni mogel več zanimati.

Občinski odbor je na tej seji sicer sklenil, da prevzame garancijo, da bo za izdajo spominske knjige potrebna vsota zbrana – mislil je torej na zbirko med meščani – Zgodovinsko društvo pa je medtem že objavilo vse po Th. Elzeju, A. Dimitzu,

Vojtehu Krausu in dr. H. Costi zbrane dokumente iz preteklosti Novega mesta v aprilski številki »Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain« pod naslovom: *Beiträge zur fünfhundertjährigen Gründungsfeier von Neustadt (Rudolfswerth) in Unterkrain.*³⁸ Obenem pa je priredilo še poseben ponatisk teh prispevkov in poslalo en izvod 6. aprila novomeški občini za vezilo.

Dan pred tem je novomeški občinski odbor po dveletni debati in tolikih zamerah obravnaval, ali naj petstoletnico mesta sploh kako praznuje ali ne. Seveda je sklenil, da je v principu za proslavo, osvojil si je tudi zamisel loterije in z njo zvezanih načrtov ter pooblastil K. Jenknerja in D. Rizzolija, da sestavita prošnjo na cesarja in jo z ostalimi predlogi v osmih dneh predložita odboru. Po novomeški navadi seveda je bila prihodnja seja sklicana šele čez štirinajst dni – 20. aprila 1865.

Na tej seji je bilo odobreno besedilo prošnje z dostavkom, da se je treba v njej sklicevati tudi na epizodo iz leta 1809., ko so se okoličani uprli Francozom (Cfr. Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, 177 ss.), in dodati še posebno prošnjo za spregled 10 % takse pri loteriji.³⁹ Na isti seji je predlagal D. Rizzoli, naj se za izvedbo proslave osnuje poseben fond, za prispevke vanj pa naprosita Kranjska hranilnica in deželni odbor, nakar je bila sestava teh prošenj poverjena dr. J. Rožini. V podkrepitev dejstva, da je občinski odbor sam vzel vso jubilejno zadevo v svoje roke, je bilo sklenjeno, da se *samo iz odbornikov* osnuje poseben slavnostni odsek, v katerem so bili poleg župana še A. pl. Lehmann, K. Jenkner, dr. J. Rozina in D. Rizzoli. Razpravljali pa so tudi o poslani spomenici kranjskega Zgodovinskega društva in sklenili temu odgovoriti, da poslane knjižice ni mogoče imeti za pravo spomenico, ki jo je treba šele napisati in ki naj bi obsegala kratko zgodovino Novega mesta in program svečanosti, o čemer naj se društvo sporazume s slavnostnim odsekom.

Tak odgovor je v Ljubljani izzval razumljivo nevoljo in ko je predsednik dr. H. Costa na seji Zgodovinskega društva 18. maja 1865. o vsem obširno poročal, je ugotovil, da po tem, ko na svoje dopise z dne 2. februarja in 6. aprila ni dobilo nikakega odgovora, društvo ne more z vso zadevo imeti nobenega opravka več, ker je s tem, da je na lastne stroške izdalo ponatis člankov v MHK, svojo dolžnost že izpolnilo.⁴⁰

In rojstni dan Novega mesta – 7. aprila – bi bil prešel široki javnosti neopažen, da mu ni Peter pl. Radics posvetil cele prve strani »Triglava«, Luiza Pesjakova pa mu prav tam napisala nekaj kitic.

Na seji 6. maja je občinski odbor pregledal računске zaključke zadnjih let in ugotovil občinsko imetje, obenem pa odobril končno formulacijo prošnje na cesarja, ki je vsebovala tudi željo po spremembi mestnega imena, in potrdil prošnji Kranjski hranilnici in deželnemu odboru za podporo. S sklepom, da prošnjo za loterijo odpošlje naravnost dvorni pisarni, je odbor sedaj črtal z dnevnega reda tudi deputacijo, zaradi katere je bilo svoj čas toliko razburjenja. 20. maja so prošnjo vendarle poslali poslancu dr. Karlu pl. Wurzbachu, da jo cesarju osebno izroči, in 29. maja naprosili za priprošnjo še poslanca A. A. grofa Auersperga in bivšega kranjskega, takrat dolenjeavstrijskega namestnika G. grofa Chorinskega. Wurzbach je prošnjo 22. junija 1865 izročil cesarju v privatni avdienci in o tem 26. junija obvestil novomeškega župana.

V drugi polovici maja so tako vse prošnje, ki jih je imel odbor za potrebne, srečno odšle, 19. maja pa je bilo tudi v listih objavljeno, da bodo praznovali jubilej od 19. do 21. avgusta. Sredi junija je prispelo iz Ljubljane vprašanje, kako mislijo

uporabiti zaproseno podporo, nakar je odbor pooblastil prošta J. Arka, A. pl. Lehmann in dr. J. Rozino, da odgovore v imenu občine: *fond naj služi za zgradbo bolnišnice in hiralnice, primerno naj bi se uredila dekliška šola in izpopolnil vodovod.*

To je bila zadnja oblika načrtov, sproženih z vlogo v novembru 1862. O uspehu prošelj Kranjski hranilnici in deželnemu odboru pa ni nikjer najti sledu. Odsek za prireditve slavnosti se je medtem bavil menda samo z vprašanjem veselice in v juliju so se n. pr. prepirali, ali naj posekajo divji kostanj na Glavnem trgu pred rotovžem, za kar je bilo potrebno izvesti kar nekak plebiscit meščanstva.

Slavnostni odsek je izdelal medtem podroben program in sklenil, da uradno nikogar, ne oseb ne društev, ne povabi in naj v ta namen zadošča le objava programa. Meščanstvo pa je v juliju imelo svojo veliko senzacijo in veliki strah: na okrožnem sodišču so sodili in obsodili na vešala okoličana Antona Lokarja in dve njegovi prijateljici zaradi umora očeta ter 12. julija vse tri vpricho večtisočglave množice obesili na Kapiteljskem hribu, medtem ko sta odhod 7. lovskega bataljona in bojazen pred izgubo garnizije sploh rodila ali vsaj povečala strah pred bosanskimi razbojniki, ki naj bi ravno one dni napadli in izropali Novo mesto, o čemer je jadikoval dopisnik Laib. Ztg. 13. julija 1865.

Medtem se je prošnja za loterijo bližala svoji ugodni rešitvi in novomeški občinski odbor je v začetku avgusta spravilo v veliko zadrego vprašanje finančnega ministra, kako si občina zamišlja načrt in izvedbo loterije. Obrnili so se takoj ponovno na dunajsko tvrdo J. C. Sothen, da bi naj prevzela izvedbo loterije, seveda brez uspeha, kot tudi ravnateljstvo tržaške loterije niti odgovorilo ni na podoben dopis novomeške občine z dne 15. aprila 1865.

SNOVANJE NARODNE ČITALNICE

Vzporedno z vsem tem se je že vsa šestdeseta leta v prebivalstvu Novega mesta vršil komaj zaznaven a vendar od leta do leta jasnejši preokret v narodno zavednejše meščanstvo, kar je dobivalo izraza v vedno glasnejših zahtevah po narodni čitalnici.

Naš narodni prepod prvih polovice šestdesetih let se je v glavnem vršil pod skrbnim in čuječim varstvom prvakov z Bleiweisom na čelu, kateremu ni bilo nič na svetu bolj neprijetno kot smela misel in drzna gesta. Ti patriarhi našega naroda so s svojo mladostjo pokopali tudi program svojih mladih let, »Zedinjeno Slovenijo«, in se v usodni uri našega naroda in Slovanov v Avstriji sploh, ob vprašanju dualistične ustave leta 1867., dali kupiti in zavesti s plehkimi obljubami o enakopravnosti slovenščine v šoli in uradu, razširjenju avtonomije kranjskega deželnega zbora itd.⁴¹ Zasluga te dobe pa je, da je z organizacijo narodnih čitalnic v precejšnji meri narodu povrnila že skoraj odtujeno meščanstvo.

V Novem mestu je ta čas živelo še dokaj mož, ki so v svoji mladosti stali v prvih vrstah »Narodne garde« in »Slovenskega društva«, si takrat s ponosom pripenjali narodno kokardo in razvijali trobojnico v gostilni »Pri kroni«, ki je bila l. 1848. zbirališče novomeških narodnjakov. Dr. J. Rozina, T. Fichtenau, C. Tandler, K. Jenkner in drugi so že takrat stali v sredini dogodkov, kot so v šestdesetih letih zavzemali vidna mesta v novomeški javnosti. F. V. Langerja je novomeški dopisnik »Novic« l. 1861. imenoval »iskrenega našega domoljuba«,⁴² ali vsem tem in mnogim ostalim našim domoljubom je leto 1848., po besedi dr. I. Prijatelja, le bolj »akademično predramilo glave in manifestirali so za ravnopravnost le tako v obče iz navdušenja za idealno svobodo«. Tako tudi pri tem rodu novomeških

oseminštiridesetletnikov ni iskati iniciatorjev narodne čitalnice, čemur je treba vsaj delno pripisati nje kasno ustanovitev.⁴³

Prave organizatorje čitalnice je zato treba iskati v mlajšem, narodno zavednejšem izobraženstvu in uradništvu, kateremu ni preveč ugajala ona kazinska družba, v kateri je predvsem nekaj veljal višji položaj in vojaška uniforma, in v delu meščanstva, ki je v kazini bil nedobrodošel, če mu vstop sploh ni bil zabranjen. Tem ob strani se je v nemala za našo narodno in družabno vzgojno organizacijo še novomeška srednješolska mladina, ki je dobivala opore svoji narodni zavesti pri svojih učiteljih - frančiškanih pp. Bernardu Vovku, Ladislavu Hrovatu, Rafaelu Klemenčiču in drugih, kar spričujejo tudi dopisi dijakov v »Novicah« tega časa, navedeni v 1. in 2. številki lanske »Kronike«. Ves narodni preporod Novega mesta pa se je vršil počasi in negotovo, v neprestanem strahu in oklevanju, dokler niso ravno v jubilejnih dneh peščici rodoljubov dali trdnejše hrbtenice in meščanstvu vlili več narodnega zanosa povabljeni ljubljanski *Sokoli* in nepovabljeni – *Fran Erjavec* in *Valentin Zarnik*.

Ko so bile l. 1861. osnovane prve slovenske čitalnice v Trstu, Mariboru, Ljubljani in Celju ter se jim je 6. januarja 1862 pridružila čitalnica v Tolminu, so ob Krki že mislili na njo. Noviški dopisnik je v začetku l. 1862. poročilu, da je Krka čez in čez zamrznila, dostavil: »To nam je nenavaden dogodek. Morda bi bila tudi kaj takošnega tukaj národna čitavnica. A to bi bilo še večje čudo kot zamrznjena Krka. Neka gospoda sta sicer unidan o njenem osnutji besedico zinila; al sedaj je sopet vse tiho; se veda domači jezik s pomočjo čitavnice omikovati in nevednim poptujčencom njega lepoto z besedo in pesmami svetu kazati, bi bilo greh!«⁴⁴

V prihodnjem zimskem, s kazinskimi plesi in gostilniškimi vesellicami poživljenem obdobju družabnega življenja malega mesta so ponovno razmišljali o čitalnici. Ko sta že delovali čitalnici v Gorici in Škofji Loki ter se je pripravljala nje ustanovitev v Celovcu, so pisale »Novice« iz Novega mesta: »Že lansko zimo so Novice nekaj omenile o čitavnici, a le prekmalo je vse potihnilo. Letos se je ta misel zopet zbudila; pravijo, da se hoče eden viših gospodov potegniti za to reč, katera nobenega poštenega domačina ne žali, sicer pa nekako veselo in novo življenje zbudi povsod, ker oživlja lepo narodno petje in dušno hrano daje s časniki slovanskimi, pa tudi družimi, ki ne zatirujejo narodnosti slovenske: čas je, da ne ostanemo na veke ‚Bedientenvolk‘.«⁴⁵

Ali sreča čitalnici tudi v tej zimi ni bila dodeljena in tako so sedaj dijaki novomeške gimnazije sami mislili na nje ustanovitev. Ob vsej podpori svojih učiteljev – ki so ravno v tem letu odklonili od deželne vlade naročeno Schillerjevo slavnost, so 9. marca 1863 priredili »besedo« v čast tisočletnice sv. Cirila in Metoda in jo vso preželi z resničnim domoljubjem, hoteč kasneje prirediti še več podobnih besed, njih čisti dobiček pa so namenili ustanovitvi – čitalnice. Takih prireditev pozneje ni bilo najbrže zaradi spora gimnazijskega ravnateljstva z deželno vlado, v katerem bi bila novomeška gimnazija kmalu izgubila svoje višje razrede.

Mesec dni po tej proslavi je sedmošolec Franc Ljubič pisal med drugim.⁴⁵ »Kakor je v povzdigo materijalnega prida treba nam sviloreje, tako nam je v povzdigo duševnega narodnega življenja treba čitavnice, kakor jih imajo po drugih mestih, zakaj čitavnice so drevo, pod katerem se oživlja z domačo hrano domač človek. Zato naj bi se zbrali veljavni možje, ki bi to društvo ustanovili. Kakor vsaka reč je tudi ta iz početka težavna; al to naj nikogar ne straši; saj skušnija uči, da čitavnice povsod veselo napredujejo in si pridobivajo prijatelje celo od tiste strani, ki jih je izprva pisano gledala. Bog daj srečo!«⁴⁷

Program slovesnosti
za
petstoletnico Novomesko.

19. Augusta

Večeri: Krasna razsvetljava po mestu. Velika godba mestne straže.

20. Augusta

Ob 9th zjutraj: Slovesna sveta maša s parado omenjene straže.

Opoldne: Javni obed vbozih na mestne stroške.

O 4th popoldne: Ljudska veselica.

21. Augusta

O 5th zjutraj: Budnica.

Ob 9th zjutraj: Slovesna seja in županov nagovor.

Ob 10th zjutraj: Slovesna sv. maša.

Ob 1st popoldne: Shod k skupnemu obedu.

Ob 8th večeri: Ples.

Te dni bođe tudi ob enem

prostovoljno slovesno streljanje,

kar natančneje naznani program streliške družbe.

V Novomestu 1. Augusta 1865.

Odbor.

A zastonj je bil klic po novomeških veljavnih možeh, čeprav je tudi Kranj že od januarja imel svojo čitalnico. Levstikov »Naprej« je aprila 1863 z dopisom »Iz Dolenjskega« dobro označil tudi novomeške prilike, čeprav je imel v mislih ribniško dolino: »... Sicer pa moram opomniti z bridkim srcem, da pobožni Dolenci še vedno spimo, kar se tiče narodne svesti; le malo kje dobiš tacega človeka, da časi pomežkne z eno obrvjo; ali ko vidi, kako okoli vse pokojno dremlje, obrv kmalo zopet zatise, kakor bi se zdelo tudi njemu, da ni še čas vstati, umiti, počesati in opraviti se.«⁴⁸ Jeseni istega leta je Levstik Novemu mestu in Dolenjski napisal dvoje svojih »Ozirov po domačii« in dejal: »Če se človek malo ozre po svojej domovini, mora se mu čudno zdeti, da vrli Dolenci duševno spe še tako mirno, kakor sloveči kralj Matijaš pod zemljo pri kamenénej mizi. Kaj delajo Dolenci? Kaj dela sloveče mejsto, dolenski Rim? Po svetu hodijo poredni ljudje, kateri trdijo, da je vinska kapljica, ki raste po trškej in družih slavni h gorica h, kriva, da so tako dremljivi, kar tiče duševnega živenja.« (Fran Šuklje pravi v svojih »Spominih« I. 75: »Ne znam, odkod to izvira, toda v istini pospava in omehkuži milo novomeško ozračje duševno razvitega človeka.«) Levstik skuša opravičiti Dolenjce z gospodarsko zaostalostjo pokrajine, kar pa »bi jih moralo izpodbadati v hitrejše korake« in »razumeli bi, da se jim treba poprijeti napredka v poljstvu, v obrtnosti in družih rečeh.« V nadaljevanju svojega članka 8. septembra pa podrobno členi vzroke dolenjskega mrtvila, opozarjajoč obenem na škodo, ki jo s svojim vplivom lahko narodnosti prizadene sosednji, na višji stopnji stoječi tuji narod, kar da velja za Gorenjce, pri katerih je narodnost »uže od nekđaj v mnogo večej nevarnosti, nego pri bogoboječih vinopivčkih po Dolenjskem.«⁴⁹

Ker vse leto 1863. ni bilo iz Novega mesta več glasu o čitalnici, je naslednjega leta podrezal Bleiweis sam. Članku p. Ladislava o *Matiji Kastelcu* in njegovi hiši, v kateri je takrat imela svoje prostore kazina, je pristavil tole podčrtano pripombo: »Ko bi Novomeščanje kedaj?! se toliko domačinstva zavedili, da bi napravili si čitavnico, bi pač ta hiša, ki jo je zidal Slovenec, bila zgodovinsko pomenljivo stanovališče narodnega zavoda.«⁵⁰ Medtem so rasle čitalnice v Ajdovščini, Ilirski Bistrici, Ptuj in Vipavi, le novomeški dopisnik »Novic« toži, da čitalnice še vedno ni, v kazini so pa samo nemški časniki.⁵¹ V jeseni 1864 so ustanovili čitalnico tudi v Planini in celo Žužemberčani so v oktobru 1864 v »Novicah« izražali željo po društvu za pouk in zabavo, nakar jim je Bleiweis priporočil čitalnico, ki da je »bukvarnica in veseljšče«.⁵² Le v Novem mestu, kjer se je takrat na glavni šoli poučevalo »bloss das slovenische Lesen als solches«, ni in ni hotelo vzkleti drevo, pod katerim bi se domač človek oživljal z domačo hrano. Meščanom so pač zadoščali večkratni izleti meščanske garde v bližnjo okolico, pri katerih je igrala njena že l. 1854. ustanovljena godba tako izvrstno, da bi se z njo »mogla po pravici ponašati tudi veliko večja in bogatejša mesta«, kot pravi Janez Trdina, in kakršne nista imela v onem času ne Zagreb in ne Ljubljana.⁵³ Pozimi pa so se meščani zabavali na običajnih veselicah posameznih krčmarjev, medtem ko je uradništvo z nemškutarijo plesalo v kazini, kjer so se ravno v zimi 1864/65 pokazale nevarne razpoke, kar je ustanovitev čitalnice brez dvoma pospešilo.

V kazini je nastalo v tem času bolj ali manj prikrito nasprotje med starejšimi člani, »ki niso mogli pozabiti časov premaganega sistema«, in mlajšimi, ki jim je bila ustavnost svetinja in so jo hoteli uvesti tudi v društvu, boreč se za enakopravnost vseh in za pravico svobodne kritike, kar dokazujejo tozadevni dopisi A. R-a v Laib. Ztg. Med mladimi je bilo seveda tudi precej narodnjakov, ki so po svojem položaju in v pomanjkanju slovenskega društva morali biti člani nemškega in so

tvorili v njem prikrito opozicijo. K temu treba prišteti osebno nasprotje nekaterih odličnih članov in odpor predvsem damskega sveta proti invaziji meščanskih hčera na plesišče, kar je zopet podpirala mlajša in narodno zavednejša struja. Iz tega neprijetnega položaja naj bi rešil kazino njen novi ravnatelj, okrajni komisar J. Wagner, čigar stremljenje je po besedi dopisnika J. J. imelo namen »različne plasti tukajšnjega prebivalstva, ki so si dosedaj stale več ali manj ostro nasproti, družabno zblížati«, kar se mu je baje posrečilo. Ravno nasprotno pa dokazuje spor, ki je nastal ob božičnici za revne otroke l. 1864. Ker opiti kazinski sluga nekaterim ženam in hčeram društvenih članov ni dovolil vstopa, pač pa nekaterim nečlanom (morda staršem ali sorodnikom obdarovanih otrok), je »neki visoko stoječi uradnik« zapisal v pritožno knjigo: »Ali je ta insolenca izliv doslednosti nove družabne ere za Novo mesto?«⁵⁴

Spor se je ostril vedno bolj in v začetku predpusta 1865 je bila kazina tik pred razidom. Na plesu 5. februarja je povrh prišlo do novega incidenta, ki je moral še bolj odbiti meščanstvo: povabljen je bila neka meščanka, dame pa so se uprle, nekatere izostale, nekatere pa pri prihodu dekleta odšle.

V času krize v kazini so ponovno začeli razmišljati o čitalnici. »Novice« o tem niso več prinašale poročil, pač pa prvaški »Triglav« in Einspielerjev »Slovenec«, v katerem se pod novomeškimi dopisi pojavi šifra A. R. Vendar po mojem mnenju ta dopisnik ni identičen z onim iz stolpcev Laib. Ztg., ker se mi ne zdi verjetno, da bi isti človek najprej na smrt obsodil novomeško gimnazijo zaradi na izvestju tiskanega »Novomesto«, se norčeval iz ravnopravnosti in se ogreval za kazino, potem pa navdušeno pozdravljal »Slovenca«, se topil v slovenskem rodoljubju in hrepenel po čitalnici, pa zopet uskočil v predale Laib. Ztg., kjer se A. R. pojavi 15. julija 1865 kot podlistkar, ki je tudi v kramljanje pod črto zanesel odločno politično noto in od tam kasneje z loparjem udrihal po vseh, ki so pripomogli k narodnemu značaju novomeških jubilejnih slavnosti.

V začetku januarja piše sicer »Triglavov« dopisnik, da »so celo prijatelji domačih običajev morali postati skromni in uvideti, da je ustanovitev čitalnice vsaj v sedanjih razmerah nemogoča«, in temu pikro pristavlja, da so Novomeščani pač prijatelji miru in sovražijo vsakogar, ki bi hotel rušiti to, kar je in česar ni. Celu dolenska železnica da ne najde splošnega odobravanja.⁵⁵ Ko pa isti poroča o škandalu v kazini 5. II., ves vesel registrira novico: »Ravnokar sem izvedel, da je več članov (kazine) najavilo izstop – in da se nekateri narodno misleči resno bavijo z mislijo, poklicati čitalnico v življenje« in zaželi: »Ko bi že hotela ta trhla forma nikamor več spadajoče institucije v kose, iz njenih razvalin bomo kmalu videli vstati živo bitje bolj narodne ustanove.«⁵⁶

Istega dne – 8. februarja – se je v »Slovincu« oglasil tudi A. R. in v svojem in »peščice domoljubov, kar jih v Novem mestu biva«, imenu pozdravil »Slovenca«, ki bržkone ni pobratim oni večini, »ki prav malo svojo mater ljubi, in le po ptuji kulturi hrepeni, češ, da tam se najde studenec prave modrosti in izobraženosti«, čitalnice pa so ji trn v peti. »Da resnico govorim, razvidiš iz tega, da Novomesto še čitalnice nima, akoravno želi vse imeti, kar se v velicah mestih nahaja.«⁵⁷ 22. februarja se istemu korespondentu zdi, »da je mamka Slovenija dozdej le mimo mesta našega romala, ker je v njem malo malo slovenskega življenja in vedenja zapaziti: Novomeščani še ne čutijo dosti, da so se časi spremenili in ž njimi tudi narodi, ki vstajajo k novemu življenju in hočejo uživati pravice, ki jim gredo po božjih in človeških postavah... kajti noben narod ni obsojen, da bi v nezavednosti ali sužnosti drevnel in životaril«. Zato naj se Novomeščani zavedo, »da so slo-

venskega rodu, in da se jim vesela prihodnost le tedaj kaže, če se tudi kot Slovenci vedejo in izobražujejo... Nadjam se tudi, da ni to Novomeščanom puhlo in brez jedra govorjenje ali domišljevanje brez resnične podloge..., ker že se širi govornica, da namerja nekaj rodoljubov napraviti »čitalnico« in tako zadostiti veliki potrebi, ki nas je vedno huje trla. »Kazino« je neki popolnoma opešal, on ni za nas, mi pa zanj ne... Da bi se le tudi besede skoraj vresničile, potem mislim, bode kmalu vse slovenski obraz in značaj dobilo«. ⁵⁸

Peščica rodoljubov, ki je iz dneva v dan pričakovala razsula kazine, da na njenih razvalinah osnuje čitalnico, tega ni dočakala, tudi potem ne, ko je v februarju umrl J. Wagner, ki je v kazini izravnaval spore in skušal zadovoljiti bolj narodno zavedne člane s tem, da je kazinska čitalnica naročila poleg »Triglava« tudi dva »slovenska lista« – najbrže »Novice« in »Slovenca«. In morda je tudi taktiki in taktosti Wagnerja, o katerem je pisal »Triglav«, da je bil visoko izobražen, plemenit in svobodomiseln in da se je neprestano trudil, da bi prijateljem lepote nudil umetnostni užitek, revnim podporo in veselim zabavo, ⁵⁹ pripisati, da čitalnice le ni hotelo biti.

8. marca 1865 se je v »Slovcu« zopet oglasil A. R. s sporočilom, da se ni še nič na boljše obrnilo. »Rodoljubi si sicer na vso moč prizadevajo, da bi ustanovili čitalnico, ali preslabi so še, ker jih je premalo«. Čudeč se, da je v čisto slovenskem mestu kaj takega mogoče, pravi dalje: »Obhajalo bode mesto letos spomin svojega 500 letnega obstanka. Ali bi ne bilo lepo, spodobno in častivno, če bi se o tej priložnosti Novomeščani svojega slovenskega rodu spomnili, in če ne več vsaj ogeljni kamen k čitalnici postavili?« – »Novomeščani! posnemajte svoje slovenske brate po drugih krajih, zbudite se in napravite si čitalnico, ki vam bo gotovo koristila«. ⁶⁰

Novomeščani pa se le niso zbudili in »Triglavov« dopisnik P-ž (Papež) je tožil 11. aprila: »Pomlad je že, pa zastonj iščemo mladega brsta, ki bi ga tako radi gojili, tako mirno čuvali, in o čegar kali smo mislili, da se že v zdravi zemlji greje. Čitalnico mislim. Kolikokrat je bilo že živahno razpravljano o tej ideji in še vedno ni beseda dejanje postala. Tukajšnji Slovenci napak razumejo konservativnost in padajo vanjo. Oni so, kar smo v letih nesreče 1849–1859 imenovali 'gemütlich'.« Po teh besedah se pritožuje tudi nad kazino, ki ne upošteva niti »nekaj bolj tihih želja slovenskih patriotov, ki so sedaj v nemalem številu« njeni člani, pa ima poleg 10 nemških listov in »Triglava« samo dva slovanska časnika«. ⁶¹

Vse do jubilejnih dni ni sedaj več glasu o snovanju čitalnice, vsaj kolikor mi je bilo časopisje dostopno. Brez dvoma pa so takrat, ko se je že pripravljala ustanovitev čitalnice v Metliki in Sevnici, bili v Novem mestu na delu možje, ki so z vso vnemo zagovarjali nje ustanovitev, pri čemer so seveda zadevali ob kazino, kar je potem rodilo spore in trenja, ki jih omenja dopisnik Laib. Ztg., pozivajoč meščane, naj opuste vse cepitve ter »z združenimi močmi« praznujejo jubilej. ⁶²

V onih mesecih so delali za ustanovitev čitalnice predvsem substitut državnega pravdnika *Ludovik Ravnika*, sodni uradnik *Martin Mohar*, avskultant *Gregor Keržič*, zdravnik *dr. Žiga Bučar*, lekarnar *Dominik Rizzoli* in trgovec *Černič* ter gostilničar *Gregorič*. Ti so bili, ki so v nekaj urah nabrali 45 podpisov na vabilo »Južnemu Sokolu«, hoteč tako dati vsemu slavju bolj naroden značaj. In vse te tako dolgo govorjene besede o čitalnici so ravno ob proslavi petstoletnice – postale dejanje.

SLAVNOSTNI DNEVI

Slavnostni odsek je objavil 12. avgusta 1865 v Laib. Ztg. in 16. avg. v »Novicah« program jubilejnih dni: 19. zvečer razsvetljava in obhod godbe; 20. ob 9. uri maša pri frančiškanih in parada meščanske garde, ob 12. pogostitev mestnih ubogih, ob 4. popoldne ljudska veselica na Tratah; 21. avg. ob 5. zjutraj budnica, ob 9. slavnostna seja občinskega odbora, ob 10. maša v kapiteljski cerkvi, ob 12. svečan obed, zvečer pa ples v kazini. Ta program je občina poslala tudi posameznim uradom in društvom v mestu, okolici in v Ljubljani, ne da bi bila koga izrečno povabila. »Samo to je občina napravila!«, pristavlja programu dopisnik Laib. Ztg., hoteč s tem znova podčrtati vse očitke, ki so v zadnjih dveh letih leteli na občinski odbor v tej zadevi.

Če občinski odbor ni vabil nikogar, so se zato toliko bolj žurili meščani sami; novomeški »Schützenverein« je vabil ljubljanskega, gardisti so pozvali Krčane v goste in domoljubi so povabili »Južnega Sokola«. To je moral izvedeti tudi feljtonist A. R. v Ljubljani in da bi se vse skupaj ne izmaličilo v kako »slobenarsko« manifestacijo, je 13. avgusta podrezal: »Kot čujemo, so ali bodo povabljeni vsa tukajšnja društva«, misleč pri tem na turnerje in filharmonično družbo, ki bodo z zastavami in deputacijami »zgodovinsko važno slavnost najpomembnejšega mesta na Dolenjskem« spremenili v pravi »Landesfest«. ⁶³

Ko so Novomeščani brali te pobožne želje, je dr. E. H. Costa že imel v rokah povabilo za Sokole s sporočilom, da bodo za prevoz iz Krškega in Novega mesta in nazaj kot tudi za hrano in stanovanje gostov skrbeli meščani sami. To je dr. Costa sporočil Sokolom s pristavkom, da bi bilo prav, »to častno vabilo ne odreči, temveč v prav obilnem številu Novo mesto obiskati«, nakar se je prijavilo 57 članov, ⁶⁴ o čemer so »Novice« vesele zapisale: »Kakor slišimo, bode »Sokol« radosten spolnil Novomeščanom to željo in si pridružil še čitavničnih pevcev, da se z domačo pesmijo in domačo umetnostjo povzdigne slovesnost zgodovinska glavnega dolenjskega mesta«, pristavljajoč željo, »naj slovesna 500 letnica obenem bode prvoletnica pravega narodnega življenja v Novem mestu. Saj ne bo prezgodaj!« ⁶⁵ Na vabilo ljubljanskemu »Turnvereinu« pa so se podpisali le trije meščani! Zaradi tega neuspeha zagrenjena Laib. Ztg. je 17. avg. pisala v svoji ljubljanski korespondenci, da bo »Južni Sokol« v Novem mestu močno zastopan, »Laibacher Turnverein« in »Filharmonična družba« pa, ki sta sicer prejela program, ne pa vabila, na slavnost ne bosta prišla, ugotavljajoč obenem, da tudi Zgodovinsko društvo, ki je jubilejnim svečanostim že dlje časa posvečalo vso pažnjo, ni prejelo vabila, kar da ne more biti dovolj opravičeno s principom slavnostnega odseka, da sploh nobenega društva posebej vabilo ne bo. ⁶⁶

Novomeščani so imeli medtem samo eno skrb, kako bi slavnostne dneve kar najbolj slavnostno preživeli. Nihče ni več mislil na velike načrte preteklih dveh let. Stotero drobnih brig je rodilo stotero drobnih načrtov in stotero preprirov; B. Jentl, odposlanec Sokolov, ki naj bi predvsem poskrbel vse potrebno za besedo, ki so jo nameravali Sokoli prirediti izven najavljenega programa, je v pismu dr. Costi takole označil praznično vročico Novega mesta: »Novomeščani so vsi na nogah in mrgolejo sem ter tje, ter veliko govore in nič ne delajo«, in ob koncu pisma zopet: »Vsi govore in nobeden ne dela. Sem ter tje tekajo, prepirajo se in reči vravnujejo, ki niso omena vredne.« (glej op. 64)

S kakšnimi občutki je vse to vrenje opazovala kazinska družba, kateri je bil prihod »Južnega Sokola« in neudeležba turnerjev zlovešče znamenje nove, nji manj prijazne ere, nam odkrivajo besede, ki jih je po pričevanju prof. F. Seidla izrekel občinski odbornik J. Pollak in jih je V. Zarnik postavil za motto svojemu opisu onih dni: »*Bissens bos, majne Herren, vor bos ich am majsten fürchten thu – vor zwaj Dingen: vor die Cholera und die Sokolci!*« Ta strah pa ni bil čisto neupravičen, saj sta se takrat iz Zagreba v Novo mesto ravnala tudi nepovabljeni *Fran Erjavec* in *Valentin Zarnik*, zvesta vodilu, ki ga je Zarnik l. 1862 napisal Levstiku: »Politika naša, mislim, je ta, da narod budimo, budimo in budimo iz zaspantstva na vsih ogljih, kjer se le da, posebno pa *svoje mestjanstvo*.«⁶⁷

O poteku novomeškega praznika so vsi naši časopisi prinašali obširna poročila: v »Novicah« *Viljem Ogrinec* in *Valentin Zarnik*, v »Slovincu« *Josip Noll*, v »Triglavu« neki R. in v »Laib. Ztg.« njen dopisnik *Karel Kastelic*.⁶⁸

Da je bilo vse mesto v zastavah in vencih, mlajih in cvetju, ni treba poudarjati; lokalna posebnost pa so bili venci iz trte z zreliimi grozdi. Dva slavoloka s slovenskimi napisi in številni slovenski transparenti so pričali o uspešni agitaciji peščice rodoljubov, zavest povezanosti z ostalimi kranjskimi mesti pa so ponazarjali mestni grbi na slavolokih in mlajih. Na rotovžu je poleg drugih visela tudi velika mestna modro-bela-rdeča zastava.

V petek 18. avg. so prihajali prvi gostje, ljubljanski strelci, ki so v soboto po pozdravu graščaka *Antona Smole* pričeli z nagradnim streljanjem. Zvečer je okoli 300 meščanov zaman pričakovalo Krčane, ki jih je zadržal dež, ob osmih pa sta dva možnarska strela dala znak za razsvetlavo. Vse je bilo na nogah in spremljalo godbo pri njenem obhodu po mestu in *Kastelic* pravi, da se je ob 10. zvečer človek komaj prerinil skozi množico.

V nedeljo 20. avg. se je po sprejemu krške garde, maši pri frančiškanih in paradi obeh gard nagnilo do poldruega tisoča ljudi v Kandiji k sprejemu Sokolov, ki jih je pozdravil L. Ravnikar z željo, »da bi današnji dan za dolensko stran zlata zora lepše dobe nastopila!« in »da svečanost 500 letnice in prihod »Sokolcev« bil je Novomestu rojstni dan narodnega gibanja« (V. O.). Po zahvali *Nikomeda Ravnikarja* je vsa množica ob zvokih godbe in vzklikanju spremljala goste do mostu, kjer je vrsta deklet pričakovala Sokole in njihovo zastavo okrasila z dvema lipovima vencema in narodnim trakom. Množica je rasla vedno bolj, pozdravljanje ravno tako in ob zvokih »Naprej zastava Slave« je vkorakal »Južni Sokol« v Novo mesto. Na pot jim je sijalo sonce kot Napoleonu pri Slavkovem, pravi *Zarnik*, ki meni, da je bil ta pohod »za nemškutarijo, ki se je 500 let tam gnjezdila, šopirila in na videz že popolnoma vkoreninila, pravi *Waterloo!*«

Po pogostitvi občinskih ubogih v drevoredu pred pokopališčem in skupnem obedu meščanstva na dvorišču vojašnice (okrožno sodišče) je popoldne vse hitelo na Trate. Do 6000 ljudi po *Kastelcu*, 3–4000 po *Ogrincu* in nad 4000 po *Zarniku* se je zbralo na veselici, med njimi posebno mnogo okoliške duhovščine. Godba in ples in obilo založene mize osmih krčmarjev so ustvarjale pravo razpoloženje, središče vsega zanimanja pa so s svojo telovadbo in petjem narodnih pesmi bili Sokoli, ki so po *Zarniku* »imeli neznansko radovedno občinstvo od moža v prtnenih hlačicah do najodličnejšega gospoda Novomeščana... kmetje, delavci, strgarji, stražarji, uradniki vseh oddelkov, fajmoštri, kaplanje, patri in fratri, prošt, mestni župan, predsednik deželne sodnije«, vse se je gnetlo okoli njih, med njimi tudi vitez *Bosizio*, zastopnik deželnega namestnika.

Novomeška meščanska garda I. 1865. V sredini prve vrste sedi poveljnik in župan Toussaint Fichtenau-Jelovšek

Plezanje na mlaj in srečolov, ki ga je priredila občina, sta imela obilo vnetih tekmovalcev in kupovalcev (prodanih 2500 srečk à 10 krajcarjev), mnogi so za spomin kupovali Tandlerjev spominski list z nemškimi in slovenskimi verzi (glej Kronika II. 142; v nakup so ta list priporočali »Blätter aus Krain« IX. 26. avg. 1865. LZtg. 1865, 782), kmetско prebivalstvo pa je s skrbjo ugibalo o Sokolih, katerih garibaldijske srajce so bile zanj nekaj čudno skrivnostnega. Ko se je primikal večer, je Josip Nolli v razigranost množice ukresal še nekaj zubljev narodnega navdušenja, zahvaljujoč se meščanom za gostoljubnost in želeč, naj bi petstoletnica »ne ostala v našem spominu samo zavoljo dobre pijače in obile pojedine, temuč zavoljo tega, ker bo gotovo in mora biti mati narodnega preporoda, mati prve dolenjske čitavnice!« Spontanemu navdušenju, ki je sledilo tem besedam, pa Zarnik sam ni preveč verjel, ker v svojem opisu želi, naj bi Novomeščani tudi ostali *mož beseda* in res ustanovili čitalnico, da bo »stala trdno kot skale ob Krki in svetila sjajno v izgled vsi deželi«. Da Zarnik in Erjavec nista mirovala, ampak »budila in budila narod in mestjanstvo«, ni treba omenjati.

Po umetnem ognju, ki ga je ob začetku noči prižgal Novomeščan Jože Mavrič, so se množice ob pesmi in godbi vrnile v mesto, kjer so Sokoli in čitalnični pevci

v kasni noči priredili besedo in z njo podali Novomeščanom vzorec, kako se lahko tudi boljša družba zabava ob petju in igrokazih – v domačem jeziku. Beseda je vršila v dvorani kazine in je obsegala: *Jenko: Naprej (zbor)*; *Ipavec: Ilirija oživljena (zbor)*; *Mašek: Strunam (kvartet)*; *Ipavec: Domovini (duet s spremljavo zbor)*; *Chanson de berseau (violina – J. Kos)*; *Vašak: Radostno potovanje (zbor)*; *pohvalno je omenjen tudi nastop ge. K-ove (Krausove?)*, zaključila pa je besedo spevoigra »Advokata«.

»Smem izjaviti, da je bila Beseda v vseh točkah zelo posrečena in je žela obilo odobravanja«, pravi Kastelic (LZtg) in obžaluje, da je moral velik del občinstva oditi, ker ni bilo več prostora. Vstopnino – 77 fl. – so izročili občini »v dobrodelne namene«, ta jih je pa porabila za kritje stroškov za proslavo, kar je bil napovedal dr. Costi že B. Jentl, »kar pa oznaniti ne bi bilo lepo«. (glej op. 64)

Nedeljske slavnosti so bile tako pravi narodni praznik, ponedeljek pa je bil namenjen uradni proslavi, h kateri je meščane že ob 5. zjutraj budila godba meščanske garde. Ob 9. se je pričela slavnostna seja občinskega odbora, ki je podelil častno meščanstvo: kranjskemu deželnemu namestniku *J. baronu Schloissniggu*, nižjeavstrijskemu dež. nam. *G. grofu Chorinskemu*, dež. in drž. poslancu *dr. J. Suppanu*, dež. sod. svet. *dr. E. pl. Lehmannu* in ravnatelju Zgodovinskega društva *dr. H. Costi*. Vmes so grmele salve in pokali možnarji, po seji pa so odšli vsi k maši v kapiteljsko cerkev, pred katero so gardisti in Sokoli tvorili častno četo; po maši in defileju na glavnem trgu sta v imenu občine pozdravila Sokole župan Fichtenau in dr. Rozina ter njih deputacijo povabila k banketu, kar so pa Sokoli odklonili, češ, da so že povabljeni k meščanom. Banketa se je udeležilo 50 zastopnikov občine, uradov, šol in gostov, ki so izgovorili 24 napitnic in popili tudi 25 steklenic šampanjca.

Sokoli so se popoldne zbirali v Brunerjevi gostilni na Bregu na takratno največjo novomeško delikateso – na rake. Priključilo se jim je mnogo meščanov, prišli so pa tudi župan, dr. Rozina, F. V. Langer, glavar Ekel in drugi. Razvil se je nekak neoficialni podaljšek banketa, samo s to razliko, da so bile vse napitnice govorjene v slovenščini in se je napivalo vsemu, »kar je našemu narodu ljubega in dragega«. Tu sta imela Zarnik in Erjavec veliko besedo in razumljivo je, da je čitalnica tvorila srčiko vseh navdušenih in navdušujočih besed. Nje ustanovitev je bila to popoldne že sklenjena stvar, in napivali so že njenemu predsedniku – F. V. Lan-gerju.

Ples v kazini je zvečer zaključil jubilejno slavnost. Meščanstvo, dva dni že plava-joče v razigranosti neprestanega praznika, po pesmi in godbi, razsvetljava in para-di, veselici in velikih besedah vedno iznova prekipevajoče v navdušenju, katerega so rdeče srajce Sokolov prepletale s plameni narodnega zanosa, je vsaj za eno noč osvojilo kazinsko plesišče in na posvečenih tleh nemške govornice celo kadriljo ple-salo po – slovenski napovedi. »Bil je eden najsajnejših balov novomeških prvokrat popolnoma naroden, le »Kola« je še manjkalo«, piše Zarnik, in pri damskih to-aletah so prevladovala belo-modro-rdeče barve. (»Triglav«).

V torek 22. avg. so odhajali sokoli v spremstvu številnega meščanstva, ki se je šele v kake pol ure oddaljeni Ločni ločilo od svojih gostov. Po Zarniku je bil povratek Sokolov preko Šentjerneja, Kostanjevice in Krškega pravi triumf narodne misli v dremljivi Dolenjski (cfr. »Triglav« 291).

Tako so minile novomeške jubilejne slavnosti, ki so se res spremenile v eno samo, pristno dolenjsko radovanje, iz katerega pa je po zaslugi onih, ki so orga-nizirali prihod »Južnega Sokola«, in radi nastopa *Zarnika* in *Erjavca* vsaj za nekaj

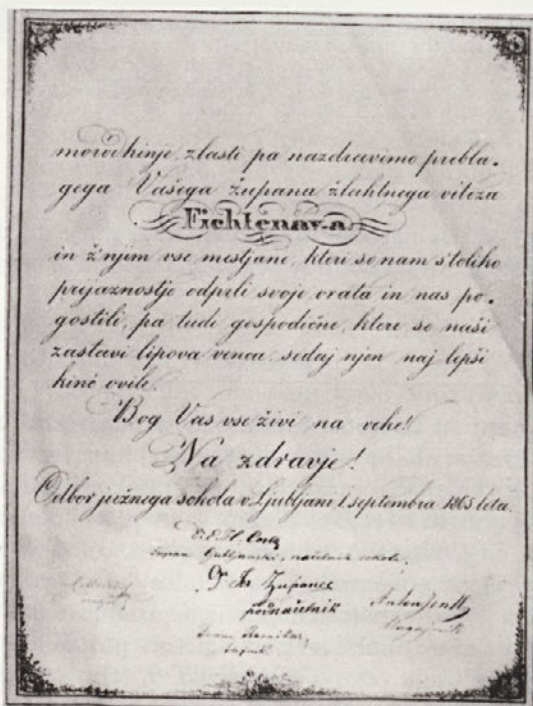
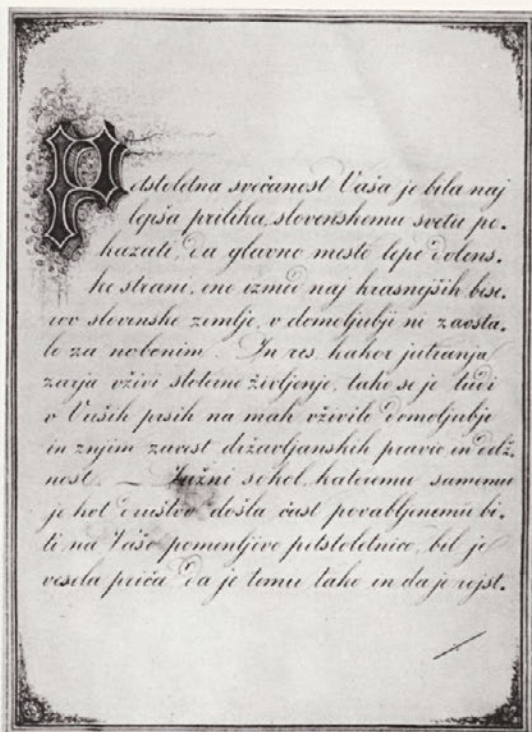

Novomeško Strelsko društvo l. 1865. V prvi vrsti sede: drugi z leve stotnik Antonio Baldissera, kasneje znani general italijanske vojske. Poleg njega je J. A. Scheuchenstuel, predsednik okrožnega sodišča.

časa visoko vzplapolal naš narodni prapor, na katerem je zmagoslavno blestelo geslo narodnih buditeljev šestdesetih let: *narodna čitalnica!*

ODMEVI

»Jubilejne svečanosti so končane. S ponosno samozavestjo lahko gleda Novo mesto na nje, sebe vredno jih je praznovalo«, je pisal Kastelic v LZtg., ki je z mešanimi občutki gledala, kako se ji je izmaličil novomeški »Landesfest«, medtem ko so »Novice«, »Slovenec« in »Triglav« prekipovali v pohvali in navdušenju. Župan Fichtenau se je 27. avg. pismeno zahvalil Sokolom, da so se »tako prijazno in obilno vdeležili svečanosti novomeške petstoletnice« in so »pri tej priliki s slovanško blagodušnostjo v dobrotni namen napravili nepozabljivo nam besedo,«⁶⁹ nakar so Sokoli »domoljubnim novomeškim prebivalcem« poslali na pergament pisano, v modro svilo in rdeče usnje vezano zahvalnico. 9. sept. šele je LZtg. našla svoj pravi ton in v podlistku napadla »velikega moža, ki je v nekem mestu odkril 500 letno temo in jo takoj tudi razgnal«. Obenem si je privoščila še župana, občinski svet in L. Ravnikarja v prispodobi o liliputanski državi.⁷⁰

V Novem mestu so ta čas pričakovali dovoljenja za loterijo in prekrstitev imena, obenem pa se je že vnemala debata, ali bi kazalo tudi slovenski naziv mesta prekrstiti po imenu ustanoviteljevem. Na seji 9. oktobra je občinski odbor odobril obračun stroškov in dohodkov proslave, po katerem je imelo mesto 611.48 fl. stroškov in 263.33 fl. dohodkov ter moralo tako iz občinske blagajne doplačati 348.33 fl. 3. nov. je prišlo težko pričakovano dovoljenje za loterijo in dan nato tudi za spremembo mestnega naziva, kar so meščani 19. nov. proslavljali z bakljado in zahvalno mašo, občinskemu odboru pa je v kupo radosti kanila grenka kaplja z odlokom finančne direkcije, da treba pred žrebanjem plačati polovico običajne takse v višini 3000 fl.

Finančno ministrstvo je določilo, da treba za loterijo izdati 120.000 srečk po 50 krajcarjev, izključilo od dobitkov denar in vrednostne papirje ter določilo, da ne sme loterije izvesti kaka trgovska hiša, žrebanje pa se mora izvršiti do konca junija 1866 ob navzočnosti komisarja, ki se mora prepričati, ali je bil čisti dohodek res porabljen za namene, navedene v prošnji. Občinski odbor si seveda dovoljenja ni zamišljal tako, zato je takoj poslal na Dunaj A. pl. Lehmana, da izprosi ugodnejše pogoje in se obenem pogodi s tvrdko J. C. Sothen, kar mu je očitno uspelo. Poročal je o tem na seji 4. decembra in prejel pooblastilo, da še nadalje do uspešnega konca vodi vse posle za loterijo.⁷¹ Februarja 1866 je župan prosil Sothena, naj doseže podaljšanje roka in decembra istega leta sam prosil ministrstvo še za enoletno podaljšanje termina.

Medtem se je naveličala Novomeščanov tudi dunajska tvrdka, zakaj v marcu 1867 je mestna občina ponudila odkup loterije ljubljanskemu trgovcu Bučarju, čigar brat je bil znani novomeški narodnjak dr. Žiga Bučar. Ljubljanski trgovec je bil pripravljen sprejeti ponudbo, a le v zvezi s kako dunajsko firmo; občina mu je zopet svetovala Sothena, ki je vse skupaj odločno odklonil, nakar je odpovedal prevzem tudi Bučar. Zdaj se je ponudil K. Jenkner, da bo skušal pridobiti za prevzem kakega svojega poslovnega prijatelja na Dunaju, pa tudi to ni rodilo uspeha. Občinskemu odboru je začelo sedaj že vse skupaj presedati in 11. februarja 1868 je pozval župana, »*sich nach allen möglichen Seiten wegen Übernahme dieser Lotterie zu wenden und seinerzeit dem Ausschusse das Resultat mitzutheilen*«. ⁷²

Medtem je seveda zopet potekel rok in loterija je ostala na papirju in z njo vsi načrti, katerih uresničenje naj bi Novemu mestu prinašalo koristi in budilo spomin na petstoletnico. Občinski odbor se z loterijo ni več bavil.

O novem *slovenskem nazivu* mesta je prvi spregovoril dr. H. Costa in predlagal spako »Rudolfovo berdo«, sklicujoč se na verze dr. Jakoba Zupana: »Berdo vojvoda Rudolfa« itd.⁷³ »Novice« so dvomile, da bi imela opustitev »Novega mesta« sploh kak praktičen pomen, Peter Hicinger pa je zavrnil Costo, da se Rudolfswerth glasi v pravilnem prevodu le »Rudolfov otok«, bolje bi pa bilo, če naj se že od prvih časov udomačeni naziv spremeni, imenovati mesto po češki ali hrvaško-srbski analogiji Rudolfovo ali Rudolfovec.⁷⁴ 12. novembra je na občinski seji proš J. Arko predlagal »Rudolfovo«, vendar je želel vedeti še za mnenje Zgodovinskega društva in drugih avtoritet. Končno je obveljalo »Rudolfovo«, seveda le v uradnem jeziku, narod je ostal pri svojem udomačenem nazivu. Do kakih smešnosti je ta sprememba imena privedla v uradnem občevanju podeželskih občin z mestno, kaže n. pr. dopis ajdovške občine z naslovom: »Naj prejmo Gospod Novameiški župan v Rudolfovo«. ⁷⁵

P. Hicinger je v zgoraj omenjenem dopisu grajal, da ni bila ob petstoletnici izdana nikaka spomenica, in ponovno predlaga, da bi bilo dobro izdati vsaj spominski album s kratkim pregledom mestne preteklosti in priobčenjem važnejših listin iz mestnega arhiva ter opisom jubilejnih svečanosti. Trajen spomin na petstoletnico pa naj bi ne bil kak steber ali piramida z zlatim napisom, ampak stilno pravilna dograditev edine zgradbe, ki sega še v dobo ustanovitve mesta, kapiteljske cerkve, ki ima edina med kranjskimi cerkvami kripto pod glavnim korom. Seveda tudi ta predlog ni našel svojega uresničevalca.

Če so propadli vsi načrti in predlogi, ki so nastajali v zvezi s petstoletnico, se je uresničila vsaj sanja peščice novomeških rodoljubov: *narodna čitalnica*. 27. avg. 1865 se je zbralo 20 meščanov, ki so se posvetovali o novem društvu in sklenili, čimpreje predložiti pravila oblasti.⁷⁶ Laibacher Zeitung je pisala 6. septembra, »da v Novem mestu od jubilejnih slavnosti dalje resnično datira nova era. Do sedaj tako mirno in družabno mestece je naenkrat razklano na dva tabora. »Hie Kasino!«, »Hie Čitavnica!« je njuno geslo. Pravila da so že predložena oblasti, in ker je na Dunaju tako zvano grofovsko ministrstvo (Belcredi), hočejo seveda tudi Novomeščani za predsednika aristokrata (F. V. Langerja). Zglašajoč se nad tem, da so glavni organizatorji čitalnice kaki trije državni uradniki, meni, da bo ustanovitev čitalnice prinesla novomeškemu družabnemu življenju samo škodo, češ »veliko društev, mnogo stroškov in malo prave družabnosti«.⁷⁷

V sredi septembra je pripravljani odbor izpopolnil vrnjena pravila, jih v soboto 23. sept. sprejel potrjena in naslednjega dne pri Brunerju sklenil takoj pričeti z nabiranjem članov in jih takoj prvega dne nabral 46.⁷⁸ 11. oktobra 1865 so »Novice« priobčile vabilo »začasnega odbora društva narodne čitavnice« na ustanovni občni zbor 23. oktobra, na katerem je bil za predsednika izvoljen *dr. Josip Rozina*, ki je bil že l. 1848. predsednik »Slovenskega društva«.

Kako se je morala mlada čitalnica boriti z neprijaznimi prilikami v mestu, priden je mogla v januarju 1866 prirediti svojo prvo »besedo«, presega okvir tega spisa. Umirajoča kazina je dobila poživljenja s častniki nove garnizije, katere poveljnik je bil kasnejši italijanski general v abesinski vojni l. 1896., Antonio Baldissera. Vendar je bilo novomeško družabno življenje v zimi 1865/66 že pod vtisom prireditve čitalnice, ki je tako resnično ostala edini spomin na petstoletnico, postala matica vseh novomeških narodnih društev in ob svoji desetletnici sebi in Slovencem zgradila prvi – *Narodni dom*.

OPOMBE

¹ I. Vrhovec: Ein Defraudationsprocess aus dem Jahre 1782. Jahresbericht des k. k. Obgymn. Rudolfsw. 1892.

² I. Vrhovec: Zgodovina Novega mesta. – Dr. K. Pamer: Das k. k. Staatsobergymnasium zu Rudolfswert. V gimnazijskih poročilih 1902–1907.

³ H. Costa, o. c. 106 ss.

⁴ Novice 1865, 349 in 1866, 41.

⁵ Slov. Blatt 92.

⁶ Novice 1865, 349.

⁷ Novice 1863, 87.

⁸ Gimn. arh. fasc. I. 1863. Prav tam tudi ostali omenjeni akti.

⁹ P. Rafael Klemenčič: Chronologische Darstellung der wichtigsten, die Stadt Rudolfswerth betreffenden Daten, mit besonderer Berücksichtigung des Franciskaner-Conventes. Gimn. por. 1868.

¹⁰ Laib. Ztg. 1863, 689.

- 11 Laib. Ztg. 1863, 705.
 12 Slov. Glasnik 1862, 307.
 13 Slov. Glasnik 1863, 271.
 14 Gimn. arh. n. n. m.
 15 Naprej 1863, 309.
 16 Novice 1863, 316.
 17 Novice 1863, 340.
 18 Laib. Ztg. 1863, 913.
 19 Novice 1860, 231, 320.
 20 Laib. Ztg. 1863, 1164.
 21 Novice 1861, 264. Govor osmošolca Jožeta Lubiča iz Prečne priobčen istotam str. 302.
 21a Memoratu digna Gymnasii Rudolphswertensis pro Anno 1818 et Sequent., sub 1861.
 22 Mestni arhiv sub 1862 ss.; tam tudi vsi ne posebej označeni zapisniki občinskih sej.
 23 Laib. Ztg. 1863, 965.
 24 Laib. Ztg. 1863, 941.
 25 Laib. Ztg. 1863, 965.
 26 Laib. Ztg. 1863, 981.
 27 Laib. Ztg. 1863, 997.
 28 Mestni arh. fasc. 1863 (sejni zapisniki).
 29 Ibid.
 30 Laib. Ztg. 1863, 1013.
 31 Ibid.
 32 LZtg. 1865, 91.
 33 Laib. Ztg. 1864, 711.
 34 Laib. Ztg. 1864, 1082.
 35 Laib. Ztg.
 36 Triglav 1865, štev. 3.
 37 Triglav 1865, štev. 7.
 38 MHK, 1865, 25ss. Krausovi izpiski iz kapiteljskega arhiva so priobčeni še na straneh 35ss, 75ss in 85ss; Hicingerjevi dodatki pa na str. 106ss.
 39 Overovljeni prepisi sejnih zapisnikov v mestnem arhivu v posebni knjigi: Sitzungs - Protocolle 1865-1880.
 40 MHK 1865, 63.
 41 Dr. Prijatelj I.: Kersnik I, 68.
 42 Novice 1861, 171.
 43 Dr. Prijatelj: o. c. 58.
 44 Novice 1862, 20.
 45 Novice 1862, 363.
 46 Novice 1863, 87.
 47 Novice 1863, 119.
 48 Naprej 1863, 132.
 49 Naprej 1863, 283, 287.
 50 Novice 1864, 74.
 51 Novice 1864, 279.
 52 Novice 1864, 336.
 53 Novice 1864, 312 in J. Trdina, Zbrani spisi IX. 170.
 54 I. Ztg. 1865, 10.
 55 Triglav 1865, štev. 3.
 56 Triglav 1865, štev. 13.
 57 Slovenec 1865, 30.
 58 Slovenec 1865, 47.
 59 Triglav 1865, štev. 16.
 60 Slovenec 1865, 63.
 61 Triglav 1865, štev. 30.
 62 LZtg. 1865, 553.
 63 LZtg. 1865, 740.
 64 Arhiv »Južnega Sokola«, Ljubljana, Sokol-matica.
 65 Novice 1865, 268.
 66 LZtg. 1865, 748.
 67 Levstikov Zbornik, 160.

- ⁶⁸ Novice 1865, 275 in 282s (V. O.); štev. 36-44 (V. Z.). Slovenec 1865, 266ss (J. N.). Triglav 1865, štev. 68-70 (R.). LZtg. 1865, 760, 765, 768 (K. K.).
- ⁶⁹ Novice 1865, 284.
- ⁷⁰ LZtg. 1865, 824.
- ⁷¹ Sitz. Prot. 28/2.
- ⁷² Ibid. 76/12.
- ⁷³ LZtg. 1865, 1021.
- ⁷⁴ LZtg. 1865, 1037.
- ⁷⁵ Mest. arhiv ex 1870, štev. 410.
- ⁷⁶ Novice 1865, 283.
- ⁷⁷ LZtg. 1865, 825.
- ⁷⁸ Novice 1865, 317.

Identiteto A. R-a je ugotovil prof. dr. *Alojz Turk*, ki je v prezidialnem arhivu okrožnega sodišča našel akt (Präs. Nro. 1480, 1864), v katerem je takratni avskultant *Franc Zorko* naveden kot dopisnik A. R. v LZtg., s čimer je potrjena moja domneva (Kronika II., 143).

Narodno prebujenje Novega mesta ob njegovi petstoletnici (1865).

Prirejena in dopolnjena razprava iz: Kronika slovenskih mest 1935, str. 54–60, 141–145, 296–300, in Kronika slovenskih mest 1936, str. 23–30 in 103–109

ŽIGA BUČAR

MLADOST IN BLIŽNJE SORODSTVO

Dr. Žiga Bučar, nekdanji novomeški okrajni zdravnik, narodnjak in vnet domoljub, čitalničar in pobudnik zidanja Narodnega doma v Novem mestu, prvega na slovenskih tleh, je bil rojen 7. julija 1830 v Ljubljani, v tedanji predmestni župniji Marijinega Oznanenja, ki jo tudi danes vodijo frančiškani. Pri krstu je dobil ime Sigismund Friderik. Njegov oče, Franc Mihael Wutscher (Bučar), je bil trgovec in je imel svojo prodajalno ob desnem voglu vhoda v Šentpetersko cesto, v sosedstvu frančiškanske cerkve. Dekliško ime matere je bilo Rojc ali Rajc. V družini sta bila vsaj še dva brata, starejši Janez in mlajši Franjo.

Brata Janez in sedem let mlajši Žiga sta bila dijaka ljubljanske gimnazije in sta odraščala v obdobju, ko so se tudi v našo slovensko domovino iz zahodnega in srednjeevropskega sveta vse bolj stekale svobodoljubne in narodnobudilne ideje. Janez se je po končani srednji šoli odločil za pravne študije in odšel na dunajsko univerzo, kjer sta se brez dvoma še bolj krepila njegovo svobodoljubno mišljenje in narodna zavest. Ob svojih vračanjih v domovino je gotovo vplival tudi na mišljenje brata Žige. Revolucionarno leto 1848 sta brata doživela v Ljubljani in oba je potegnilo v dogajanje. Dr. Josip Vošnjak je v svoji spominski besedi ob smrti dr. Žige Bučarja zapisal:

»Kako vesel, za svoj narod navdušen mladenič je bil naš Žiga, ko je 1848. leta v uniformi akademičnega gardista mogočno stopal po Ljubljani, kako milo, vsa srca očarujoče so donele njegove pesmi, ko je pomagal pri prvih slovenskih predstavah istega leta v gledališči, vsega tega se še danes radostno spominjajo, kar jih je izmej stare garde zvesto in neomadeževano ohranilo svoj značaj od tačas do danes«. ¹

O javnem nastopanju bratov Janeza in Žige Bučarja leta 1848 je Anton Trstenjak o prvi slovenski »besedi« istega leta v ljubljanskem deželnem gledališču in o njenem programu (obsegal je pesmi in deklamacije) takole zapisal: »Za napravo besede pridobil si je največ zaslug Janez Bučar, oče našega opernega pevca g. Franca Bučarja«. Žiga Bučar pa je v tem času nastopal s kupleti in smešil nemčurje, igral Anžeta v ljubljanski uprizoritvi Linhartove Županove Micke, nastopil z manjšo vlogo v igri Slovenec in Nemeč, 22. novembra 1848 igral v burki Tat v mlinu, prevedeni iz češčine, in nastopil na gledališkem odru še v jeseni 1849. ² O tem je Anton Trstenjak zapisal: »Dne desetega septembra 1849 predstavljala se je igra Dobro jutro, prevedena iz češkega. Glavno vlogo je igral Žiga Bučar. ... Urednik petju in igri je bil dr. J(anez) Bučar«. ³

Plamen prebujene in dejavne narodne zavesti, ki je v obeh bratih vzplamtel v »pomladi narodov«, v vsem njunem, žal kratkem, življenju ni ugasnil. Janez je po opravljenih pravnih študijah, promociji za doktorja prava in opravljeni praksi, dobil advokaturu v Postojni, Žiga pa je kmalu po končanih medicinskih študijah nastopil službo okrajnega zdravnika v Novem mestu.

Dr. Janez Bučar je v Postojni poleg advokature opravljal tudi posle notarja. Kot navdušen narodnjak, se je zelo zavzemal za ustanovitev Narodne čitalnice. Privlačevalo ga je tudi politično delo in ko so bile za 30. maj 1864 razpisane deželnozbornske volitve, je v kmečki kuriji sodnih okrajev Postojna, Logatec, Cerknica, Lož in Ilirska Bistrica prijavil svojo kandidaturo tudi on. Bleiweisove Novice z dne 25. maja 1864 so prinesle njegovo sporočilo volilnim možem, v katerem pra-

vi: »Ponudim Vam tedaj domoljubno srce, iskreno delavnost in vse moči, s katerimi se že nekaj let trudim za deželo. Natanko poznam dogodbe, dobre in slabe lastnosti, potrebe, tuge in želje krasne domovine naše in dragih rojakov, ki so Vam izročili volivno oblast. Zato želim ustreči pravičnim željam naroda v zboru, kjer poslanci za njegovo korist skrbijo po moči njim podeljeni. Vas pozdravljam. Z Bogom! Dr. Janez Bučar, advokat in notar.«

Vse to leporečje pa je pri volilnih možeh bolj malo zaleglo: za Bučarja je glasovalo 19 volilnih mož, prav toliko za vladnega kandidata barona Schloissnigga, z 69 glasovi pa je bil izvoljen dr. Etbin Henrik Costa, ki so ga poldrugi mesec kasneje izvolili tudi za župana mesta Ljubljane. Dr. Janez Bučar si je odslej prizadeval predvsem za ustanovitev Narodne čitalnice tudi v Postojni, saj so te delovale že v več krajih kraškega in primorskega okolja. To mu je uspelo in za 1. maj 1868 je bil sklican ustanovni občni zbor čitalnice v Postojni. Za predsednika je bil izvoljen dr. Janez Bučar, predno pa je mogel povsem razviti čitalnično dejavnost, je 27. februarja 1869 nenadoma umrl, star komaj sedeminštrideset let.

Dr. Janez Bučar je bil poročen z Marijo Blanko Altenburger, hčerjo ljubljanskega finančnega uradnika Aleksandra Altenburgerja: le-tega je sodišče določilo za varuha obema njegovima mladoletnima sinovoma, Ivanu in Franju.

Ivan Bučar ali *Ivo Ivanovič*, kot se je kasneje podpisoval, je bil rojen 24. maja 1856 in ob očetovi smrti še ni dopolnil trinajst let. Bil je dijak ljubljanske gimnazije in je zanj nedvomno skrbel njegov stari oče. Ko je bil v petem gimnazijskem razredu, mu je njegov dedek in varuh umrl, sam pa se je preselil k stricu dr. Žigi Bučarju, okrajnemu zdravniku v Novem mestu. Prišel je v začetku poletnega semestra v šolskem letu 1870/71 in obiskoval novomeško gimnazijo do konca šolskega leta 1872/73. Bil je dober dijak in je iz Kalistrove ustanove za postojnske dijake prejemal letno 240 goldinarjev.⁴ V šoli je dobival ocene iz slovenščine, klasičnih jezikov in nemščine, medtem ko si z matematiko nista bila preveč na roko. Njegova, brez dvoma že v rani mladosti v očetovi hiši vcepljena narodna zavest, je pri novomeškem stricu in pri gimnazijskih profesorjih frančiškanih, znanih narodnjakih, dobila krepko oporo, prebujala se mu je pa tudi pesniška žilica. Njegov vrstnik na novomeški gimnaziji, Karel Clarici, sin upravitelja grajske posesti Zalog (Breitenau) v bližini Novega mesta, se v svojih spominih *Knjiga moje mladosti* spominja, da je na njegovo dijaško stanovanje med drugimi dijaki zahajal tudi »mali, gibčni Bučar, nečak okrožnega fizika, ki se je pravzaprav pisal Wutscher. ...Bučar je tudi po malem pesnikoval in sem še dolgo znal na pamet sonet, ki ga je poklonil Viktorju (Černetu) za god.«⁵

V sedmem gimnazijskem razredu pa je Ivanu Bučarju spodletelo in je v matematiki dobil oceno »nezadostno«^s pravico ponavljalnega izpita. K njemu se Ivan Bučar na jesen 1873 ni javil. Vstopil je v artilerijsko kadetnico na Dunaju, a je bil leta 1877 iz nje odpuščen. Naslednje leto je avstro-ogrska vojska okupirala Bosno in Hercegovino. V vojaško službo je bil vpoklican tudi Ivan Bučar, ki pa je v Bosni zapustil avstrijsko armado in prešel na turško stran. Od tam je prebegnil v kneževino Srbijo in se zaposlil pri francoski družbi, ki je gradila železnice na Balkanu in v Mali Aziji. Služboval je v Beogradu, Skopju, Sofiji, Solunu, Carigradu in Koniji sredi Male Azije, od koder je bila speljana železnica do Bagdada. V Koniji je Ivan Bučar zbolel, se vrnil v Carigrad in tam marca 1907 umrl. V novomeški gimnazijski vpisnici je ostala za njim zadnja sled z dne 2. septembra 1895, ko sta mu bila izdana dvojnika letnih spričeval šestega in sedmega gimnazijskega razreda.

Ves čas svojega življenja v tujini ni nehal pesnikovati v rodni slovenščini in je tu in tam tudi objavil kako pesem v reviji Ljubljanski zvon, vse bolj pa se je navduševal za narodne pesmi južnih Slovanov. Ob njihovih vzgledih je zasnoval junaško pesnitev, nje dogajanje pa postavil v Postojno: navdih zanjo mu je dala očarljiva Postojnska jama. Naslov te Bučarjeve pesnitve je *Biserojla jasna vila*, s podnaslovom *Bajka iz Postojnske jame*. V knjižni izdaji je izšla v Ljubljani leta 1898, ko je bil njen avtor v Beogradu. O tej pesnitvi je zapisano: »Prevelika vnema za srbski jezik ga je zapeljala, da je jezik v pesnitvi čudna jezikovna mešanica«. Anton Slodnjak pravi, da pesnitev kaže vsaj rahle sledove talentiranosti, medtem ko je Oton Župančič označil Bučarjeve verze v pesnitvi kot »jednakomerno tinkanje, ki dosadno bije na uho«.⁶

Franjo Bučar, rojen 20. januarja 1861, je bil ob očetovi smrti star osem let. Po končani osnovni šoli so ga domači poslali v obrtno šolo na Dunaju, kjer so zelo verjetno živeli sorodniki njegove matere. Ko je šolo uspešno končal, se je izpopolnjeval še na šoli za umetno obrt v Benetkah in potem dobil službo učitelja na Obrtni šoli v Ljubljani. Leta 1889 je pri Franu Gerbiču, ki je tri leta pred tem postal vodja Glasbene šole pri ljubljanski Glasbeni matici, začel obiskovati pouk petja in nadaljeval študij na konservatorijih na Dunaju, v Pragi in Milanu. Postal je operni pevec in je kot prvi tenorist prepeval na odrih gledališč v Bratislavi in Olomoucu, potem pa se je preselil v Nemčijo, kjer je bil član opernih hiš v Leipzigu, Darmstadtu, Frankfurtu, Kölnu in v Wagnerjevem gledališču v Weimarju. Prepeval pa je tudi v dunajski dvorni operi. Uveljavil se je še kot režiser in se izkazal v gledališčih v Colmarju, Essnu in Gdansku. Leta 1918 se je vrnil v Ljubljano in postal prvi režiser ljubljanske opere. Nekaj let je poučeval tudi solo petje na šoli Glasbene matice v Ljubljani, a je moral zaradi bolezni prenehati. Umrl je 25. novembra 1926.

DR. ŽIGA BUČAR V NOVEM MESTU NARODNA ČITALNICA

Po končanih medicinskih študijah in opravljenih izpitih ter pridobljenem naslovu doktorja vsega zdravilstva (promoviran 22. 7. 1856, 16. 6. 1858 rigoroz iz porodništva), je bil dr. Žiga Bučar najprej nameščen kot zdravnik pri železarni v Topuskem na Hrvaškem. Dr. Josip Vošnjak je zapisal, da »je sprejel službo na fužinah Friedauskih blizu Topuska na hrvaško-slovenski meji«. Lastnik teh fužin je bil vitez E. von Friedau, ki je bil hkrati tudi lastnik graščine Gradac v Beli krajini in je tamkaj zgradil topilnico železa, ki je delovala od leta 1858 do 1882. V začetku šestdesetih let je bil dr. Žiga Bučar že v Ljubljani, ker je bil leta 1861 med soustanovitelji ljubljanskega Zdravniškega bralnega društva, ki se je že naslednje leto preimenovalo v Društvo zdravnikov na Kranjskem. Po nastanku nove jugoslovanske države ob koncu prve svetovne vojne se je to društvo 2. decembra 1918 preimenovalo v Slovensko zdravniško društvo.

Kmalu po letu 1861 je bil dr. Žiga Bučar imenovan za okrajnega zdravnika v Novem mestu. V tem času je »dolenjska stolica« začela rahlo spreminjati vtis »žalostnega središča dolenske birokracije in revščine«, kot je o Novem mestu zapisal Janez Trdina. Mesto se je začelo narodno prebujati in se usmerjati v nove tokove avstrijske notranje politike. Poraz avstrijske vojske 24. junija 1859 pri Solferinu in temu sledeča izguba dotedanje Avstriji pripadajoče severnoitalijanske province

Lombardije v korist nastajajoče zedinjene Italije, sta hitro spodnesla tudi Bachov absolutistični režim v habsburški državi. Na Dunaju je bila 21. oktobra 1860 objavljena tako imenovana »oktobrska diploma«, ki je vsebovala sklepe razširjenega avstrijskega državnega sveta in so jo razglasili s cesarskim manifestom. V njej je bila predvidena federativna preureditev Avstrije in njenim narodom obljubljena toliko zaželjena enakopravnost. Državni svet je bil še pred objavo diplome tudi mnenja, »da zanemarjanje deželnih jezikov v šoli in v drugih zadevah javnega življenja izbuja veliko nevoljo«, kot je zapisal dr. Janez Bleiweis v svojih Novicah 17. oktobra 1860. Ta čas sta v Novem mestu prav v šolskih klopeh gimnazije vse bolj naraščala plamen narodne zavednosti in navdušenje za narodno buditveno delo. Dijaki so glede tega imeli vso oporo in spodbudo pri nekaterih svojih profesorjih: ravnatelju gimnazije p. Bernardu Vovku, po stroki matematiku in fiziku, pri zgodovinarju in zemljepiscu p. Rafaelu Klemenčiču, ki je bil doma s kmetije nad Mestnimi njivami v Novem mestu, ter zlasti pri klasiku in slavistu p. Lacku (Ladislavu) Hrovatu.

Bližala se je tisočletnica prihoda bratov Konstantina–Cirila in Metoda na Moravsko in novomeški dijaki so leta 1861 priredili v gimnazijski dvorani javnosti namenjeno Ciril–Metodovo proslavo. Pri sestavi programa in besedil je dijakom pomagal popularni pater Lacko, dijaki pa so čisti dohodek namenili »čitavnici«.

Leta 1863 sta ravnatelj in profesorski zbor novomeške gimnazije prišla v hud spor z nadrejeno šolsko oblastjo, ker so se odločili, da bodo v sicer uradnem, to je nemškem jeziku tiskanem letnem poročilu, vsa slovenska lastna in krajevna imena natisnili po pravilih slovenskega pravopisja. Ko je ob kocu šolskega leta 1862/63 letno poročilo izšlo, je bilo že na naslovni strani natisnjeno: Programm des kaiserl. königl. Gymnasiums in Novomesto in le v drobnejšem tisku in v oklepaju dodan še nemški naziv mesta Neustadtl, v seznamu dijakov pa so bila vsa lastna in krajevna slovenska imena pisana po slovensko. Takrat je v Novem mestu, v Kranjski in sosednjih deželah nastal krik in vik. Nemci in nemškutarji so v svojih časnikih žolčno napadali novomeško gimnazijsko vodstvo, slovenski časniki pa so mu peli hvalo in ga drugim šolskim vodstvom stavljali za vzgled, medtem ko je razjarjena deželna vlada za kazen nameravala celo ukiniti višje gimnazijske razrede.⁷

V Novicah in drugih slovenskih časnikih so se ta čas vse pogosteje oglašali klici o potrebi, da se ustanovi Narodna čitalnica tudi v Novem mestu. Ko so ta, po hrvaškem vzgledu ustanavljana, izobrazbi in zabavi, predvsem pa prebujanju narodne zavesti namenjena društva, uspešno živela in delovala že v vrsti slovenskih mest in večjih podeželskih krajev, so v Novem mestu in na Dolenjskem sploh govorili o potrebi ustanovitve takega društva. Zato je Fran Levstik v svojem listu Naprej leta 1863 zbudel Dolenjce in Novomeščane: »Če se človek malo ozre po svoji domovini, mora se mu čudno zdeti, da vrli Dolenci duševno spe tako mirno, kakor sloveči kralj Matijaš pod zemljo pri kamenej mizi. Kaj delajo Dolenci? Kaj dela sloveče mejsto, dolenski Rim?«

Geslo takratnega narodnoprebujnega dela je bilo »čitalnica«. Ko so bile leta 1861 po hrvaškem zgledu ustanovljene prve narodne čitalnice v Trstu, Mariboru, Ljubljani in Celju, so začeli nanjo misliti tudi v Novem mestu. Ves narodni prepod Novega mesta pa se je odvijal počasi v neprestanem strahu in obotavljanju, dokler niso novomeškim rodoljubom utrdili hrbtnico in vlili meščanstvu več narodnega zanosa člani ljubljanskega Južnega Sokola ter pevci ljubljanske čitalnice, ki so bili povabljeni na proslavljanje novomeške petstoletnice. Med gosti sta

Novo mesto – Glavni trg z rotovžem

bila tudi prof. Fran Erjavec in odvetnik dr. Valentin Zarnik, zvesta svojemu vodilu, da je treba narod neprestano buditi in buditi, zlasti še meščanstvo. O proslavi petstoletnice svojega mesta so Novomeščani začeli razmišljati že leta 1861. Več predlogov in načrtov o tem, kaj bi bilo treba ob tej priložnosti storiti v korist mesta, je bilo objavljenih tudi v dnevnem časopisu. Na občini so predvideli dobrodelno loterijo, uradna in nemškutarska stran je mislila predvsem na patriotično parado, med rodoljubi pa se je plaho oglašala želja, da bi ustanovili čitalnico. Vendar se Novomeščani takrat še niso do konca predramili in novomeški dopisnik lista Triglav je še 11. aprila 1865 tožil, »da je že pomlad, v Novem mestu pa še vedno zastoj mladega brstja, ki bi ga tako radi gojili, tako mirno čuvali in o čegar klici so mislili, da se že v zdravi zemlji greje. Čitalnico mislim.«

Od takrat, pa vse do jubilejnih dni v avgustu 1865, v slovenskih listih ni bilo več glasu o novomeški čitalnici. Vendar so v času, ko se je pripravljala ustanovitev čitalnice v Metliki in Sevnici, tudi v Novem mestu stvar resno vzeli v roke. Ko so na rotovžu začeli razpošiljati vabila za proslavo in je novomeška meščanska garda vabila krško in kostanjeviško gardo v goste, nemškutarji pa so šušljali, da bodo povabili ljubljansko nemško telovadno društvo, so sodni uslužbenci Ludvik Ravnikar, Gregor Keršič in Martin Mohar ter lekarnar Dominik Rizzoli, trgovec Černič in gostilničar Gregorič v nekaj urah nabrali petinštirideset podpisov meščanov na vabilu Južnemu Sokolu v Ljubljani, ki naj s svojim prihodom in nastopom počasti petstoletnico mesta in udeležence navduši za narodno stvar. Vabilo je podpisal tudi župan Toussaint Fichtenau–Jelovšek. Južni Sokol je vabilo rade volje

sprejel. Pridružili so se mu še pevci ljubljanske čitalnice in skupaj so se odpeljali z vlakom do Krškega, od tam pa z vozovi preko Kostanjevice v Novo mesto. Ob mostu čez Krko jih je pričakovalo veliko meščanov in okoličanov, ki so po pozdravu Ludvika Ravnikarja s sokoli na čelu odkorakali po današnji Pugljevi ulici na Glavni trg. Godba meščanske garde pa jim je zaigrala koračnico Naprej zastava slave. Valentin Zarnik je v svojem opisu novomeških slavnosti zapisal, da je sokolom ob pohodu v Novo mesto na pot sijalo sonce kot Napoleonu ob njegovi največji zmagi pri Slavkovem, za novomeško nemškutarijo pa da je bil ta dan pravi Waterloo, kjer je isti Napoleon doživel svoj popolni poraz. Proslavljanje novomeške petstoletnice je potekalo ob večerni razsvetljavi mesta in obhodu godbe ter ob svečanih obredih v kapiteljski in frančiškanski cerkvi. Na rotovžu so delili imenovanja za častne meščane, temu pa je sledil slavnostni obed za povabljenе odličnike ter pogostitev revnih ter povabljenih in domačih gardistov, medtem ko so meščani sokole in pevce iz Ljubljane povabili na svoje domove. Popoldne je bila na Tratah, to je na mestnem travniku za Žabjo vasjo, ljudska veselica, kjer so nastopili tudi sokoli in ljubljanski pevci. Posebno pozornost so zbujale rdeče sokolske srajce, ki so mnoge spominjale na uporne italijanske garibaldince. Zvečer so ljubljanski gostje v prostorih Kazine pripravili pravo čitalniško besedo s petjem in rodoljubnimi recitacijami.

Naslednjega dne so se Ljubljančani dobili s svojimi gostitelji v gostilni na Bregu. Pridružili so se jim tudi mestni odličniki z županom Fichtenauom, glavarjem Eklom in odvetnikom dr. Rozino,⁸ prišla pa sta tudi prof. Fran Erjavec in odvetnik dr. Valentin Zarnik. Ob uživanju rakov iz Krke in ob trškogorski kapljici je bilo izgovorjenih veliko navdušujočih besed: ustanovitev čitalnice je bila sklenjena stvar. Zvečer je bil za konec jubilejnih svečanosti še ples v dvorani Kazine.

Skoraj vse, kar so v Novem mestu v zvezi s petstoletnico načrtovali, je splavalo po Krki, ostalo je le povrnjeno staro ime mesta Rudolfswert in njegov poslovenjeni naziv Rudolfovo (v veljavi vse do leta 1918). Članki in razprave, ki jih je v čast petstoletnice našega mesta v Poročilih zgodovinskega društva za Kranjsko objavila skupina zgodovinskih raziskovalcev, so ostali v Novem mestu skoraj neopaženi, pač pa se je uresničila davna želja rodoljubov: *ustanovili so Narodno čitalnico.*⁹

Da bi čitalnico čimprej priklicali v življenje, se je deset dni po končani proslavi v Brunnerjevi gostilni na Bregu zbralo dvajset rodoljubov, med njimi dr. Jožef Rozina in dr. Žiga Bučar, ki so se posvetovali o ustanovitvi čitalnice, izbrali pripravljalni odbor in mu naložili, da čimprej pripravi društvena pravila in jih predloži oblasti v odobritev. V odboru je sodeloval tudi dr. Žiga Bučar. Novomeška javnost se je sedaj razgibala in ljubljanski nemški časnik Laibacher Zeitung je 6. septembra 1865 objavil dopis iz Novega mesta, ki je sporočal, da je v Novem mestu od proslave petstoletnice dalje resnično nastalo novo obdobje in da je doslej tako mirno in družabno mestece razklano v dva tabora: enemu je bilo geslo Kazina, drugemu čitalnica. Ko se je zgražal še nad tem, da so glavni organizatorji novega društva kaki trije državni uradniki, je dopisnik menil, da bo ustanovitev čitalnice novomeškemu družabnemu življenju prinesla le škodo.

Pripravljalni odbor za ustanovitev čitalnice je sredi septembra 1865 izpopolnil od okrajnega glavarstva vrnjena pravila, jih ponovno predložil ter jih že 23. septembra dobil vrnjena in odobrena. Pripravljalni odbor se je sestal že naslednji dan in sklenil takoj začeti pridobivati člane; že prvi dan so jih nabrali šestinštirideset. Ustanovni občni zbor je bil sklican za 25. oktober 1865 pri Brunnerju na Bregu.

Za predsednika čitalnice je bil izbran dr. Jožef Rozina, tajniške posle pa so zaupali dr. Žigi Bučarju.

Novomeška čitalica, šestnajsta med čitalnicami, ki so bile do tedaj ustanovljene na slovenskih tleh, je imela svojo prvo javno prireditev 26. novembra 1865. Ker ji v Kazini niso hoteli posoditi dvorane, so se člani zbrali v gostilni na Bregu. Na sporedu so bile recitacije in pevski nastopi. Med številnim občinstvom so bili tudi štirje mlajši člani čitalnice, ki so si za to priložnost omislili in oblekli rdeče srajce, kakršne so videli pri ljubljanskih sokolih, ki so nastopili ob petstoletnici mesta. Prišlo je tudi nekaj profesorjev—frančiškanov in dijakov. Po končanem programu so se mlajši zavrteli v plesu. Vse to je razkačilo kapiteljskega kanonika Mateja Svetličiča, ki je v pridigi 3. decembra 1865 ostro grajal to prireditev, ki da so jo pripravili »škrici« (zasmehljivka za uradnike), rdeče srajce pa so ga spominjale na uporniške italijanske garibaldince in prevratna gesla francoske revolucije in prostozidarskih lož o svobodi, enakosti in bratstvu. Ni mu bila všeč tudi udeležba frančiškanov, posebej pa še dijakov, češ da so jim profesorji—frančiškani dovolili, da se udeležijo zabave v gostilni. Med čitalničarji je zavrelo. Prošt Jernej Arko je v razgovoru z dr. Jožefom Rozino sicer priznal, da je šel kanonik Svetličič predaleč in da je pripravljen doseči preklic obtožb ter tako dati čitalnici zadoščenje za žalitve, ki bi lahko pripeljale do tožbe.

Pismo se dobesedno glasi:

Visokočastiti blagorodni gospod Prošt

V nedeljo 26. Nov. t. l. je imelo tukajšnje društvo narodne čitavnice večerno veselico, in sicer v gostivnici gosp. Brunarja, ker še nima društvo pripravnega lastnega poslopja. Pri tej veselici je bilo sobranih mnogo gospodov, gospej in gospodičin, in se je tam v našem materinem jeziku pelo, deklamovalo in nazadne pesalo.

Sledečo nedeljo 3. Decemb. se je pripetilo, da se je pri jutranji službi božji gospod govornik na prižnici pri raskladanju božje besede, omenivši praznovanje svetega leta, v neki na licah mu vidljivi strasti groziti začel in presilno navdušen svojega namena, in gotovo tudi od kakšnega gerdobnega podpihovalca nalagan, je zabredel v marsikatero razžaljive besede v tem zmislu rekoč:

Da se v drugih krajih tudi gosposki ljudje vdeležujejo podane dobrote svetega leta, tukaj pa se škrici drenajo samo po oštarijah, in še matere same so tako neumne, da hčere vodijo tje v tisto čitavnico jih zvesti. Tam pa so se take reči godile, da je gospodar sam rekel, da nikolj več neče pod svojo streho kaj takega imeti.

Visokočastiti gospod Prošt v Vaši poznani prevdarnosti ne boste prezirali važnost te dogodbe, ker se iz prižnice iz ust služabnika božjega zoper dejanje enega od vlade dopripuščenega društva taka sodba začuje, katera v zakritih besedah pripušča vsakteremu po svojih mislih besede govornika obračati, ino jim podvriniti vsaktere časti in moralnemu obnašanju protivne djanja.

Pri omenjeni veselici društva narodne čitavnice se ni nič takega godilo, kar bi dalo gosp. govorniku pravico k tacemu govorjenju. Njegove besede so tedaj neresne in zmišljene — in razžalil je celo društvo čitavnice in se pregrešal proti § 302, saj pa proti § 488—409 kazne postave.

Odbor društva je tedaj enoglasno sklenil, zadostojno popravo razžaljene časti društva tirjati, in se po svojem podpisanim vodstvu pri Vas, visokočastiti gospod Prošt! oglasi, ter Vas prosi, da bi blagovoljno pripomogli, da se one, njene obreklive besede prekličejo. Da pa društvo popolnoma zadostenje dobi, je treba, da se

te besede na tistem mestu, iz tistih ust pri jutranji službi božji kakor so bile 3. Decembra rečene, sledečo nedeljo 10. Decemb. prekličejo in sicer naj se reče:

»da ni res, da bi se bilo pri večerni veselici čitavnice v gostivnici kaj nespodobnega godilo, in da ni res, da bi gospodar bil rekel, da neče kaj tacega več pod svojo streho imeti, ampak da mu je zmeraj ljubo, ako se društvo čitavnice pri njemu snide.«

Podpisano vodstvo čitavnice se nadja, da Vam bo, visoko častiti gospod! mogoče terjatev društva izpolniti in dalje pritožbe odverniti, katere bi se sicer prevzvišenemu Ordinariatu predložiti morale, in zadržati, da bi se zadostenje ne iskalo na potu občnega mnenja.

Priloženo temu listu je odpis tistega spričavnega pisma, s katerem gospod Bruner zagotavlja, da ni gor omenjene besede govoril.

V zagotovljenju izverstnega Častenja in verle vdanosti
vodstvo narodne čitavnice

Dr. Rosina m. p.

Dr. Bučar m. p.
tajnik

Rudolfovo 9. Decembra 1865

Ko je tako čitalnica tudi pismeno zahtevala preklic žalitev, in to na istem mestu, kjer so bile izrečene, je prošt Arko v nemško pisanem odgovoru 11. decembra 1865 zavrnil in povrh celo ponovil nekatere Svetličičeve trditve. To je bil vzrok, da je čitalnični odbor obširno razpravljal, tajnik dr. Žiga Bučar pa sestavil odgovor in točko za točko pojasnjeval in zavračal obtožbe. Pismo sta podpisala predsednik dr. Rozina in tajnik dr. Bučar. V odgovoru sta prošta še zbudla, češ da mu ne pišejo odborniki v nemščini zato, ker bi mislili, da slovenščine ne razume, ampak zato, ker vljudnost zahteva odgovor v tistem jeziku, v katerem je bil izrečen odgovor. V dopisu ugotavljajo, da prireditelj pri Brunnerju ni bila nikakršna otvoritvena prireditev, v gostilni pa je bila zato, ker jim v Kazini niso hoteli dati na razpolago svoje dvorane. Tudi so frančiškani takoj po končanem programu odšli, rdeče srajce nekaterih pa niso imele nikake zveze z garibaldinci in prevratniki, ampak so jih mladi gostje oblekli le v spomin na sokole; ti pa so uradno priznani in dovoljeno društvo. Odpovedali so se tudi preklicu žaljivk na mestu, kjer so bile izrečene. Končno ugotavljajo, da člane čitalnice prav tako kot duhovščino prevevajo čustva krščanske ljubezni in patriotizma. Pismo je bilo poslano 15. decembra, tri dni kasneje pa je prošt odgovoril, da z zadoščenjem sprejema na znanje izjavo odbora, s katero se čitalnica odpoveduje zahtevi po preklicu. Če pa bodo v čitalnici res prevladovali principi krščanskega življenja in patriotizma, bo tudi on sam čitalnico podpiral.

Prepira je bilo tako v Novem mestu konec, razvedelo pa se je zanj tudi v Ljubljani. Deželno predsedstvo je 17. decembra 1865 zahtevalo od predstojnika okrajnega glavarstva, da z obratno pošto podrobno poroča o razmerah v društvu narodna čitalnica, o napadu kanonika Svetličiča nanjo in o zahtevi čitalnice za preklic napada ter proštovi odklonitvi te zahteve. Predsedstvo želi posebej vedeti, kaj je z udeležbo frančiškanov pri večernih zabavah in o njihovem dovoljenju, da se le-teh udeleže tudi dijaki. Pri deželni vladi seveda še niso pozabili na spor, ki so ga imeli profesorji—frančiškani z nadrejeno šolsko oblastjo zaradi pisave slovenskih krajevskih in osebnih imen v letnem gimnazijskem izveščju. Naslednjega dne je

in sicer naj se reče:

„da ni res, da bi se blo pri večerni
vedelici čitavnice v gostovnici kraj ne,
spodobnega godilo, in da ni res, da bi
gospodar bit rehel, da nič kraj tale,
ga več pod svojo streho imete, ampak
da mi je zmeram ljubo, ako se drisi,
tvo čitavnice pri njemu snide.“

Podpisano vodstvo čitavnice se nadja, da vam bo
visoko častiti gospod: mogvie, tujtatev društva
izpolniti in dalje pritörbe odverniti, kateri bi
se sicer prevzavišenemu Ordinariatu predložiti
morale, in zadržati, da bi se zadostnje ne isto-
lo na potu obinega mnenja.

Priloreno temu listu je odpis tistega sprisar,
nega pisma, skaterem gospod Bruner rago,
tovlja, da ni gor omenjene besede govoril.

V zagotovljeni izvrstnega častenja in verle
v danosti

vodstvo narodne čitavnice

J. Rosina
Dr. Bučar
tajnik

Bresdolfovo g. Decembra 1865.

okrajno glavarstvo odgovorilo in poročalo o kanonikovem napadu na čitalnico, češ da je čitalničarje ozmerjal s »škrici«, nadalje o zahtevi čitalniškega odbora za preklic napada in proštni odklonitvi le-tega. Kar zadeva udeležbo mladine pri plesu v gostilni, pa poroča, da matere same pošiljajo svoje sinove na ples k Brunnerju itd. Poslej o kakem sporu med čitalnico in proštnjo ni bilo več glasu.

Kanonik Svetličič je pri svojem napadu na novomeško narodno čitalnico brez dvoma sledil tudi prepričanju, ki ga je, kot pravi zgodovinar dr. Bogo Grafenauer, »že v neposredni bližini prvega slovenskega političnega prebujenja« označil nabožni pisatelj Luka Jeran v svojem listu »Zgodnja Danica« leta 1850, da je »bistveni del narodnosti samo vera, med tem ko so mu vsi drugi znaki narodnosti samo življenska sredstva«. (Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje, str. 160.)

Čitalnica je za svoje potrebe najela dve sobi v gostilni (ali hotelu) Pri kroni na Glavnem trgu. Tam so že leta 1848 ustanavljali Slovensko društvo in prvič v našem mestu razvili slovensko narodno zastavo. Manjša soba je rabila za pravo čitalnico, večjo pa so uporabljali za prireditve. Gostilničar je bil Anton Hočevnar, brat Martina Hočevnarja, bogataša, ki je živel v Krškem in bil nemškutar ter na volitvah kandidat nemškutarske politične stranke. Bil je tudi lastnik hiše, v kateri je bila omenjena gostilna. V prostorih, najetih v tej gostilni, je čitalnica delovala do konca leta 1872, ko ji je Anton Hočevnar na zahtevo brata, ki je propadel na volitvah, pokazal vrata.

Dolenjska mesta Novo mesto, Krško, Kostanjevica, Metlika, Črnomelj in Višnja Gora so skupaj volila enega poslanca.¹⁰ Ob volitvah v tem času sta se za ta mandat borili dve stranki: narodnjaška in nemškutarska. Izidi glasovanja volilnih mož so bili navadno od volitev do volitev različni; enkrat je zmagala ta, potem zopet druga plat. Kot trdni narodnjaki so bili znani Metličani in Črnomaljši. Med novomeškimi narodnjaki so bile znane nekatere trgovske družine, poleg njih pa še nekateri mlajši uradniki, ki so prihajali službovat v naše mesto. Vse bolj glasna je bila tudi gimnazijo obiskujoča mladina, ki je dajala duška svoji narodni zavednosti na šolskih prireditvah v spomin Valentina Vodnika, Franceta Prešerna in Antona Janežiča. Te prireditve je s podporo svojih profesorjev prirejela tudi v čitalnični dvorani. Ob volitvah leta 1867 so dijaki celo dejansko posegali v volilno borbo. Prof. Ivan Steklasa, ki je bil takrat v osmem gimnazijskem razredu, je o takratnem volilnem boju v Dolenjskih novicah leta 1909 zapisal: »Volilna borba je bila huda. Nemškutarji so bili kakor obsedeni; kar besneli so proti duhovščini in vsemu, kar je bilo slovenskega. Po gostilnah slovenski gosti niso imeli nikjer miru, psovali in grdili so jih, kar so le mogli.« Dijaki, tudi nižješolci, pa so se po volitvah, ki so bile na novomeškem rotovžu, iz tistih volilnih mož, ki so glasovali za nemškega kandidata, norčevali in jih na poti iz mesta obmetavali s peskom in nesnago.

Narodna zavest Novomeščanov pa se je le polagoma utrjevala. Zmagi narodnjakov je namreč spet sledila zmaga nemškutarije tudi na novomeškem rotovžu. Omahljivost in neodločnost občinskih odbornikov se je pokazala n.pr. pri volitvah župana leta 1869, ko je bilo na občinskih volitvah 10. in 11. decembra, kot so poročale Novice, izvoljenih dvanajst narodnjakov, trije nemškutarji, trije pa »niso bili ne eno ne drugo«. Ko pa so volili župana, je bil izvoljen vodja novomeške nemškutarije, upokojeni stotnik avstrijske vojske Albert pl. Lehmann. Županoval je vse do leta 1871, ko je odstopil iz protesta, ker je občinski odbor izglasoval podelitev častnega meščanstva grofu Karlu Hohenwartu, politiku, ki se je zavzel za federativno ureditev habsburške monarhije. Šele potem so narodnjaki izvo-

VABILO

VODNIKOVİ SLOVESNOSTI

katero napravi

Narodna čitalnica Novomeška

dné 2. februarja 1878

v dvorani

PRVEGA NARODNEGA DOMA.

Odbor.

Začetek točno ob pol 8. uri zvečer.

Vabilo velja za rstopni list.

lili svojega moža. Bil je to lekarnar Dominik Rizzoli. Ta rodbina se je nekoč priselila iz italijanskega Milana v naše mesto in se tu poslovenila. Dominik Rizzoli je županoval do 1876.

Tudi v vrhu novomeške družbe je proti koncu šestdesetih let prišlo do sprememb: predsednik okrožnega sodišča Jožef Anzelm Scheuchenstuel je bil 15. junija 1867 premeščen v Gradec in bil tam kot dvorni svetnik 1870. upokojen. Tri leta za tem je umrl. Leta 1868, 14. septembra, je umrl prošt Jernej Arko, znan tudi po tem, da je hotel povsem gotizirati kapiteljsko cerkev: zvonik je dobil današnjo obliko, odstranjevati pa so začeli tudi notranjo baročno cerkveno opremo, predvsem oltarje.

O kakem javnem nastopanju dr. Žige Bučarja v tem času ni vidnih sledov. Posvečal se je svojemu poklicu in bil iskan in spoštovan zdravnik. Novice so 19. aprila 1871 poročale, da se pripravlja nova ureditev zdravniške službe po dolenskih okrajih tako, da bi vsak kraj imel svoj zdravstveni svet in svojega okrajnega zdravnika. Mesec dni kasneje, konec maja 1871, pa so vedele povedati, da je bil za novomeški, krški in litijski okraj nastavljen za zdravnika dr. Žiga Bučar.

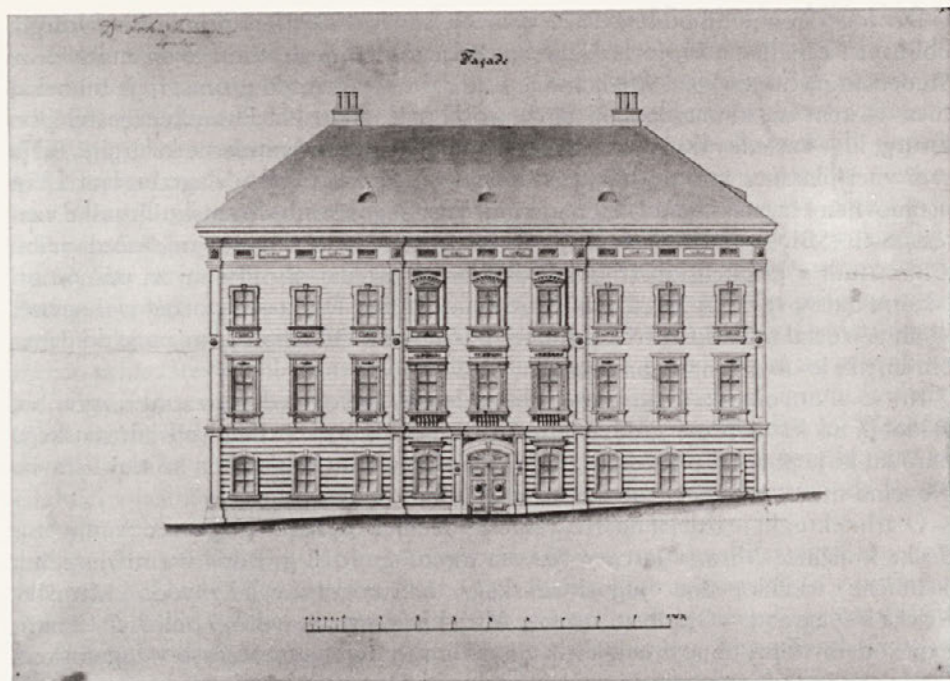
»Novo mesto je bilo tedaj pač vprav tip nemškutarskega gnezda. Vladala je birokracija in ta je bila skoraj izključno nemškega mišljenja. Le par izjem je bilo in še ti gospodje so bili plašljivi, ker se niso upali na dan s svojo barvo. Ali pa so kar prenizko stali na uradniški lestvici, da bi se mogli količkaj uveljaviti. *Edini pogumni narodnjak je bil okrajni zdravnik dr. Žiga Bučar, zelo priljubljen tudi kot veščak v medicinski stroki.*« (Podčrtal J. J.)

NARODNI DOM

Kakor se je Novo mesto obotavljalo pri obnovi Narodne čitalnice, tako je pohitelo z zidanjem Narodnega doma,¹¹ ki ne bi dal strehe le čitalnici, ampak tudi drugim narodnim društvom in ustanovam. Vse to bi bilo težko dosegljivo, da ni te zamisli neprestano podpirala neutrudna delavnost in bistrovidna načrtovalnost dr. Žige Bučarja.

Novomeška Narodna čitalnica je bila kot šestnajsta na Slovenskem ustanovljena 23. oktobra 1865 v gostilni Pri Brunarju na Bregu. Prva leta svojega delovanja je imela najete društvene prostore v hotelu Pri kroni na Glavnem trgu št. 74 (danes 13). Lastnik teh prostorov je bil Martin Hočevar, znani bogataš in nemškutar iz Krškega, hotel pa je vodil njegov brat Anton, ki je bil sicer izučen za usnarja. Ker je Martin Hočevar kot nemškutarski kandidat na deželnozborskih volitvah novembra 1871 propadel, je od brata Antona zahteval, da z novim letom 1872 vrže čitalnico na cesto. K temu sta ga po poročilu dopisnika Novic hujskala še »dva dohtarja«. Verjetno sta to bila novomeški odvetnik dr. Škedl in novomeški notar dr. Formacher.

Čitalnico je takrat sprejela pod streho gostilničarka Josipina Skaberne, roj. Morocuti, po rodu iz Trebnjega. V njeni gostilni Pri zlatem levu pred Gorenjimi ali Ljubljanskimi mestnimi vrati je gostilničarkina hči Marija čitalničarje ob njihovi prvi prireditvi navdušeno pozdravila. (Marija Skaberne, por. Rozina, je babica skladatelja Marjana Kozine in profesorice in prevajalke Marije, por. Kovač, ter prababica pisateljice Tite Kovač-Artemis.) Še tako prijazen sprejem pa ni mogel pomeniti trajnejše ugodne rešitve za uspešno delovanje čitalnice. Zato so v Novem

Inž. Alfred Kappner: Fasada Narodnega doma v Novem mestu

mestu začeli razmišljati o zidanju lastnega poslopja, ki naj bi bil skupen dom narodnoizobraževalnih društev in ustanov.

V Ljubljani so načrtovali voditelji narodnega gibanja že leta 1869, da si za potrebe narodnih društev zgrade lasten dom, imenovali pa naj bi ga kar Slovenski dom. Ta dom, zdaj imenovan Narodni dom, pa je bil dograjen in slavnostno odprt šele trideset let kasneje – leta 1896. V Novem mestu so bili z izgradnjo lastnega Narodnega doma bolj hitri. Temu pa je pripomogla predvsem izredna narodno-prebujna dejavost okrajnega zdravnika dr. Žige Bučarja. Ko je leta 1879 umrl, mu je prijatelj dr. Josip Vošnjak v spomin zapisal:

»Ob njegovem prihodu v Novo mesto se je tam in po Dolenjskem začela razcvetati narodna zavest, in če tam danes vidimo vedno bolj utrjeno narodnost, zasluga je to dr. Bučarja. Glavni svoj trud je po ustanovljenji narodne čitalnice na to obračal, da se dobé zanj primerni prostori, da se zida prvi slovenski **narodni dom**.«

Za zgraditev takega doma je bilo seveda treba pridobiti ustrezne načrte in mojstra, ki bi jih izdelal. Za oboje je očitno zopet poskrbel dr. Žiga Bučar. Kdo in od kod je bil torej arhitekt novomeškega Narodnega doma? Na to vprašanje daje odgovor dvoje pričevanj:

1) Dne 25. maja 1873 je novomeški dopisnik Slovenskega naroda poročal, da so pričeli z gradnjo Narodnega doma, načrte zanj pa da je napravil A. Kappner.

2) Na risbi pročelja Narodnega doma, ki jo je očuval tiskar in založnik Janez Krajec in jo hrani Študijska knjižnica v Novem mestu, je v levem gorenjem kotu s črnilom zapisano: **Dr. Fohn Primarius Spital**.

Dr. Josip Fon je bil od leta 1871 do svoje smrti, 1899. leta primarij in kirurg v bolnišnici usmiljenih bratov v Zagrebu. Bil je slovenskega rodu, rojen leta 1846 v Studencih na Štajerskem. Medicino je študiral v Gradcu, po promociji je bil nekaj časa asistent na kliniki, potem pa je prišel v Zagreb. Na Hrvaškem je bil prvi kirurg, ki je zasledoval in praktično uporabljal pridobitve moderne kirurgije. Bil je tudi vnet planinec in narodnjak. Na njegovo pobudo je bil v Zagrebu leta 1874 ustanovljen Hrvatski Sokol, bil pa je tudi vnet zagovornik slovensko-hrvaške vzajemnosti. (SBL I. str. 184) Dr. Žiga Bučar je brez dvoma vedel zanj, morda je bil z njim tudi v prijateljskih stikih. Vsekakor se je tedaj obrnil nanj za pomoč pri iskanju načrtovalca in načrtov za Narodni dom. Dr. Fon mu je posredoval načrte, ki jih je izdelal **arhitekt Alfred Kappner** iz Zagreba. Od teh načrtov pa je do danes ohranjena le omenjena risba pročelja.

Ko so si novomeški čitalničarji risbo ogledali, so se navdušili za tako zgradbo, pridobili so še ustrezne gradbene načrte in se lotili dela. Dopisnik Slovenskega naroda, ki je poročal o začetku gradnje, je upravičeno zapisal, da bo nova stavba Novemu mestu v okras.

O arhitektu, ki je izdelal načrte, vemo do sedaj le to, kar je po posredovanju Študijske knjižnice Mirana Jarca v Novem mestu sporočil g. Boris Premrl, urednik Tehnične enciklopedije Jugoslovanskega leksikografskega zavoda Miroslav Krleža v Zagrebu: »Gradbeni inženir Alfred Kappner je v drugi polovici 19. stoletja sodeloval pri obnovi nekaterih zgodovinsko pomembnih stavb v zagrebškem Gorenjem in Dolenjem mestu, npr. sabornice.« Omenjen je tudi v Poročilu društva inženirjev in arhitektov za leto 1879, str. 15. Alfreda Kappnerja večkrat omenja v svojih spisih tudi hrvaški kulturni in umetnostni zgodovinar dr. Izidor Kršnjavi. Podrobnejši podatki o njegovem življenju, študijah in delu niso znani. O njegovem delu priča pri nas le novomeški Narodni dom in ohranjena risba njegovega pročelja. Pri dovršitvi zgradbe so opustili le nekatere okrasne pridanke, med prvim in drugim nadstropjem pročelja pa so ponosno vstavili napis **NARODNI DOM**. Bil je prvi tega imena, ki je zrastel na slovenskih tleh.

Ker je dr. Bučar že vse leto 1872 zagovarjal misel, da bi si čitalnica postavila lasten dom, je bil na občnem zboru 8. decembra 1872 izvoljen za predsednika v poslovnem letu 1873. In že ob koncu leta 1872 je čitalnica kupila sredi mesta ležečo gradbeno parcelo. Dopisnik Slovenskega naroda je 3. januarja 1873 poročal, da je bilo delovanje čitalnice, ko je bila v preteklem letu pregnana iz dotodanjih prostorov, precej ovirano, potem pa pravi: »Toda že se obrača na bolje. Ravno kar izvoljeni čitalniški predsednik g. dr. Bučar zares neumorno dela vse napore, da bi naš narodni zavod čimprej se prebudil iz medljenja. In morem za gotovo poročati, da je čitalničin odbor storil sklep, katerega uresničenje že v nekaterih mesecih bode učinilo, da bode novomeška, za vso dolensko stran prevažna čitalnica na novo oživljena in na svojem lastnem domovanju živahneje delovala, cvela in napredovala kakor kdaj poprej. Tako poboljšanim narodnem zavodu ne bode težko, da k sebi potegne skoro vse meščane, ker do malega vsi so narodnjaki, tudi, kar posebno poudarjam, trgovci, ki so pri volitvah dejansko kazali, da jim je mari blagor naroda, med katerim žive in kupčujejo. Kaki trije tukajšnji trgovci se skazujejo slovenskemu narodu sovražne. Takim narod najboljše pride v živo, da pri njih ne kupuje nič. Naj si pomorejo z denarjem nemčurjev, bodo videli, kako bodo vozili.«

Dne 4. januarja 1873, je Slovenski narod objavil dopis o silvestrovanju v novomeški čitalnici. V njem poroča, da se je gostov kar trlo in da je predsednik čitalnice

naznanil, da je odbor čitalnice kupil za tisoč tristo goldinarjev stavbišče, ki leži sredi mesta, kjer bodo sezidali novo domovanje čitalnici, vsa stavba da bo stala šest do sedem tisoč goldinarjev, in nadaljuje: »In da se pokrijejo stroški, ima se, po odborovem sklepu, izdati tristo dolžnih pisem po 24 goldinarjev, katerih prejemniki naj bodo mesečno plačevali vsaj po en goldinar. Tako bode vsakemu narodnjaku mogoče udeleževati se tega prevažnega narodnega čina in prej ko v enem letu bomo Novomeščani med vsemi Slovenci prvi imeli svoj Narodni dom.«

Predsednikovo poročilo, pravi dalje pisec, je med udeleženci silvestrovanja zbudilo veliko navdušenje, potem pa so se s pesmijo in plesom zavrteli v novo leto. Potem se z dobrikanjem prikloni Novomeščankam in zapiše: »Pri priložnosti pa sem prvokrat imel prijazno priliko gledati, koliko, našemu malemu mestu neprijemno veliko število mladomičnih, zalih in ljubeznivih gospodičen nam cveti, ki so vse zmožne in z mladostnim srcem kar hrepene, da bi s petjem ali igranjem gledaliških iger sladile narodnega društva zabave. O, ko bi pač že zidan bil Narodni dom! slišalo se je iz marsikaterih nežnih ust, in sleherni pa je novomeški narodni čitalnici v lastnem domovanju prerokoval sijajno življenje.« S trditvijo, da Kazini vedno bolj zmanjkuje članov, dopisnik konča svoje pisanje.

Na občinskih volitvah 21. in 24. januarja 1873 so narodnjaki zmagali in v novi občinski odbor je bil izvoljen tudi dr. Žiga Bučar, ki je zdaj stopil še v politično arena. O izidu volitev sta poročala Novice in Slovenski narod ter navdušeno pozdravljala zmago narodnjakov ter izvolitev Dominika Rizzolija za župana. Temu veselju so se pridružili tudi v Ljubljani: ko so v nedeljo 26. januarja 1873 uprizorili slovensko predstavo Nestroyeve igre Danes bomo tiči, so kot vložek zapeli tudi kuplet in v njegovih zadnjih kiticah, v sicer okornih verzih, opevali novomeške volitve:

Iz Novega mesta došel nam je glas,
ki z'lo razveselil je tukaj vse nas,
da zmagali spet narodnjaki tam so,
Nemčija pa da rakom žvižgat šla bo.

Zgodilo se to na Dolenjskem je zdaj,
posnemaj Ljubljana Dolenjce skor zdaj,
in lahko verjameš mi to,
da spodobno bi za te to bilo.

V soboto, 1. februarja 1873, je Slovenski narod objavil dopis o načinu, »po katerem ima zidati se novo poslopje za čitalnico v Novem mestu« in pristavil: »Čitalnica v Novem mestu, kot glavnem mestu cele dolenjske strani Kranjske dežele je velike važnosti. Ona bode pravi naš dolenjski narodni dom, zbirališče narodnjakov in domoljubom. Naj tedaj rodoljubi vsega Dolenjskega podpirajo nas, da bomo srečno postavili to narodno središče. Vse slovenske časopise in glasila, kakor tudi društva, prosimo, naj nam z besedo in dejanjem v pomoč bodo.«

Dne 9. marca 1873 dopisnik ponovno poroča o izvolitvi narodnjaka lekarnarja Dominika Rizzolija za župana in o surovem obnašanju nekaterih nemčurjev in častnikov takratne novomeške garnizije, ki da groze narodnjakom celo z osebnim obračunavanjem. Potem poroča, s kakšnim veseljem in navdušenostjo se oglašajo mnogi narodnjaki z vseh strani z denarnimi prispevki in posojili za gradnjo Narodnega doma. Poslanec grof Jožef Emanuel Barbo z Rakovnika v Mirenski

dolini je dal petsto goldinarjev posojila, obljubil pa še več, če bo treba. Meščan Germ je ponudil na razpolago sto tisoč kosov opeke, meščani pa dajejo vprego za vozove brezplačno. Že kupljenemu stavbišču so dokupili še zraven ležeči vrt. Iz načrta za dom pa je bilo razvidno, da bo to lepo dvonadstropno poslopje, v katerem bodo dvorana za prireditve, bralne sobe, v pritličju prostor za gostilno in hišnikovo stanovanje, zraven pa tudi sobe, namenjene za prenočevanje tujih gostov.

Dne 25. maja 1873 Narodov dopisnik poroča, da pričenjajo z gradnjo Narodnega doma. Načrte zanj je napravil stavbenik A. Kappner. Narodni dom bo v okras Novemu mestu, še več vredno pa je, »da Narodni dom bode šola lepih npravov, učilišče koristnih vednostij in narodne besede, kakor tudi hram za narodno izpodbujevanje in razveseljevanje«. Potem opisuje, kako navdušeno meščani podpirajo gradnjo Narodnega doma, pri tem pa pohvalno omenja zlasti gostilničarja Karla Rozmana, trgovca Adolfa Guština in Valentina Oblaka ter peka Jakoba Mechoro. Na koncu dopisnik poziva domoljube, naj denarno podprejo zidanje doma, ker bodo stroški gradnje predvideno znesli do 35.000 goldinarjev.

Kljub nekaterim oviram, ki jih je poskušala nemškutarija postavljati gradnji doma na pot in kljub pojavljajoči se avstrijski finančni krizi, so priprave za zidanje doma tekle dalje in bile končno tako daleč, da so 8. junija 1873 položili temeljni kamen. Nobenega dvoma ni, da je bil osrednje gibalno, načrtovalec in spodbujevalec vsega, kar je bilo potrebno storiti in priskrbeti za gradnjo doma, predsednik Narodne čitalnice in občinski odbornik, okrajni zdravnik dr. Žiga Bučar. Nedelja 8. junija 1873 je bila zanj dan velike radosti in zadoščenja za opravljeno delo.

»Vesel in sijajen je bil znameniti dan, katerega je pretečeno nedeljo, 8. junija obhajalo Novo mesto...« Tako je začel dopisnik Slovenskega naroda svoj obširni popis slavnosti pri polaganju temeljnega kamna za Narodni dom in nato nadaljeval: »Pokazalo se je, da narodna zavest, s katero je tukaj šele leta 1865 prebudil zlasti Južni Sokol ljubljanski, da čedalje bolj in bolj prešinja vse kroge meščanske, da rodi tudi že plemeniti sad na narodnem polji.« Dopis o poteku novomeške slavnosti je Slovenski narod objavil 12. in 14. junija 1873. Iz njega posnemam:

V nedeljo, ob sedmi uri zjutraj, je v gorenjsko narodno nošo oblečen »kranjski fant« na vozu, okrašenem s slovenskimi trobojnicami, pisanimi trakovi in lipovim zelenjem, vozil temeljni kamen od kamnoseka v Bršlino po cesti preko Marofa v mesto. Možnarji so pokali, pred vozom pa je korakala godba meščanske garde in igrala slovenske napeve. Pred vhodom v mesto ob Škabernetovi hiši so voz pričakali številni meščani in ga pozdravili z živio! klici, voz pa je nadaljeval pot skozi mesto na gradbišče. Čitalničarji in številni gostje so po opravljenem cerkvenem opravilu v kapiteljski cerkvi odšli na gradbišče, okrašeno z venci in zastavami. Tam se je zbrala velika množica meščanov in okoličanov, gostje pa so prišli iz Bele krajine, Ljubljane, Gorenjske in Štajerske.

Zborovanje se je začelo ob desetih dopoldne. Med grmenjem možnarjev je godba zaigrala himno Hej Slovani, potem so dijaki odpeli posebno kantato, nakar je stopil na oder metliški narodnjak Anton Navratil, pozdravil zborovalce in poudaril pomembnost gradnje Narodnega doma ter mu zaželel veliko uspeha. Za njim je zborovalce in goste pozdravil župan Dominik Rizzoli in dejal, da bo nova stavba mestu v okras, obenem pa tudi »učilišče za omiko, za znanost in izobraževanje sploh«. V nadaljevanju je zapisano: »Za njim predsednik čitalnice, gospod dr. Bučar, prebere zgodovino tega društva, med drugim, da čitalnica v Novem

mestu nikjer ni mogla niti ne more dobiti dostojnega, privatnega prostorišča, kjer bi mogla za svoje potrebe dovoljno razprostrirati se in ne preganjana od protivnikov, kar ji je vedno godilo se, izpolnovati svojo važno nalogo, da je torej v zavesti si, da bi pod sovražnim pritiskom narodna stvar čezdalje huje trpela in celo propala, ako bi ne oskrbela si svojega lastnega domovanja, po znanem načinu jela graditi si svoj narodni dom.«

Za njim je govoril dr. Josip Vošnjak in poudarjal, da slovenskemu narodu sedaj grozi nevarnost od Nemcev (po porazu Francije 1870 je bilo obnovljeno nemško cesarstvo) in da je treba »za blagor domovine žrtvovati imenje in življenje«. Za tem so zborovalci viharno pozdravili dr. Valentina Zarnika. Ta, na narodnih zborovanjih in taborih priljubljeni govornik, je najprej omenjal zidanje jeruzalemskega templja in odgon Izraelcev v babilonsko sužnost, nato pa dejal, da našim prednikom ni bilo treba ob bregovih Krke, Save in Drave pretakati solz kot Izraelcem ob bregovih Evfrata, saj so »s svojimi solzami pred stoletji apno mešali, s katerim so morali svojim tlačiteljem na visokih in šiljastih klisurah gradove zidati«. Takšno žalostno stanje da je bilo vse do najnovjših časov. Ko je na primer slovenski rojak in hrvaški pesnik Stanko Vraz »pred več kot tridesetimi leti čez Novomesto potoval, je svoje uspomene na Vaše mesto v svojem dnevniku z besedami 'mrko, mrko, sve mrko' zabilježil. Če pa bi na ta dan prišel, bi moral zapisati: 'jasno, jasno, vse jasno'.« Potem je podčrtal tri svoje želje: prvič, da bi bil Narodni dom pravi tempelj slovenstva; drugič, da bi bil središče za omiko in izobraženost našega tako zapuščenega naroda; tretjič »da bi se v narodnem domu gojile ideje 19. stoletja, katere so voditeljice najbolj izobraženim narodom tega sveta, kakor severnim Nemcem, Angležem, Italijanom, Francozom in sedaj tudi Španjolcem, to so ideje vsestranskega napredka in svobode«.

Za Zarnikom sta zborovalce pozdravila še poslanec Viljem Pfajfer iz Krškega in grof Vranicani iz Zagreba.

Po pozdravnih govorih je predsednik čitalnice dr. Žiga Bučar prebral na pergamentu pisano listino z opisom namena in pomena Narodnega doma, ki so jo potem podpisali vsi odborniki čitalnice, župan in mnogi gosti. Dr. Bučar je potem listino skupaj z izvodi na Slovenskem izhajajočih slovenskih časnikov vložil v posebno kositrno skrinjico in jo položil v temelj nove stavbe. Nato so pristopile belo oblečene deklice, ki so prinesle na blazinico položeno kladivo in zidarsko lopatko, nakar je župan Dominik Rizzoli s kladivom potrkal po temeljnem kamnu in rekel: »Vzdigni se Slovincem na diko in slavo.« Potem so se zvrstili še gostje, odborniki čitalnice, nato pa še vrsta novomeških gospa in gospodičen. Dopoldansko slavnost je zaključila budnica Naprej zastava slave. Sledila je pogostitev z vrsto nagovorov in branjem pozdravnih brzojavk ter popoldanska in večerna veselica na posestvu trgovca Valentina Oblaka v Šmihelu.

Nekateri novomeški rodoljubi so že leta 1869 predlagali, naj bi bil sklican tudi tabor za Dolenjsko in to v Novem mestu, češ da je novomeški Glavni trg dovolj velik in da lahko sprejme veliko množico zborovalcev, kar je novomeško nemškutarijo tako razkačilo, da so javno sežigali izvode Slovenskega naroda, ki je ta predlog objavil. Predlog je zadel na gluha ušesa, pač pa je novomeški letopisec dr. Leopold Picigas¹² v svojih spominskih zapiskih povedal, da je bilo zborovanje ob polaganju temeljnega kamna za Narodni dom v Novem mestu tako za mesto kot za Dolenjsko, skoraj enakega pomena kot tabori, ki so jih tisti čas prirejali po slovenskih pokrajinah.

Kot je bil dan polaganja temeljnega kamna za Narodni dom za dr. Žigo Bučarja dan radosti in zadoščenja, pa mu je prav ta dan bilo rojeno tudi gorje. Stavba Narodnega doma je sicer hitro rasla in še pred zimo je bila v glavnem pod streho. Potem pa se je začelo zatikati. V mestu ni bilo več dr. Žige Bučarja, ki ga je deželna vlada pregnala v Kočevje.

PREGNANSTVO IN SMRT

Za 23. oktober 1873 so bile razpisane volitve za državni zbor. Dr. Josip Vošnjak je v svojih Spominih na 457. strani zapisal, da sta z dr. Valentinom Zarnikom ob svojem obisku v Novem mestu nagovorila dr. Žigo Bučarja, da je v kuriji dolenskih mest prevzel kandidaturo na listi narodno-liberalne stranke. Centralni volilni odbor v Ljubljani je 12. oktobra 1873 objavil imena kandidatov za volitve v državni zbor in za dolenska mesta predlagal dr. Žigo Bučarja. To je bilo seveda znano že prej in Slovenski narod je z dopisom iz Ljubljane z dne 11. oktobra javljal, da je dr. Etbin Costa (rojen 1832. v Novem mestu, umrl 1875. v Ljubljani, z dr. J. Bleiweisom in L. Tomanom vodilni mož konservativne stranke) na nekem shodu v Ljubljani »najprej grmel na liberalne Slovence, potem pa posebno še na tri narodne kandidate, namreč na dr. Razlaga, prof. Pajka, kandidata za mariborsko okolico, in dr. Bučarja, kandidata za dolenska mesta«. Po opisu napada na dr. Razlaga nadaljuje: »Brez primera nesramnejši, predrznejši je pa, da gre Costa ravno v tem času, ko se volilna borba bije, slovenska kandidata Pajka in dr. Bučarja ter njihov program ometati. Oba ta dva moža sta znana rodoljuba slovenska, za oba so pripravljene Slovenci obeh barv glasovati in ker sta kandidata v najnevarnejših krajih, kjer je velik strah, da ne zmaga nemškutarstva – torej protislovenska stranka – pač se ne moremo prečuditi nestidnosti in predrznosti tega nemškega priskoka Coste, da prihaja tu dlako cepit in s tem agitirat naravnost za Seidla in Hotschevarja.« Med nemškutarji dolenskih mest je Bučarjeva kandidatura brez dvoma zbudila preplah. Njegova delavnost, trdno rodoljubje in splošna priljubljenost, vse to mu je obetalo zmago na volitvah. Nemškutarija je napela vse sile, da kakorkoli prepreči njegov nastop na volitvah. Ker je tudi deželna vlada pisano gledala na to kandidaturo, je začela ukrepati: dne 15. oktobra, torej teden dni pred volitvami, je Slovenski narod javil, da je dr. Bučar, kandidat narodno-liberalne stranke proti »neizobraženemu bogatinu, krškemu Hočevarju, od kranjske deželne vlade prestavljen iz Novega mesta v Kočevje« in pozival volilce dolenskih mest, naj ga prav zato volijo, ker se Bučar s tem, da kandidira, žrtvuje in da se na njegovo rodoljubje smejo zanesti.

Dr. Žiga Bučar je mislil in upal drugače. Nenadna in prisilna premestitev v Kočevje mu nikakor ni bila po volji. Ne le zato, ker je težko zapuščal Novo mesto in svoje narodno, pa tudi zdravniško delo v njem, temveč tudi zato, ker se mu je upirala selitev v njemu nasprotno, če že ne kar sovražno kočevarsko okolje, saj je takrat kočevskemu okraju načeloval nemško zagrizeni okrajni glavar Gustav Fladung. Ker je bil dr. Bučar vedno rahlega zdravja, so ga gotovo plašile tudi ostrejše klimatske razmere Kočevja in okolice. Upal je, da se reši s tem, da se odpove kandidaturi za poslansko mesto v državnem zboru. Dne 19. oktobra, torej štiri dni pred volitvami, je Slovenski narod med domačimi novicami na prvem mestu objavil presenetljivo vest, da se je dr. Bučar odpovedal kandidaturi v dolenskih mestih. Zato je nastal preplah tudi v slovenskem narodnem taboru. Volitve v državni zbor

so bile že pred vrati in na mesto Bučarja je bilo treba hitro izbrati drugega kandidata. Centralni volilni odbor v Ljubljani se je na hitro roko odločil za ljubljanskega trgovca, rokavičarja Janeza Nep. Horaka, ki je bil češkega rodu in na Dolenjskem malo ali nič poznan. Spričo tega je na volitvah narodna stranka doživela katastrofalen poraz.

Državnozborske volitve dne 23. oktobra 1873 je Fran Šuklje, mladi profesor novomeške gimnazije, takoj naslednjega dne v Slovenskem narodu kritično ocenil in zapisal:

»Ker se Vam bode od druge strani poročevalo o volilnem boju novomeške okolice, Vam hočem le kratko opisati vršenje volitev v dolenjske mestne skupine. Brez vsake dvombe so bila dolenjska mesta deloma nemška, deloma zasedena od ubozega, nevednega meščanstva, deloma napolnena od kruhoborne birokracije, iz prvega začetka zelo nevarna tla za vsacega narodnega kandidata. Vendar bi bili imeli nado v volilnem boju zmagati, ako bi bil obče spoštovani dr. Bučar, priljubljen kakor zdravnik, cenjen kakor značajni in svobodomiselni narodnjak, pri svojej kandidaturi ostal. Toda on je odstopil v zadnjem trenutku in narodna stranka v velikej zadregi za kandidata postavila je nam ljubljanskega g. Horaka. Bila je to jako nesrečna misel: Horak je tukaj nepoznan, brez politične veljave, brez potrebnega talenta, potem še sumljiv kakor mož, ki je doslej preveč se udal klerikalnemu uplivu. Tako se je bila pooblastila obupnost in letargija narodnih krogov, medtem ko je ustavoverna stranka po uradnikih in dacarjih na vse kriplje agitovala; tako je prišel dan volitve in začel se je volilni boj, za nas brez zmagovalne nade.«

Dr. Bučarju se iz Novega mesta v Kočevje nakako ni mudilo. To je novomeškim Nemcem in nemškutarjem začelo že presedati. Čimprej bi si bili radi ta trn izdrl iz pete, pa je bivši župan in vodja novomeške nemškutarije Albert pl. Lehmann dr. Bučarja skoraj dobesedno napodil iz mesta. To se je zgodilo v začetku novembra na seji občinskega odbora, ki se je udeležil tudi takrat še v mestu bivajoči dr. Bučar. O tej seji je novomeški dopisnik Slovenskega naroda 6. novembra 1873 poročal:

»Predno je mestni župan po otvorenji seje na prvo točko preiti mogel, se vzdigne bivši župan pl. Lehmann in predlaga, da izreče mestni odbor g. dr. Bučarji, katerega je nemčurstvo v kranjsko Sibirijo, t.j. v Kočevje prestavilo, zaradi njegovih velicij zaslug za mesto in celo okolico zahvalo. Da je po večini narodni mestni odbor to rad storil, glede res velicij zaslug v vsacem oziru, bodi si kar se tiče mesta v sanitetnih in materijalnih zadevah, ali pa kar se tiče dolenjske železnice, nij mi treba praviti, ker celo zagrizeni nemškutarji, ki imajo malo boljših človeških čutov še v sebi, spoznajo sedaj, da je dr. Bučar veliko dobrega kot zdravnik in kot mestni odbornik storil.« Potem pravi dopisnik, da je takoj po izrečenih zahvali dr. Bučarju stotnik v p. A. pl. Lehman zahteval, da mora dr. Bučar takoj zapustiti sejo, ker nima na njej nič več kaj iskati in zagrozil, da bo sam zapustil sejo, če dr. Bučar tega ne stori, med odborniki pa je nastalo več kot eno unournno prerekanje.

Nekaj dni kasneje se je dr. Žiga Bučar z družino preselil v Kočevje, na njegovo mesto pa je iz Kočevja prišel zdravnik dr. Böhm.

Novomeški nemškutarji so uživali ob pregonu dr. Bučarja in bili prepričani, da so s tem tudi Narodnemu domu zadali težak, če ne smrtni udarec. Da so se v tem le motili, jim je povedal Narodov dopisnik, ki je štiri mesece po odhodu dr. Bučarja, dne 7. marca 1874, zapisal: »Akopram je vse rodoljube novomeške, posebno pa čitalnico, britko zadela zguba vrlega dr. Bučarja, ki je bil narodnemu življenju duša in utemeljitelj Narodnega doma, nismo se dali plašiti, da bi bili odjenjali od

prizadetij naših nego še tesneje krog ognjišča domačega stopivši upiramo se krepko navalu sovraga.« Potem izraža upanje, da bo Narodni dom po zaslugi in delavnosti Rozmana, Mechore in Guština kmalu vsaj toliko usposobljen, da se bo vsaj čitalnica lahko vselila vanj. Potem še zapiše, da se v Kazini že pozna prihod dr. Böhma, ki je prišel iz Kočevja in zamenjal dr. Bučarja: po vzgledu Kočevja, so tudi v novomeški Kazini organizirali pevski bor (Liedertafel). V gimnaziji, poroča dalje, pa da je hudo, ker novi profesorji, ki so bili po podržavljenju gimnazije tu nastanjeni, slovenščine sploh ne razumejo.

Da bi zagotovili uspešno nadaljevanje gradbenih del v Narodnem domu, je bil za poslovno leto 1875 izvoljen za predsednika čitalnice državnozbornski poslanec grof Jožef Barbo z Rakovnika v Mirenski dolini. Grof Barbo in tolstovrški graščak Karel Rudež sta res dala izdatno pomoč. Pomagala sta še dekan Edvard Polak iz Leskovca pri Krškem in mirnopoški župnik Anton Mlakar. Grof Jožef Barbo je potem predsedoval čitalnici vse do leta 1879, nakar mu je za leto dni sledil tolstovrški Karel Rudež. Za gradnjo Narodnega doma je skrbel posebni stavbeni odbor, ki so ga sestavljali trgovci Anton Kalčič, Ferdinand Seidl, Valentin Oblak in Franc Kastelic. Izgradnjo doma so uspešno nadaljevali in v pozni jeseni 1875. so bili tako daleč, da je bilo poslopje delno usposobljeno za vselitev. Slovenski narod je 18. novembra 1875 objavil prispevek Od dolenje Krke, ki je bil napisan 15. novembra. V njem je dopisnik poročal:

»V osrednjem mestu naše Dolenjske obhajala se je, kakor znano, sinoči imenitna slovesnost otvorjenja Narodnega doma. Krasna ta zgradba bila je od zunaj vsa z zelenjem, mlaji, raznobojnimi svetilnicami okinčana in nad vhodom vabil je napis Srčno pozdravljeni najodličnejši narodnjaki v preko vsake nade krasno okinčane notranje prostore. Blagorodni g. grof Barbo, predsednik Narodnega doma, ki je vprav radi tega iz Dunaja od državnega zbora prišel, da pozdravi s krepko besedo navzočne goste, popisovaje s kakovimi žrtvami in vstrajnostjo se je dodelal Narodni dom, kako pa da se to pozabiti mora, ker ga kot prvo delo na Slovenskem domoljubljii posvečeno, vidimo stati pred nami, spodbujaje dalje, kako se imamo zbirati domorodci okolo tega doma in z združeno močjo braniti ga pred navalom nemškutarstva.«

Nato je govoril kapiteljski vikar Tomažič in pozval k slogi »mlade« in »stare« Slovence in se zahvaljeval prvima podpornikoma gradnje grofu Barbu in graščaku Rudežu in zlasti »prvemu buditelju Dolenjske, odličnemu narodnjaku dr. Bučarju ter jim zaklical 'Živio!', ki ga je navdušena skupščina viharno ponovila. Potem so pevci zapeli Naprej zastava slave, Strunam in Domovina mili kraj, med posameznimi točkami programa pa je igrala godba domače meščanske garde. Potem so prebrali pozdravne brzojavke, ki so jih poslali voščilci z Dunaja in drugih krajev, med njimi tudi Bučar iz Kočevja. Glasi se: »Živelo društvo, živili narodni dom, živio blagi njegov predsednik. Zbrane prijatelje pozdravlja Bučar.«

Vsemu temu je sledila pogostitev v prostorih čitalnice, nakar se je mlajši svet zavrtil v ples, saj je bil tam »tudi lepi venec krasnih gospej in gospodičen novomeških«.

Dr. Žiga Bučar se je težko ločil od Novega mesta, od čitalnice in svojega Narodnega doma. Predno je odšel, je 1. novembra 1873 še podpisal dolžno pismo, s katerim si je nekaj čitalničarjev najelo posojilo v iznosu tisoč goldinarjev za nadaljevanje gradnje Narodnega doma. Stavbeni odbor je 1. oktobra 1877 podpisal Dolžno pismo, s katerim potrjuje, da je »od gospoda dr. Žige Bučarja, c.kr. okrajnega zdravnika v Kočevju prejel 400 – štiristo – forintov (goldinarjev) in to za

plačilo dolga še ostalega od kupljene hiše za Narodni dom od Franciske Vepustkove tukaj«. Stavbni odbor se je zavezal, da bo to posojilo dr. Bučarju vrnil v štirih letnih obrokih po sto goldinarjev s 6 odstotnimi obrestmi vred; in to med leti 1878–1881.

Da je dr. Bučar ves čas svojega kočevskega pregnanstva s skrbjo in osebno prizadetostjo spremljal nadaljevanje gradnje Narodnega doma v Novem mestu, priča tudi pismo, ki ga je 17. septembra 1877 pisal članu stavbnega odbora V. Oblaku in je ohranjeno v arhivu čitalnice. Pismo razodeva vso Bučarjevo zaskrbljenost, da se dogotovijo gradbena dela na domu, obenem pa razkriva tudi njegovo gmotno stanje ter – slutnjo bližnje smrti. Ker je pismo zadnji doslej znani dokument o Bučarjevi navezanosti na Novo mesto, ga v celoti objavljamo. Glasi se:

Čestiti prijatel!

Iz vašega pisanja sem neradostno razvidil, da se obroki banke Slavije niso v celoti odrajtali. Sicer pa ne vem zakaj vas tako ojstro terjajo, ker šelej koncem t. m. pride čas za 4. obrok.

Neradostno sem tudi bral, da nemate zapise natanjko peljane, ker sami niste vedeli, koliko ima banka še za terjati. Kar se tiče pokritja zadnih ostalih 658 f. 421/2 kr., mislim, da bi se na Barbota, Rudeža, Pfeiferja, Navratilja i druge apeliralo, da naj vsak nekaj dajo zravam pa tudi mi vsak nekaj, da bi se vsaj kakih 500 f. dobilo. Čas je, da se enkrat poskusi do skrajnega iti, naj pokažejo rodoljubi, ali jim je kaj mar za ohranjenje narodnega doma, deloma tudi lastnih novcev, katere ne bodo zgubiti hotli. Mi smo že storili toliko, da rodoljubje ne more od nas več terjati. Pišite jim tedaj, da ste Turki v Plevni in če vam ne dajo novega živeža, bo Plevna padla. [Bučar govori tu v prispodobi: v rusko-turški vojni 1877. na Balkanu so se Turki močno utrdili v mestu Plevna med Donavo in pogorjem Balkan in šele po več mesecih so Rusi z romunsko pomočjo zavzeli Plevno. Boji za to mesto so močno odmevali zlasti v slovanskem svetu.] Kar se mene tiče, bom moj obrok poslal kakor zadnič to je 70 f. akoravno sem sam sedaj nekako v stiskah. Pred par dnevi sem šelej dobil nalog plačati Percentualne davke, kar bo znašalo čez 2000 f. in bo moralo odrajtano biti do srede Janerja. Tudi sem oblegovan od vseh strani, od sorodnikov, prijateljev in znancev za posojila, kakor da bi bil milijonar. Vrag ve, kako da me sedaj vsak najde. Jaz bom moral jako varčno postopati, da ne bom raztresel pičlo premoženje, od katerega bodo morali moji otroci in žena živeti po mojem odhodu, kateri ni jako daleč, ako bo moja naduha tako napredovala, kakor en čas sem. Težko da mi bo mogoče drugi obrok za Vepustkovo posoditi, in dobro bi bilo, ako bi Vi že sedaj za Ta ultimo skrbeli!

Na noben način ne smete roke križin držati. Treba bi bilo zopet neke živahne agitacije za nabiranje pripomočkov. Pokličite v ta namen kako sejo vkup odličnih narodnjakov, kakor ste že enkrat, zna biti se ogrejejo, da se prihodni leto kaj naprej zida in lahko vam bo, se na vspeh sklicati, da založeni denar tudi že obresti nese. Jaz tudi ne dvomim, da bi se stanovanja v drugem nadstropju dobro splačevale, ker je sila kvartirje v Novem mestu.

Srečke sem dobil (100), bom skušal jih spečati.

Želim, da mi kmalo kaj bolj prijetnega naznanite. Ostanem vaš verni prijatelj ter pozdravim vse prijatelje.

17. 12. 1878

Dr. Ž. Bučar

Temne slutnje dr. Bučarja so se uresničile. Njegova bolezen se je tako poslabšala, da je moral pustiti službo in se je z družino preselil iz neprijaznega Kočevja v Ljubljano. Pa tudi ozračje njegovega rojstnega mesta mu ni bilo naklonjeno. Zato je 1879. odšel iskat olajšavo svoji naduhi v manj zamegljeni zrak v Stražišče pri Kranju. Tam mu je sprva res odleglo, potem pa se mu je zdravje naglo poslabšalo in 30. julija 1879 je umrl.

Njegovo smrt sta slovenski javnosti v petek, 1. avgusta 1879 naznanila osmrtnica in spominski članek, ki ga je napisal dr. Josip Vošnjak. V osmrtnici je rečeno, da je dr. Žiga Bučar umrl 30. julija ob 8. uri zjutraj v starosti 49 let po dolgi in mučni bolezni. Pogreb je bil najavljen za petek, 1. avgusta ob treh popoldne iz hiše št. 15 v Slonovih ulicah v Ljubljani na pokopališče pri Sv. Krištofu. Podpisani: Matilda Bučar, roj. Grimpner, soproga, sin Boleslav in hči Matilda ter brat Franjo.

V uvodnem članku, objavljenem v Slovenskem narodu na dan pogreba, je dr. Josip Vošnjak obudil spomine na umrlega prijatelja in iskrenega rodoljuba ter zapisal: »Z njegovim prihodom v Novo mesto se je tam in po Dolenjskem začela razcvetati narodna zavest, in če danes vidimo tam vedno bolj utrjeno narodnost, zasluga je to Žige Bučarja. Glavni svoj trud pa je po ustanovljenji narodne čitalnice na to obračal, da se dobe zanjo primerni prostori, da se sezida prvi slovenski narodni dom.

Do česar se mi Slovenci v Ljubljani še do dandanes nismo mogli vspeti, to je dosegel v prijaznem slovenskem mesteci s svojo eneržijo in s pomočjo iskrenih narodnjakov dr. Žiga Bučar. In čeprav nij videl dokončanega dela, lahko je bil vesel svojih uspehov, kajti videl je, da česar še manjka, se bode s časom dodelalo, dolenjska stran pa ima za vselej svoj narodni dom.

Da možu tako odločno narodnega delovanja niso bile prihranjene vse one britkosti, katere je moral vsak narodnjak v le teh časih prenašati, lahko se da misliti.

Tudi njega so poskušali podreti in uničevati, ko so spoznali, da se ne da upogniti. In kmalu po volitvah 1873, na katerih je Žiga, kakor vselej, energično se gibal za narodne kandidate, dobil je ukaz, da mora zapustiti toliko mu priljubljeno Novomesto, ter se preseliti v Kočevje.

To je bil za njega težki, reči smemo, smrtni udarec, kajti na plučah vedno nekako rahlega moža nastaviti med mrzlo, prašno kočevsko pečevje, je pač toliko, ko – gnati ga v smrt. Žalostnega srca, a nepotrtega duha se je udal v svojo usodo, tolažec se edino s tem, da mu bode kmalu mogoče, opustiti pretežavno za njega službo in ostalo življenje v svojem preljubem rojstnem mestu ljubljanskem preživeti. Žalibože je predolgo odlašal ta sklep, dokler ga ni bolezen prisilila izstopiti iz službe. Letošnjo spomlad preselil se je v Ljubljano in bil vesele nade, da se po leti popolnoma ozdravi. Prišel je poletni čas. Žiga se je odpeljal na Gorenjsko, kjer je nekaj časa res začel okrevati. A kmalu je bolezen hujša postala in v sredo je Žiga končal svoje življenje, še ne v 50. letu svoje starosti.

Na tihem grobu pa kličemo možu vedno čistega značaja in neupognjenega rodoljuba: »Večnaja mu pamjat!«

Dr. Josip Vošnjak je v svojih Spominih, ko je omenil Bučarjevo usodo, zapisal: »V Rudolfovem je takrat bil (ob polaganju temeljnega kamna za Narodni dom) dr. Žiga Bučar okrajni zdravnik. Njega smo nagovorili, da je prevzel kandidaturo za državni zbor v dolenjskih mestih. A brž ko je vlada to zvedela, ga je brez vsakega povoda prestavila v Kočevje; to je bil eden tistih silovitih činov avstrijskih vlad, s katerim so preganjale in preganjajo vsakega za svoj narod gorečega rodoljuba, ki noče biti izdajalec svojega rodu. Dr. Bučar je bil slabega zdravja. V Koče-

vju se ga je lotila jetika; preselil se je v Ljubljano in tukaj umrl, žrtev svojega poštnega rodoljubja. Zares upravičen gnev mora prevzeti človeka, ko vidi in doživi toliko krivice in krutega nasilstva.«¹³

Dr. Žige Bučarja, zdravnika in neumorno delavnega narodnjaka in domoljuba že več kot stodeset let ni, njegov Narodni dom v Novem mestu pa še trdno stoji in zopet čaka, da zaživi v prvotnem namenu in pomenu: prosveti in kulturnemu napredku Novega mesta in Dolenjske. Spomin na dr. Žigo Bučarja pa bi v Narodnem domu lahko ohranjala vsaj skromna spominska plošča.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv Narodne čitalnice v Novem mestu; – Janko Jarc, Ob petstoletnici Novega mesta. (Prispevki k zgodovini narodnega preporoda na Dolenjskem). Kronika slovenskih mest II. 1935, str. 54–60, 141–145, 296–300; – Janko Jarc, Narodno prebujenje Novega mesta ob njegovi petstoletnici. Kronika slovenskih mest, III. 1936, str. 23–30, 103–109; – Janko Jarc, Novo mesto v obdobju med leti 1850–1900. (Spremna beseda v knjigi: Karel Clarici, knjiga moje mladosti. Ljubljana 1981, str. 221–293. – Janko Jarc, Novomeški Narodni dom, DL 1982, štev. 14. str. 28. Judita Podgornik, Narodni dom v Novem mestu, Rast št. 3/1991, str. 275–277.

OPOMBE

¹ Slovenski narod I. 8. 1879.

² A. Trstenjak, Slovensko gledališče. Ljubljana, 1892, str. 35.

³ Ibidem, str. 39.

⁴ Podrobneje glej SBL: Kalister.

⁵ Karel Clarici, Knjiga moje mladosti. Ljubljana, 1981, str. 147.

⁶ SBL, 3. str. 148.

⁷ J. Jarc, Ob petstoletnici Novega mesta I. 1865. Kronika slovenskih mest II, 1935, str. 54–60, 141–145, 196–300 in III, 1936, str. 25–30, 103–109.

⁸ SBL: Rozina.

⁹ Alenka Ložar, Narodna čitalnica v Novem mestu. (rkp.).

¹⁰ Podrobneje je zgodovina Novega mesta v drugi polovici 19. stoletja opisana v: J. Jarc, Novo mesto med leti 1850–1900 (spremna študija h Karel Clarici, Knjiga moje mladosti, str. 221–293).

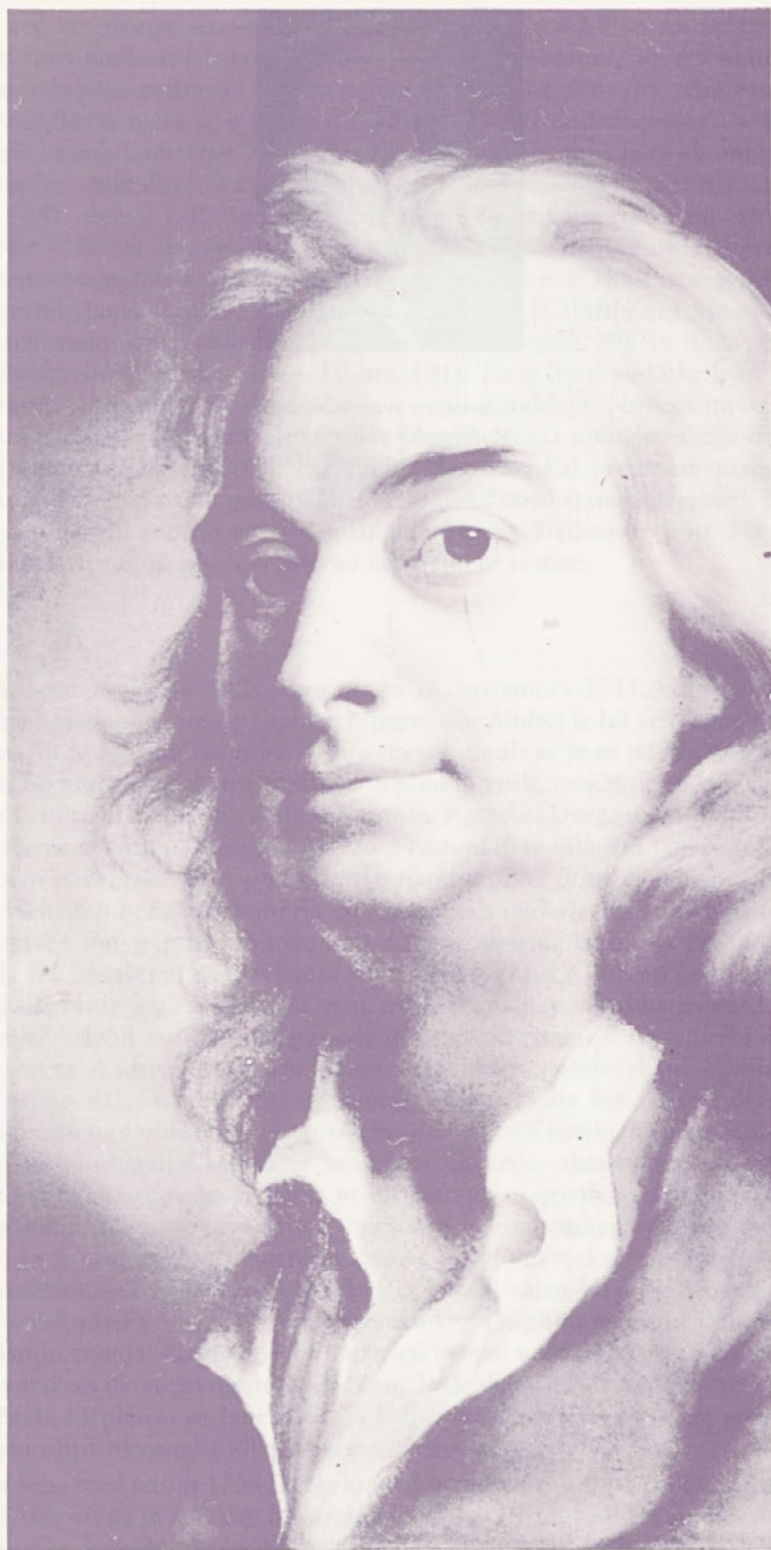
¹¹ J. Podgornik, Narodni dom v Novem mestu. Rast II, 1991, str. 275–277 in J. Jarc, Novomeški Narodni dom. Dolenjski list, 8. 6. 1982.

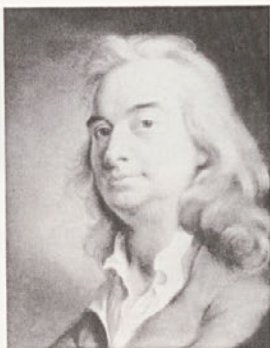
¹² Prepis v Študijski knjižnici Mirana Jarca, Novo mesto.

¹³ J. Vošnjak, Spomini. Ljubljana, 1982, str. 457–458.

Dr. Žiga Bučar (1830–1879). Dopolnjena razprava iz: Kronika 1992, št. 1, str. 9–22

FRANC ANDREJ ŠEGA

*...morajo v svet, in tujina
se diči z deli njihovih rok.
O. Župančič, Duma*

Pred več kot dvesto leti – 6. decembra 1787 – je v Münchnu na Bavarskem umrl novomeški rojak Franc Andrej Šega, rezec pečatov, novcev in medalj, ki so ga že sodobniki prištevali med zelo pomembne umetnike svoje stroke in svojega časa. Prvi glas o njem je v njegovi domovini na Slovenskem objavil v Ljubljani izhajajoči časnik Laibacher Zeitung l. 1806. Kaj več o njem je ta ali oni izobraznec, ki so mu bile dostopne tuje znanstvene revije, utegnil zvedeti iz razprave, ki jo je l. 1847 objavil J. P. Beierlein v časopisu »Zgornjebavarski arhiv za domačo zgodovino«. Po tej razpravi je zgoraj omenjeni časnik l. 1868 objavil podlistek z naslovom »znameniti kranjski medaljer«. Od tod si je l. 1869 napravil izpisek v svoj dnevnik Janez Trdina, Beierleinova študija pa je služila kot vir za podatke Wurzbachovemu Biografskemu leksikonu (1875, zvezek 29), in ti, zopet Dimitzovi »Zgodovini Kranjske« 1876, IV, str. 191). Tu je črpal podatke Ivan Vrhovec za odstavek »Znameniti Novomeščani« v svoji Zgodovini Novega mesta (1891). Svoj čas se je s Šego podrobneje bavil P. Grottemeyer iz münchenskega numizmatičnega kabineta, ki je v svoji razpravi o Šegi raziskal predvsem razpoložljivo arhivsko gradivo in s tem popravil nekatere netočnosti starejših Šegovih življenjepiscev in obenem močno razširil poznanje Šegove življenjske poti. Na podlagi omenjenih razprav in objav o Šegi so napisane te vrstice.

I.

Fr. A. Šega je bil rojen v Novem mestu 16. novembra 1711, kot je to razvidno iz rojstne knjige novomeške župnije. Njegov oče Andrej je bil zelo znan puškarski mojster. Ali je bil tudi on rojen v Novem mestu ali se je tu naselil že kot izučen obrtnik, bo morda uspelo ugotoviti po arhivskih virih, vsekakor pa si je tu ustvaril dom in se poročil z Novomeščanko Katarino Kastelic. Drugorojenec Franc Andrej se je z obema bratoma, starejšim Janezom Antonom in mlajšim Janezom Jernejem, pričel učiti puškarske obrti pod očetovim vodstvom v domači delavnici. Kasnejši uspehi vseh treh bratov kažejo, da jim umetniška nadarjenost ni bila samo prirojena, temveč jim je prav očetova šola to prirodno nadarjenost prebudila in jo usmerila h kasnejšemu uveljavljanju v širokem svetu. Če imamo pred očmi, da je tudi nečak bratov Šega – kasnejši znani medaljer na napolitanskem dvoru Bernard Hribernik – dobil morda prve pobude in osnovno znanje v novomeški delavnici starega očeta Andreja, vsekakor pa se kasneje izpopolnjeval pri svojih stricih, potem nismo daleč od resnice, če trdimo, da je morala biti Šegova delavnica v Novem mestu nad običajnim povprečjem. Že v prvem kratkem življenjepisju Fr. A. Šege, ki ga je objavil Časopis za umetnost Cesarske akademije v Augsburgu l. 1770, torej še za Šegovega življenja in verjetno po njegovih lastnih podatkih, imenuje anonimni pisec očeta Andreja »meščana in znamenitega puškarskega mojstra v Novem mestu«, ki je svojega drugorojenega sina že zgodaj uvajal v svojo obrt.

Kot sedemnajstletni fant je Franc Andrej končal vajensko dobo v očetovi delavnici in se odpravil v svet, da si kot pomočnik pri tujih mojstrih pridobi nadaljnje spretnosti in znanja. Najprej se je za dve leti ustavil v Kamniku, leta 1730 pa je bil že v bavarskem glavnem mestu Münchnu. Tu je delal štiri leta v orožarskih delavnicah Pavla Lienharta in Janeza Jurija Dapemborda, kjer se je poleg graverstva v puškarski obrti ukvarjal tudi že z vrezovanjem pečatnikov.

Ali je Šega med letom 1734, ko je končal pomočniško dobo pri Dapembordu, in letom 1738, ko ga je takratni bavarski volilni knez Karel Albert sprejel v službo v svoji kovnici denarja, živel v Münchnu ali pa je ta štiri leta porabil za učna poto-

vanja po mnogih nemških mestih, kot trdi sodobnik de Luca v svoji knjigi »Učena Avstrija«, ali pa je bil vsaj nekaj časa pri svojem starejšem bratu Janezu Antonu, ki je živel takrat na Dunaju in se vsaj spočetka ukvarjal tudi z medaljerstvom – z arhivskimi viri ni razčiščeno. O tem štiriletnem razdobju, ki pomeni za Šego razvoj od umetnostnega delavca v puškarstvu do umetnika v medaljerstvu, vemo zavrdo le to, kar je že l. 1770 objavil omenjeni »Časopis za umetnost«: Šega se je že v zadnjih letih svojega pomočništva vse bolj odtegoval obrtniškim delavnicam in se predajal nezadržnemu nagnjenju k umetnostno zahtevnejšemu medaljerskemu delu in se končno, spodbujen s priznanji, povsem odločil zanj. Pri tem svojem razvoju naj bi ne imel nobenega učitelja, temveč se je sam vadil v risanju in modeliranju po naravi. In ko je 1738 izdelal v vosku portret volilnega kneza Karla Alberta, je knez svoj portret s priznanjem sprejel in sedemindvajsetletnega Šego decembra 1736 najprej začasno in brez stalnega plačila zaposlil v svoji kovnici, naslednje leto pa ga je že stalno namestil z začetno plačo 200 goldinarjev letno. S tem je bila Šegova življenjska pot odločena in mu je, prekinjena s krajšimi potovanji, potekala v bavarskem glavnem mestu vse do smrti.

II.

Čas, v katerem je devetnajstletni Fr. A. Šega prišel v München, je za južno Nemčijo in njena mesta značilen po tem, da vedno bolj pojema družbeni in umetnostni stil baroka, ki je zlasti od sredine sedemnajstega stoletja imel svoje vzore v Italiji, in se vse bolj odpirajo vrata novemu umetnostnemu slogu, ki prihaja iz Francije in ga imenujemo rokoko. Takratni bavarski volilni knez Karel Albert je n.pr. poklical na svoj dvor francoskega arhitekta Fr. de Cuvilliéja star. in mu poveril gradnjo dveh dvorcev v parku gradu Nymphenburg v severozahodnem predelu Münchna. V münchenski rezidenci je isti arhitekt poleg knežjih apartmajev, ki so bili in so sijajen primer izbrane rokokojske elegance, zgradil med leti 1752–1760 tudi gledališče, znano kot dragotina rokokojske stavbne umetnosti in kot priljubljeno prizorišče kvalitetnih muzikalnih predavanj. Tako kot n. pr. Praga, Dunaj in Dresden postaja tudi München vse bolj pomembno središče umetnosti, ki se ne uveljavlja samo v stavbarstvu, slikarstvu in kiparstvu, ampak doseže zavidljivo višino tudi v izdelkih umetne obrti kot enakovredni panogi umetniškega ustvarjanja. Takrat nastajajo po Evropi znamenite delavnice umetnega mizarstva, urarstva, steklarstva, rezbarstva itd. Vrsta odličnih mojstrov ustvarja drobne umetnine v miniaturah (male slike, zlasti portreti), v graverstvu, medaljerstvu itd. Okus tedanjega časa je pri obrtnih oziroma umetnostnih izdelkih zahteval poleg smotrne natančnosti tudi lepoto čim vrednejšo izdelavo. Eno takih izrazito umetnoobrnih dejavnosti je bilo puškarstvo. Saj je n. pr. ročno strelno orožje bilo opremljeno ne samo z medeninastim okovjem in dostikrat celo z okovjem iz dragocenih kovin ter vloženo s slonovo kostjo, temveč je bilo to okovje okrašeno še z raznolikimi gravurami. Prav vrezovanje in oblikovanje podob in okraskov v kovine in slonovo kost je zahtevalo spretnosti in znanja, osebna umetniška nadarjenost pa je tem izdelkom pridala še umetniško kvaliteto. Zato so pogosto umetnoobrnih izdelki s svojimi oblikami, vložki, okovjem in gravurami ter cizelerskim delom prave umetnine.

Nič čudnega, da je mladi Šega srkal vase ves ta umetnostni vzlet in je v njem umetnik vedno bolj izpodrival obrtnika.

Fr. A. Šega: Medalja z lastnim portretom in napisom Fr. A. Šega Neapolitanus Carniol. Pre-vod napisa: Fr. A. Šega Novomeščan iz Kranjske

Po svoji stalni namestitvi v kovnici bavarskega volilnega kneza se je 1740 poročil s Katarino Niederreiter, vendar so bili »lepi dnevi, ki jih je užival v začetku svojega zakona«, kot piše njegov življenjepisc l. 1770, »kmalu zagrenjeni«: izbruhnila je avstrijska nasledstvena vojna, v kateri je bavarski volilnik segal po avstrijskih deželah in bil 1742 izbran za nemškega cesarja kot proticesar Habsburžanske Marije Terezije. Njeni generali pa so kmalu utrdili prestol mlade cesarice in zlasti ogrsko-hrvatski vojaški oddelki so za nekaj časa celo zavzeli Bavarsko in München. V teh razburkanih vojnih časih Šega ni imel več pravega zaslužka v knežji kovnici, zato se je preživljal z ostalimi slučajnimi naročili in se posvetil celo slikarstvu. Šegov življenjepisc iz l. 1770, v katerem je P. Beierlein dobrih šestdeset let po Šegovi smrti domneval njegovega prijatelja v. Lipperta, pravi, da se je moral Šega v stiski ubadati tudi z rezanjem pečatov; ker pa si tudi s tem ni mogel dovolj zaslužiti, je začel izdelovati portrete v olju in pastelu in izdelovati bakroreze. V teh svojih delih da je Šega kmalu dosegel tako izvedenost, da bi »brez dvoma, ko bi v tem nadaljeval, postal eden največjih mojstrov.« To menda res nekam preveč nabreklo rokokojsko hvalo skuša Grottemeyer postaviti na bolj resnična tla, ne da bi pri tem zmanjšal njegovo resnično mojstrstvo v medaljerstvu. Ko meni, da je moral Šega res imeti izredno redko sposobnost in nadarjenost priučiti se raznolikim zvrstem umetniškega dela, ugotavlja, da o njegovih portretih v olju in pastelu ter o bakrorezih ni sledu razen edinega Šegovega avtoportreta, ki ga hrani bavarski nacionalni muzej v Münchnu, medtem ko nekaj njegovih manj pomembnih risb hrani münchenska grafična zbirka. Prav ta ohranjeni avtoportret v pastelu, ki mu tudi Grottemeyer prisojajo umetniško vrednost, pa morda le kaže, da je na trditvi sodobnika iz leta 1770 nekaj resnice, le da nam Šegova olja in pasteli ter bakrorezi niso ohranjeni ali pa so še kje neodkriti.

Karlu Albertu je 1745 sledil Maksimilijan Jožef III., ki je 1751 imenoval Šego za dvornega medaljerja, s čimer je bila gmotna plat njegovega življenja zagotovljena. Saj je poleg povišanih stalnih prejemkov bilo s tem položajem zvezano tudi od dvora dodeljeno brezplačno stanovanje. Ta čas sta bila njegovo ime in delo znana že tudi po ostalih nemških in avstrijskih deželah, sam pa je bil vsaj od 1740 v prijateljskih stikih s švicarskim medaljerjem Karlom Hedlingerjem, ki je na Šego močno vplival in so ga sodobniki imeli za največjega umetnika v medaljerstvu. Hedlinger je v prvi polovici 18. stoletja polnih sedemindvajset let delal kot dvorni medaljer v Stockholmu in medtem nekajkrat potoval v Italijo in Avstrijo pa v Petrograd in se 1739 iz Švedske vrnil v Švico. Če sta se kdaj osebno srečala – možno bi to bilo ob njegovem potovanju v Italijo in zopetnem povratku v Švico – ali da bi bil mladi Šega morda celo Hedlingerjev učenec, iz dosedaj razpoložljivih virov ni izpričano. Iz ohranjene korespondence med njima pa je jasno, da sta drug drugega cenila in si svoje izdelke vzajemno pošiljala v presojo. Hedlinger je pred smrtjo celo določil, naj njegova nedokončana dela pošljejo Šegi v izgotovitev.

Svoje mesto v münchenski kovnici je Šega le nekajkrat zapustil, da je lahko izvršil tuja naročila: 1755 je bil v Würzburgu, Dresdenu in Leipzigu, 1758 in 1766 pa na Dunaju. V Würzburgu je delal Šega po naročilu tamkajšnjega škofa v jeseni 1755, oktobra istega leta pa se je odzval vabilu saškega volilnega kneza Friderika Avgusta II. Ta ni bil zadovoljen z izdelki svojih medaljerjev in je že na spomlad 1755 vabil Šego na svoj dvor, da bi mu izdelal vzorce portreta, po katerih bi potem dal kovati svoj denar. Ko je Šega prišel v Leipzig in izdelal modele v mavcu, ti izdelki niso našli odobritve pri saških dvornih krogih. Očitali so mu netočno izdelavo, čeprav je bil knez s prvimi izdelki zadovoljen. Iz Šegovih pisem razbere-

mo, da je imel naš mojster v Leipzigu in Dresdenu opravka predvsem z zavistjo saških oziroma na saškem dvoru delujočih medaljerjev in dvorjanov, ki so Šego imeli za nezaželenega vsiljivca in mu zato z intrigami zagrenili delo in bivanje na Saškem. Ko so ga hoteli še s sto tolarji odpraviti, je Šega užaljen odklonil ponujeno vsoto in se vrnil na Bavarsko.

Ta čas je umrl dunajski dvorni medaljer Matej Donner in Šega je l. 1756 dobil vabilo, naj bo njegov naslednik, za kar pa se je zahvalil. Dve leti kasneje je le bil nekaj časa na Dunaju, kamor ga je prijateljsko vabil knez Liechtenstein, brez dvoma pa tudi starejši brat Janez Anton, ki se je takrat na Dunaju uveljavil ne samo kot puškar, ampak predvsem kot izdelovalec matematičnih instrumentov in drugih umetniških ali umetnoobrtnih izdelkov. Ponovno je bil na Dunaju leta 1766, da bi portretiral cesarico Marijo Terezijo.

Kmalu zatem pa ga je zadela nesreča, pri kateri je izgubil desno oko in sedem let kasneje, okoli 1777, je oslepel tudi na levo. V desetletju, ko je vedno bolj trepetal pred popolno slepoto, je Šega med l. 1768–1770 dosegel višek svojega umetniškega dela v vrsti portretnih medalj vseh vladajočih knezov Wittelsbachov, osemnajst po številu. Beierlein pravi, da mu je to delo pridobilo upravičeno občudovanje sodobnikov, ki so ga prišteli med prve umetnike v portretnem medaljerstvu.

III.

In končno še besedo o Šegovi družini, njegovih zadnjih letih in njegovem pomenu.

V zakonu s Katarino Niederreiter, sklenjenem l. 1740, se mu je rodilo veliko otrok, ki pa so vsi razen dveh hčera pomrli že pred letom 1770. Mlajša hči Elizabeta se je 1769 poročila z bavarskim dvornim slikarjem Kristjanom Winckom, starejša Marija Ana pa je ostala neporočena.

Ko je Šega popolnoma oslepel, je bilo seveda konec z njegovim umetniškim delom, pa tudi svojega položaja v knežji kovnici ni mogel več obdržati. Upokojen je bil 8. maja 1779 in k prejemkom 400 goldinarjev letno, ki mu jih je izplačevala kovnica, je dvor primaknil še 200 goldinarjev. Osem let kasneje, 6. decembra 1787, je Šega umrl. Po njegovi smrti je volilni knez izplačeval vdovi Katarini in 34-letni neporočeni hčeri Mariji Ani letnih 200 goldinarjev pokojnine. Ko je Šegova žena 1792 umrla v starosti 91 let – bila je torej deset let starejša od moža – je preostala hči prejela še letnih 100 goldinarjev pokojnine.

Po poročilu zgoraj omenjenega Beierleina naj bi bil F. A. Šega pokopan v münchenski stolnici (Frauenkirche), v drugi severni kapeli levo od glavnega vhoda. Beierlein pravi, da je v steni te kapele vzdana kamnita plošča v obliki medaljona s Šegovim portretom in latinskim napisom, ki se v prevodu glasi:

Večnemu spominu Franca Andreja Šega,
Novomeščana iz Kranjske,
odličnega medaljerja, ki si je sam s sijajnimi
deli svoje umetnosti spomenik, trajnejši od bronca, postavil,
ta skromni spomenik najgloblje hvaležnosti Bavarcev
Janez Kaspar vitez pl. Lippert postavlja.
VEDNO SLOVELO BO TVOJE IME IN ČAST BO TVOJA IN HVALA!

Ni pravega razloga, da bi dvomili v resničnost tega podatka, čeprav danes plošče nikjer ni in je niti Grottemeyer do l. 1929, ko je objavil razpravo o Šegi, ni mogel najti. Prizadevanje, ki ga je v iskanje Šegovih sledov v bavarski prestolnici vložil profesor novomeške gimnazije Primož Simoniti, na izpopolnjevalnem študiju na Münchenski univerzi, pa morda le razjasnjuje nekaj, kar je bilo skrito celo Münchenskim raziskovalcem Šegovega življenja in ljubiteljem njegove umetnosti. V pismu z dne 12. decembra 1962 piše:

»Še nekaj o Šegovem grobu. Beierleina notica, po kateri naj bi bil Šega pokopan v Frauenkirche, je zmotna. Na zahodnem pročelju Salvatorkirche (Odrešeni-kove cerkve) – v neposredni bližini rezidence v centru mesta – je plošča, ki jo je dala 1928 vzdati Münchenska občina. Na njej je cela vrsta imen, na koncu tudi Šegovo, vendar samo z navedbo letnice rojstva in smrti. Pred tem je bil Šega pokopan na pokopališču te cerkve in ob ukinitvi tega so ga prekopal.«

Na podlagi teh in prejšnjih podatkov se mi zdi upravičena domneva: Fr. A. Šega je bil pokopan na pokopališču Odrešenikove cerkve, kjer mu je verjetno vdova postavila primeren spomenik. Njegov dolgoletni prijatelj v. Lippert se je čutil obvezanega, da v svojem in vseh Bavarcev imenu ohrani Šegov spomin s ploščo, ki jo je dal vzdati v stolnici. Tak način počastitve pomembnih oseb ni bil nekoč nič nenavadnega. Pri kakšni kasnejši preureditvi cerkvene notranjščine – vsekakor po l. 1852, ko je Beierlein napis na plošči objavil – pa je bila Šegova spominska plošča odstranjena, prav tako kot je izginil spomenik s pokopališča. Zadevo pa bo treba še preiskati.

Sodba sodobnikov o Šegi umetniku nam je iz zgoraj povedanega že znana. Sodobni raziskovalec njegovega življenja in dela P. Grottemeyer pa piše o njem:

K sijajnemu razvoju in ustvarjanju umetnosti rokokojskega obdobja v Münchnu je tudi medaljerska umetnost prispevala odličен delež. Njegov predstavnik je Franc Andrej Šega. V začetku drugega desetletja (osemnajstega stoletja) rojen, začel svoje delo sredi tridesetih let, ko se javljajo prvi pomembni pojavi rokokoja, in ga končuje zaradi slepote okoli 1777, v prvih letih klasicizma. Glavno dejavnost razvija med četrtnim in šestim desetletjem v čas razcveta rokokoja, in njegova dela teh let predstavljajo višek vse nemške, če ne tudi evropske medaljerske umetnosti. S prvimi umetniki svojega časa je bil Šega v osebnih stikih. Znamenitemu medaljerju Karlu Hedlingerju je bil dober prijatelj. George de Mirées, ki je bil od 1731 bavarski dvorni slikar, je Šego in njegovo ženo portretiral, ustvaril dvoje lepih del, ki jih danes hrani galerija v Augsburgu in za kar mu je Šega poklonil medaljo s slikarjevim portretom. S poroko hčere Elizabete je stopil v sorodstvo s slikarjem Winckom. Po portretnih medaljah, ki jih je izdelal za slikarja Franca Joahima Beicha in Baltazarja Augustina Albrechta in po izgubljenem portretu dvornega kiparja Janeza Strauba v mavcu je sklepati na prijateljstvo, ki je Šego vezalo z njimi. V zvezi je bil z umetnikom nymphenburške porcelanske manufakture, zlasti z Bustelijem, čigar delo predstavlja podoben umetniški vrhunec v porcelanski manufakturi kot Šegovo v medaljerstvu.

Isti avtor je l. 1936 v Thieme-Beckerjevem Leksikonu upodablajočih umetnikov, zvezek XXX., str. 11, zapisal:

»Šega je najodličnejši predstavnik medaljerske umetnosti 18. stoletja. Že njegovi sodobniki s Hedlingerjem na čelu so gledali v njem največjega takratnega evropskega medaljerja. Njegove stvaritve so umetniško enakovredne delom velikih portretistov rokokoja. Tudi v tehnični izvedbi so odlične kvalitete.«

Tako naš novomeški rojak, ki v daljni tuji zemlji ni pozabil, da je iz Novega mesta doma – saj je v svoj avtoportret vrezal, da je Novomeščan iz Kranjske – v sodbi sodobnikov in vrednotenju današnjega časa stoji na visokem piedestalu velikega umetnika.

*

In čisto na koncu še primerjava, ki se človeku sama od sebe ponuja: Ko so jeseni 1905 v prav tem bavarskem Münchnu pokopali Antona Ažbeta, se je na njegovi zadnji poti zvrstilo vse, kar je takrat v Münchnu, nemških Atenah, v umetnosti kaj pomenilo. Za vedno je odhajal umetnik, ki je dobrih sto let po Šegovi smrti bil nesporna avtoriteta številni mednarodni umetniški družini in bil mnogim od njih učitelj in vodnik v svoji lastni znameniti umetniški šoli.

Šega in Ažbe, dvoje žlahtnih slovenskih življenj, ki sta razdajala bogate sadove svoje umetnosti v istem mestu ob Isari in sta tam, daleč od domovine, našla svoj zadnji dom in mir.

Novomeščan Fr. A. Šega – umetnik evropske slave. V: Dolenjski list 1963, št. 16/17, str. 10

LEOPOLD PICIGAS

Dne 7. novembra 1955 je na Dunaju v starosti 92 let in 10 mesecev umrl Novo-meščan dr. Leopold Picigas. Novomeščan ne le zato, ker je bil 31. januarja 1863 rojen v našem mestu, ampak predvsem zato, ker je bil z vsako nitko svojega žitja in bitja navezan na svoj rojstni kraj. Čeprav je pretežni del svojega dolgega življenja prebil v tujini – od leta 1897 Novega mesta ni več videl – je bil z mislijo pogosto v njem in si dolga leta zapisoval vse, kar je vedel ali slišal o našem mestu in zlasti še o njegovih meščanih. In čeprav se je v njegovih žilah pretakal dobršen del tuje krvi, je vse do svoje smrti izpričeval slovensko narodno zavest.

Picigas je bil rojen v majhni hišici na Bregu s staro številko 190 (danes 12). Bila je last njegovega očeta, obsegala je po eno sobo levo in desno ob vhodni veži, ki se je končala z majhno kuhinjo. Ta je imela izhod na leseni hodnik s širokim razgledom na Krko, Kandijo in vso južno mestno okolico. V sobi desno od veže je stanovala družina Picigas, sobo na levi pa je imel v najem čevljar Prelesnik s svojo družino. O njem je Picigas zapisal, da je imel navado praznovati dva dni v tednu: v nedeljo, ko je mestne, in v ponedeljek, ko je okoliške pivce po gostilnah s svojimi citrami in šalami kratkočasil. Včasih mu je delal tovarišijo klarinetist mestne godbe Rupnik, vulgo Može iz Bučne vasi, znan ljudski pesnik. Leopold je bil na očetovo ime krščen 1. februarja 1863 v Kapitlju. Botrovala sta mu materin brat Simon Brunner in Rozalija Illowsky, žena pekovskega mojstra.

Oče Leopold Picigas, ki je umrl že štiri mesece pred sinovim rojstvom, je bil rojen 16. oktobra 1816 Martinu Picigasu, pisarniškemu slugi, in njegovi ženi Jedert roj. Grojzdek. Izučil se je čevljarске obrti in ko je ovdovel, se je 12. septembra 1859 drugič poročil s sosedo Klaro Brunner, šiviljo. V tem zakonu je bil rojen Leopold. V obeh Picigasovih zakonih pa je bilo rojenih šest otrok, ki pa so razen Leopolda vsi pomrli v zgodnji otroški dobi.

Od svojih soimenjakov omenja dr. L. Picigas frančiškana p. Kajetana Picigasa, ki je poučeval na novomeški gimnaziji v letih 1855–1866, potem pa bil premeščen v frančiškanski samostan v Samoboru, kjer je tudi umrl. Drugi, ki ga omenja, je Peter Picigas, ki je bil priča pri podpisu ženitne pogodbe njegovih staršev leta 1859. Leta 1848 je na novomeški gimnaziji opravil zrelostni izpit osemnajstletni Matej Picigas, rojen v Postojni. Ta bi utegnil biti zgoraj omenjeni p. Kajetan, za katerega dr. L. Picigas v svojih spisih sorodstvenega razmerja ne omenja. Zgoraj navedeni Peter pa je najverjetneje njegov stric.¹

Picigasova mati Klara je bila iz rodovine Brunner. Prvi v Novem mestu znani tega imena je iz Bavarske priseljeni krojač Mihael Brunner. Bil je posestnik hiše št. 188 kot je zapisal leta 1790 Franc Anton Breckerfeld v svojem seznamu novomeških hišnih posestnikov.² Med svojimi predniki po materini strani omenja Picigas očeta svoje matere Petra Brunnerja, ki da je bil v neki državni službi, bil premeščen v Kočevje, kjer mu je bilo rojenih nekaj otrok, se z družino zopet vrnil v Novo mesto in tu leta 1848 umrl. V družini je bilo osem otrok, trije fantje in pet deklet. Od fantov sta odrasla Simon in Ferdinand, tretji pa je umrl po nekaj mesecih življenja. Tudi od hčera sta dve umrli v dekliskih letih, ena je bila omožena v Trstu, druga v italijanskem mestu Lodi pri Milanu, tretja pa se je poročila z ovdovelim čevljarским mojstrom in hišnim posestnikom v neposredni sosesčini Brunnerjeve gostilne Leopoldom Picigasom.

Materin brat Simon Brunner, rojen 1821, se je najprej izučil za glavničarja, ker pa ta obrt ni veliko prinašala, se je lotil gostilničarstva. Živahni in šaljivi mladi gostilničar je z izredno marljivostjo in dobrim gospodarstvom kmalu prišel do blagostanja. Gostilna mu je kmalu zaslovela in ohranila svoje dobro ime še dolgo za

njim. Gostilniško stavbo je prezidal in ji dal današnjo zunanjo podobo (gostišče Breg), dokupil sosednjo hišo ob ulici in hišico pod gostilniškim vrtom na Bregu. To pa samo zato, da je dal odstraniti dvokapno in s škodlami krito streho in jo nadomestil z nizko, skoraj ravno streho in tako odprl razgled z vrta tja do Roga in Gorjancev. Simon je umrl na jesen 1869 v 48. letu svoje starosti. Zapustil je vdovo rojeno Mayr in slabotnega in bolehnega sina Maksa. Ta je kasneje vodil gostilno le nekaj let, potem jo pa dajal v najem. Med najemniki je bil tudi Anton Jakac, oče našega znanega umetnika Božidarja. Maks Brunner je gostilno leta 1906 prodal gostilničarju Martinčiču in se umaknil v zasebnitvo. Umrl je 16. septembra 1919.

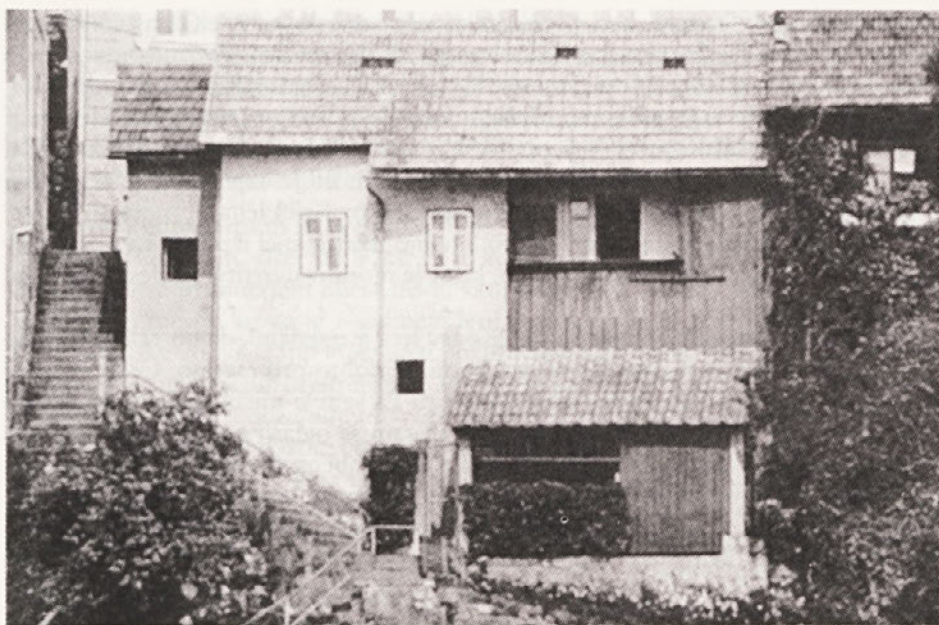
Drugi brat Ferdinand je po šestem razredu tukajšnje gimnazije stopil v frančiškanski red in dobil redovno ime p. Julij. Po končanih študijah je bil dolga leta profesor na frančiškanski gimnaziji v Pazinu v Istri.

Mati Klara je bila rojena 28. maja 1832 in je bila na glasu kot odlična šivilja. Kot je bil takrat običaj, so jo imovitejše meščanske družine pozivale na svoj dom, da je tam postorila, kar je bilo treba. Čeprav je že v dvajsetem letu popolnoma oglušela, je bila vedno obilno zaposlena. V svojem sedemindvajsetem letu se je poročila z bližnjim sosedom čevljarjem Leopoldom Picigasom. Sin Leopold je bil rojen dobre štiri mesece po očetovi smrti. Po sedemnajstih letih vdovstva se je leta 1879 poročila s sodnim slugom Antonom Köppom in se z njim kasneje preselila v Gradec. Ko je drugič postala vdova, se je oglasila pri sinu, ki je bil takrat benificiat v Idriji, misleč, da bo lahko ostala pri njem. Ker pa to ni bilo mogoče, je takoj odšla in leta 1900 umrla v Gorici v starosti 68 let.

Otroku Leopoldu je bil postavljen za varuha njegov ujec in boter Simon Brunner. Ker se mati zaradi svoje obilne zaposlitve s šivanjem po hišah ni mogla ukvarjati še z otrokom, sta z bratom Simonom sklenila, da otroka oddasta v varstvo in nego k družini Ribič, ki se je bavila z varstvom tujih otrok. Ta je prebivala v hišici ob cesti, ki je s trga vodila proti takratnemu mostu in so jo imenovali Karlovska cesta, še preje pa kratko »Pri mesnici«, ker je v nekdanjem obrambnem stolpu ob mostu bila mesnica. Ribič je bil po rodu s kmetije na Raki, bil 14 let v vojaški službi, potem pa se je naselil v Novem mestu, bil nekaj časa sluga v bolnišnici, ki je takrat bila v hiši poleg kapiteljske mežnarije, kasneje pa se je oprijel branjarije. Picigas je zapisal o njem, da je bil popolnoma nepismen, zraven pa domišljavo prepričan, da razume vse in vse ve. Ker mu je branjarija le malo nesla, sta z ženo jemala v varstvo otroke, da si kaj prislužita. Pri tej družini je mladi Picigas odraščal vse do končanega šolanja na gimnaziji. Pravzaprav je moral odraščati, ker je po stričevi smrti takrat šestletnemu otroku postal Ribič tudi varuh. O tem je z neprikrito trpkostjo Picigas v svojih spominih zapisal:

»Po stričevi smrti sem moral dobiti drugega jeroba. Za ta posel se je Ribič oglašil in me je povedel na kresijo k tajniku pl. Vajkardu Gandiniju. Ta je bil majhen, droben gospod s črnimi očmi in zelo elegantno oblečen. Tudi vsa poznejša leta je vedno nosil cilinder. Vprašal me je, če si želim Ribiča za jeroba, da ga on potrdi. Kaj sem mogel drugega, kot »ja« reči. Menim, da je bila njegova dolžnost, prepričati se, ali ima Ribič potrebno vednost in lastnosti, da lahko ščiti interese svojega varovanca. Toda takih skrbi si uradniki niso nalagali.«

Da Ribič ni ravno najbolj primeren za varstvo in vzgojo otroka, je spoznala tudi Leopoldova mati in je na jesen 1870 izročila sina v varstvo uradniški vdovi Gapp pl. Tamerburg, ki je stanovala v bližini. Imela je dve hčeri, sin Janez, ki je istega leta opravil zrelostni izpit, pa je kmalu po maturi umrl za sušico. Mlademu Pici-

Hiša na Bregu (danes št. 12), kjer je bil rojen Leopold Picigas

gasu je bilo pri tej družini zelo všeč, vendar je moral čez leto in dan zopet nazaj k Ribiču. Zakaj, si ni znal ne takrat ne kasneje pojasniti. Še leta pozneje si je zapisal:

»Ribič je bil revež, ker ni znal varčevati in gospodariti. Njegova branjarija je drčala navzdol. Bil je nad petindvajset let branjevec in ni ničesar imel. Branjevka Podobnik, ki so ji »mala Micka« rekli, je na trgu prodajala zemlje in si toliko pridelala, da si je kmetijo v Stični kupila. Njen sin je študiral in se je z Antonijo pl. Langer poročil. Neka branjevka je prodajala zemlje na mitnici v Kandiji in si je hišo v Žabji vasi kupila. Pri Ribiču pa je vse v brezno izginilo. Vsak krajcar, ki sem ga zaslužil s poučevanjem (= inštrukcijami, tj. pomoč drugim dijakom pri učenju), počeni od V. do VIII. gimn. razreda, sem mu dal. Vsa Gizelina ustanova je šla v njegov žep. In kljub vsemu temu je bila njegova revščina od dne do dne večja.«

Tako je odraščal otrok Picigas brez topline družinskega ognjišča in v neprimerem skrbstvu zapravljivega in verjetno pijanskega varuha. Ze kot otrok si je prislužil kak krajcar s strežništvom v cerkvi in dobival je občasno tudi majhno podporo, ki so jo delili v kapitlju, kar mu je za gotovo splel njegov skrbnik. Še pred dopolnjenim šestim letom ga je vodja osnovne šole p. Sigismund Jeraj kljub začetnim pomislekom na jesen 1868 sprejel v prvi razred. Tam mu je bil sošolec tudi kasneje znani kandijski gostilničar, župan šmihel-stopiške občine, deželni poslanec in na široko poznani dolenjski šaljivec Josip Zorc-Štembur. Po končani osnovni šoli je 15. septembra 1874 stopil v prvi razred gimnazije in gimnazijske študije končal z zrelostnim izpitom julija 1882.

Ko je Picigas začel svoje srednješolske študije, je bila večina prejšnjih učiteljev-frančiškanov že zamenjana s profesorji in suplenti laiki, razen onih frančiškanov, ki so bili z državnimi izpiti usposobljeni za pouk na srednjih šolah. Med novonastavljenimi gimnazijskimi učitelji so bili nekateri zagrizeni nemški nacionalci, kot

npr. prof. Gustav Stanger, kar je večkrat izzvalo ostra nasprotja z dijaštvom. Obenem so nekateri profesorji s pretirano strogostjo hoteli čimbolj zmanjšati število šolo obiskujočih srednješolcev, kar naj bi privedlo celo do ukinitve gimnazije.

Svoje profesorje v prvem gimnazijskem razredu je Picigas takole opisal:

»Razrednik je bil Koprivšek Leopold, kar je ostal do dovršenega IV. razreda. Prvi vtis ni bil slab, toda sčasoma se mi ni priljubil. Bil je nagle jeze, celo togoten je neredko postal in nas zmerjal, da smo leni kakor Krka lena – a njegova marljivost se tudi ni dala primerjati z bistro Savinjo, ker je imel izpite le za nižjo gimnazijo, kar se je pa šele kasneje zvedelo, ko se je moral v uvrstitvi profesorjev nazaj pomikati.

Učitelj geografije je bil Franc Šuklje. Konec leta je naznanil, da bo prihodnjo uro vse učence iz celotne tvarine izpraševal in naj se dobro pripravimo. Če se pa hoče kdo takoj javiti k temu izpitu, lahko to stori. Pa sem si mislil: prihodnjo uro ne bom prav nič več vedel, kakor sedaj vem, pa sem se oglasil k takojšnjemu izpitu. Na vsa vprašanja sem dobro odgovoril in dobil: lobenswert (pohvalno). Šukljeja sem imel za Nemca, ker vse leto nisem ne ene slovenske besede iz njegovih ust čul. Ni mi bilo znano, da je pred nekaj meseci gimnazijsko izvestje l. 1874 prineslo njegov spis o početkih tridesetletne vojne v slovenskem jeziku, in to v času hudih bojev med Nemci in Slovenci, in da je bil Šuklje profesor nemščine in zgodovine.

Slovenščino je poučeval Korošec Jakob Wang, impozantna osebnost a jako dobrodušen gospod. Živali nam je opisoval rojak Anton Derganc, ki je prišel s Ptuja. V petju nas je uril mladi pater Hugolin Sattner. Njegov oče je bil poštni uradnik in je v Kandiji stanoval. Mati je bila Metličanka in se je pisala Jutraž. Zaradi tega so ga mnogi, ki jim je bilo ime Hugolin tuje, imenovali Jutražev gospod. Sattner je bil 12. 7. 1874 posvečen v mašnika in takoj nastavljen kot učitelj na novomeški ljudski šoli. Ko so ga njegovi predstojniki tudi za organista in hkrati za učitelja petja na gimnaziji imenovali, so s tem dosedanjega organista velezaslužnega profesorja p. Rafaela Klemenčiča hudo žalili, česar se pa menda niso zavedali. Neumornemu trudu p. Hugolina je pripisati, da so se muzikalne prireditve v korist dijaškega podpornega društva vedno lepo izvrševale. On je izvežbal Ludvika Hudovernika (SBL str. I. 358/9) in Emila Hochreiterja (SBL str. I. 325) v glasbenika.

Pouk na gimnaziji sta nadzorovala prof. Janez Šolar, ki je bil po nekaj letih za nadzornika v Dalmaciji imenovan, in dr. Matija Hretschko, mož nemškega mišljenja, ki je bil na Dunaj v ministrstvo pozvan. Njegov sin Alfred je dvorni svetnik in profesor prava na univerzi v Innsbrucku.

Zemljepis in zgodovino v nižjih razredih in v višjih od VI. do VIII. razreda je poučeval p. Rafael Klemenčič. Bil je zelo nadarjen mehanik, bil je organist in se bavil s sestavo novih glasbenih instrumentov, objavil pa je tudi kronologijo Novega mesta v Izvestjih za l. 1863.

Matematiko je do VIII. razreda poučeval p. Bernard Vovk.

Vseh prvošolcev l. 1874 nas je bilo 25, vseh gimnazijcev pa 95, v obojnem primeru najnižji številki, odkar zavod obstoji.«

Od 25 dijakov, ki so stopili v prvi razred gimnazije, jih je do osmega prišlo le pet, šesti pa je bil Franc Hudoklin, ki ga je leto prej prof. G. Stanger pognal iz gimnazije. Ob koncu prvega semestra je tega in sošolca Janeza Zupančiča razrednik Stanger zopet odslovil, tako so maturirali le štirje osmošolci. O sporih novomeških dijakov zlasti s prof. Stangerjem sem po Picigasovih spominih pisal že v spremni besedi k spominom novomeškega dijaka in nekoliko starejšega Picigasovega

vrstnika Karla Claricija »Knjiga moje mladosti« in se s tem tu ne bom zadrževal.³

»Že kot četrtošolec sem si moral s poučevanjem kruh služiti,« je Picigas zapisal v svojih spominih. Takrat je pomagal pri učenju prvošolcema Babtisti Clariciju in Janezu Zegi. Clarici je kasneje postal direktor posestev kneza Windischgrätza v Konjicah, Zega pa je umrl kot vikar v Podsabotinu. Poučeval je tudi deklici Terezijo in Karolino Medved, hčerki gostilničarja iz Kandije.

V svojih gimnazijskih letih Picigas ni bil velikokrat izven Novega mesta. Nekajkrat peš v Ljubljani, sicer pa le, če ga je kdo povabil. Zapisal je, da sta z bratrancem Maksom Brunnerjem imela nekaj skupnega: oba sta bila najraje doma. Prvič je bil izven mesta, ko ga je v sedmem letu starosti njegov skrbnik Ribič iztrgal iz rok uradniške vdove Gapp in ga med počitnicami za tolažbo poslal v Gradac v Beli krajini, k svoji tam poročeni hčeri. Od tam se spominja gradu, fužin in grajskega mlina. Bil je tudi v Podzemlju in v vasi Klošter. Med počitnicami po četrtem gimn. razredu ga je povabil gozdni čuvaj Mechora, ki je prebival v gozdarski hiši na Gorjancih, da bi mu hčer in sina pripravljala za šolo. Ta čas je bil tudi pri Miklavžu in na Jeri, kot se je takrat imenoval Trdinov vrh. Bil je tudi v Radatovičih in nekaterih drugih žumberških vaseh. Po končanem šestem gimnazijskem razredu ga je za čas počitnic povabil v Pazin stric p. Julij Brunner, profesor na tamkajšnji frančiškanski gimnaziji. Ko je bil osmošolec, ga je za velikonočne praznike povabil k svoji družini v Črnomelj oče prvogimnazijca, ki mu je bil Picigas inštruktor. O tem obisku je zapisal:

Odvetnik Dr. Jožef Rosina je imel solicatorja, ki se je pisal Kolbezen, postaren gospod s številno družino. Soproga z otroki je bivala v lastni hiši v Črnomlju, on pa s sinovi, ki so obiskovali gimnazijo, tu v Novem mestu. L. 1882 sem bil inštruktor njegovega Alberta, prvošolca. Povabil me je, naj velikonočne praznike z njim v Črnomlju preživim. Prav razveselil sem se povabila, da zopet vidim Belo krajino. Že kot petošolec sem se bil napotil čez Gorjance, da obiščem one kraje, odkoder so prihajali Belokranjci ob pircijunkulah (posebna pobožnost pri frančiškanih 2. avgusta) s česnom in čebulo in ob Marijinem imenu, da počaste sv. Feliksa. Peš sem jo rezal do Metlike in čez Kulpo dalje do Karlovca. Tam sem videl špičake (polk hrvaških vojakov v uniformah s tesno oprijemajočimi se hlačami), slišal njih godbo, ogledoval utrdbe in se po isti poti vračal. Prepričal sem se, da imajo Hrvati dovolj vzroka peti »Lijepa naša domovina«.

Na veliki petek 1882 se je Picigas s Kolbeznovimi odpeljal v Črnomelj, kjer ga je njegov gostitelj popeljal tudi v družbo nekaterih veljavnejših Črnomaljšev.

Miselni razvoj takratne odraščajoče srednješolske mladine je Picigas z nekaj skopimi besedami označil v polemičnem spisu, ki ga je leta 1927 napisal in v samozaložbi izdal na Dunaju. Spis je bil naperjen proti neki publikaciji odpadlega duhovnika Antona Krenna. Ko zavrača Krennovo trditev, da je ves takratni njegov srednješolski in visokošolski študij obstajal le iz učenja na pamet in blebetanja naučenega, je zapisal:

»To mu lahko verjame kdo, ki gimnazije znotraj nikdar videl ni; kdor pa je kdaj obiskoval kako srednjo šolo, ta Krennovim besedam ne bo verjel, tudi pisec te študije ne, ki je pred 45 leti položil gimnazijsko maturo in se natančno spominja, kako je bilo s študijami v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Kot šestošolec si postal darvinist, v sedmi si se učil pravil logičnega mišljenja. Kot absolvirani svobodomiselní osmošolec se skoraj nihče ni hotel posvetiti teološkimi študijam. Takó je bilo izobraževanje usmerjeno na gimnazijah v letih 1870–1880.«

Iz Picigasovega gimnazijskega življenja in odraščanja pa je treba zapisati: Bil je veskozi dobrega srca in kot sam pravi srednje nadarjen. Izdeloval je v redu in ni nobenega razreda ponavljal. Živel je skromno ves čas v oskrbi pri tujih ljudeh. Od četrtega gimnazijskega razreda dalje si je prislužil kak krajcar z inštruiranjem, v višjih razredih je užival tudi Gizelino ustanovo letnih 50 goldinarjev.⁴ V tem času je prišlo tudi do nekakšne ohladitve in odtujitve med sinom in materjo. Ko je bil Picigas šestošolec, se je mati drugič poročila, zdaj s sodnim slugo Antonom Köppom, in se kasneje preselila v Gradec. Tudi z bratranцем Maksom Brunnerjem si nista bila na roko. Premožni gostilničar se pač ni brigal za siromašnega bratranca. Picigas sam je zapisal:

»S svojim bratrančem Maksom Brunnerjem nisem občeval, hiša Brunner za mene ni obstajala. Če sem Maksa kje srečal, sem ga pozdravil, to je bilo vse.« Vendar so prilike prisilile revnega maturanta, da se je svojemu bratranču zopet približal.

Osmošolec, devetnajstletni Leopold Picigas, je stal pred usodnim razpotjem, kjer se je odločeval nadaljnji tek njegovega življenja.

Srce ga je vleklo na univerzo, za vseučiliški študij, pa je bilo treba imeti denar. Druga pot, ki se je takrat običajno kazala mladim abiturientom, je bil študij v semenišču, ki je bil brezplačen in je obetal doživljenjsko preskrbljenost v duhovniškem poklicu. Eden njegovih starejših znancev ga je celo nagovarjal, naj stopi v benediktinski red in to v opatiji Št. Pavel v Labodski dolini na Koroškem; tam da bo postal profesor in bo za vse življenje preskrbljen. Tako da je storil pred dvajsetimi leti tudi odličnjak Ignac Pirc, doma iz Šentjerneja. Picigacu pa je lebdel med očmi le vseučiliški študij in stopil je k svojemu bratranču Maksu Brunnerju in ga vprašal, če bi mu za časa njegovih univerzitetnih študij kaj pomagal. Odgovoril mu je, da se bo o tem še posvetoval z njegovo materjo. Leopold je sporočil materi v Gradec svojo namero in verjetno zaprosil, naj bi se z možem ozrla za kakšno možno zaposlitev, da bi si omogočil študij na graški univerzi. Na jesen se je odpravljaj na pot in se oglasil pri bratranču. Kasneje je o tem obisku zapisal: »Prišel je dan poslovitve in odslovitve: z bankovcem 5 goldinarjev sem odšel na pot.«

Na dan 29. septembra 1882 je odkorakal peš v Ljubljano, v nedeljo 1. oktobra pa ga je, kot pravi, »mešanec privlekel v Gradec«. Na kolodvoru ga je pričakala mati in šla sta v poslopje višjega državnega pravdnštva, kjer je bil mož A. Köpp uslužben kot sluga in imel skromno stanovanje. O tem srečanju in svojem graškem bivanju je Picigas zapisal: Vedela sta, da bom prišel. V tem času bi mi lahko kak posel v Gradcu preskrbela, a ničesar nista storila, le mene sta spraševala, kaj bom počel. Ko sem jima rekel, da nekoliko na Št. Pavel mislim, se jima je odvalil kamen od srca.« V Gradcu je Picigas ostal 14 dni. Ogledoval si je mesto, poiskal univerzo, ogledoval cerkve, bil v judovski sinagogi, poseben vtis pa je nanj napravil obisk gledališča. Bil je to zanj popolnoma nov svet. Saj v Novem mestu ni videl niti kake skromne predstave bodisi domačih ali tujih igralcev. Zdaj pa je gledal in poslušal Mayerberove »Hugenote«.

V Gradcu je bilo Picigasu zelo všeč in rad bi bil tam ostal, če bi imel le kak, četudi skromen zaslužek. Vleklo ga je na univerzo, rad bi doštudiral za profesorski poklic. Katera stroka ga je privlačila, ni zapisal. Prevladalo pa je spoznanje: »Da nekateri dijaki na univerzi v izobilju žive, drugi pa stradajo, mi je bilo jasno. Prvi kategoriji se nisem mogel, drugi se nisem hotel priključiti.«

Preostal mu je šentpavelski samostan.

S skoraj zadnjimi krajcarji, ki so mu še preostali od bratrančevih petih goldinar-

jev, si je kupil vozovnico do Maribora in za vlak proti Dravogradu in v Labodsko dolino. V Št. Pavlu ga je sprejel dolenski rojak, prefekt p. Pirc. Tam je spoznal tudi upokojenega profesorja klasičnih jezikov in slovenščine na celovski gimnaziji, p. Hermana Venediga, ki je imel sorodstvo v Novem mestu. Kljub temu da mu v samostanu ni bilo sile (»jaz, ki sem bil pri vstopu suh kot trska, sem se začel okrogeliti« je zapisal v spominih), je v njem zdržal le eno leto. Odšel je v bogoslovje v Celovec. Tam se je sprijateljil s sovrstnikom, ki je imel v Celovcu premožnega strica trgovca s steklom. Ta ju je večkrat povabil na večerjo. Trgovec je poleg sina imel še šestnajstletno hčer, ki se je v Picigasa kar nekam zagledala. Tudi Picigasu je začelo rojiti po glavi, da bi zapustil semenišče in se nekako vključil v družino trgovca. Ta je bila sicer nemška, a ne narodno zagrizena. Premišljal je o tem, da bi trgovca zaprosil, naj ga sprejme za trgovskega vajenca. O tem je zapisal:

»Ako bi bil njenega očeta prosil, da me sprejme kot vajenca v svojo trgovino, bi bil to gotovo storil in jaz bi bil dobro preskrbljen za vse življenje. Po štirih letih bi že imel svoj kruh. Ker pa se mi je za malo zdelo, v dvaindvajsetem letu svoje starosti vajenec postati, nimam še danes svojega kruha, temveč ga jem, kolikor mi ga drugi režejo. In to je bore malo.« Pa še neka druga misel, vsaj kot je zapisal v spominih, ga je odvrčala od take odločitve: »Če bi bil v Celovcu pri gospodu steklarju vstopil, bi se moral že zaradi hišnega miru ponemčiti – ta misel je prevladala, da sem se odločil za Ljubljano«. V poletju 1884 je obiskal Novo mesto, na spomladi 1885, 7. marca, je zapustil Celovec in se s težkim srcem vozil proti Ljubljani. »Kolikor dlje od Celovca, toliko težje mi je bilo. Začel sem se kesati, da sem Celovec zapustil«, je zapisal, potem pa dostavil: »Dospel sem v Ljubljano in stopil v stari grajščini podobno, Virtuti et Mysis posvečeno poslopje« (= semenišče). V Ljubljani je 21. julija 1886 prejel mašniško posvečenje in štiri dni za tem v novomeškem Kapitlju pel novo mašo. Septembra je bil postavljen za kaplana v župniji na Kolovratu, ki ga je Picigas takole opisal: »Kolovrat še prava vas ni, ampak v gorskem kotu tičeče gnezdo, kamor vodi edina cesta iz Zagorja, ki se v Kolovratu končuje. V tej naselbini je župnišče, šola in dve kmetiji.« Leta 1888 je bil premeščen v Mirno Peč, od tam pa septembra 1889 v Idrijo.

V Idriji se je l. 1889 sprostilo mesto kateheta (učitelja verouka) na glavni mestni šoli, ustanovljeni že l. 1777; istočasno je bil sproščen tudi beneficij pri cerkvi sv. Antona, ustanova družine Lichtenturn. Obe mesti je dobil Leopold Picigas. Ko je zaprosil za to namestitev, je hotel kaj več poizvedeti o razmerah v Idriji, ki mu je bila povsem neznana. Izvedel je, da v dunajski nadškofiji kaplanuje Mihael Mogolič, nekdanji dijak novomeške gimnazije in v letih 1866–1872 kaplan v Idriji. Ker je imel nekaj prihrankov, se je 23. septembra 1889 odpeljal na Dunaj in od tam v Stillfried, ki leži skoraj ob Moravi, nekdanji mejni reki med Avstrijo in Ogrsko. Mogolič si je po preselitvi na tuje pridobil l. 1885 na dunajski univerzi doktorat filozofije, l. 1889 pa še na univerzi v Pragi doktorat teologije. Po dobljenih pojasnilih se je Picigas še kratko pomudil na Dunaju, se vrnil domov in 27. septembra prišel v Idrijo, ali kot sam pravi, v idrijski kotel, ki ga je malo spominjal na kolovraški kotel, le da je bil ta širši in je na Kolovrat pot vodila navzgor, v Idrijo pa navzdol. Sicer pa je ta, čeprav zelo kratek obisk, v Picigasu verjetno zbudil misli, ki so kasneje odločale o njegovi nadaljnji življenjski poti.

Z življenjem v Idriji je bil Picigas kar zadovoljen in je kljub veliki zaposlitvi sklenil, da se ne bo več selil. V hišici, ki je pripadala beneficiatu, si je uredil lastno gospodinjstvo, mesečno pa je prislužil do sto goldinarjev. Ko je izvedel, da njegov nekdanji novomeški skrbnik Ribič zapada v vse večjo revščino, ga je z ženo vred

pozval v Idrijo. Prišla sta, se nastanila pri njem in do smrti živela na njegove stroške. Ko je njegova zopet ovdovela mati to izvedela, je prišla v Idrijo z namenom, da ostane pri sinu, misleč, da ta živi v udobju. »Ko pa je videla, v kakšni palači živim, nas je že naslednji dan zapustila«, je Picigas zapisal v spomine. Mati je potem živela v Gorici in tam l. 1900 umrla.

L. 1893 je Picigas opravil župnijski izpit in l. 1895 so ga hoteli premestiti k šentjakovski župniji v Ljubljani, pa si je izprosil nadaljnje službovanje v Idriji. Tam se je tista leta veliko razpravljalo o ustanovitvi vsaj nižje srednje šole. Julija 1894 je idrijski občinski svet sklenil na lastne stroške ustanoviti nižjo gimnazijo. Ko to ni uspelo, je predlagal ustanovitev nižje realne gimnazije, srednjo šolo pa je Idrija dobila šele junija 1901, ko je naučno ministrstvo odobrilo ustanovitev realke s slovenskim učnim jezikom in so na jesen odprli njen prvi razred.

Picigas si je brez dvoma želel nastavitev na srednješolskem zavodu v Idriji, pridobiti si je bilo treba le visokošolsko izobrazbo in opraviti potrebne izpite. Ko je bilo l. 1895 na dunajski Terezijanski akademiji razpisano mesto prefekta, se je priglasil, prejel namestitveni dekret in se odpravil na Dunaj s tihim upanjem, da se vrne s predpisanimi izpiti v žepu.⁵ Na jesen 1898 se je odpovedal službi prefekta in se vpisal na bogoslovno fakulteto dunajske univerze. Živel je od prihrankov in bil februarja 1900 promoviran za doktorja bogoslovnih ved. Načrtovane srednje šole v Idriji še vedno ni bilo in Picigas je nekaj mesecev služil kot katehet (veroučitelj na šoli). Ko pa so na jesen 1901 odpirali idrijsko realko, na njej za Picigasa ni bilo mesta. Nazaj na Theresianum ga ni mikalo, v domovino pa tudi ne.

O tem brez dvoma najbolj odločilnem trenutku svojega življenja je zapisal: »Ker se mi je Dunaj dopadel, nisem kar nič mislil na povratek v domovino«. In nekaj vrstic nižje pravi, da bi se mu v Ljubljani brez dvoma dobro godilo, ker mu je bil referent za verska vprašanja pri ljubljanski deželni vladi, marquis Gozzani, kot vzgojitelju njegovega sina v Theresianumu zelo naklonjen, pa da je raje ostal na Dunaju. Pravi vzrok te odločitve je zapisal idrijski dekan Mihael Arko v svoji zgodovini Idrije, str. 163: »Ko ni dobil profesure v domači škofiji, je vstopil v dunajsko.« To je izpovedal tudi Picigas sam, ko je v polemičnem spisu proti A. Krennu zapisal: »Žive duhovniki, ki so z izpiti usposobljeni in imajo doktorat, pa kljub vzornemu življenju niso mogli dobiti namestitve kot veroučitelji!« Picigas se je razočaran in užaljen umaknil iz domovine. K tej odločitvi pa mu je verjetno pomagal tudi vzgled novomeškega rojaka dr. Mihaela Mogoliča.

Dr. L. Picigas je bil v poletju 1901 umeščen kot župnik v fari Ringelsdorf in tam ostal dobrih deset let. Februarja 1911 je dobil župnijo Stetten pri Korneuburgu, bil tam zopet deset let in bil 19. maja 1921 na lastno prošnjo upokojen. Preselil se je na Dunaj, kjer je imel oče njegove gospodinje, Johann Lang, hišo in mizarsko delavnico. Sprejel ju je pod streho in odslej je imel Picigas svoj dom v dunajskem XIII. (zdaj XIV.) okraju, imenovanem Penzing, Breitenseerstrasse 12.

V razburkanih in prekučuških letih po prvi svetovni vojni si je hotel Picigas urediti življenje po svojem okusu. Bil je upokojenec in ni več opravljal duhovniške službe, pa je mislil, da lahko uporabi pridobitev republikanske Avstrije: civilno poroko. Sklenil je, da se s svojo gospodinjo poroči. O tem in o posledicah je zapisal:

Ker sem hotel svoji gospodnji preskrbeti višjo socialno stopnjo, sem storil potrebne korake, da se z njo poročim. V monarhiji bi to ne bilo mogoče, v republiki pa. Dobil sem dovoljenje in sem se z njo poročil dne 28. decembra 1921 na dunajskem rotovžu. Posledica je bila, da mi je vlada ustavila izplačevanje pokoj-

nine. Dolgo in drago borbo sem moral biti in le s pomočjo odvetnika dr. Gustava Scheuja se mi je posrečilo l. 1925 pokojnino zopet pridobiti.«

Svoje poroke Picigas ni obešal na veliki zvon. Sam pravi, da ni o tem nikomur kaj pripovedoval. Pa se je le zvedelo in vlada mu je s 30. septembrom 1922 ustavila izplačevanje pokojnine. Vzrok je bil pač v tem, da po prepričanju krščansko-socialne vlade odpadlemu duhovniku ni več pripadala pokojnina, izplačevana iz verskega zaklada. Picigas je bil nasprotno prepričan, da mu nihče nima pravice odvzeti pokojnine, pridobljene in prislužene z dolgoletno duhovniško službo. Zato je 8. decembra 1922 vložil pri pristojnem ministrstvu priziv, ki pa je ostal brez odgovora. Ponovno je zopet podrezal 19. aprila 1923, tudi brez uspeha. Zato se je dne 3. julija 1923 obrnil z osebnim pismom na zveznega kanclerja (predsednika vlade) dr. Ignaca Scipla, duhovnika in vodjo krščansko-socialne stranke. Ta mu seveda tudi ni nič odgovoril. Zdaj se je 15. septembra 1923 obrnil naravnost na predsednika republike dr. Mihaela Heinischa. Tudi ta mu ni odgovoril.

Po enem letu čakanja je zadevo izročil v roke odvetnika, ki je pri ministrstvu dosegel vsaj odgovor na prvo Picigasovo vlogo. Bil je seveda negativen in se je skliceval na cesarske odločbe iz let 1777, 1792 in 1835. Odvetnik se je sedaj pritožil na ustavno sodišče, ki je za 23. junij 1925 razpisalo o zadevi ustno razpravo in čez tri dni razglasilo rzsodbo, s katero je verski zaklad dolžan pokojnino izplačevati. Picigas pravi, da je bilo na razpravi in ob razglasitvi navzočih veliko novinarjev in drugega občinstva. Za Picigasa je bil to velik uspeh, ki mu je prinesel tudi korist, saj so mu morali izplačati vso zaostalo pokojnino. Po odbitku odvetniških stroškov v iznosu 1195.- šilingov mu je ostalo 8100.- šilingov. Pa ni imel sreče. Večino denarja je vložil v neko podjetje in izgubil 7111.- šil., ostalo mu jih je le še okroglih 990.-.

Pri ženitvi in vsem tem pravdanju ni Picigasa prav nič motil ozir na celibat, to je prepoved ženitve duhovnikov, niti to, da je, kot pravi, ministrstvo pri nadškofiji zahtevalo, da njega, odpadlega duhovnika, izobči. O celibatu je menil da je čisto človeška naprava in da je veri bolj v škodo kot v korist. Začel je celo zbirati gradivo o tem problemu in hotel napisati knjigo, pa se je premislil, češ da ni hotel tvegati, da bi mu režimi Scipla, Dollfussa ali Schuschnigga pokojnino še enkrat odvzeli.⁶

Zdaj je za Picigasa le prišlo dobro desetletje udobnega miru, v katerem je imel, kot pravi, vsega dovolj, ker pač ni bil vaje nikakega razkošja. Od pokojnine, ki je znašala 303 šilinge, si je mesečno prihranil kar cel stotak. Pa so s Hitlerjevo zasedbo Avstrije spet prišli hudi časi. Šilinge je zamenjala marka, verski sklad si je prilastila država, duhovniške plače in pokojnine pa naj bi izplačevali škofijski ordinariati iz posebnih prispevkov vernikov. Svari so se vedno bolj zapletale, pokojnina je bila vedno bolj nizka in v letu 1941 mu je sploh niso več izplačevali. Picigas je zopet začel iskati svojih pravic. Leta 1940 je še prejemal 78 mark in pol iz državne blagajne. Picigas je z vlogo na deželno oblast zaprosil, naj mu izplačujejo polno pokojnino, ker z izplačevanim državnim prispevkom ne more živeti. Ker ni to nič zaleglo, se je 28. oktobra 1940 obrnil na novega pokrajinskega vodjo in državnega namestnika na Dunaju Baldurja von Schiracha. Ker mu z novim letom 1941 pokojnine sploh niso več izplačevali iz državne blagajne, je 7. februarja 1941 zopet pisal Schirachu, naj »ukaže, da se mi izplača pokojnina za l. 1941«. Uspeh zopet enak ničli.

Zdaj se je Picigas odločil za poseben korak. Sam piše, da se je 18. novembra 1941 obrnil naravnost na Hitlerja in utemeljeval svojo vlogo za izplačilo pokoj-

nine s tem, da ne more dobivati pokojnine iz novega posebnega fonda, v katerega se stekajo dohodki novega »cerkvenega« davka, s katerim razpolaga cerkev. To pa zato, ker ta fond ni naslednik bivšega verskega zaklada. Ker pa je tega zasegla država, mu je sedaj ta na podlagi razzsodbe upravnega sodišča z dne 23. junija 1925 dolžna pokojnino izplačevati. Ker ni bilo odgovora, je 10. februarja 1942 podrezal pri ministrstvu v Berlinu, ki mu je sicer potrdilo prejem njegove vloge, storilo pa ničesar. Zdaj se je odločil za nov korak. Zapisal je:

»Ker se tudi Hitler ni oglasil, sem mu poslal 14. aprila 1942 drugo epistolo in mu stavil alternativo: naj mi nakaže pokojnino iz državne blagajne, če pa tega ne mara, naj razveže moj zakon, da dobim potem pokojnino iz nadškofijske finančne komore«. Če se je vloga glasila tako ali ne, nimamo dokazov. Vsekakor pa kaže dovršen del starčevske naivnosti trditev, da je to energično pismo Hitlerja osupnilo, njegove zahteve pa ni izpolnil.

Vendar se je nekaj le premaknilo, kar bi znalo biti posledica omenjene vloge. Picigas je zapisal: »Ne dolgo za tem sem bil pozvan na nadškofijski ordinariat. Povedali so mi, da niso nikakor dolžni izplačevati mi pokojnine, a da mi jo bodo iz milosti izplačevali. Pokojnino v znesku 204 šilingov prejmem od 1. januarja 1942 dalje iz nadškofijske blagajne.«

Tako se je zdaj končalo dvajsetletno pravljanje za pokojnino. Picigas je odslej, kolikor so vojne in poveljne neprilike dovoljevale, le mirno živel v svojem dunajskem zatišju in se lahko z vsem srcem, mislijo in delom posvečal svoji veliki ljubezni – Novemu mestu.

Ko je Leopold Picigas po maturi v poletju 1882 odhajal v Gradec k materi s tihim upanjem, da mu bo omogočeno vpisati se na graško univerzo in se izobraziti za profesuro, ni vedel, da rodnega mesta dve leti ne bo več videl. Tudi v njegovem kasnejšem življenju mu je bilo le redko dano, da se je za kak dan oglasil v Novem mestu, kjer svojega doma sploh ni imel več. Leta 1884 je namreč prodal svojo po očetu podedovano hišico na Bregu, ki še stoji, le da je zamenjala že vrsto lastnikov. Tako po letu 1897 ni bil več v Novem mestu. Ob spominjanju na ta obisk je 10. avgusta 1947 zapisal:

»Novomašnik Anton Jarc me je povabil na svojo novo mašo, ki jo je daroval 8. avgusta 1897 v kapitlju. Ker sem bil z njegovim očetom že iz svojih otroških let znan, sem se vabilu odzval. Prišel sem iz Idrije, kjer sem svoje dunajske počitnice preživel, 5. avgusta v svoje rodno mesto in tu ostal do 10. avgusta. Od tega dne nisem več videl kapiteljskega stolpa.«⁷

Po svojem zadnjem obisku Novega mesta je Picigas živel še osemindeset let. Ves ta čas je bil z vsemi nitmi čustvovanja, z mislijo in zavestjo svoje pripadnosti navezan na svoje rodno mesto. Zapisoval si je podatke o življenju mesta in o meščanih, o gimnaziji in njenih dijakih ter profesorjih, skratka o vsem, kar mu je o Novem mestu hranil spomin, kar je o njem razbral iz časnikov in kar so mu poročali ali pripovedovali prijatelji in znanci ali Novomeščani, ki jih je slučajno srečal kje na tujih tleh. Nekaterim družinam, osebam ali dogodkom je rad nadrobil svoje kritične pripombe. Pa še eno navado je imel, ki se je je dosledno držal: svoje rojstno mesto je vedno imenoval Rudolfovo, Novomeščani so pri njem Rudolfovčani in novomeški je rudolfovski.

Ko je leta 1946 zastoj upal, da bo lahko dobil dovoljenje za potovanje na obisk v Novo mesto, se je na poletje 1947 lotil urejevanja in prepisovanja svojih novomeških zapiskov. Z delom je začel 15. junija 1947 in ga končal na božični večer istega leta. Gradivo je razvrstil po letih in začel z letom svojega rojstva. Gradivo

je kasneje dopolnjeval z vložki in tako je nastala zbirka, ki šteje nekaj več kot 724 s številkami označenih listov. Svoje zapiske je naslovil: »Nekaj spominov na moje doživljanje.« K tem zapiskom je sestavil še 29 strani obsegajoče imensko in deloma stvarno kazalo. Vse to gradivo je Picigas izročil v varstvo svojim novomeškim sorodnikom, odvetniku dr. Franju Ivanetiču in njegovi soprogi Mimči, hčeri Picigasovega bratranca Maksa Brunnerja. To je brez dvoma storil z namenom, da bi ti zapiski nekoč koristili raziskovalcem novomeške preteklosti. Študijski knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu je uspelo pri hranitelju dobiti dovoljenje, da so smeli napraviti posnetke vseh zapiskov in tako rešiti za novomeško zgodovinospisje zanimivo in skoraj povsem zanesljivo gradivo.

Profesor Karel Bačer je o tem zapisal:

»Pokojni Bogo Komelj mi je večkrat omenjal, da ima Picigas napisane spomine, in da jih bo dr. Ivanetič skušal dobiti v Novo mesto. Ker sem kot nekdanji razrednik Ivanetičeve hčere Tatjane dobro poznal odvetnika, sem ga nekoč vprašal, kako je s tem. Povedal mi je, da so spomini že v njegovih rokah. Obljubil mi je tudi, da mi jih dá na vpogled, vendar naj o tem ne govorim nikomur. Spominjam se, da je trajalo precej časa, preden mi je zajeten rokopis izročil, ker, kot je rekel, mora poprej sam še ponovno pogledati, ali niso v njem kake osebnejše stvari. Tako sem 27. junija 1967, seveda proti popolni molčečnosti, dobil menda za teden ali dva rokopis, ki sem ga le površno prebral, potem pa vrnil.

Ko sem prišel 1970 v Študijsko knjižnico in delal na domoznanski bibliografiji, se mi je vedno bolj vsiljevala misel, kako bo z dostopnostjo rokopisa, če ga dobe v roke dediči. O priložnosti sem dr. Ivanetiču omenil, kako naša knjižnica posveča posebno skrb vsemu gradivu, ki se kakorkoli nanaša na Dolenjsko, in ga prosil, naj dovoli prepis. Rokopis sem ponovno dobil v roke 18. decembra 1974 in z odobritvijo B. Komelja opravil na račun Študijske knjižnice 21. decembra kopiranje v Ljubljani, 4. februarja 1975 pa rokopis vrnil dr. Ivanetiču. Urejevanje in oštevilčenje strani rokopisa je bilo zelo zamudno, ker je rokopis poln vstavljenih lističev in dopolnil, označenih s številkami, črkami itd., itd.«

V Študijski knjižnici je vse gradivo razporedil, oštevilčil in pripravil za vezavo prof. Karel Bačer. Tako je nastala vrsta lepo in trdno vezanih knjig. Gradivo je razvrščeno po letih in vsaka knjiga obsega od 102 do 106 listov. Knjige imajo na hrbtih napis L. Picigas Spomini in so oštevilčene z arabskimi številkami ter obsegajo leta in imajo število listov kot sledi:

1. 1863–1870	103
2. 1870–1877	103
3. 1877–1882	103
4. 1882–1887	103
5. 1887–1897	102
6. 1897–1916	104
7. 1916–1947	106
Kazalo	29

753 listov

Picigasovi Spomini so hranjeni v rokopisni zbirki Študijske knjižnice v Novem mestu pod signaturo Ms 318.

Leta 1933 je Picigas poslal Novemu mestu v dar rokopisni abecedni seznam vseh dijakov novomeške gimnazije v letih 1856–1932, pa čeprav jo je obiskoval

le eno leto. Seznam je sestavljal po letnih gimnazijskih izveštjih in obsega 218 s črnimlo pisanih strani. Dodal je 35 strani uvoda z opisom razmer na gimnaziji v času, ko jo je on obiskoval. Ves rokopis je dal uvezati v knjižico z naslovom »*Mladina rudolfovske gimnazije v letih 1856–1932*«, jo posvetil svojim rojakom in jo poslal v roke takratnemu novomeškemu županu dr. Josipu Režku. O gimnazijskih izveštjih je l. 1947 v Spominih zapisal: »Konec julija in v pričetku avgusta je izveštje moje najljubše čtivo, ki me vedno globoko gane in mi nadomesti potovanje v kraje mladostnih dni, katerih že 50 let nisem videl.«

Seznam hrani novomeška Študijska knjižnica pod sigmaturo Ms 36.

Picigasovo stalno navezanost na rodno Novo mesto in še posebej na novomeško gimnazijo spričuje tudi to, da je bil dolgoletni član in podpornik Dijaškega podpornega društva in mu letno pošiljal svoj prispevek v znesku, ki je bil vedno nad povprečnimi prispevki drugih, tudi zelo premožnih domačih podpornikov. V letih npr. 1933 in 1934 je z vsoto 215.- in 217.- Din presegel vse druge podpornike. V letnih Izveštjih novomeške gimnazije pa je dr. Leopold Picigas večkrat zmotno označen kot »odvetnik na Dunaju«.

Po značaju je moral biti Picigas srčno dober človek, kar je dokazal v več primerih, ki jih omenja v Spominih. Naj navedem le primer z njegovim bratrancem Maksom Brunnerjem. Ta je svojega siromašnega bratranca gledal najprej zviška, ko pa se je ta dokopal do svojega poklica in lastnega zaslužka, je bil z njim vedno bolj prijazen in ga je tudi vabil na svoj dom. Ko je l. 1919 Maks umrl, mu je Leopold iz daljine napisal topel spominski zapis in ga poslal Dolenjskim novicam. V njem se ne spominja samo svojega bratranca ampak cele družine.⁸ O svojem bratrancu pa je zapisal:

»Tiho in mirno je bilo Maksovo življenje, njegov največji ponos je bil, da je meščan. Vse svoje življenje je preživel v svojem rojstnem mestu; tudi v mlajših letih je zelo malo potoval. Meja slovenskih dežel sploh nikdar prekoračil ni. Zanimal se je edino za dogodke rojstnega kraja in tu živečih oseb.«

Picigasovemu vplivu in prigovarjanju je skoraj gotovo treba pripisati, da je začel Maks zapisovati svoje spomine na nekdanje življenje v Novem mestu in jih objavljati v Dolenjskih novicah 1906, št. 13 in 14 pod naslovom »Spomini starih dnij« in s podpisom »Meščan«. Spomine je nadaljeval naslednje leto v št. 4 in potem od 6. do 14. št. napisal še devet nadaljevanj.

Letos je minilo 38 let, odkar se je v daljnem dunajskem mestu utrnilo dolgo Picigasovo življenje. Pred leti so v Novem mestu dediči dr. Franja Ivanetiča prodali odvetnikovo hišo na Glavnem trgu (danes trgovina Julija). Ob razprodaji inventarja ter odstranjevanju, kar se v letih nabere v kaki hiši, so zelo verjetno zmetali na odpad tudi vse papirje in med njimi tudi izvirne Picigasove zapiske in korespondenco. Zato je toliko večja zasluga onih, ki so vsaj s posnetki rešili za Novo mesto pomembno zgodovinsko gradivo.

OPOMBE

¹ Priimek Picigas je po izvoru grški. V klasični grščini beseda »petzikós« pomeni tistega, ki hodi peš; substantiv »tò petzikón« = pešec, pehota (A. Dokler, Grško-slovenski slovar str. 596). V Grčiji je danes ta priimek ohranjen vsaj v dveh oblikah: Pitzikas in Pitzikos. Po sporočilu v Atenah živeče Novomeščanke in slovenske književnice in publicistke Tite Kovač-Artemis je npr. v atenskem telefonskem imeniku 24 naročnikov, ki nosijo ime Pitzikas, eden s priimkom Pitzikos in še nekaj sorodno

Prelečenjeni gospod mestni župan!

Prosilite da vam izročam priloženo delce, ki ga poklanjam svojemu rojstnemu mestu.

Osoda mi je bila toli nemila, da me kaj drugega nakhviti nisem mogel in ne morem.

Zgodovina Novega Mesta, ki jo je napisal prof. Uehovec, je veliko delo, žal, da njegova vsebina obdeluje le nekoliko mestne zgodovine, skoraj tretjina knjige obravnava le solške stvari. A tudi v tem okviru bi se delo še delej spo-⁴ polniti. Kalibar je v mojih močeh, sam to storil v seznamu nekaterih gimnazijskih di-⁴ jakov, ki so njega dni stanovali v dolenski metropoli. Občalujem, da so me po dokončani gimnaziji veliki gublerja pogнали v svet, in radi tega za svoje rojstno mesto ničesar storiti nisem mogel.

Prosim vas, da blagoslovite priloženo drob-⁴ tinico k mestni zgodovini blagoshotno sprejeti.

Bivam udani vam

Dr. Leopold Picigas.

glasečih se. Po imenikih naročnikov v mohorjanskih koledarjih pa je Picigas sam dognal, da žive so-imenjaki v Kopru in Celju, enake ali vsaj zelo podobne priimke pa je zasledil tudi v Trstu in na Dunaju. V Trstu v obliki Piciga.

² Janko Jarc, Franc Anton Breckerfeld o Novem mestu ob koncu XVIII. stoletja, Kronika slovenskih mest V (1938), str. 144 sl.

³ Janko Jarc, Novo mesto v obdobju med leti 1850–1900, spremna beseda h Karla Claricija »Knjiga moje mladosti«, Ljubljana 1981, str. 247–254.

⁴ Gizelina ustanova: Mestni občinski odbor je na dan obletnice ustanovitve Novega mesta 7. aprila 1873 sklenil, da bo v spomin poroke cesarjeve hčerke Gizele z bavarskim princem Leopoldom (20. aprila 1873) ustanovil po cesarični imenovano ustanovo v korist dveh revnih in marljivih dijakov novomeške gimnazije. Znašala je letno 50 goldinarjev, lahko pa jo je prejel tudi samo eden prosilec. Prvič je bila podeljena leta 1875.

⁵ Theresianum ali Terezijanska akademija je bila ustanova cesarice Marije Terezije (1740–1780) in je bila namenjena šolanju samo sinov katoliških plemiških družin iz vse avstrijsko-ogrske države. Ustanovljena je bila l. 1746 in imela v dunajskem mestnem okraju Favoriten veliko zgradbo, v kateri so poleg šolskih prostorov bila tudi stanovanja gojencev in njihovih vzgojiteljev. Pouk je potekal po predpisih, veljavnih za izvajanje pouka na srednjih šolah, namen in naloga te šole pa sta bila, priprava mladih plemičev za kasnejši prevzem služb v razvijajočem se državnem uradniškem aparatu in v diplomatskih službah. Za vzgojo in izobrazbo bodočih konzularnih in diplomatskih uslužbencev je bila 1754 ustanovljena še Orientalna akademija. Pouk je bil izročen izbranim strokovnjakom, zlasti pravnikom, orientalistom, poznavalcem tujih jezikov, narodov in kultur in podobno. Obe akademiji sta bili z učnimi pripomočki kar najbolje opremljeni in bogato dotirani. Po letu 1848 so bili lahko sprejeti tudi neplemiški sinovi državnih uradnikov, in sicer za državo zaslužnih mož.

V času, ko je bil Picigas nameščen kot prefekt v Theresianumu, je bilo v njem 300 do 400 gojencev, profesorski zbor je štel do 50 moči, za vzgojo pa so še posebej skrbeli prefekti.

⁶ S tem popravljam napačno trditev, zapisano v Claricijevi knjigi, str. 291, češ da je dr. L. P. napisal in na lastne stroške izdal spis o oz. proti celibatu. Pač pa je l. 1927 na Dunaju napisal in v samozaložbi izdal 55 strani obsegajočo knjižico z naslovom: *Anton Krenns Selbstporträt, retouchirt von Dr. Leopold Picigas*. Knjižica ima na zadnji strani datum: *Wien XIII, am 25 März 1927*. Spis je Picigas napisal proti knjižici, ki jo je objavil v naslovu navedeni odpadli duhovnik. Ta ni samo izstopil iz Cerkve, ampak se je odpovedal tudi veri, se oženil in imel družino, postal politični delavec socialdemokratske stranke ter na mnogih shodih in strankinih zborovanjih grmel proti Cerkvi, duhovništvu in veri sploh. Picigas zavrača nekatere njegove trditve in izpričuje svojo versko pripadnost, pri tem pa odklanja upravičenost celibata.

Mihael Hainisch, predsednik Zvezne republike Avstrije 1920–1928.

Dr. Ignac Seipel, avstrijski zvezni kancler 1922–1924 in 1926–1929.

Engelbert Dollfuss, avstrijski zvezni kancler 1933–1934.

Kurt v. Schuschnigg, avstrijski zvezni kancler 1934–1938.

⁷ Anton Jarc, r. 1. januarja 1875 v Novem mestu. Njegov oče istega imena je bil priljubljen krojaški mojster in lastnik hiše na Glavnem trgu, kjer je imel tudi majhno trgovino z blagom. Sin Anton je bil kasneje mornariški kurat. Po prvi vojni je zapustil duhovniški stan in se poročil. Spremenil je tudi priimek iz Jarc v Jarč.

Njegov mlajši brat Evgen, r. 7. decembra 1878, je bil znani profesor, politik in kulturni delavec. Bil je podžupan mesta Ljubljane in si pridobil zasluge za ustanovitev Mestnega muzeja v Ljubljani in za zgodovinski časopis *Kronika slovenskih mest*, katerega urednik je bil. Prim.: *France Stelè*, Prof. Evgen Jarc, *Kronika III*, 1936, str. 187/8.

⁸ Ko je urednik novomeškega tednika Dolenjske novice pripravljaval Picigasov rokopis za natis, se mu je pripetila nezgoda, da je Picigasovi materi pripisal vseh šest otrok, ki so bili očetu rojeni v dveh zakonih. (DN 1919 št. 34, str. 134).

Slavka Ložar, Novomeške gostilne in gostilničarji, Novo mesto 1981, str. 41–44 (Gostilna Brunner, fotografiji Maksa Brunnerja in njegove gostilne).

JOŽE CVELBAR

*Veste, kdo je bil Jože Cvelbar?
Umetnik z dušo in telesom, velik
po duhu, plemenit po srcu, umetnik
v poeziji, umetnik v slikarstvu,
rojen pesnik in slikar.*

Josip Turk, Dolenjske novice, 31. avgust 1916

V letih tik pred prvo svetovno vojno, ki se je začela julija 1914 in končala novembra 1918, je v šolskih klopeh novomeške gimnazije zorelo nekaj dijakov, ki jih je zanimanje za književnost in lastno nagnjenje za literarno ustvarjanje povezal v ožjo prijateljsko družbo. V šolskem letu 1910/1911 so tudi sklenili, da bodo izdajali svoj rokopisni dijaški list kot nekakšno literarno in umetniško revijo. Pobudo za izdajanje takega dijaškega lista je dal petošolec Alojz Turk¹, ki je prve štiri gimnazijske razrede obiskoval na slovenski gimnaziji v Škofovih zavodih v Šentvidu nad Ljubljano, v peti razred pa se je vpisal na novomeški gimnaziji. Tu je bil kot tretješolec vpisan tudi njegov brat Josip Turk². Bila sta kmečka fanta iz Verduna pri Stopičah, v gorjanskem Podgorju. Alojz Turk je iz šentviške gimnazije prinesel s seboj tudi zamisel o trajno izhajajočem rokopisnem dijaškem listu, ki naj bi med dijaštvom stalno netil zanimanje in vnemo za leposlovno ustvarjanje. Že v letih pred tem so sicer dijaki v nekaterih razredih pisali svoje dijaške liste in lističe in v šolskem letu 1910/11 so izšli kar štirje, pisani pa so bili brez kakih posebnih literarnih ambicij, kot ugotavlja Bogo Komelj v svojem sestavku *Novomeški gimnazijski rokopisni listi*³.

Za svojo zamisel je Alojz Turk najprej pridobil sošolca Franceta Žarna in o tem v svojih zapiskih zapisal: »Eno nedeljo novembra, bil je sneg, šla popoldne z Žarnom proti Grmu na sprehod. Jaz govoril, da smo imeli v Št. Vidu svoj list.«

Možnosti za izhajanje takega rokopisnega dijaškega lista, kot si ga je zamislil petošolec Alojz Turk, so bile več kot ugodne: v osmem razredu je sedel Janez Pucelj iz Gorenje vasi pri Ribnici⁴, pesnik, ki je svoje pesmi objavljaval v takratnih mladini namenjenih listih, potem pa tudi v Domu in svetu pod privzetim imenom Bogumil Gorenjko; posebej živahni so bili takrat tretješolci, v četrtem razredu gimnazije pa je sedel resnični pesniški in umetniški talent – Jože Cvelbar. Tako Alojzu Turku in Francetu Žarnu, ki se je ogrel za Turkovo zamisel, ni bilo težko zbrati sodelavce za novi dijaški list. France Žarn je prevzel uredništvo in ocenjevanje prispevkov, Jože Cvelbar pa poleg literarnih prispevkov tudi slikarsko opremo in pisanje lista, ki so mu dali ime *Izpod Gorjancev*.

List hrani Študijska knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu.

Urednik lista France Žaren – Kerinov France je v uvodnem sestavku, naslovljenem *Bratje!*, značaj lista takole označil: »Naš list ni navadna otroška igrača, kjer se zbijajo neslane šale in toži o blede luni. Ne! Zrcalo hoče biti našega duševnega življenja. Resne stvari bo prinašal. Saj smo mladi, tudi v mladi neizkušeni glavi zablisne včasih misel tako velika in lepa, da bi delala čast vsakemu zrelemu možu.« In ob koncu prvega letnika lista je v upanju, da bodo na jesen zopet nadaljevali z izdajanjem lista, še zapisal, da se od tedaj, odkar so izšle Kettejeve in Murnove poezije, v naši poeziji vse pogosteje oglašajo narodni motivi in da se pesniki in pisatelji vračajo k narodu in iz njega črpajo novih moči. In v zaključni besedi prvega letnika pravi urednik: »Med tujimi svetobolnimi cipresami so zacvele naše kmečke rože, med pšenico je zardel mak, zaduhtela sta gavtroža in rožmarin. Mesto tujih blelih gospodičen prihajajo naša rdečelična dekleta, mesto mehke, otožne harfe se glasi čim dalje bolj vesela in korajžna fantovska pesem.«

List pa na jesen z novim šolskim letom ni začel zopet izhajati. Vzrok? Morda zato, ker je France Žaren odšel na ljubljansko gimnazijo. Morda pa tudi zato, ker je Josip Turk 11. oktobra 1911 zapisal, da pisanje lista terja preveč časa in naporov.

Medtem ko je pri nekdanjih sodelavcih lista *Izpod Gorjancev* vse bolj pojemal zublječek literarnega ustvarjanja – Janez Pucelj–Bogumil Gorenjko je po maturi odšel v ljubljansko semenišče in pesnil dalje – se je v Jožetu Cvelbarju vse bolj raz-

žareval pesniški duh in krepila zavest, da je umetnik. V novomeškem dijaškem listu je objavljaj svoje pesmi in črtice pod imenom *Jože izpod Gorjancev*. Od leta 1911 dalje je sodeloval pri takratnih mladinskih listih pod imenom *Cvetko Gorjančev*, istočasno pa objavljaj svoje pesmi tudi v revijah *Zora* in *Mentor* ter Domači prijatelj pod imenom *Dolenjčev Cene*. Obenem se je vse bolj zavedal svojega slikarskega daru in je še med počitnicami dne 7. septembra 1912, torej tik pred vpisom v šesti gimnazijski razred, pisal z doma na Prekopi prijatelju Josipu Turku v Verdun pri Stopičah: »Jaz imam cilje: Češko, Praga, akademija umetnosti Monakovo, Florenca, Benetke, Rim, Pariz.« Namesto vsega tega pa je svoje mlado življenje končal na fronti v tirolskih Dolomitih.⁵

Jože Cvelbar je bil vesele dolenske narave in med vrstniki znan kot bister šaljivec. Rad je bil tudi v družbi, posebej kostanjeviških deklet: Liči in Tili, hčerk sodnega uradnika Jakoba Zlindre, ter Tinke in Fride Dinaher, hčerk posestnika in občinskega tajnika. Posebej za Frido se mu je že zgodaj, še v kostanjeviških šolskih klopeh, vnelo srce in se potem razcveto v veliko, a neuslišano ljubezen. V Novem mestu je bil prijateljsko povezan z družino Tonejc, kjer je bil tudi pomočnik pri učenju njihovega sinu. Gospo Vero je imenoval Zlatica in ji poklonil rokopisno knjižico svojih pesmi (prepis hrani Študijska knjižnica v Novem mestu), kjer je v uvodnem posvetilu »*Sestrici Zlatici*« o svoji ljubezni do Fride zapisal:

*To so izpovedi srca potrtega,
stiskal sem k sebi jo, žalosten v smrt,
pravil, poljubljaj jo, mislil sem dušo,
ko sem spregledal, bil kamen je trd.*

Frida Dinaherjeva se je poročila z inženirjem Nandetom Turnherjem in je do smrti živela v kitajskem vlemestu Šanghaju. Na njeno željo so njen pepel raztresli po morju.

Jože Cvelbar je bil prijateljsko navezan na nekatere sodelavce pri dijaškem listu, posebej z Bogumilom Gorenjkom in bratoma Alojzom in Josipom Turk. V Cvelbarjev najožji prijateljski krog je treba prišteti še Valenta Skuška in Jožeta Marjetiča. Prvi je bil Cvelbarjev sošolec, drugi pa v razredu za njim. Oba sta bila iz škočjanske fare. Ta čas se je med srednješolskim dijaštvom, tudi novomeškim, širila tajna dijaška organizacija preporodovcev. Njen član je bil med drugimi tudi Alojz Turk. In v to, domoljubju in literarnih prvencih ter umetniških sanjah razcvetajočo se mladost, je z vso krutostjo udarila prva svetovna vojna.

Jože Marjetič je v svojih vojnih spominih zapisal, da je na praznik 29. junija 1914 proti večeru šel s sostanovalcema, bratoma Alojzom in Jožetom Turkom, na sprehod na Grm, po vrnitvi v mesto pa so izvedeli novico o atentatu v Sarajevu. »Tako smo imeli dovolj gradiva za premišljevanje,« je zapisal in nadaljeval: »Še isti večer nas je obiskal moj sošolec France Žužek, ki je bil v zimskem polletju 1913/14 izključen iz ljubljanske gimnazije zaradi dijaškega štrajka ob 400-letnici zadnjega ustoličenja koroškega vojvode po starem slovenskem obredju. Prišel je, da bi skupno razpravljali o tragičnem dogodku ter približno pravilno uganili razvoj dogodkov. Žužek je takole govoril: »Fantje, Jugoslovani smo udarjeni za dvesto let. Če imate list Preporod ali pisma srbskih in hrvaških študentov, vrzite jih takoj v peč. Umor v Sarajevu bo imel za posledico celo vrsto strašnih preganjanj.« V tovarišu Žužku smo gledali pesimističnega preroka, vendar ni manjkalo med

Valentin Skušek-Valent, sošolec in najboljši prijatelj pesnika in slikarja Jožeta Cvelbarja

nami tudi optimističnega humorja. Sedmošolec Valent Skušek, ki je tudi prisostvoval razgovoru, je energično zafrknil Žužka: »Bejž, bejž, kaj se vojske bojiš? Že dolgo ni bilo nobene, pa bomo videli, če smo za kaj!«

Na izbruh vojne ni bilo treba dolgo čakati: mesec dni po sarajevskem atentatu je Avstro-Ogrska napovedala vojno Srbiji in kmalu je bila skoraj vsa Evropa v plamenih. Fantje in možje so odhajali na fronte. Na oni v Galiciji, kjer so si stale nasproti avstrijske in ruske armade, je v bitki ob reki Seret 4. septembra 1915 padel Valent Skušek. Istočasno kot Skušek je bil vpoklican k vojakom tudi Jože Marjetič, ki je v svojih vojaških spominih ohranil in opisal svoja vojaška srečanja z obema najboljšima prijateljema, Valentom Skuškom in Jožetom Cvelbarjem. Jože Cvelbar je kot osmošolec že drugič zapored prebolel težko bolezen, vendar so ga v začetku aprila 1915 spoznali za sposobnega za fronto in še ne čez leto in pol je padel na tirolski fronti.

Z Valentom Skuškom se je Marjetič zadnjikrat srečal na gališki fronti v na pol porušenem mestu Zaleščiki. Tam je bil v začetku septembra 1915 v bojni črti naš sedemnajsti pešpolk. Ker so se Rusi nekoliko odmaknili od mesta, so se bojne enote polka vrnile v mesto na prenočevanje, da navsezgodaj zopet začno z napredovanjem. Jože Marjetič je zapisal:

»Kakor se nam je vrnitev videla nekam čudna in nenavadna, vendar ni nihče negodoval. Vsak fant si je želel, da bi mu bilo življenje vsaj za eno noč podaljšano.« Vojaki so odšli v na pol porušeno vojašnico in plegli k počitku kar po lese-

nih tleh, vendar v popolni bojni opremi, v strogi pripravljenosti. Marjetič pravi dalje: »Kar je prišel praporščak Valent Skušek iz sosednje stotnije v sobo in spráševal po meni. Prosil me je, da bi še to noč prebedela skupaj, verjetno – zadnji-krat. Veliko bi se še rad z menoj pogovoril. Seveda sem mu takoj napravil prostor, razrinila sva na tleh ležeče fante, pod glavo pa sva si porinila nahrbtnike. Skušek se je raznežil kakor otrok. V mislih sva preletela vso Slovenijo, Škocjan in Jeperjek, sošolce in našo bodočnost. Valent je nekaj časa obmolnil, potem pa kot v spanju izrekel svoje zadnje tožne misli: »Jože, ti ne veš, kako rad bi živel. Bojim se jutra in naslednjih dni. Ti me poznaš. Poznaš vse moje domače. Če – če – če pridem še nazaj, študiral bom jus, delal rad in pošteno. Sestra mojega sošolca Kazimira Budne mi bo, mislim, najboljša žena.⁶ Kako rad bi živel! Če pa se mi te dni kaj zgodi, naj se mi. Bog že ve, zakaj. Najbolj mi je žal matere, ki je osem let za mene molila, in vem, da tudi danes moli. Pa kaj moreš.« Zadremala sva. Ob treh je Valent vstal, mi še plaho stisnil desnico, rekel »Zbogom« in odšel v jutranji mrak. Moje oči ga niso videle nikoli več.«

V bitki ob reki Seret je padel Valent Skušek, najboljši prijatelj Jožeta Cvelbarja. Ob obletnici njegove smrti je Jože Marjetič zapisal: »Valent Skušek, še mlad, a je že mislil kot mož, je prvi šel (na bojišče) in težko je bilo Cvelbarju, da tudi on ni mogel z njim na vojne poljane. Šel je, kot je šel špartanski vojak in vrnil se ni več. Daroval se je za domovino v gališkem blatu 4. septembra 1915, v Cvelbarjevi odsotnosti. S to izgubo se za naš revni narod ni poznalo na splošnem vojaškem položaju nič, bila pa je njena posledica Cvelbarjeva dušna žalost in morda tudi njegova življenjska usoda.«

Prvo sporočilo, da je Valent Skušek padel, je Cvelbarju dal njun novomeški gimnazijski profesor nemščine dr. Jakob Kelemina, ki je bil prav tako vpoklican k vojakom. Srečala sta se v Judenburgu in profesor je Cvelbarju pokazal vojno dopisnico s sporočilom o Valentovi smrti. Marjetič je zapisal, kako je to sporočilo Cvelbarja prizadelo: »Njegov humor je začel sahniti, govoril je bolj malo in vedno resno, veselje do dela je ginevalo – z eno besedo: Valentova smrt je bila za njega meč v srce. Ni se mogel vživeti v to strašno misel, da ni več njega, ki ga je na svetu čislal kot punčico svojega očesa, da je izginil – za vekomaj. Kadar je bil sam, se je zamislil, zjokal se je in ponoči je sanjal o njem. Nato je prišel k meni, mi razodel svoje gorje in odleglo mu je. Začrtal je datum Valentove smrti v aluminijast prstan in v dnevnik in mi večkrat pravil, da ga ponoči Valent kliče k sebi.«⁷

Po Valentovi smrti je Jože Cvelbar še bolj zapadel v temne slutnje o svoji lastni bližnji smrti. Pri tem pa je z vsem žarom svoje mladosti in rastoče umetniške ustvarjalnosti hlepel po življenju. Ko je bil še v Judenburgu, je 28. decembra 1915 pisal prijatelju Alojzu Turku: »Naj gre še ta grenkost preko duše nocoj: samo enkrat bi še rad živel na Dolenjskem, eno leto, da bi videl vse klitje od prve marjetice in prve zelene travice, vse življenje od vijolic preko črešnjevga cvetja, duhtenja cvetočih trt, konopljevega vonja, ajdovega cvetja, čričkov in osočenja trt do zadnjega rumenega lista, ki ga strese november s hruške – samo še enkrat; samo še enkrat doživeti čar duše, ko živi idejo, ki jo hoče upodobiti; čar barv in sonca in trepet srca in rok na paleti; samo enkrat sladkost in srečo, ki ti jo da zvestoba in vdanost drage duše!«

Dr. Alojz Turk je v svojih zapiskih o Cvelbarju označil to pismo, da v njem kakor v enem samem tožnem akordu zvone vsi štirje njegovi življenjski motivi: poezija, slikarstvo, kateremu se je hotel posvetiti, ljubezen do dolenjske deželice in hrepenenje po duši, ki bi ga umela takega, kakršen je bil.

Dan pred tem pismom je prijatelju, pesniku Janezu Puclju-Bogumilu Gorenjku poslal svojo najnovejšo fotografijo s pripisom: »Za odhodnico: ko me ne bo več kost pri kosti, se spomni kdaj človeka, prijatelja, ki bi rad živel z drugimi, a je šel: kamen, ki ga zaženeš kvišku, ne more obviseti pod nebom.«

V bitki pri Seretu je bil ranjen tudi Jože Marjetič. Zdravil se je v bolnišnici v Gradcu in kmalu zopet prišel v sedemnajsti pešpolk v Judenburgu ter zapisal: »Pri četi sem našel tudi Jožeta Cvelbarja, abiturijenta novomeške gimnazije in Skuškovega najboljšega prijatelja. Kakor žejen jelen je skočil k meni in me nestrpno vpraševal o Valentu Skušku. Cele ure sva presedela v pogovoru.«

Januarja 1916 je bil v Judenburgu sestavljen 18. maršbataljon 17. pešpolka. Z besedo »maršbataljon« je bil označen bataljon, sestavljen in pripravljen za odhod na bojišče. Marjetič piše: »Vsaka četa bataljona je imela po enega kadeta ali praporščaka kot namestnika komandanta in nekoliko kadetaspirantov. V tretji četi so bili: Jože Cvelbar, Janko Oblak, France Stenovec, Jože Ličen in Jože Strnad. Namestnik komandanta pri prvi stotniji je bil praporščak Krauland, pri drugi praporščak Kordiš (doma z Broda pri Novem mestu), pri tretji Jože Marjetič, pri četrti praporščak Richter in pri peti Čeh Pepiček Hovad. Sedmega februarja 1916 je maršbataljon v dežju odšel na postajo, se vkrcal na vlak in odpeljal proti bojišču na Soči.«

Bataljon se je ustavil v Senožečah in kadetni aspiranti so se nastanili v osnovni šoli, ki jo je vodil nadučitelj Paternoster. V Senožečah je bataljon nekaj časa čakal, da ga pokličejo na fronto ob Soči, odkoder je dan za dnem odmevalo bobnenje topov. Na Jožefovo – 19. marca – so Paternostrovi povabili svoje vojaške goste na godovanje. Marjetič je zapisal: »Na Jožefovo smo se vsi Jožeti tretje kompanije zbrali v stanovanju prijaznega učitelja Paternostra. Gospa Paternostrova je s svojimi hčerkami pripravila bogato večerjo. Pri napolitnicah je vsak povedal, kaj pričakuje od bodočnosti, le Cvelbar se je obotavljal. Končno je le napovedal svojo usodo: »Danes praznujemo naš god, ampak moj je zadnji, tovariši. Meni je sreča vedno lagala: doma, v šoli, v vojski – danes. Nisem vesel. Slutim, da se ne bom nikdar več vrnil na Dolenjsko. Čutim krivico, da morajo ravno meni odsekati glavo, ki toliko ljubim svoj kraj, barve, cvetje, pesem domačega dekleta in slikarsko akademijo. Vem, da moreta samo moja mati in moja ljubljena izprostiti milost od Boga za mene. Pa zastoj je ves up – srce me boli.«

Slutnje o zgodnji smrti so Cvelbarja pregnale že od dijaških let, posebej v času prebolevanj dveh težkih bolezni tik pred vpoklicem k vojakom. V času vojne, posebej pa od smrti prijatelja Valenta, ga je vse bolj mučila misel na bližnji in neizbežni konec. O tem pričajo nekatere njegove pesmi, predvsem pa pisma, ki jih je pisal prijateljem, Alojzu ter Josipu Turku pa Bogumilu Gorenjku in drugim.⁸

Kot da bi slutil, kaj se bo čez tri leta zgodilo, je 8. julija 1913, v svoji Jesenski pesmi zapisal:

*Čez poletje te pozdravim drugič
in potem pride spet jesen,
takrat spet poslušaj veter: glas mu
tih bo, kot poljub od mrtvih ust – leden.*

22. marca 1916 so bataljon nenadno premaknili iz Senožeč, ne, kot so pričakovali, k Soči, ampak na Tirolsko. Na odhod na fronto so čakali v vasi v bližini mesta Lienz ter opravljali vojaške vaje. Nekega dne, ko so vojaki trudni posedli za

kratek počitek, je Cvelbar svojim prijateljem pripovedoval šaljivo zgodbo z gališkega bojišča. Marjetič je zapisal: »Cvelbar, truden ko majka zemlja, z nasršenimi dlačicami na obrazu, je začel pripovedovati zgodbo o Ribničanu, ki je s Skuškom plaval na levi breg Sereta. To zgodbo je Cvelbar večkrat pripovedoval. Zakaj, nisem mogel dognati. Mislil sem si, da hoče Cvelbar s tem hudomušnim pripovedovanjem pokazati, da ni tak slabič, kakor mu veleva telo, ampak da je duševno močan in zabaven. Pripovedoval je: Ni mi treba dokazovati, da so naši Janezi (= vojaki 17. pešpolka) res junaki. To ve vsa monarhija. Da pa so naši fantje tudi v najtežjih trenutkih življenja dobre volje, tega pa menda ne ve nihče. Značilna za naše ljudi je ta ribniška zgodba, ki pa je resnična: Tretjega septembra 1915 je moral Skušek s svojim vodom na levi breg Sereta. Reka je bila plitka, vendar za nekatere manjše postave na nekaterih mestih pregloboka. Visoki in močni vojaki so reko prebredli za šalo, za manjše pa je bilo nevarno, da jih voda spodnese. Med Skuškovimi junaki je bil France, nekje od Ribnice doma, danes je pa v mojem vodu. Voda mu je že segala do nosu in France se je odločil, da bo vodo preplaval in prišel hitro za Skuškom in videl Ruse. Prekrižal se je in se zaobljubil, da bo vsako leto, dokler bo živ, tretjega septembra poromal na Brezje, če bo srečno preplaval to gališko reko. Z vso vojno opremo in puško se je prepustil valovom, z rokami in nogami malo štrbunkal in že se je prijemal za vejo na levem bregu Sereta. Kar šine Francetu hudomušnost v glavo in polglasno je rekel: Na Brezju pa že ne bom hodil vsako leto – in že se mu je veja utrgala, France pa je na hrbet padel v reko. Ko so ga fantje izvlekli na breg, je sramežljivo dejal: Marija, Ti pa res nobenega špasa ne zastopiš!

Po tem pohodu se Cvelbar ni več dobro počutil. Obraz mu je postajal starikav, bil je nezadovoljen in siten. Na vajah ob Dravi pod Rauchkoflom mi je pokazal svojo žepno legitimacijo (= Legitimationskapsel = droben medeninast tobolček s pergamentnim listkom z osebnimi podatki nosilca), v kateri je na hrbtni strani listka napisal svojo oporoko v nemškem jeziku, v notes pa v materinščini, rekoč: »Čutim se bolnega, ne vem, če bom prišel na bojišče, če pa bom, se ne bom več vrnil. Za ta primer sem napisal svojo kratko oporoko, da bo vedel tisti, ki me bo pokopal, kaj je moja zadnja želja.« Ta, v nemščini napisana oporoka, bi se v slovenskem prevodu glasila:

Nobena želja se mi na svetu še ni izpolnila ne najljubša ne najsvetlejša. Ta je moja zadnja: Slovenec sem, za takega ni nič hujšega, kot v mrtvi, tuji grudi spati večno spanje. V sveti domači zemlji, tam je sladko sanjati večni sen, tam, kjer zemlja tudi za mrtve živi, kjer tudi za nje cvetejo rože, v dragi, ljubljeni Dolenjski, v Kostanjevici. O, da bi vedel, ni tudi ta želja tako nespametna, kot so bile vse druge.

Konec meseca maja se je Cvelbar javil kot bolnik in bil takoj sprejet v vojaško rezervno bolnišnico v Lienzu. Nekoč sem ga obiskal in pokazal mi je svojo zadnjo sliko Hrepenenje. Na sliki se je upodobil, kako skozi okno bolnišnice ob Dravi gleda proti Ljubljani. Čutil je bolezen, slutil je smrt, zato je tem bolj hrepenel po življenju, po delu, po trpljenju in slavi. Njegova tenkočutna inteligentna duša je slutila, da ne bo dosegel nič, vendar se je obupno boril za vsak milimeter življenja. Pokazal mi je tudi vse svoje risanke in slike, vse polno raznih motivov, slikano s pastelnimi barvami, umetnine v olju, risbe s tušem, črnilom in ogljem. Te risanke je najbolj cenil in govoril je, da so njegov kapital, ki mu bo pomogel na akademijo. «

Marjetičeva bojna enota, se pravi, ves »maršregiment«, je bil kmalu poslan na fronto v južni Tirolski. Med pošto, ki je prišla za njim, je Marjetič dobil tudi dve Cvelbarjevi dopisnici. V eni mu sporoča, da je v bolnišnici v Innsbrucku, na drugi

pa mu med drugim piše: »Danes imamo že četrti dan kontumac in ne smemo nika-mor. Sicer je pa vsaj eno dobro – menaža in oficirska postrežba. Jutri grem od tod v neko zdravilišče (Iglis pri Innsbrucku). Zdravniki pravijo, da utegnem od tam dobiti dopust. Če pa to, potem pa ja! Potlej pa pridem za vami. Veš kaj, da me nekaj vleče, res, samo malo bi rad pred tem prišel domov. Moja bolezen, pravijo, je preutrujenost. Vic mi danes ne pade nobeden v glavo. Oprosti!«

Marjetičeva enota je odšla na odsek fronte na Monte Meletti, kjer so malo pred tem potekali težki boji. Tam je dobil Cvelbarjevo dopisnico, na kateri piše: »Kaj za ena pošastnost, da ne pišeš nič! Saj sem Ti poslal precej naslovov, menda si jih dobil, in Lahi Te morda še niso porabili za prikuho k polenti, kaj? Srečal sem nekega frajtarja, je tudi tu, ki je prišel od regimenta, in povedal, da ste se že priklopili. Jaz sem ves spočit, sicer še bolj bolan kot prej, ko sem prišel, ampak za rabo bom vendar, se mi zdi. Dolg čas mi je že po vas, da bi spet kako uganil. Tu ni moja prava domovina. Sem radoveden, kdo pojde prej do Tebe, ta karta ali jaz! Mene spuste čez štiri dni od tod. Sem čul tudi, da gre tretji kor⁹ Rusom nasproti. Potem pa se lahko kje srečam z Valentom.«

Na fronti v tirolskih Dolomitih je bila na poletje 1916 Marjetičeva enota na položajih južno od Cima Dodici in šotorila v neki skriti dolinici. Vojaki so ponoči prenašali v prvo bojno črto strelivo in razno drugo potrebno gradivo, podnevi pa so počivali pod šotori. Marjetič pravi: »V takem stanju sem nekoč doživel velikan-sko presenečenje: nekdo je pridrl v moj šotor, me zgrabil za lase, se žogal z mojo glavo in dajal od sebe neartikulirane glasove. Seveda sem se branil z vsemi štirimi, in ko sem se ga rešil, sem spoznal – Jožeta Cvelbarja. »Ti frdamana baraba, kaj Te je pa prineslo na ta hrib? Pa sem mislil, da si že v Kostanjevici!« Tako sem ga pozdravil, v glavi mi je pa kar šumelo. »Ah veš, dobil sem nekako posebno nav-dušenje za boj in sram bi me bilo, če bi prišel domov, ne da bi bil v boju,« je hitro odgovoril, »ta špas moram še poizkusiti, naj velja, kar hoče! Tu ostanem, dokler se bo dalo. Veseli me, da si v istem bataljonu. Te pridem obiskat, kadar boš kaj fasal.« Nato mi je pripovedoval o svojih doživljajih v bolnišnici in kako je nekoč z Valentom promeniral po inomoškem parku in kako se je vozil v gore tirolske. Ko sva se nasmejala in ko sem ga uvedel v trenutno bojno stanje, je izвлеkel iz žepa svojo najnovejšo fotografijo, napisal na njo »Mte Chiesa, 2056 m. Prijatelju za spomin« in mi jo dal s pripombo: »Tu imaš mojo sliko, da se me spomniš, ko pridem k Valentu!«

»Ti vedno fantaziraš o Valentu! Pa menda ne boš ravno ti ostal v teh gorah. Bodi pripravljen in bodi junak!« sem mu odvrnil. Cvelbar pa je samo zamahnil z roko in odšel k svoji kompaniji, ki je bila le nekoliko korakov za mojo.

Drugega večera smo dobili povelje, da moramo takoj na Monte Cucco kot rezerva. Preden smo zapustili kotlino, je k meni pritekel Cvelbar in me sopeč zaprosil: »Jože, poslušaj! Danes gremo, kajne? Meni je ta špas čisto neznan. Glej, če bi se mi kaj zgodilo v strelskem jarku, da bi bil ranjen ali ubit, pridi takoj k meni, vzemi mi vse, kar imam in to spravi domov. V prsnih žepih imam najnovejše skice. V notranjih žepih imam beležnice in kar boš še tam našel... Servus! Moja kompanija že maršira.«

To je bilo 4. julija 1916 zvečer v Mte Chiesa. Govoril mi je kakor človek, ki umira. Še mene je postalo strah. Slišal sem, da mi nekaj naroča, pa sem šele drugega dne razumel, kaj je hotel.«

Po opisu težkih bojev na Mte Cucco je Marjetič zapisal, kako je ležal na bojišču in je nenadno pridrvel k njemu kadet France Stenovec in mu povedal, da so v

kotlini za Mte Cucco mrtvi kadeti Milavec, Šolar, Vider in poročnik Lih, v grmovju za kotlino pa je videl ležati Cvelbarja, ki mu je naročil, da sporoči Marjetiču, naj ga takoj obiše. Žal, Marjetiču ni bilo mogoče, da bi sledil klicu umirajočega prijatelja.

Dolenjske novice so 27. julija 1916 poročale, da je bil na italijanskem bojišču težko ranjen dijak novomeške gimnazije Jože Cvelbar iz Kostanjevice, v naslednji številki, 4. avgusta 1916, pa so pod naslovom *Smrt junaka* zapisale: »Abiturijent novomeške gimnazije *Jože Cvelbar*, kadet-aspirant, o katerem smo zadnjič pisali, da se je kot težko ranjen podal v bolnišnico, je vsled ran umrl že v brigadnem sanitetnem zavodu 11. julija. O nenadomestljivi izgubi kmalu kaj več.«

Dolenjske novice so res 31. avgusta 1916 objavile podlistek z naslovom *V spomin Jožetu Cvelbarju*, napisal pa ga je njegov sošolec Josip Turk. V naslednji številki je bil objavljen podlistek, ki ga je iz bolnišnice na Dunaju poslal lažje ranjeni Jože Marjetič. Svoj spominski zapis je naslovil: *Četrtega septembra 1915 in enajstega julija 1916*.

Prvi datum je dan smrti Valenta Skuška, drugi pa dan smrti Jožeta Cvelbarja. Marjetič zaključuje svoj spominski zapis s pripovedjo o italijanskem napadu na avstrijske položaje na Mte Cucco in o tem, da je bil njegov odsek v veliki nevarnosti, pa mu je oddelek pod vodstvom Jožeta Cvelbarja hitel na pomoč, in pravi: »Pa predno je prišel do mene, je že bil ranjen v roko in nogo. Stekel je nazaj, da bi ga kdo na varnem obvezal, pa je dobil zopet tretjo kroglo skozi trebuh. Takoj sem to zvedel, a k njemu nisem mogel in ne smel, ker je bila nevarnost, da nas bodo Italijani, potem ko smo jih po več kot peturnem grozovitem boju popolnoma porazili, zopet napadli. Sanitejci so ga potem odnesli in 11. julija sem čul, da je Cvelbar – umrl na brigadni sanitejski postaji. Nisem verjel, dokler nisem dobil natančno poročilo o njegovi smrti...« Potem omenja še njegovo oporoko, ki sta jo skupaj spisala, in konča z mislijo: »Dragi Jože, sedaj si pri Valentu, prijateljstvo je zopet zvezano in vajin duh, dolenjska junaka, naj živi med nami...«

Josip Turk pa je svoj spominski zapis končal z navedbo pisma, ki mu ga je Jože Cvelbar pisal s počitka v letovišču Iglis pri Innsbrucku: »...Sicer pa je ta kraj letovišče, mogoče celo lepo, celo divno in nebeško. Veš, kaj, same čedne vile in gozdi, vsi jelovi in polni zdravja in mehkih drobno posejanih peščenih stezic in zraven je jezerce in okrog strmoglave zasnežene gore in preko vsega sivo nemško nebo in včasih sonce iste narodnosti – in za moje dolenjsko srce je vsa ta lepota kakor smrdeč kup gnoja – sit venia verbo (naj bo besedi oproščeno) – ampak silen občutek rabi silnega izraza; od dne do dne bolj uvidevam, kako sem jaz skoz in skoz Dolenjec: osel bi crknil ob najbolj dišeči pečenki.« Od tu se je konec junija peljal k polku v bojno črto, od koder se je upal vrniti srečno ranjen. Usoda je hotela drugače. 10. julija ga je zadela dum-dum krogla (= krogla, ki je bila nasekana in je povzročala posebno težke ranitve) v trebuh in desno roko in naslednjega dne je umrl v brigadnem sanitetnem zavodu, kjer je še na nosilih poprosil, naj ga preneso v njegovo dolenjsko deželico.

Vem, dragi Jože, da mi oprostiš, če ti rečem, da nisi umrl kot junak – bil si premeška, preličična duša. Ali se spominjaš, kako si v novomeški gimnazijski risalnici portretiral svojega prijatelja Skuška? Sedaj je v gimnaziji bolnišnica, Skuška krije hladna gališka ruša, tvoj grob sameva na zahodu, nam pa krvavi srce, ker vemo, da

*dokler ne pade zadnje jasno čelo,
ki lesketa na njem se večnosti poljub,
grobovi tulijo.»*

(O. Župančič)

Jože Cvelbar, ta vedno za šale razpoloženi kmetski fant iz Dolenje Prekope pri Kostanjevici na Krki, študent in abiturient novomeške gimnazije, je še v gimnazijskih letih ob prebolevanju težke bolezni slutil svoj bližnji konec. Mladost pa je zmagovala nad temi slutnjami in sanjaril je o svoji umetniški poti v Prago, Pariz, Benetke in v Rim pa še kam drugam. Vržen v žrelo svetovne vojne je zopet vse bolj in bolj zapadal turobnim slutnjam o svoji smrti. Težko ranjen je še v ugašajoči zavesti v mislih objemal svojo ljubo dolenjsko deželico in hrepenel po njej. Izkrval je na bojišču v tirolskih Dolomitih, mlad enaindvajset let.

OPOMBE

- ¹ Dr. Alojz Turk, rojen 6. junija 1893, umrl 1. avgusta 1944, slavist, literarni zgodovinar, profesor novomeške gimnazije v šolskem letu 1918/19 in od 1930 do 1944.
- ² Dr. Josip Turk, rojen 12. septembra 1895, umrl 3. maja 1951, profesor cerkvene zgodovine na bogoslovni fakulteti univerze v Ljubljani, umrl v San Franciscu v Kaliforniji.
- ³ 225 let novomeške gimnazije, Novo mesto 1971, str. 498 sl.
- ⁴ Janez Pucelj – Bogumil Gorenjko, pesnik in pisatelj, rojen 28. avgusta 1890, umrl 12. oktobra 1964.
- ⁵ O življenju in delu Jožeta Cvelbarja glej: Jože Cvelbar, Izbrano delo, uredil France Koblar, Mohorjeva družba 1938.
- ⁶ Ela Budna, umrla 17. maja 1922. Portret umrle je s pastelnimi barvami naslikal Božidar Jakac 18. maja 1922. Monografija Božidar Jakac, Novo mesto 1988, str. 355.
- ⁷ Dolenjske novice 1916, šte. 24. Sporočilo, da je na bojišču v Galiciji padel Valentin Skušek, je objavil tudi takratni tednik Ilustrirani glasnik. V številki 7, letnik II. z dne 14. oktobra 1915, str. 63/64, je bila objavljena fotografija padlega z dne, ko je bil vpoklican k vojakom s kratkim zapisom, ki se glasi:
»Valentin Skušek, praporščak pri 17. pešpolku, iz škocijanske župnije. Dva dni pred svojo smrtjo je pisal iz strelskega jarka v tolažbo domačim: Zdrav sem, kaj pa se bo z menoj v prihodnosti zgodilo, je v božjih rokah. Kmalu potem pa so že šepetali dnjesterski valovi ob svežem grobu junaka slovenske matere, o njeni tugi in boli, o upih in nadah, ki jih je zagrnila črna gališka zemlja. Jeseni, lansko leto, je moral iz osme šole k vojakom. Bil je član novomeške dijaške Marijine družbe. Vzor vernega dijaka. Vsak, kdor ga je poznal, ga je imel rad. Njegov možati nastop je posebno imponiral pri vojaki, kjer se je vedno kazal kot vernega vojaka in povsod branil svoje versko prepričanje. »Skušek je možak, z vsemi dober, vse ga ima rado« je govoril neki ranjenec njegove kompanije, ki je prišel domov. Bil je pravi junak. Nekoč je s svojim vodom ujel sto Rusov in strojno puško, drugič je zapodil v beg cele mase Rusov in osvojil njih strelski jarek, zato je bil tudi odlikovan s srebrno hrabrostno svetinjo prve vrste. Toda najboljši padajo. In za temi je šel tudi Skušek in spi z njimi smrtno spanje na bojni poljani.«
- ⁸ O Cvelbarjevih smrtnih slutnjah glej France Koblar, o. d. str. 233/4.
- ⁹ Tretji kor = 3. armadni zbor, v katerega je bil vključen tudi ljubljanski 17. pešpolk.

JOŽE MARJETIČ

Jože Marjetič kot vojak v Judenburgu I. 1916. Detajl s skupinske slike 18. maršbataljona

Dr. Jože Marjetič, človekoljub in pisec vojnih spominov iz prve svetovne vojne (1914–1918), je bil rojen 26. februarja 1894 v vasi Zloganjska Gora št. 18, v fari in takratni občini Škocjan pri Novem mestu ali pri Mokronogu, kot so v tistem času kraj imenovali. Njegov oče, tudi Jože, je bil rojen leta 1844 v isti vasi in je odslužil vojaščino v avstrijski vojski kot krojač v vojaških delavnicah. Med avstrijsko-italijansko vojno leta 1866 je bil pešpolk št. 17 (»kranjski Janezi«) na italijanskem bojišču, njegove delavnice pa v Benetkah, kjer je oče Jože le od daleč prisluškoval bobnjenju topov. Ko je bil star 32 let, se je poročil z Elizabeto Perger, vdovo z dvema otrokoma. V Škocjanu sta si sezidala novo hišo in odprla v njej gostilno in trgovino. V šestnajstem letu zakona se je žena pri spravi sena smrtno ponesrečila. Njeni sorodniki so s tožbo izsilili del skupnega premoženja in hiša v Škocjanu je bila prodana na javni dražbi, kupil pa jo je trgovski pomočnik Peter Durjava, doma nekje s Krasa. Oče Jože se je 12. septembra 1892 kot osemindesetleten možak zopet poročil in vzel za ženo vdovo Marijo Daniček, roj. Selak, s Klenovika. Rojena je bila 12. januarja 1857, umrla je skoraj šestinosemdesetletna 5. decembra 1942. V zakonu je bilo troje otrok: Jože, Friderik ali Fric in Marija, ki so jo klicali za Micelj. Oče mu je umrl na božični večer leta 1917, ko je bil Jože v četrtem gimnazijskem razredu.

Ko je bil Jožek star štiri leta, se je nekoč igral z mlajšim bratom pred hišo, pri tem pa po nesreči povzročil, da je zgorela slamnata streha hiše z vsem podstrešjem. Po končani osnovni šoli v Škocjanu je Jože Marjetič še eno leto obiskoval četrti razred osnovne šole v Novem mestu, ki so jo vodili frančiškani. Četrti razred te šole je veljal takrat kot pripravjalnica za vstop v gimnazijo. Jože se je tako v jeseni 1908 vpisal v prvi razred gimnazije v Novem mestu, ko je že dopolnih štirinajst let. Njegov prvi razrednik je bil prof. Maks Sever, klasični filolog in slavist. Marjetič je razred končal kot odličnjak, kar je bil tudi v vseh ostalih razredih nižje gimnazije. Prof. Sever mu je bil razrednik ves ta čas in Marjetič ga vse življenje ni mogel pozabiti kot svojega najboljšega učitelja in prijatelja. Od petega do sedmega razreda sta mu bila razrednika še germanist dr. Jakob Kelemina, kasnejši profesor ljubljanske univerze, in zgodovinar dr. Viktor Tiller. Ko je bil Marjetič v šolskem letu 1914/15 v sedmem razredu, se je že razvnela prva svetovna vojna in Marjetič je bil vpoklican k vojakom. Odšel je v Ljubljano k 17. pešpolku, znanem po vzdevku »kranjski Janezi«. Konec oktobra 1914 je skupaj z vrstniki odšel v šentpetersko vojašnico v Ljubljani, bil potem na tečaju za enoletne prostovoljce v Gorici, se vrnil v Ljubljano in potem s polkom odšel v Ptuj. Polk je tja prišel sredi maja 1915, v začetku julija istega leta pa so se odpeljali preko Madžarske in Karpatov na bojišče v Galiciji, do koder je že prodrla ruska vojska. V bitki ob reki Seret v začetku septembra 1915 je bil Marjetič ranjen, njegov najboljši prijatelj in rojak iz iste fare, Valentin Skušek, doma iz vasi Jeperjek, maturant iz leta 1915, pa je padel. Marjetič se je zdravil v rezervni vojaški bolnišnici in v bolnišnicah v Budimpešti in Gradcu. Ko se mu je rana na roki zacelila, je bil poslan h kadru svojega polka št. 17, ki se je medtem iz Ptuja preselil v Judenburg na Gorenjem Štajerskem. Tam je takoj dobil štirinajstdnevni dopust in se odpeljal domov. Ta čas se je seveda oglasil tudi v Novem mestu in se tam zadnjič srečal s tudi mobiliziranim profesorjem Maksom Severjem, ki se je v začetku januarja 1917 na Madžarskem smrtno ponesrečil pri vajah v metanju ročnih granat.

V začetku februarja 1916 je Marjetič z 18. pehotnim bataljonom 17. polka odšel proti bojišču na Soči. Bataljon se je ustavil v Senožečah, proti koncu aprila 1916 pa so se s postaje Prestranek pri Postojni odpeljali z vlakom po velikanskem

18. maršbataljon 17. pešpolka, Judenburg, 7. februar 1916. Od leve: Jože Ličen, Janko Oblak, Jože Cvelbar, poročnik Grabner, Franci Stenovec in Jože Marjetič

ovinku preko Gradca in Leobna v Innsbruck na Tirolskem in od tam prek prelaza Brenner zopet na tirolsko-koroško mejo v Lienz. Nastanili so se v vasi Amlach. Sredi 1916 so odšli na fronto v južnotirolskih Dolomitih. Fronta med avstrijsko in italijansko vojsko je takrat potekala po predelu Sette comuni (Sedem občin) v severni Italiji, kjer sta mesti Asiago in Arsiero. Od tam so se kmalu umaknili na višine Dolomitov, kjer se je fronta nekako ustalila. Tu je na višinah Monte Cucca prišlo 9. julija 1916 do silovite bitke, v kateri je padlo mnogo slovenskih fantov in mož, med njimi tudi kadet Milavec, kateremu je Ivan Cankar ohranil spomin v Podobah iz sanj. Tiste dni je bil težko ranjen tudi naš dolenski rojak, študent novomeške gimnazije, slikar in pesnik, Jože Cvelbar, iz Prekope pri Kostanjevici na Krki. Ranjen je bil 11. julija 1916 in je nekaj dni kasneje umrl v vojaški poljski bolnišnici pod goro Cima Dodici v bližini Monte Cucca.

V noči med 21. in 22. julijem 1916 je bil težko ranjen tudi Jože Marjetič. Njegov poveljnik nemške narodnosti ga je poslal v nočno patroljo na prostor med obema frontama, pri tem pa namenoma, kot je Marjetič opravičeno domneval, lastnih stražarjev ni obvestil, da je avstrijska patrolja pred fronto. Tujerodne oficirje so namreč kranjski Janezi, med njimi seveda tudi Marjetič, dolžili, da so oni krivi za nesmiselni pokol na Monte Cucco. Marjetič je tudi sicer bil v sporu s svojim nadrejenim poveljništvom, pa so se ga tako hoteli znebiti. Bil je odpeljan v bolnišnico v Innsbrucku, od tam pa so ga kasneje odpeljali v bolnišnico na Dunaju. Ko je okreval, je v začetku oktobra 1916 odšel h kadru v Judenburg in tam dobil enomesečni dopust. Odpeljal se je domov in med dopustom na novomeški gimnaziji opravil izpit za sedmi gimnazijski razred. V Novem mestu se je zopet srečal s sošolcem in prijateljem Jožetom Turkom iz Verduna pri Stopičah, ki je takrat odhajal

Jože Cvelbar: Portret Jožeta Marjetiča (1916). Iz knjige Franceta Koblarja: *Izbrano delo Jožeta Cvelbarja, Mohorjeva družba 1938*

na bogoslovno fakulteto vsučilišča v Innsbrucku. Tja je bil po vstopu Italije v vojno preseljen znani zavod Collegium Germanicum pri papeški gregorijanski univerzi v Rimu, Jože Turk pa je bil sprejet v ta zavod. (Po končanem študiju je dr. Jože Turk postal profesor za cerkveno zgodovino na bogoslovni fakulteti v Ljubljani, po drugi svetovni vojni pa je odšel v ZDA in umrl v San Franciscu v Kaliforniji).

Konec marca 1917 je Marjetič zopet odšel na južnotirolsko fronto. Ponovno je bil na položajih na Monte Cuccu, kamor je prišel v začetku julija 1917. Ta čas je napredoval v poročnika, prišlo pa je zopet do nesoglasij med njim in nekaterimi poveljniki nemške narodnosti, ki so hoteli mladega in zavednega slovenskega oficirja celo »spraviti s poti«, kot se to reče. Pri tem je treba vedeti, da se je v tistem času vse bolj razvijalo deklaracijsko gibanje za združitev vseh Jugoslovanov, ki so živeli v okviru Avstro-Ogrske, v samostojno državno telo v okviru habsburškega cesarstva. Gibanje se je vse bolj širilo tudi med vojaštvom, zlasti mlajšim izobraženstvom. Ostrilo pa se je tudi napeto razmerje med državljani raznih narodnosti. Marjetič je tedaj doživel nekaj neprijetnosti, bil v več hudih bojih z napadajočimi italijanskimi vojaškimi oddelki, dobil pa tudi daljši dopust, ki ga je preživel v mestu Bolzano (Bozen). Februarja 1918 je dobil šesttedenski dopust, ki ga je prebil doma in medtem opravil tako imenovano vojno maturo na novomeški gimnaziji in tako končal svoje srednješolsko šolanje. Po maturi se je vrnil v Judenburg, od tam

pa 1. aprila 1918 četrtrič odšel na bojišče, to pot na vzhodno Tirolsko. Ker se njegovo razmerje do nekaterih nadrejenih oficirjev ni izboljšalo, je dosegel svojo premostitev k bosansko-hercegovskemu polku št. 2 (B H 2), kamor je odšel konec maja 1918. Bil je na položajih v okolici Belluna in tu postal poveljnik 10. kompanije tega polka.

Medtem se je vojna vihra bližala koncu. Avstrijska vojska se je polagoma razkrajala. Deklaracijsko gibanje za osvoboditev in združitev Jugoslovanov je vse bolj odmevalo tudi na italijanskih frontah, kjer so to propagando podpirali še letaki Jugoslovanskega odbora v Londonu, ki so jih trosila italijanska vojaška letala. Uporniško razpoloženje se je širilo tudi med polki drugih slovanskih narodov s področja avstroogrške monarhije. Na jesen 1918 je Marjetič dobil daljši dopust za študijske namene. Odšel je najprej domov, potem pa v Gradec in se vpisal na medicinsko fakulteto. Proti koncu oktobra 1918 je prejel brzojav, da je sestra Micelj hudo zbolela in da je tudi brat Fric bolan. Obupana mati ga je klicala domov in Jože se je takoj odpravil na pot. Takrat je razsajala znana »španska hripa«, ki je pobrala menda več življenj v Evropi kot vojna sama. Prišli so zadnji dnevi oktobra 1918, fronte so se razsule, avstroogrške monarhije ni bilo več, 31. oktobra pa je Marjetiču umrla tudi ljubljena sestra Micelj. Pobrala jo je »španska«.

Jože Marjetič je tedaj ostal nekaj časa doma, ko pa so se politične razmere na slovanskem jugu nekoliko uredile in je nastala nova družina, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, je odšel v Zagreb in se posvetil študiju medicine. Zaključil ga je na univerzi na Dunaju, kjer je bil 10. julija 1924 promoviran za doktorja vsega zdravilstva. Vrnil se je v Zagreb in opravljal zdravniško prakso najprej na Vračaru, potem pa v Kustošiji, takratnih predmestjih Zagreba. Po pričevanju vseh, ki so ga poznali ali morda le slišali o njem, je bil dober, splošno spoštovan in posebej pri revnejših zelo priljubljen zdravnik. Znan je bil po svojem človekoljubju, bil podpornik in član humanitarnih društev. V Zagrebu si je ustvaril tudi dom in družino. Poročil se je z Zagrebčanko Viko Matijašič, v zakonu pa jima je bila rojena hčerka – edinka Tihomila, ki živi danes v Mariboru, in je žena dr. Vlada Brezovarja.

Druga svetovna vojna (1939–1945) se je bližala tudi Jugoslaviji in dr. J. Marjetič je bil leta 1940 kot sanitetni kapetan vpoklican v vojsko. Sovražni napad 6. aprila 1941 ga je zalotil v Banji Luki. Skupaj s svojo bolnišnico se je umikal nekam v srednjo Bosno, kjer je bil 30. aprila 1941 ujet in odpeljan v nemško vojno ujetništvo. Bil je v taborišču Stalag II A Neubrandenburg, kjer je na svoj osemindesetletni godovni dan, 19. marca 1942, umrl za posledicami zastrupitve.

Ves čas prve vojne je bil Jože Marjetič v stalnih pismenih zvezah z domačimi, oglašal pa se je tudi prijateljem in znancem. Domov je pošiljal fotografske posnetke, tako iz zaledja kot z bojišča, in naročal sestri Micelj, da skrbno čuva vse poslano, da mu izroči, ko se vrne. Pošiljal je krajša ali daljša poročila zlasti novomeškemu tedniku Dolenjske novice, nekaj pa tudi ljubljanskemu Slovencu. V Dolenjskih novicah je objavil:

4. septembra 1915 zapis o padlem prijatelju Valentu Skušku;

11. julija 1916 spominski članek ob obletnici Skuškovne smrti;

12. julija 1916 pošilja s tovariši pozdrave Dolenjcem;

7. septembra 1916 članek o padlem prijatelju Jožetu Cvelbarju;

1. marca 1917 je objavil daljši članek z naslovom Parlamentarji. V njem opisuje, kako so se na njegovem odseku fronte oglasili italijanski parlamentarci, da bi sklenili kratko premirje, da bi lahko pokopali svoje padle. Marjetič jih je sprejel in jim

zagotovil nedotakljivost, njegovi predpostavljeni pa so jih zajeli kot vojne ujetnike. Spor s temi poveljniki bi Marjetiča veljal skoraj življenje;

28. aprila 1917 se spominja padlega prijatelja Jožeta Legana;

7. maja 1917 je objavil članek V kantonirungi, kjer opisuje življenje v počivališču v zaledju;

11. aprila 1918 pošiljata s prijateljem Smolikom velikonočne pozdrave z bojišča pri Asiagu;

8. avgusta 1918 se je zadnjič oglasil z dopisom: »Iz vojne pošte 220, pri Bosancih.«

Ob dnevu mrtvih je večkrat obnavljal spomine na padle prijatelje in bojne tovariše v ljubljanskem Slovencu. Včasih pa se je tudi, kot je sam zapisal, »spravil na Pegaza in se zapodil na Parnas«. Nekaj takih verzov je ohranil v svojih zapisih.

Da si je Marjetič sproti zapisoval, kar je doživljal in videl, je razumljivo. Vse to in kar mu je shranila sestra ter to, kar so si sporočali prijatelji in bojni tovariši v povojnih letih in kar si je izpisoval iz dosegljive literature o prvi svetovni vojni, mu je dolga leta služilo za izoblikovanje svojih vojnih spominov. Nastal je obširen tipkopis, ki obsega 260 strani, dodanih pa je 50 fotografij, 7 časopisnih izrezkov, 12 barvnih razglednic in 1 akvarel malega formata. Spominom je dodal naslov: JANEZI, v podnaslovu pa pravi: Slovenski fantje v prvi svetovni vojni v letih 1914–1918. Ljubljanski pešpolk šte. 17 bivše avstroogrške armade na bojiščih: 12., 18. in 29. maršbataljon 17. pešpolka v Galiciji, ob Soči in na Južnem Tirolskem.

Spomine je končal in pripravil za natis 10. marca 1940. Iz Zagreba jih je poslal v Ljubljano, verjetno prijatelju dr. Jožetu Turku, ta pa jih je oddal takratni Jugoslovanski tiskarni. Medtem je druga svetovna vojna zajela tudi Jugoslavijo in za tipkopisom se je zbrisala sled. Šele leta 1965 so ti spomini slučajno prišli v roke prof. dr. Iva Juvančiča, ta pa je 19. maja 1965 obvestil Dolenjski muzej o delu, ki ga je potem muzej pridobil in ga še danes hrani.

ALOJZ TURK

Dr. Alojz Turk (1893–1944)

Slavist in literarni zgodovinar dr. Alojz Turk, profesor na gimnaziji v Novem mestu, je bil rojen 6. junija 1893 v vasi Verdun, h. št. 6, pri Stopičah v gorjanškem Podgorju.

Vaško ime **Verdun** kaže, da je naselje obstajalo že v obdobju pred naselitvijo Slovanov v teh krajih in se verjetno imenovalo Verodunum, končnica -dunum pa priča, da je bil kraj morda celo utrjen. Nekako v sredini prvega stoletja pred našim štetjem so tudi našo Dolenjsko poselili iz današnje Češke prodirajoči keltski Latobiki, malo pred začetkom našega štetja pa so na svojem prodiranju proti Panoniji prišli v te kraje tudi rimski osvajači. Takrat je za pretežni del današnje Dolenjske nastajalo in se razvijalo novo upravno središče v utrjeni novi mestni naselbini pri današnjem Drnovem na Krškem polju, ki se je imenovalo **Nevidunum** (= Novo mesto).

Da je bil Verdun v onih davnih časih vsaj manjše utrjeno naselje ali postojanka poleg imena potrjujejo tudi arheološka raziskovanja. Prva slučajna arheološka najdba s tega kraja je bronasta tulasta sekira, najdena l. 1909, ki se danes nahaja v zbirkah Naravoslovnega muzeja na Dunaju. Leta 1983 pa je Jože Turk, današnji gospodar na Turkovi domačiji na Verdunu in nečak dr. Alojza Turka, pri oranju na svoji njivi našel velik glinasti lonc z izvihanim ustjem in o najdbi takoj obvestil Dolenjski muzej in Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, oba v Novem mestu, nakar se je začelo na področju najdbe z načrtnim arheološkim raziskovalnim delom. Arheolog Danilo Breščak je o tem zapisal: »Naključje je hotelo, da je bil tako odkrit doslej najbogatejši grob na tej zgodnjericinski nekropoli, to pa je pripomoglo, da smo zavarovalno izkopavanje lahko uvrstili v program raziskovalnih nalog novomeške raziskovalne skupnosti. ...Posebnost antičnega grobišča na Verdunu pa so grobovi z orožjem. V nasprotju s prazgodovinskim obdobjem, ko je znak moškega groba orožje v njem, to v rimskem obdobju ni več bilo pravilo. Vojaška služba je bila takrat plačana, trajala je do 25 let, po upokojitvi pa je moral veteran orožje vrniti, saj je bilo last armade oziroma države. ...V nekatere grobove pa je bila le priložena vojaška oprema, ki je bila v uporabi v rimskih pomožnih četah, sestavljali pa so jo železni meč – gladius, leseno kopje z železno ostjo, lesen, s kožo ali z usnjem prevlečen ščit z železno grbo v sredini, železna čelada in nož, pri čemer pa so bili meči v nekaterih grobovih po starem keltskem običaju obredno uviti.«¹ Arheološko raziskovanje se nadaljuje.

*

Alojz Turk je odraščal v številni kmečki družini. Oče Franc Turk (1847–1907) je bil poročen z Magdaleno Papež (1858–1923), v zakonu pa jima je bilo rojenih enajst otrok, šest fantov in pet deklet. Trije od fantov so po končani ljudski šoli nadaljevali šolanje na gimnaziji ob tihi želji staršev, da bi si izbrali duhovniški poklic. Prvi je odšel na novomeško gimnazijo najstarejši sin Franc, r. 27. XI. 1879; v šol. letu 1891/92 je stopil v prvi razred in ga končal z odličnim uspehom. Prav tako je bil odličnjak v vseh nadaljnjih gimnazijskih razredih, kolikor jih je še opravil v Novem mestu. V šolskem letu 1897/98 v seznamu sedmošolcev njegovega imena ni več. Očitno se je takrat že odzval vabilu, naj odide v Združene države Amerike, da bi se tam posvetil dušebrižništvu med slovenskimi izseljenci. **Jurij Matej TRUNK**, koroški Slovenec, borec za pravice koroških Slovencev, pisatelj, časnikar in izseljeniški zgodovinar, je v svoji knjigi **Amerika in Amerikanci** o Francu Turku zapisal:

»Turk Francis, Rev., se je rodil nekje pri Novem mestu, kjer je nekaj let zahajal v gimnazijo. Prišedši v Ameriko je dovršil študije v St. Paul Seminary, St. Paul, Minnesota, kjer je bil 12. junija 1903 posvečen v mašnika. Nato je odšel v Kalifornijo, kjer je v mestu San Franciscu ustanovil hrvaško-slovensko župnijo in postavil potrebna poslopja, ki jih je 20. aprila 1906 razdejal strašen potres in ogenj. Sam se je komaj rešil. Pozneje je cerkvena poslopja zopet zgradil.«²

Franc Turk je omenjeno župnijo upravljal do svoje smrti 2. februarja 1939. Za njim jo je prevzel izseljeniški duhovnik, pesnik in liturgični pisatelj Vital Vodušek (SBL IV 546). Pri njem je našel zatočišče Francisov in Alojzov mlajši brat dr. Josip Turk, cerkveni zgodovinar in profesor bogoslovne fakultete univerze v Ljubljani. Ta je bil rojen 18. septembra 1895 v Verdunu in umrl 5. maja 1951 v San Franciscu. (SBL IV 245/6). Pri Vitalu Vodušku je na svoja stara leta našel svoj dom tudi J. M. Trunk in tam 11. marca 1973 umrl, star sto tri leta. Komaj dva meseca kasneje, 27. maja 1973, je umrl tudi Vital Vodušek. Oba s Trunkom sta drug ob drugem pokopana na tamkajšnjem slovenskem pokopališču.

Za bratom Francem sta odšla v ZDA še brata Janez in Anton, kasneje pa tudi sestra Ana.

Drugi Turkovih sinov z Verduna, ki so ga dali v latinske šole, je bil Alojzij, sedmi otrok v družini in četrti med fanti. Po opravljeni drugorazrednici v Stopičah je obiskoval še 3. in 4. razred štirirazredne deške ljudske šole v Novem mestu, ki so jo vodili frančiškani. Na jesen 1906 so ga vpisali v prvi razred knezoškofijske zasebne gimnazije v zavodu sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano. Tam je bil dijak vseh štirih nižjih gimnazijskih razredov in dosegal odličen uspeh. Ko je bil v prvem gimnazijskem razredu, mu je 23. februarja 1907 umrl oče. Zdaj sta bila posestvo in številna družina na skrbi in na ramenih ovdovele matere. Dve leti mlajši Alojzov brat Josip je takrat bil učenec deške ljudske šole v Novem mestu. Premožensko stanje Turkove družine je razvidno iz »Izkaza in svedočbe« (običajno zvanega »Ubožno spričevalo«), ki sta ga izdala in uradno potrjevala župnijski in občinski urad. Takratni župnik stopiške fare je bil Jakob Porenta, kasnejši kanonik novomeškega kolegiatnega kapitlja, župan občine Šmihel-Stopiče pa znani Josip Zorc-Štembur. Izkaz je bil podpisan 13. septembra 1907. Takrat je bilo živih še vseh šest fantov, od deklet pa le tri, ker sta dve umrli že kot otroka v starosti štirih oziroma enega leta. Gospodar posestva je označen kot četrtezemljak, na posestvu pa je bilo 2800.- kron dolga: 1400.- pri zasebnikih, 600.- kron v Hranilnici in posojilnici v Kandiji in 800.- kron pri Mestni hranilnici v Novem mestu. Izkaz je bil izdan dijaku Alojzu Turku kot priloga k prošnji za oprostitev šolnine. V zadnji razpredelnici je zapisano: »Prosivec je navezan samo na jako borne domače imovinske razmere, ima brata dijaka v Novem mestu, ki je tudi na ramah matere-ovdove. Iz Amerike mu ni upati podpore, ker sta si dva brata postavila lastno ognjišče, tretji, župnik v San Franciscu, je ob potresu pogorel in ima na svoji novi cerkvi 160.000 K(ron) in 4.000 K lastnega dolga.«

V šolskem letu 1910/11 se je Lojze Turk vpisal v V. razred gimnazije v Novem mestu, njegov mlajši brat Josip pa je bil takrat dijak III. razreda istega zavoda. Petošolec Lojze Turk iz šentviške gimnazije ni prinesel v Novo mesto samo štiri odlična letna spričevala ampak tudi zamisel o dijaškem rokopisnem listu, ki naj ne bi vseboval le igračkanja odraščajočih fantov z besedami in rimami ter bolj ali manj uspešnega duhovičenja na račun njihove okolice in mladostnih doživetij, temveč bi bila v njem objavljena resna ubadanja z literarnimi prvenci, bodisi v obliki poezij ali sestavkov v prozi. Tla za tak način izhajanja rokopisnega dija-

škega lista so bila takrat na novomeški gimnaziji več kot ugodna, saj je v osmem razredu sedel Janez Pucelj iz Gorenje vasi pri Ribnici, ki je kot pesnik Bogumil Gorenjko sodeloval že pri nekaterih takratnih mladinskih revijah, odpiral pa si je vrata tudi že v revijo »Dom in svet«. In v četrtem razredu gimnazije je sedel pesnik in slikar Jože Cvelbar iz Dolenje Prekope pri Kostanjevici, ki je tudi že začel objavljati svoje prvence v nekaterih mladinskih listih.

Za pisanje in izhajanje takšne »revije«, kot so kasneje sotrudniki imenovali svoj list, je Alojz Turk najprej pridobil sošolca Franceta Žarna in kmalu je prišlo toliko prispevkov, da so pripravili prvo številko lista, ki so mu dali naslov »Izpod Gorjancev«. Pisanje in opremo je prevzel Jože Cvelbar, ki je na naslovni strani hudo-mušno zapisal: »Tiskala tiskarna Jos. Cvelbarja«. Sodelavcev se je v letu 1910/11 nabralo kar štirinajst, ki so objavili 107 pesmi, 35 črtic, 6 med ljudstvom nabranih pesmi, na dveh straneh pa so objavili »naroden drobiž«, ki sta ga nabrala Jože Cvelbar in Alojz Turk.

Od sodelavcev so sami razrešili svoje psevdonime sledeči:

Cirilov in Bogumil Cvetnik: Alojz Turk, Verdun, V. gimn. razred,

Kornelijev: Josip Turk, Verdun, III. b g. r.,

Jože izpod Gorjancev: Jože Cvelbar, Dol. Prekopa, IV. g. r.,

Silvin Vladimirjev: Jože Čampa, Benete na Blokah, IV. g. r.,

Znanec: Franc Rifelj, Čilpah pri Trebelnem, V. g. r.,

Lessó: Ivan Hočevar, Dvorska vas pri Vel. Laščah, V. g. r.,

Bogumil Gorenjko: Janez Pucelj, Gorenja vas pri Ribnici, VIII. g. r.,

Kerinov Francè: Francè Žaren, Vrhovlje pri Krškem, V. g. r.

Nerazrešena so ostala sledeča privzeta imena: Gorjančev, Oninovič, J. Rendič, Zvonimir Kosem. »Listek« (ocenjevanje prispelega gradiva) sta imela na skrbi urednik Francè Žaren in pesnik Janez Pucelj.

O sodelavcih lista »Izpod Gorjancev« je urednik na 75. strani zapisal: »No, zdaj smo pa zbrani krog našega lista skoro vsi pisatelji in pesniki, kar jih je med novomeškimi dijaki. Hvala Bogu! Na to številko smo lahko ponosni. Na štiridesetih straneh je že nekaj gradiva!« Vseh sodelavcev v tej številki je bilo deset, med njimi seveda tudi Alojz Turk. O njem je urednik v svoji oceni zapisal: »Ugaja mi Tvoja črtica ali kako bi jo imenoval (gre za črtico »Sveti večer je vzbudil v moji duši spomin na dvoje src, ki sta se ljubili...«). Za naše razmere – da smo namreč šele začetniki – je izvrstna. Takoj se pokaže Tvoj stil, Tvoj, no recimo način, kako se izražáš. Jezik je lep, vsebina tudi. V vseh Tvojih spisih, ki so prišli našemu listu, zazveni tu in tam nekoliko otožna, skoro sentimentalna struna...«. Potem ga še opominja, naj ne piše tako malo ampak več.

O takratnem pesnikovanju novomeških gimnazijcev je Jože Cvelbar dne 21. septembra 1913 v svojem dnevniku zapisal: »Res je tisto pesnenje v nižjih razredih samo na sebi večinoma brezplodno, vendar je znak življenja in hrepenenja, ki je motor vsega življenja. Kako smo mi brenčali krog naših »Gorjancev« pa krog vsega in če nismo imeli nič skupnega, imeli smo vsak zase poln kovček popisane papirja – ni bilo prav za prav nič, a bilo je hrepenenje ravno tako, kot na najlepši Župančičevi pesmi – motor, bili smo veseli in smo delali in se zanimali za vso našo literaturo, to je tudi poglobitno pri vsem tem.«³

Na jesen 1911 lista »Izpod Gorjancev« niso več obnovili. Francè Koblar domneva, da ga je pokopalo pismo Josipa Turka z dne 18. oktobra 1911, v katerem pravi, da za izobraževanje posameznika ni potrebno izdajati kakšnega lista, kar zahteva tudi truda polno in naporno delo pisalca. Ob zaključku pisma pravi: »Če

hočemo kdaj biti veliki in dobri literati, se torej učimo pri velikih literatih; to pa je mogoče na različne načine: ali da študiramo študije o njih ali lastne študije. Ker vsakdo imed nas bere in študira drugo kakor kdo drugi, bi bilo dobro, da bi zapiske drug drugemu prebirali in jih premotrivali. S tem bi se med sabo spopolnjevali, učili v pravi šoli«. Za list pa je bilo brez dvoma to, da sta oba urednika, ki sta z vnemo zbirala gradivo za list, odšla iz novomeške gimnazije: Bogumil Gorenjko je po maturi odšel v ljubljansko semenišče, Kerinov Francè (Francè Žaren) pa je nadaljeval srednjo šolo v Ljubljani. Tam je kmalu postal eden voditeljev narodno katoliškega ali klerikalnega dijaštva, kasneje pa je bil znan ekonomist.

Po letu 1911 so za nekaj časa potihnile muze novomeških dijakov in njihovo glasilo ni več izšlo. Ko je bil Alojz Turk v zadnjih višjih razredih gimnazije, se je med slovenskimi srednješolci začela širiti narodno-revolucionarna organizacija »Preporod«. Bila je to tajna organizacija, ki je videla rešitev slovenskega narodnega vprašanja le v rešitvi južnoslovenskega vprašanja sploh. Da bi pa bil ta cilj dosežen, je bilo treba razbiti Avstroogrsko monarhijo in doseči soglasje z deželami in državami južnih Slovanov. Preporodovci so iskali predvsem zveze z mladinskimi gibanji in zvezami na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini in v Srbiji in propagirali ustanovitev enotne države vseh južnih Slovanov, ki naj bi, kot je nekoč rekel pisatelj Anton Novačan, segala od Gospe Svete in sončnega Jadrana do Varne črne žala in tja do zlatega Bizanca.

Začetnika preporodovskega gibanja sta bila brata Franc in Vladislav Fabjančič, učiteljska sinova, rojena na Bučki na Dolenjskem. Franc, r. 6. aprila 1891, je bil dijak novomeške gimnazije vseh osem gimnazijskih razredov in je l. 1909 položil zrelostni izpit z odliko, Vladislav, r. 18. maja 1894 pa je v Novem mestu obiskoval le prva dva gimnazijska razreda. Po očetovi premestitvi v Brezovico pri Ljubljani je tudi on nadaljeval gimnazijske študije na I. državni gimnaziji v Ljubljani. Ob ustanovitvi »Preporoda« je bil Franc slušatelj pravne fakultete dunajske univerze, Vladislav pa osmošolec, organizacijo pa sta ustanovila 12. januarja 1912 v Ljubljani.

Preporodovsko gibanje se je hitro razširilo po srednjih šolah na slovenskih tleh in med visokošolci na univerzah v Gradcu, na Dunaju in v Pragi. Novomeški Preporodovci so imeli svoje sestanke v sokolski telovadnici, ki je bila v nekdanji cerkvi po Jožefu II. razpuščenega kapucinskega samostana. Da so prav tam imeli svoje zbirališče gre verjetno pripisati tudi dejstvu, da je bil takrat načelnik Sokola Franc Gregorc, brat vodje novomeških Preporodovcev Albina Gregorca.

Med zelo vnetimi člani te tajne organizacije omenjajo njeni pričevalci poleg Albina Gregorca tudi Alojza Turka, J. Kolar pa je zapisal, da je takrat na novomeški gimnaziji vladal duh velike narodne zavesti in da so se dijaki, kadar so bili v stiski, z velikim zaupanjem obračali na profesorje Mihaela Markiča, klasičnega filologa in filozofa, na Martina Majcna in dr. Martina Gorjanca, oba slavista, nekateri pa omenjajo tudi klasičnega filologa Amata Škerlja. Na sestanke Preporodovcev so prihajali predavat visokošolci jurist Franc Čoš, filozof Vladislav Fabjančič, takratni medicinec Lovro Klemenčič, pravnik Ludvik Zupin, in osmošolec Ivan Endlicher, glavni vodja ljubljanskih Preporodovcev. Zvezo med Novim mestom in centralo v Ljubljani je vzdrževal Evgen Lovšin, novomeški Preporodovci pa so se z ljubljanskimi srečavali bodisi pri akademskem slikarju Ferdu Veselu na njegovem gradiču Grumlofu pri Stični ali ob svojih zahajanjih na strelske vaje v Ljubljani. Vseh novomeških Preporodovcev je bilo okoli trideset ali štirideset, samo v Turkovem razredu jih je bilo deset.

Med tem se je bližal dan, ki so ga hoteli Preporodovci posebej počastiti: 18. marca 1914 je potekalo petsto let, odkar je bil na Gosposvetškem polju zadnjikrat ustoličen koroški vojvoda. Za to priliko je Adolf Ponikvar, eden vodilnih Preporodovcev, napisal knjižico »Klic od Gospe svete«, ki je izšla teden dni pred tem dnevom in posebej močno odmevala med mladino. Zahtevali so, da ta dan proslave vse šole. Ker višja šolska oblast tega ni hotela storiti, je narodno-napredno dijaštvo na skupnem sestanku s katoliško-narodnim dijaštvom sklenilo, da stopi 18. marca 1914 v štrajk in se namesto šolskega pouka udeleži skupnega slavnostnega sestanka na prostem. Tega dne je večina ljubljanskih višješolcev resnično štrajkala. Ker so slovenski profesorji po večini bili na strani dijakov, v šolah ni bilo posebnih preganjanj, le sedmošolec Franc Žužek je dobil nasvet, naj sam zapusti zavod. Bil je glavni govornik na dijaškem zborovanju. Sprejela ga je novomeška gimnazija.

Čas, v katerem je nastajala in se širila preporodovska organizacija, je bil v takratni Evropi in posebej na Balkanu zelo razgiban. »Južnoslovansko vprašanje« je vedno bolj stopalo v ospredje, v mednarodni evropski politiki in na Balkanu je postajalo vse bolj viharno. Preporodovci so sanjali svoj veliki sen o skupni državi vseh južnih Slovanov, prepričani, da bo sožitje obrusilo vsa balkanska nasprotja in sovraštva in bo vsa razpotja privedla na enotno pot, ki bo peljala v veliko in svetlo bodočnost. Na Balkanu so ta čas vse bolj rožljali z orožjem. Že ob aneksijski krizi 1908/9, ko je Avstro-ogrška monarhija priključila v svoj sklop Bosno in Hercegovino, je v kraljevini Srbiji prihajalo do ostrih protestov in celo do mobilizacije. Bosno in Hercegovino, kjer so se Srbi borili za cerkveno in šolsko avtonomijo, muslimani pa za versko in prosvetno avtonomijo, je Beograd v svojih velikosrbskih načrtih imel za svoji pokrajini, še jasneje pa se je ta politika pokazala v obeh balkanskih vojnah.

Boji balkanskih slovanskih ljudstev za osvoboditev izpod turškega jarma so se razvneli že vse devetnajsto stoletje, vendar je bil pretežni del Balkana s Trakijo, Makedonijo in Albanijo še vedno del turške države, ki so jo zaradi splošne zaostalosti in notranjih težav imenovali kar »bolnik ob Bosporu«. Mladoturška oficirska revolucija l. 1908, v kateri je imel vodilno vlogo v Solunu rojeni Mustafa Kemal, kasnejši prvi predsednik turške republike in imenovan Atatürk, si je sicer prizadevala za modernizacijo države, vendar v svojih naporih ni povsem uspela. Balkanski vozle se je vse bolj zapletal in treba ga je bilo razvozljati le z mečem. Leta 1912 so bile sklenjene vojaške zveze med Srbijo, Bolgarijo, Grško in Črno goro in oktobra istega leta so s skupnim napadom na Turčijo začeli prvo balkansko vojno. Trajala je do maja 1913 in Turčija je bila poražena. Zavezniki so zavzeli Makedonijo in velik del Trakije, padel je Odrin in turška vojska se je umaknila skoraj do vrat Carigrada.

Srbska vojska je osvojila Skopje in prodrla na jadransko obalo in zavzela pristanišče Drač ter zasedla Kosovo in del Metohije, Črnogorci del Metohije in severne Albanije s Skadrom, Grki pa severni Epir in Solun. Vsi ti uspehi balkanskih zaveznikov so med južnimi Slovani Avstroogrske, posebej še med mladino, vzbujali silno navdušenje. Ves razvoj na Balkanu pa ni bil nič kaj v računih velikih evropskih sil, posebej Avstroogrske in Nemčije, med zmagovalci pa so se javljali spori predvsem za posest Makedonije. Mirovna pogajanja v Londonu niso pomirila balkanskih nasprotij. Ker so velesile z ustanovitvijo samostojne Albanije zaprle Srbiji pot do Jadrana v pristanišču Drač, so se njene težnje usmerile po dolini Vardarja proti mestu in pristanišču Solun. To mesto z južno Makedonijo vred je za svoje

imela seveda Grčija, vso Makedonijo s Skopjem in Ohridom pa je zase zahtevala Bolgarija. Tako so vsa navzkrižja in razpotja na Balkanu ostala nerešena.

V noči med 29. in 30. junijem 1913 je bolgarska vojska brez vojne napovedi napadla srbske in grške bojne enote vzdolž demarkacijske črte v Makedoniji in začela se je nekaj več kot mesec dni trajajoča druga balkanska vojna. Bolgarija je bila premagana, v vojno pa se je vmešala tudi Romunija in si prisvojila Dobrudžo, to je predel med spodnjim tokom Donave in Črnim morjem.

Konec julija 1913 so se začela mirovna pogajanja v Bukarešti, kjer je bila 10. avgusta 1913 podpisana mirovna pogodba. Grčija je dobila del Epira z Janino, polotok Halkidiko s Solunom in del Trakije ter vrsto otokov v Egejskem morju, Črni gori je pripadel del Metohije in del Sandžaka, Skader pa je ostal Albaniji, Srbija pa je pridobila Vardarsko Makedonijo, ki se je odslej smela imenovati le Južna Srbija, Kosovo in del Metohije in Sandžaka. Bolgariji je ostala Pirinska Makedonija s Strumico in delom Trakije, Turčija pa je obdržala vzhodni del Trakije z Ohridom in Carigrad. In na Balkanu je vrelo dalje.

Iz davne preteklosti podedovana narodna in verska nasprotja niso prenehala, bolgarsko srbski spori so tleli dalje, velikosrbska politika Beograda je upirala oči v Bosno in Hercegovino, v Hrvatski je rasel upor proti madžaronski politiki in med južnimi Slovani v habsburški monarhiji se je krepila misel o preureditvi države tako, da bi dežele južnih Slovanov sestavljale posebno državno enoto v njenem okviru. K taki preureditvi monarhije se je nagibal tudi prestolonaslednik Franc Ferdinand.

Na Hrvatskem se je takrat krepilo mladinsko gibanje revolucionarnega nacionalizma. Ta mladina je zahtevala uničenje Avstro-ogrske še pred izbruhom obeh balkanskih vojn, zmage balkanskih zaveznikov pa so mladino še bolj navduševale. Hrvatski ban Slavko Cuvaj, na ta visoki položaj postavljen januarja 1912, je vse to narodno in politično gibanje hotel zatreti s silo. Mladina, ki je bila na čelu narodnega odpora, je odgovorila s štrajkom in visoke in srednje šole so bile več kot mesec dni zaprte. Na bana sta bila izvršena dva sicer neuspela atentata. Avgusta 1913 in spomladi 1914 so streljali tudi na njegovega naslednika bana Ivana Skerleca.

Politična vročica pa ni naraščala samo med južnimi Slovani, ampak je razvnela vse bolj nasprotja tudi med evropskimi velesilami in tako sarajevski strel, sproženi na dan, ko Srbi praznujejo svoj Vidov dan, v nedeljo 28. junija 1914, niso ubili samo avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegove soproge, temveč so zaneli tudi požar prve svetovne vojne. V štirih letih vojne vihre se je sicer zrušila Avstro-Ogrska monarhija in prepovedovski sen o jugoslovanski državi je bil vsaj deloma uresničen v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pa tudi tu niso potihnila stara nasprotja, ki jih ni mogla izmiriti niti Aleksandrova niti Titova Jugoslavija. In danes smo priče, kako je ob vsem, kar se dogaja na Balkanu, ugasnil davni prepovedovski sen.⁴

V razburkanem času tik pred prvo svetovno vojno so se Lojze Turk in sošolci pripravljali na maturo. Izpitni komisiji je predsedoval bivši ravnatelj novomeške gimnazije in znani slovenski pisatelj dr. Fran Detela. Dne 11. julija 1914 je bil A. Turk soglasno spoznan za zrelega in sposobnega za nadaljevanje študij na vseučilišču. Sedemnajst dni kasneje, 28. julija 1914 je avstroogrska vojska napadla Srbijo in kmalu je zagorelo tudi na vzhodnih in zahodnih bojiščih Evrope.

Vseučiliške študije je A. Turk začel v zimskem polletju šol. leta 1914/15 z vpisom na pravno fakulteto univerze na Dunaju, potem pa si je premislil in se v polet-

Alojz Turk kot visokošolec. Original last Vlaste Turk-Voljč

nem semestru vpisal na filozofsko fakulteto iste univerze. Odločil se je za oni poklic in študij, za katerega je čutil nagnjenje kot srednješolec: literaturi in njeni zgodovini ter slovenskemu ter slovanskemu jezikoslovju. Glavni predavatelji zadevnih predmetov na dunajski univerzi so takrat bili profesorji jezikoslovec dr. Vaclav Vondrák, slavist in literarni zgodovinar dr. Milan Rešetar in zgodovinar dr. Konstantin J. Jeriček.⁵ Poleg teh je poslušal še predavanja iz klasične filologije in literature, germanistike ter filozofije in pedagogike.

Vojna, o kateri so spočetka mislili, da bo končana v štirinajstih dneh, se je vlekla iz leta v leto. Pri zdravniškem pregledu 27. maja 1915 na Dunaju A. Turk ni bil spoznan za sposobnega, da bi bil vpoklican pod orožje. Dobro leto kasneje pa je bil le pozvan v vojaško službo. V gorskem strelskem polku št. 2 je kot navaden vojak, kasneje pa kot poddesetnik (»frajtar«) služil od 28. avgusta 1916 do 30. septembra 1917, ko je bil zaradi oslabeledih oči kot stalno nesposoben invalid odpuščen iz vojske. S potrdilom dekanata filozofske fakultete dunajske univerze z dne 14. septembra 1918 mu je bil čas dveh semestrov, prebitih pri vojaki, štet v redno študijsko dobo na univerzi. To potrdilo pa je Alojz Turk potreboval kot prilogo k dokazilu o dovršenih osmih semestrih pri prošnji za namestitev na srednji šoli.

Vojna se je takrat že bližala svojemu koncu. Na novomeški gimnaziji je tisti čas prišlo do spremembe v vodstvu zavoda: dotedanji dolgoletni ravnatelj Franc Brežnik je odhajal v pokoj, za novega gimnazijskega ravnatelja je bil imenovan prof. Josip Wester. Prihajal je z albanske fronte, k vojakom pa je bil vpoklican že l. 1914 in kot častnik služil v Dalmaciji, potem na hercegovskem Humu ter pri trdnjavnem poveljstvu v Trebinju, nato pa še šest mesecev na fronti v Albaniji. Ravnateljstvo novomeške gimnazije je prevzel 1. avgusta 1918.

Prošnjo za namestitev je Alojz Turk vložil na deželni šolski svet za Kranjsko v Ljubljani in ta ga je z odlokom z dne 24. septembra 1918 namestil za suplenta na

novomeški gimnaziji. Za mentorja so mu določili prof. Mihaela Markiča, ki je bil Turkov razrednik v njegovih višjih gimnazijskih razredih. Suplent A. Turk je v v šolskem letu 1918/19 poučeval slovenščino v I. b in II. razredu, nemščino in latinščino v I. b razredu, do konca decembra 1918 pa slovenščino v V. gimn. razredu. Medtem je bilo konec vojne, Avstro-Ogrska monarhija je razpadla in nastajale so nove države. Med njimi tudi kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ob koncu šolskega leta je A. Turk odšel iz zavoda, da zaključi svoje visokošolske študije. Ob odhodu mu je ravnateljstvo izdalo »Uporabnostno spričevalo«, v katerem je njegov mentor prof. Mihael Markič zapisal:

»V didaktičnem oziru je bil suplent Turk zelo vesten in marljiv učitelj, dostopen nasvetom in je znal tudi sam opazovati in se spopolnjevati, tako da je s pomočjo izborne discipline konec leta navzlic slabemu materialu, kakršen vsled žalostnih vojnih razmer prihaja že nekaj let na srednje šole, dosegel zadovoljive uspehe, njegovi temeljiti strokovni izobrazbi se je zahvaliti, da pri učencih ni bilo opaziti drugačnih napak, kakor vobče drugje, obratno pa je treba poudariti, da je dosledno navajal učence na pravilno izreko, ki Slovincem dela precejšnje težave posebno v latinščini, in jim tudi sam dajal dober vzgled. Tudi se je seznanil s potrebnimi službenimi predpisi in učnimi navodili. V moraličnem in političnem pogledu se je vedel korektno, z vsemi svojimi kolegi je občeval vljudno in skromno.«

V jeseni 1919 se je Alojz Turk vpisal na filozofsko fakulteto univerze v Zagrebu. Tam se je zopet srečal s svojim dunajskim profesorjem dr. Milanom Rešetarjem, ki je po vojni prešel z dunajske na zagrebško univerzo. Ko je 17. aprila 1920 položil pedagoški predizpit in mu je bil ob koncu letnega polletja izdan absolutorij, ki je dokazoval, da so njegove vseučiliške študije končane, je Alojz Turk zopet vložil prošnjo za namestitev na kaki srednji šoli. Z odlokom Višjega šolskega sveta z dne 25. septembra 1920 je bil A. Turk za šolsko leto 1920/21 nameščen kot namestni učitelj na državni realni gimnaziji na Ptuju.

Do tedaj nemška ptujska gimnazija je novembra 1918 prešla v slovenske roke. Prof. Franjo Vajda je postal njen prvi slovenski ravnatelj, ki je A. Turka tudi sprejel v službo. Leta 1922 je ravnatelj F. Vajda odšel na novo službeno mesto in za njegovega naslednika je bil imenovan naš dolenski rojak prof. dr. Josip Komljanec. Doma iz Zloganja pri Škocjanu je bil novomeški dijak in po stroki slavist, bil dolgoletni profesor na ptujski gimnaziji in odločen narodni bорец na vročih ptujskih tleh. Na novega leta dan, 1. januarja 1921 je A. Turk v ljubljanski frančiškanski cerkvi sklenil zakon s Slavo Guzeli iz Novega mesta.

Na ptujski gimnaziji je A. Turk poučeval neprekinjeno od 16. septembra 1920 do 31. januarja 1929. V razrešnici z dne 31. januarja 1929 mu je ravnatelj dr. J. Komljanec zapisal, da je ves čas svojega ptujskega službovanja deloval z vso vne- mo, z vzorno vestnostjo in neumornim trudom ter dosegal vedno lepih uspehov. Izrekel mu je priznanje in zahvalo zlasti še za trudapolno in zamudno oskrbovanje dijaške knjižnice. Alojz Turk je bil premeščen na gimnazijo v Gospiću v Liki, kjer je služboval do 15. oktobra 1930, ko je bil premeščen na gimnazijo v Novem mestu. Od tu je bil »po službeni potrebi« 12. februarja 1932 prestavljen na realno gimnazijo v Mariboru, a že po osemnajstih dneh zopet vrnjen v Novo mesto. Tu je potem služboval vse do svoje smrti l. 1944.

*

Suplent Alojz Turk ob vsem svojem delu v šoli ni izpustil iz načrta naloge, ki si jo je sam zadal: čim podrobneje raziskati in v samostojnem delu prikazati življenj-

B. Jakac: Portret dr. Alojza Turka. Original last Vlaste Turk-Voljč

sko pot in književno udejstvovanje pisatelja Janeza Trdine, ki je tako tesno povezan z njegovim Podgorjem in njegovimi Gorjanci. Poleg tega je pri svojih literarnozgodovinskih raziskavanjih zbral in zapisal množino podatkov o raznih naših leposlovcih. Svoje izsledke je začel objavljati l. 1923 v Ljubljanskem zvonu in v Časopisu za zgodovino in narodopisje, potem pa še v revijah Življenje in svet, Slovenski jezik in Kroniki slovenskih mest. Tej zadnji je bil v letih 1933–1936 tudi krajevni urednik. Strnjen pregled tega Turkovega dela je napisal prof. Karel Bačer v Slovenskem biografskem leksikonu (SBL IV. 239-240). V njem ugotavlja, da so Turkovi članki po številu in obsegu bolj skromni, saj so nastajali pravzaprav bolj mimogrede ob zbiranju gradiva o Janezu Trdini in da so po Turkovi lastni oznaki »drobno literarnohistorično gradivo«, kažejo pa solidno strokovnost, jasen koncept in veliko skrb za jezikovno podobo. Vse to gradivo je danes shranjeno v enajstih zajetnih mapah v novomeški Študijski knjižnici.

Glavna skrb A. Turka je seveda veljala Janezu Trdini. Z njim se je, kot ugotavlja prof. K. Bačer, bavil že od leta 1918 in ko je leta 1925 dobil na vpogled še Trdinove spomine, je sestavil obširno monografijo o Janezu Trdini in jo kot disertacijo za dosego doktorske časti predložil univerzi v Zagrebu. Tu je bil potem leta 1929 tudi promoviran za doktorja. S tem seveda še ni bilo konec dela na izpopolnjevanju monografije. Izpopolnjeval jo je z novim gradivom in v ta namen potoval na preglede arhivov v Varaždin, na Sušak in v Zagreb, temeljito pregledal in preučil knjižnico in pisano zapuščino Trdinovega pobratima Dragotina Rudeža na gradu Tolsti vrh pod Gorjanci in ko je leta 1936 dobil v uporabo vso Trdinovo rokopišno zapuščino, ki jo je hranil založnik Schwentner v Ljubljani, je knjigo o Trdini izpopolnil in jo razdelil na poglavja z naslovi: Mladostni vzori in boji; Ivan Slobo-

din med Bachovimi Huzarji/Popotnik in samotnik pod Gorjanci; Glasovi in odmevi.

Čeprav je bilo delo o Trdini dejansko že zaključeno, se dr. A. Turk nikakor ni mogel odločiti za objavo v posebni knjigi, četudi so mu mnogi to svetovali in mu je n.pr. takratni novomeški župan dr. Josip Režek zagotavljal tudi finančno pomoč. Vprašanje Turkove monografije o Janezu Trdini je bilo rešeno šele po drugi svetovni vojni. Vdova gospa Slava je delo najprej ponudila Mohorjevi družbi. Tedanji urednik družbe pisatelj Franc Saleški Finžgar je gospe Slavi v pismu z dne 14. junija 1948 svetoval, naj bi delo prišlo v last Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Finžgar je v pismu zapisal, da je delo o Janezu Trdini zelo zanimivo in važno in da po mnenju uredniškega odbora Mohorjeve družbe in ministrstva za prosveto sodi v univerzitetno knjižnico. V natisnjeni knjigi bi delo obsegalo kakih štirinajst tiskovnih pol (= kakih 224 strani). »Tudi se mi je reklo« piše dalje Finžgar, »da bi sedaj v resnični stiski za papir za to knjigo grafična direkcija papirja Mohorjevi ne nakazala – vsaj v doglednem času ne.« Tako ni bilo s prodajo in natisom nič.

Dr. Mirko Rupel, ravnatelj Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, je 29. junija 1948 ponudil odkup rokopisa o Trdini in vseh drugih spisov, osnutkov, beležk, korespondence itd. ter vsega literarnozgodovinskega gradiva, ki ga je dr. A. Turk nabral, pa najsi so to originali ali Turkovi prepisi. Vse to z namenom, da bi bilo to gradivo na razpolago znanstvenikom. Tudi do tega nakupa ni prišlo.

Leta 1951 se je za Turkovo delo o Janezu Trdini začela zanimati tudi Državna založba Slovenije. Ta je takrat v zbirki Slovenskih klasikov izdajala Zbrano delo Janeza Trdine, pa je želela Turkovo disertacijo dobiti vsaj na vpogled, ker je bila »morebiti primerna za knjižno izdajo, vsekakor pa bi to delo dalo dragocen material uredniku, ki opremlja Trdinovo delo z opombami«. Pogodba za odkup disertacije o Janezu Trdini je bila podpisana 10. junija 1952. Za Državno založbo Slovenije sta jo podpisala Ivan Bratko in Ciril Vidmar, lastnica Slava Turk pa kot prodajalka.

Z bratom dr. Josipom Turkom in prijateljem dr. Jožetom Marjetičem je dr. A. Turk zbiral tudi gradivo za zbornik o življenju in delu pesnika in slikarja Jožeta Cvelbarja, ki je padel v prvi svetovni vojni. A. Turk tudi tega načrta ni uspel urediti.

Vsa literarnozgodovinska zapuščina prof. dr. Alojza Turka je danes last Študijske knjižnice Mirana Jarca v Novem mestu, kjer je temelj njenega posebnega rokopisnega oddelka. Za pridobitev te zapuščine si je prizadeval takratni upravnik knjižnice Bogo Komelj.

*

Poleg literarnozgodovinskega paberkovanja, kot je svoje delo včasih označeval dr. A. Turk sam, je bila ustanovitev muzeja v Novem mestu njegova posebna skrb. Brez dvoma je pobude za to svoje ubadanje dobil v starodavnem mestu Ptuj. Tam je v času svojega večletnega bivanja lahko od blizu videl in zasledoval razvoj ptujskega mestnega muzeja. Na Ptuj je spoznal in lahko od blizu sledil delu muzejskega entuziasta in arheologa Viktorja Skrabarja. Ta pravnik in ptujski notar se je vneto izpopolnjeval v arheološki stroki, bil v tesni zvezi s takratnimi vodilnimi arheologi pri nas in v sosednji Avstriji in tudi sam odkrival ostanke rimskega Peto-

Od leve: Prof. Janko Jarc, prof. Franjo Baš, ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru, dr. France Mesesnel, umetnostni zgodovinar in dr. Alojz Turk. Ob ustanovitvi Muzejskega društva v Novem mestu januarja 1941

Ko se je dr. A. Turk vrnil v Novo mesto, je začel delati za to, da bi tudi v Novem mestu zbirali in v muzeju ohranjali pričevanja iz preteklosti dolenjske prestolnice in Dolenjske sploh. Saj so v mestu samem in v okolici večkrat naleteli na prazgodovinske ali rimske grobove, arheološki predmeti pa so po večini odhajali v Ljubljano ali tujino. Profesor Turk je vedel, da so že ob petstoletnici Novega mesta l. 1865 govorili o potrebi ustanovitve mestnega muzeja, vedel je, da so že ob zidanju novomeškega Narodnega doma mislili tudi na muzej. Ker pa je vse to padlo v pozabo, se je zavzel, da vse te zamisli na novo obudi. Znal si je pridobiti sodelavce tako v gimnazijski zbornici kot med meščani. V mestu je bilo v tistem času zelo delavno Olepševalno društvo, ki je skrbelo za lep in snažen videz mesta, in ga je vodil brivski mojster Ferdo Buk, prav tako pa tudi Obrtniško društvo z obrtnikom Antonom Knafličem in Lojzetom Mirtičem na čelu. Znal je za muzejske načrte pridobiti odvetnike dr. Davorina Grosa, dr. Ivana Vasiča in zlasti župana dr. Josipa Režka itd. Sad tega dela se je kmalu pokazal: nastajala je prva zbirka kulturnozgodovinskih, arheoloških in narodopisnih predmetov, z rotovškega podstrešja je bil rešen občinski arhiv, iz poslopja okrajnega glavarstva pa del arhiva nekdanjega terezijanskega okrožnega urada. Za zbiranje tega gradiva je župan dr. J. Režek določil dva prostora v podprtiličju nove meščanske šole in poskrbel za najnujnejšo opremo, posebej vnetega sodelavca pri zbiranju muzealij pa je dr. Turk našel v mladem Novomeščanu, umetnostnem zgodovinarju Jožetu Gregoriču.

V prvi polovici julija 1936 je bila v Novem mestu Prva dolenjska obrtno gospodarska razstava. Ferdo Buk in Lojze Mirtič sta dosegla, da sta bili v sestav razstave sprejeti še kulturnozgodovinska in umetnostna razstava, ki naj bi širše občinstvo in meščanstvo seznanili z dosedanjim ubadanjem za ustanovitev muzeja ter budili zanimanje zanj. V onem času je bil skoraj nujen pogoj za nastanek podeželskega muzeja ustanovitev muzejskega društva. V Novem mestu je za ustanovitev tega društva dal pobudo dr. A. Turk in na njegov predlog je ob trideseti obletnici smrti Ivana Vrhovca, zgodovinarja Novega mesta, leta 1932, novomeško Olepševalno in tujskoprometno društvo sklenilo ustanoviti poseben odsek društva, ki naj pripravi ustanovitev muzejskega društva. Ta sklep je bil uresničen tri leta kasneje in vodil ga je odvetnik dr. Davorin Gros.

K ustanovitvi Muzejskega društva in muzeja so spodbujale nove slučajne arheološke najdbe tako na nekdanjem Škabernetovem vrtu ob Ljubljanski cesti, zlasti pa najdba znamenitega halštatskega knežjega oklepa ob takratni Štemburjevi, danes Kristanovi cesti. K ustanovitvi Muzejskega društva in ureditvi muzeja so spodbujali tudi umetnostna zgodovinarja dr. Francè Stelè in dr. Francè Mesesnel, zgodovinarja dr. Milko Kos in dr. Josip Mal, ravnatelj mariborskega Pokrajinskega muzeja prof. Franjo Baš in posebej še v Ljubljani prebivajoča Novomeščana, slikar Božidar Jakac in univ. prof. dr. Fran Zwitter. Ustanovitev Muzejskega društva je bila predvidena v času novoletnih počitnic 9. januarja 1941. Dva dni prej, 7. in 8. januarja sta bili v Narodnem in Prosvetnem domu predavanji o Novem mestu v 19. stoletju s predvajanjem Jakčevega filma o dolenjski prestolnici ter predavanje umetnostnega zgodovinarja Jožeta Gregoriča o kulturnih spomenikih Novega mesta. Na občnem zboru društva je predaval dr. Francè Mesesnel o pomenu Muzejskega društva in o vlogi in pomenu muzeja. V odbor Muzejskega društva so poleg dr. Alojza Turka izvoljeni še predsednik okrožnega sodišča Gustav Barlè, sodnik Rudolf Kyovsky, trgovec Julij Kobè, profesorja Ivan Koštiál in Oskar Frankič, umetnostni zgodovinar Jože Gregorič in visokošolec Ivo Vasič, za predsednika pa je bil izbran odvetnik dr. Ivan Vasič, starosta Sokola. Tri

*Portret dr. Alojza Turka iz taborišča v Monigu
narisal Franc Kunaver*

mesece kasneje pa je nacistična Nemčija napadla Jugoslavijo. 11. aprila 1941 so nemška letala napadla Novo mesto in zažgano je bilo poslopje nove meščanske šole, v katerem so bili zbrani mnogi predmeti, namenjeni za muzej, arhivi raznih društev in starejši občinski arhiv, zbirka novomeškega tiska itd. Takrat je dr. Alojz Turk s pomočjo dijakov Ivana Komelja in Janeza Pence iz gorečega poslopja reševal halštatski oklep in druge arheološke ter muzejske predmete in po večini tudi arhiv. Mnogo stvari pa je propadlo. To reševanje muzealij je bilo zadnje, kar je dr. A. Turk še lahko storil za muzej in Novo mesto.

Po sovražni zasedbi Novega mesta in Dolenjske se je dr. A. Turk umaknil v tišino svoje sobe in v šolske učilnice. Ko se je v jeseni 1941 začel upor proti okupatorju in se na spomlad 1942 razrastle v domačo revolucijo, sta dr. Turka težko prizadela dva udarca: v začetku julija 1942 so Italijani aretirali in zaprli veliko število dijakov in drugih meščanov, učiteljev in profesorjev, med njimi dr. Turka, ter jih začeli odvažati v koncentracijska taborišča v Italiji; najmlajšega brata Matijo, gospodarja na domačiji na Verdunu, pa so mu 19. julija 1942 ubili v Podgorju.

Dr. A. Turk je bil takrat že dokaj bolehen: desno oko mu je oslepel, preboleval je večkrat vnetje pljučnih vršičkov in imel kronični bronhialni katar, imel okvare na glasilkah in pojavljali so se znaki čira na dvanajstniku in mučil ga je kronični želodčni katar z zapeko. Čeprav so mu vse te bolezenske pojave ugotovili na zdravniškem pregledu 17. julija v novomeški jetnišnici, so ga kljub temu 20. julija 1942 s transportom odpeljali v internacijsko taborišče v Monigu pri Trevisu. S pomočjo slovenskih paznikov je soprogi in hčerki poslal drobno pisemce:

»Draga Slava, ljuba Lučka!

Poslavljam se od Vaju pismeno in nepričakovano, kar je za nas vse tri boljše kot ustno in napovedano: Ostanita zdravi! Hvala za Vajino skrb zame posebno še v

teh dneh! Prenašajta čas ločitve, kakor si bom prizadeval jaz, potrpežljivo in vdana! Na srečno svidenje! Pozdravlja in poljublja Vaju Lojze – očka.«

Še istega dne, po prihodu v taborišče, je poslal po nekem italijanskem spremljevalcu transporta soprogi in hčerki to sporočilo:

»Draga Slava, ljuba Lučka!

Z direktnim vlakom smo v hitri vožnji ob 13³⁰ prišli v Cervignano, odkoder nadaljujemo pot v Treviso severno od Venezije, kjer ostanemo in odkoder Ti bom pisal, brž ko bo poslovala dolenska pošta. Sedaj sem jaz, kakor so tudi sopotniki optimističneje razpoložen, kot sem bil ob odhodu danes zjutraj. Ta list prinaša naš spremljevalec, ki stanuje pri g. prof. Krajcu.

Sporoči naše počutke tudi gospe Štancerjevi (= soproga prof. Štancerja).

Bodita torej brez skrbi zame; tako bom tudi jaz laže čakal svidenja.

Lepo pozdravlja in poljublja Lojze.«

Iz internacijskega taborišča je bil dr. A. Turk odpuščen konec leta 1942. Domov se je vrnil ves bolehen in si ni več opomogel. Žalost za ubitim bratom in bolezenske težave so mu končno strle trpeče srce in 1. avgusta 1944 je za mizo sede omahnil v smrt.

V spominskem članku, ki mu ga je v dnevniku »Slovenec« napisal najverjetneje ravnatelj Ivan Dolenc, je zapisano:

»Dr. Turk je bil odličen strokovnjak v slavistiki in se je udeleževal tudi kot pisatelj znanstvenih razprav. Posebno se je zanimal za Janeza Trdino, o katerem je zbiral gradivo za obširno monografijo. Imel je dragoceno strokovno knjižnico, v kateri se je neprenehoma znanstveno izpopolnjeval. Bil je tudi duša novomeškega muzejskega društva. Krasila ga je izredna ljubeznjivost v občevanju, velika požrtvovalnost v skrbi za druge ter brezpogojna poštenost in resnicoljubnost. Užitek je bil, razgovarjati se z njim o slovstvenih in drugih vprašanih našega javnega življenja, ker se ni nikdar niti za las oddaljil od znanstvene stvarnosti. O težavah naše dobe, katerih posredna žrtev je tudi sam postal, je imel zelo jasno sodbo, ki je bila povsod cenjena in vplivna prav zaradi vere v pokojnikovo resnicoljubnost in široko razgledanost. Ni čudno, da je pri teh lastnostih svojega uma in srca slovel tudi kot vesten učitelj, da si mladina skoraj ni mogla boljšega želeti. Naše razrvane razmere in internacija leta 1942 so povzročile njegovo prerano smrt.«

Po pogrebu je isti dnevnik prinesel še poročilce o pokopu dr. Turka in pravi o njem med drugim: »Bil je nadvse resnicoljubnega značaja, poštenjak, požrtvovalen in ljubezniv, zato povsod zelo priljubljen. Smrt ga je doletela sredi dela. Že dolgo časa je bolehal na srcu. Pred dvema letoma je bil z drugimi meščani vred odpeljan v internacijo v Monigo, kjer je bil do božiča. Vsi sotrpini se spominjajo pokojnika kot vedrega moža, polnega iskrene ljubezni do slovenske domovine. Taboriščne razmere so zelo neugodno vplivale na njegovo bolezen. Ko se je vrnil domov k svojemu delu in s trudnim korakom meril svojo vsakdanjo pot od doma do šole in nazaj, je večkrat postal, da si oddahne, ker mu je pešalo srce, zaradi česar je res moral v prerani grob.« Potem še pravi dopisnik, da se je pogreba udeležila velikanška množica ljudi, da mu je pred hišo žalosti v slovo spregovoril eden njegovih dijakov, ob grobu pa gimnazijski ravnatelj Ivan Dolenc.

Dnevnik »Jutro« je ob Turkovi smrti zapisal, da z njim ni umrl samo značajan in plemenit izobraženec, marveč tudi razgledan in vesten slovenist, ljubitelj in znanstveni gojitelj našega knjižnega jezika in paberkovalec na njivah slovenske slovstvene kulture. Ko potem spregovori o nekaterih Turkovih objavih, obžaluje,

da ni mogel več dokončati dela o Janezu Trdini niti izvršiti še druge razprave, ki jih je imel v načrtu.

Prijatelj Pavel Karlin je profesorju Alojzetu Turku v spomin napisal sonet:

*Zravnan si bil, visok ko hrast z Gorjancev,
pa dober, ko pšenica naših njiv,
za rast in čast besede vnet, čestil
zgovorno govornico si očancev.*

*Pri knjigah in v zatišju bele hiše,
ob lučki hčerke, ob skrbeh žené
med dom in šolo si delil srce,
ki, bolno, ti je bilo vedno tiše.*

*Pa so prišli – in vzeli te v tujino,
bajk in povesti poteptali raj,
ki si z iskreno ljubil ga toplino.*

*Betežen, strt priromal si nazaj...
Zdaj s Cvelbarjem in Janezom Trdino
za narod prosi mrtvih ust drhtljaj.*

(Jutro, 1944, štev. 184, str. 4)

OPOMBE

¹ Katalog razstave »VERDUN«, Dolenjski muzej, 8.–24. februarja 1989;

Arheološka najdišča Dolenjske, Novo mesto 1990, str. 99–102;

² J. M. Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 601, SBL IV 226/7;

³ Francè Koblar, Jože Cvelbar – Izbrano delo, 1938, str. 96;

⁴ Ivan Janez Kolar, Preporodovci 1912–1914, Kamnik 1930;

Preporodovci proti Avstriji, Ljubljana 1970;

Novo mesto skozi čas, Novo mesto 1990, str. 66–69;

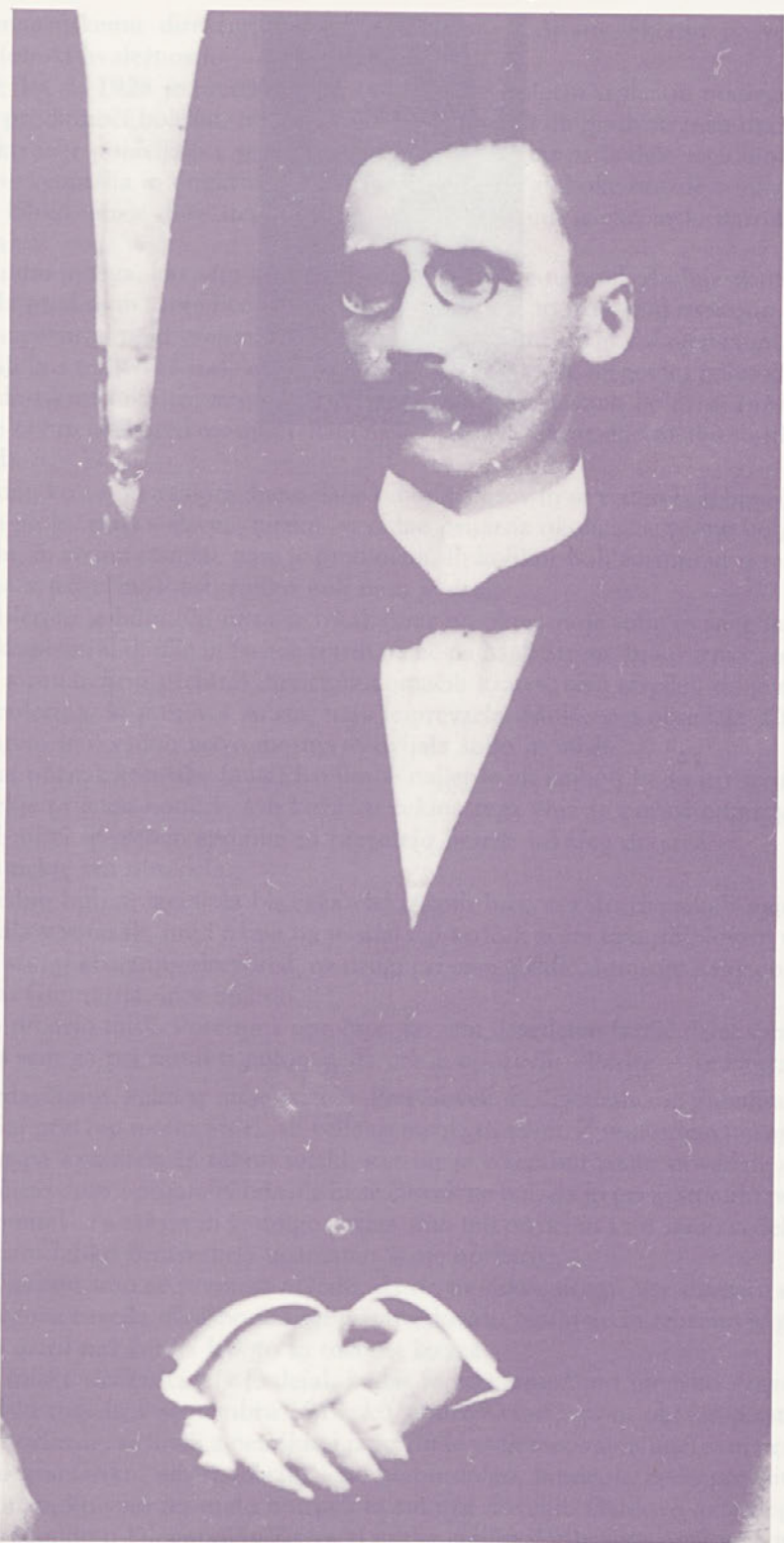
⁵ Vondrák Vaclav, češki slavist, 1850–1925, profesor na univerzah na Dunaju in v Brnu. Bil je učenec Miklošiča, proučeval češki in staroslovenski jezik ter primerjalno slovnico slovanskih jezikov;

Rešetar Milan, slavist in literarni zgodovinar, r. 1860 v Dubrovniku, umrl 1942 v Firenci, profesor univerze na Dunaju in v Zagrebu.

Jireček Konstantin J., slavist in zgodovinar južnih Slovanov, profesor univerz v Sofiji, Pragi in na Dunaju. Rojen 1854 in umrl 1918 na Dunaju.

V onem času je na Dunaju živel pisatelj Karel Kraus (1874–1936). Bil je židovskega rodu in je izdajal in s svojimi sodelavci pisal revijo Die Fackel (= Plamenica), v kateri je z vso ostrino duha in v blesteči pisateljski govorici pisanimi polemičnimi spisi, aforizmi, razlagami problematike svojega časa bil neizprosni ocenjevalec in raziskovalec družbenega licemerstva. Svojo revijo je izdajal od leta 1899 do svoje smrti l. 1936. Izšlo je nad 900 zvezkov. S svojimi spisi je imel velik vpliv na mlajše sodobne književnike, na našem jugu zlasti na Miroslava Krležo. Nastopal je tudi z javnimi predavanji, ki jih je po možnosti obiskoval tudi Alojz Turk.

AMAT ŠKERLJ

Profesor Amat Škerlj (1878–1927), odličen pedagog in prevajalec Horacija

Gimnazijskemu direktorju v Novem mestu + Amatu Škerlju posvečeno v globoki hvaležnosti.

Dne 10. 2. 1928 je preteklo leto, odkar je po dolgem trpljenju podlegel polagoma prodirajoči bolezni. Njegovo ime se ni bliščalo na prvih straneh dnevnikov, le redko se je pojavljalo v revijalnem časopisju, vendar pa je delo tega moža, profesorja-vzgojitelja in direktorja-tovariša rezalo tako globoke brazde v mlada srca, da ga lahko mirne duše štejemo med one ljudi, ki jim je slovenski narod največ dolžan.

Leto dni je tega, kar sem v tujem mestu bral, da je ugasnil. Zadnja skrivnost je razkrila pred njim svoje lice. Vem, vedno je tipal za to zadnjo skrivnostjo. Kadar se je razgovarjal pred svojimi učenci o nji, je bil, kakor da ni več med nami. Mladi smo bili in s težavo so naše okorne in robate misli sledile njegovim poletom. Zato je bil dostikrat tako tuj nam vsem in le v najtišji uri lastnih bojov in razmišljanj nam je za hip šinil pred motnimi očmi njegov obraz: takrat smo medlo slutili v njegovo dušo.

In zdaj, ko smo z vsakim dnem dalje od onih časov in se vedno bolj brišejo vtisi, ki nam jih je črtala sočasna, njemu ne vedno prijazna okolica, se vedno bolj čistijo spomini, in vedno jasnejše nam je pred očmi. In kolikor bolj zorimo in iz mladosti rastemo v jedro moškost, toliko bolj nam je drag.

Pred letom je bilo. Od jutra je trkal vihar na okna moje sobe in sneg in dež je močil kameniti tlak ulic in fasade starih palač na Mali Strani. In ko sem v somraku večera s prijateljem prebiral novice iz domačih krajev, sem izvedel, da je odšel... Topa bolečina, ki ji ne veš izraza, naju je prevzela. Molče sva obsedela. Cigareta za cigareto je v vedno večjo motnjavo ovijala sobo in misli.

Pa saj poznaš kranjske fante! Ko jim je najlepše ali najbolj hudo pri srcu, poiščejo nekje prijeten kotiček. Ob kozarcu cekinastega vina se počasi odpirajo duše in med njimi se pletejo spomini in razvežejo besede od srca do srca.

Tam nekje sva obsedela.

In vedno bolj je izginjala bliščava električnih luči, vsa družba okoli naju se je pogrezala v somrak, pred nama pa je sijal lep košček sveta tam ob Novem mestu. Na eni strani kostanjev drevored, na drugi prijeten gozdič, šumenje Krke pod njim in cesta. Gimnazija, in v njej on.

Tiho predejo misli. Prav tja v one čase, ko sem desetleten fantič delal sprejemni izpit pa sem ga pri sintaksi polomil, da me je opozoril: »Pazite – še enkrat!«

Še sedaj čutim, kako se mi je zvrtilo. Prvi človek, ki desetletnemu pobalinu pravi »Vi«. Saj prvi hip nisem vedel, ali velja to meni, ali vsem. Z muko sem nekaj zajeceljal. On pa je morda že takrat mislil, kar mi je v septimi resno povedal: »Saj bi midva čisto dobra prijatelja bila, če bi se človek ne bal, da jo pri gramatiki pošteno ne polomite!« Pa takrat in še dolgo potem smo bili otroci in smo samo vedeli, med katero uro lahko brezskrbno uganjamo svoje norčarije.

Ob Cezarju smo se prvokrat zavedli, da on ni kakor drugi. Vse drugače nam je pela njegova beseda. Krasno je znal pripovedovati. Naravno in izbrano je govoril in tako ostril naš čut za lepoto in točnost izraza.

»Ne šolske slovenščine!« je dejal, kadar je kdo izmed nas junaško »zavojščil« kak galski rod. In v septembru 1918, ko smo v Kvinti v potu obraza predstavljali »Metamorfoze«, se lovili z nemškimi izrazi in je vsak med nami imel svoj pravopis in svojo gramatiko, nas je tolažil: »Saj ne bo dolgo, fantje, le malo potrpite!«

In potem, ko smo res malo potrpeali in smo že slovenili Ovidovo avtobiografijo in brali zgodbo o Filemonu in Bavcidi, nas je učil gledati v snovanje sveta in nam

prigovarjal: »Slecite tej misli rimsko togo in je odenite v slovensko obleko!«

Takrat je tudi bilo, ko nas je prvič trdo prijel. Kaj vem, menda smo se tudi mi, petnajstletni fantje, v oñih burnih ÷asih navzeli upornih misli. Skratka, uprli smo se. Pri zemljepisni nalogi nismo hoteli zapreti atlantov. Bil je polom in preiskava. Kot razrednik nas je zasliševal. Tajili smo z združenimi mo÷mi. In ko nam je razglasil: »Cel razred 4 ure zapora,« je sédel, z roko pogladil lepe, s srebrnimi nitkami prepletene lase in s tiho uçaljenostjo govoril o nas, svojih fantih, ki ho÷ejo že veljati za odrasle, pa nimajo toliko ÷uta dolžnosti, da bi znali presoditi, kaj ÷lovek sme in kaj ne. Ne morem povedati, kaj nam je še govoril. Ali ton njegove besede, ki kljub ostroti ni mogel izgubiti prizvoka iskrenega prijateljstva, nam je bil težka kazen. Bolj nas je bolelo, da smo uçalili njega, kakor pa, da nismo bili pokorni.

In z vsakim letom, kolikor višje smo se vzpenjali na lestvici gimnazijskih razredov, je sipal ve÷je bogastvo pred nas. Ob Homerju in ÷etrti knjigi Vergila se je znal razgreti in ob mestih, ki so jih drugi samo mimogrede preleteli, je pri÷aral pred nas vse neskon÷no bogastvo stare modrosti. In ko je Sokratov zagovor razlagal ali Platona odkrival našim o÷em, se nam je zdel, kakor da je tam nekje v davno lepih ÷asih: pod modrim helenskim nebom, Akropolis blesti v ozadju, on pa sloni nekje ob Ilisu in modruje s svojimi davnimi znanci...

Tako prijetno doma÷ in resni÷no moder je znal biti. In v oktavi pri Horacu – njegov poet je bil. Vse, o ÷emer je v mladih letih razmišljaj, in vsa spoznanja, ki mu jih je kot možu razodelo življenje in njega boj za ono »aurea mediocritis«, uravnovešenost o ÷loveku in dru÷bi, je strnil v pre÷udno lepe besede, ko se je ob Horacovih verzih razgovoril o tiso÷ in eni stvari.

Takrat, ko že nismo bili ve÷ ÷isto v gimnaziji in so nam o÷i kro÷ile vedno bolj v prihodnje dni in so najsmelejše misli gradile svoje son÷ne gradove, nam je postal vedno bolj skrben brat, ki je že sam prehodil dobršen kos ceste, in sluti in ve, »da ÷aka v dalji nas vse bole÷ina«, kakor je v÷asi dejal. Pa nikdar ni mogla mra÷na misel zasen÷iti njegovega ÷ela. Vedre o÷i, ki so znale tako ljubo sijati, so vzžarevale ob zubljih mladih duš in bele roke so rahlo kazale v prelepi svet. In prav zadnje dni, ko smo jih še presedeli pri njem, se je zopet naslonil v stolu, bežen pogled skozi okno v lepoto in sonce majskega dne, pa nam je dejal besedo kakor za slovo in v opravi÷ilo za vsa leta, kar smo bili skupaj:

»Vem, fantje, da razli÷no sodite o meni. Pa mi ni za vašo sedanjo misel. Ko se vam posrebre lasjé (– in beli prsti so zopet vzdrhtevali preko razumnega ÷ela –) in vas bo izbrusilo življenje, boste tudi te dneve gledali v drugi lu÷i. In za sodbo, ki jo boste takrat imeli o meni, mi je.«

Pri slovesu je še enkrat prijel za ÷ašo in govoril toplo in iskreno kakor o÷e, nazdravil našim sanjam in naši mladosti, in vsakemu in vsem želel vso sre÷o na pot.

Vidiš, in mi smo se razbežali na vse štiri strani. Sedaj, ko gledamo v nekdanje ÷ase in se iz dneva v dan ve÷ajjo razdalje med njimi, nam je misel na Te vez, da se marsikdaj predejo besede, iz katerih nam v dneva bridkosti sijejo Tvoje tople in vserezumevajo÷e o÷i.

In vedno bolj ÷utimo, kako si nam kot nih÷e drugi bil u÷itelj in o÷e in brat.

Ko to pišem, je zopet hladen februarški dan. Pa ni viharja s snegom in dežjem in fasade starih pala÷ so ostale tam dale÷ nekje, da jih komaj s spominom dosežem.

Tih ve÷er lega na zemljo kakor prva rahla slutnja pomladi, ki bo kmalu zopet zasijala nad Tvojim grobom. Na zapadu pa gori ve÷erna zarja, vsa pokojna, kakor je bila morda Tvoja zadnja misel.

OPOMBA:

Profesor Amat (Ljubivoj) Škerlj je bil rojen 28. aprila 1878 v Črnomlju, kjer je bil njegov oče sodnik okrajnega sodišča. Bil je dijak novomeške gimnazije od 1888 do 1896, študiral klasično jezikoslovje na univerzah na Dunaju in v Gradcu in bil profesor novomeške gimnazije od 1901 do 1927.; od 1921 do 1927 bil ravnatelj gimnazije. Znan kot odličen pedagog in prevajalec latinskega pesnika Horacija.

Spomin na vzornika. V: Jutro 1928, št. 37, str. 3–4

JOSIP KOVAČ

Božidar Jakac: Portret prof. Josipa Kovača, olje, 1932

Leto dni bo skoro tega, kar je odšel in ga zaman iščejo oči, zaman prisluškuje Luho, odkod bo zapel njegov lahen korak in zazvenela njegova prijazna beseda. In kot prvega dne misel še vedno verjeti ne more, da negibno leži v gluhi samoti, ki jo v tihih nočeh komaj slišno moti rahlo šumenje Krke čez slap.

Nam vsem pa, ki smo ga poznali in radi imeli, so čudno puste postale novomeške poti, in stokrat hudo je v današnjem razdvojenem času, ko bi rad spregovoril besedo z dragim in razumnim prijateljem, pa ga ne najdeš nikjer in več, da ga nikoli nikjer več našel ne boš.

*

V onih prvih povojnih letih, ki so bila tako polna vere, da se bo vse čisto drugače in lepše uredilo, smo se spoznali. V mlado in dosti neurejeno dijaško življenje, je, sam mlad in poln življenja, z znanjem, kot ga ima redko kdo, in z besedo, ki mu je pela kot nikomur drugemu, prinesel novega duha in novih misli. »Kovač je izredno globok in resen znanstvenik, od njega boste neizmerno pridobili« je opozarjalo pismo nanj še predno je prišel. Vse, karkoli je bil kdaj bral, mu je zvesto čuval spomin, z izredno sposobnostjo podoživljanja in prikazovanja, z intuicijo umetnika in miselno ostrino znanstvenika je znal povedati vse tako razumljivo, točno in lepo, da njegovim besedam ni bilo mogoče dodati ničesar več. Zato je bil vedno iskan predavatelj in v enoličnosti malomestnega življenja je bil vsak njegov nastop dogodek. Že v študentovskih letih vedno v sredini vsega dijaškega življenja, se kot profesor novomeške gimnazije ni zaprl v njene štiri stene, ampak je od vsega početka našel pot v javno življenje. Velik zagovornik drobnega dela, globoko v duši noseč podobo, ki naj iz njega nastane, je znal vedno prijeti povsod in mu ni bilo nikdar žal ne truda ne potov.

Več kot razumljivo, da človek takega formata in takšne aktivnosti tudi v svojem duševnem življenju ne more nikdar obstati na isti točki, pravda za boljše prepričanje ni v takem človeku dobojevana nikoli do konca, zato je z muko in vso doslednostjo neprestano oblikoval svoj duševni obraz. In ko se je sprostil vsega, je še z večjim, resnično neugnanim idealizmom planil v sredo udejstvovanja. Zakaj po vsej svoji naturi je bil borec in le tam, kjer se je kresalo življenje, je bilo njegovo mesto.

Zato je taka obupna praznosta ostala za njim. Sredi poti, sredi najlepšega razpona njegovih krasnih sil ga je zgrudila smrt in za spomin pustila samo velikolepi-fragment.

*

Pri vsem svojem delu v javnosti pa je bilo vendar njegovo najlepše, čeprav na zunaj manj vidno delo, v šoli. Kot razodetje je bil njegov pojav, ki je prišel, kot lepi in mladi bog je sipal bogastvo v sprejemljive grede mladih duš. Njegovo, skoro vseobsežno znanje, klasična umerjenost, po kateri je bil tako v sorodu z rajnim direktorjem Škerljem, sta ga približala mlademu človeku, njegova sugestivna moč je bila tako velika, da bo mogel vse to pravilno vrednotiti samo tisti, ki je iz dneva v dan in od ure do ure v šolski klopi dojemal ves čar njegove osebnosti. Daleč proč od suhe materije, oživljajoč predmet s svojim načinom prednašanja, vse preveč življenjski za sivo teorijo, je bil naravnost ideal srednješolskega profesorja. Eden onih, ki s svojim specialistovstvom, pedantizmom in cinizmom ubijajo mlade ljudi, ni bil nikoli. Odnosa učenca do učitelja pa ne more nič tako karakterizirati kot besede, ki mi jih je pred časom napisal njegov najboljši učenec: »Spominjam se,

kako smo bili v Jožeta kar nekako zagledani vsi skupaj in šli za njim v vsem, v besedah, gestah in mislih« (Fr. Zwitter).

Tam pred šolskimi klopmi je nastala največja vrzel in nobena organizacija in noben pokret ne bo tako težko pogrešal svojega delavca in borca kot dijaštvo svojega resnično nenadomestljivega učitelja in prijatelja.

In prijatelja!

Kako varljiva je včasih ta beseda, pa vendar ena onih redkih posvečenih, ki kot z ljubeznijo vežejo ljudi v najintimnejše sorodstvo duš. In prijatelj v najlepšem pomenu besede nam je bil.

V stiskah in težavah lastne rasti je človek vedno našel pri njem dobro besedo in nikdar ni bilo tako temno, da bi v njegovih dobrih, smehljajočih očeh ne našel svetlobe za pot. In odkoderkoli naj se je človek vračal, ali naj je v tegobah dneva začel prijetnega kramljanja, k njemu se je zatekel, na njegova vrata je potrkal, njegov veder nasmeh je človeka vedno potrdil, in bogastvo njegove knjižnice mu je bilo vedno na razpolago.

Kot da je včeraj bilo, vem za pot, ki smo jo trije mladi fantje, komaj dobro z maturo v žepu, prebrodili iz Bele preko Suhe krajine tja do Št. Janža, da smo se porazgovorili z njim o vsem, kar nas je skrbelo in bolelo. In nekaj let kasneje sva s prijateljem zopet hodila z njim po vijugastih dolenskih poteh in gričih in se je bilo toliko nabralo, o čemer je bilo treba pomenka, da so po bliskovo bežale ure in nas je prej kot treba presenetila zarja novega jutra.

In še pot v zadnji jeseni!

Nič kaj prijazno ni kazalo vreme, po vinogradih na Trški gori in na Vinjem Vrhu pa so bile trte prepolne zorečega grozdja. Prijazno vabilo nas je pozvalo pod gostoljubni krov za Belo cerkvijo. Vsa dolina Krke od Kočevskih hribov do Svetokriških goric je ležala pred nami, onstran ravni so v siju popoldanskega sonca, ki je končno vendarle pretrgalo mreže oblakov, žareli Gorjanci, družba je postajala vedno prijetnejša, da se je daleč odmaknila za odhod določena ura. In ko je mrak polagoma lezel v dolino in je prihajala prijetna, lepote polna dolenska noč med vinograde, smo posedli v kot in v bledi, trepetajoči luči sveče, ob cigareti in čaši cekinastega vina se je pletla prijazna beseda o tisoč in eni stvari. Še smo se dogovorili, da na Jožetovem domu vsi skupaj preživimo silvestrovo in nazdravimo novemu letu, se poslovili in iskali poti v vonjivo jesensko noč.

Ali Usoda je med tem že dopletala svoje niti. Ko smo najmanj pričakovali in smo menili, da je šele sredi svoje življenjske poti, da se bo šele sedaj prav v vsem svojem sijaju in bogastvu razbohotil njegov poldan, je sreča kriva že večerne sence zagrnjala nad njegovo in Noč razpenjala nad njim svoj temni obok.

In potem še one zadnje ure z njim.

Prej vedno najbolj živahen, je bil takrat najbolj tih in pokojen, vedno tako blizu človeku, takrat ves nekam odmaknjen, njegova vedno tako topla in prijazna roka vsa mrzla in negibna. V soju blede luči ves kot utrzan cvet med rožami, ki so polnile sobo. Nemi smo sloneli ob njem, topa bolečina je klujuvala v duši in žgala v očeh, pod okni pa je ždela globoka, brezvezna noč...

*

In zdaj so čudno puste novomeške poti, zaman ga iščejo oči in zaman prisluškuje uho, odkod bo zapel njegov lahen korak.

Samo grob nam je še ostal, in bolečina, s katero se sklanjamo nad njim.

December 1932

Literarni krožek iz l. 1925/26. Sede z leve: Vida Kozina, prof. Josip Kovač, Stanko Bunc; stoje z leve: Jože Berkopec, Jože Schweiger, Oton Berkopec

OPOMBA:

Profesor Josip Kovač je bil rojen 14. aprila 1894 v Šentjanžu na Dolenjskem. Po končani osnovni šoli v Šentjanžu in v Škofji Loki je bil dijak II. drž. gimnazije v Ljubljani v letih 1906/07–1914/15. Zrelostni izpit z odličnim uspehom položil 27. maja 1915. Slušatelj univerze na Dunaju, filozofska fakulteta 1915/16, avgusta 1916 bil vpoklican k vojakom in v prvi svetovni vojni služil do 21. decembra 1918. Po odpustu iz vojašnice se vpisal na univerzo v Zagrebu, bil slušatelj prof. dr. J. Klajića, potrdilo o opravljenem univerzitetnem študiju pa je prejel 6. julija 1920. Na jesen istega leta – 26. septembra 1920 – je bil imenovan za suplenta na gimnaziji v Novem mestu in poučeval predvsem zgodovino. Septembra 1924 je bil premeščen na gimnazijo v Kranju, pa po treh mesecih zopet vrnjen v Novo mesto in bil 22. septembra 1925 postavljen na stalno sistematizirano mesto učitelja za zgodovino in zemljepis na istem zavodu. Uradna ocena njegovega šolskega dela je bila vedno: **odličen**.

1. avgusta 1927 je sklenil zakon z Marijo Kozina, ki je bila od leta 1929 do 1938 profesorica novomeške gimnazije in poučevala francoščino. Njena hči Tita je bila rojena 18. septembra 1930, danes znana pisateljica Tita Kovač-Artemis.

JOSIP WESTER

Pisatelj Novomeških spominov, profesor Josip Wester, je bil rojen 11. oktobra 1874 v Dolenjih Raduljah št. 7 pod Bučko. Njegov oče Josip, po rodu z Bleda, je gospodaril pri svojem stricu Josipu Rozmanu, dekanu v Trebnjem, kjer ga je rakovniški graščak grof Jožef Barbo pridobil za oskrbnika gradu Radeljca. Mladi oskrbnik se je 1873 oženil z Rozalijo Pogorelec iz Sodražice, ki je tačas bila hišna pri trebanjskem učitelju Janezu Tomšiču, in jo odpeljal na svoj novi dom. Tu je v starosvetnem grajskem okolju, položenem v dolino Radulje, obdane z gozdnatimi brežuljki, s polji, s sadovnjaki in vinogradi, odraščal mladi Josip. Leta 1880 je začel pohajati šolo na dober kilometer oddaljeni, pa zato nad sto metrov višje ležeči Bučki, »prelepem razglednem kraju nad Krško dolino«, kot avtor sam označuje to prvo postajo na poti svojega učenja. Leto za tem ga je oče na materino željo odpeljal k sorodnikom v Sodražico, kjer se je šolal le pol leta. Na tej vožnji z Dvora navzgor proti takrat še kočevarski Smuki mu je oče pokazal »daleč tam v ozadju visoko gorovje, vse belo od snega« in mu povedal, da so to gorenjske planine. To je bil njegov prvi dojem planinskega sveta, ki ga je pozneje za vse življenje vklebil v svoje naročje.

Po končani ljudski šoli v Novem mestu je jeseni 1885 odšel na gimnazijo v Ljubljano in jo 1893 uspešno končal. Če je ljudskošolskega učenčka v Sodražici še plašila »Velika Gora kot divja pokrajina, v kateri se skrivata volk in medved«, in so se mu v Novem mestu zdeli Gorjanci odljudno gorovje, ker na njih domujejo cigani in coprnice, vzljubil pa pri tem Krko in ugodje veslanja ter plavanja, je ljubljanskega gimnazijca ob zahajanju na botanziranje k Sv. Katarini in na Šmarno goro že začela mikati lepota prirode. Sam pravi, da se je majniškega izleta posebej veselil, če jih je razrednik povedel na kako goro. Ob taki priliki se je kot sedmošolec prvokrat povzpel na višino kakih tisoč metrov. Razrednik, njegov stric profesor Avguštin Wester, jih je takrat popeljal na robove Jelovice, kjer je na Vršanu imel svojo planino blejski stric. »Zdaj si pa na domačih tleh«, je profesor rekel svojemu nečaku, katerega je sijajen pogled na triglavsko pogorje vsega prevzemal. Takrat, ob pogledu na najponosnejše veličastje slovenske zemlje, se je moral v sedmošolcu vzbuditi kasnejši gorohodec in planinec in sta morala vzkliti spoznanje in sklep, da ju je mnogo kasneje ob tridesetletnici Westrovega sodelovanja pri Planinskem vestniku, Tine Orel lepo označil: »Svoj prosti čas izrabiti v gorah in hribih, v naravi, in tudi prosti čas izrabiti v lastno in splošno korist. Spoznavati našo domovino, jo poznati in drugim dopovedati, kako lepa in zanimiva je in kako je živ stik z naravo in normalno življenje nepogrešljiva sestavina. Hoditi po tem lepem svetu pripravljen, s čutečim srcem in bistrim umom, s skladno psihofizično omiko, tako da je potovanje samo sprememba v načinu dožemanja in spoznavanja sveta.«

Do uveljavitve in izvrševanja tega sklepa pa je bila pred njim še pot preko vzpetin študij k trdni postojanki življenjskega poklica, ki si ga je ob koncu svojega gimnazijskega šolanja že izbral. Zato je tako kot pridobivanje znanja in bistenja duha ljubil vežbanje in utrjevanje telesa, tako kot knjigo imel rad pešačenje in kolesarjenje, veslanje in plavanje in vse, kar sta takratni čas in takratna stopnja športne in telesnovzgojne dejavnosti mogla nuditi mlademu človeku. Tako je že v gimnazijskih klopek zorel mladi Wester in zgodaj doumel ter si za svoje življenjsko vodilo izbral ono staro klasično modrost o razumnem, dobrem in zdravem človeku, ki jo je v svojem življenju kot človek, vzgojitelj, planinec in publicist izpovedal in se po njej ravnal.

Med njegovimi sošolci, bodisi v istem ali vzporednem gimnazijskem razredu, so bili med drugimi znani planinec in pisatelj Janko Mlakar, starejšim novomeščanom dobro poznana sodnika Okrožnega sodišča Jurij Kozina in Anton Kuder, predvsem pa odlični arheolog in univerzitetni profesor dr. Walter Schmid (Franc Šmid), s katerim ga je celo življenje vezala trdna vez iskrenega in neskajjenega prijateljstva. Le v prvem razredu mu je bil sošolec univ. prof. dr. Metod Dolenc, ki je nato nadaljeval šolanje v Novem mestu, kjer je bil oče ravnatelj takrat na grad Grm preseljene Kmetijske šole. V vzporednici mu je bil med drugimi vrstniki dr. Janez Plečnik, nekdanji profesor medicinske fakultete v Ljubljani. Od pete gimnazije mu je bil v vzporednici vrstnik kasnejši politik dr. Evgen Lampe, od šeste pa v njegovem razredu kasnejši ravnatelj Srednje tehnične šole, matematik in fizik Josip Reiser, v osmi tudi mohorjanski poet Franjo Neubauer. Med onimi, ki so takrat odraščali v ljubljanski gimnaziji kakor razred pred njim ali za njim, so bili Fr. Sal. Finžgar, dr. Miljutin Zarnik, dr. Viktor Murnik, dr. Stanislav Bevk, dr. Karel Hinterlechner, dr. Josip Plemelj, da omenimo le nekaj najbolj znanih imen.

Gimnazijcu-sedmošolcu je s smrtjo očeta 1892 kanila prva gorjupa kaplja v čašo življenja.

Po odlično završenem osmem gimnazijskem razredu in opravljeni maturi 1893. leta se je Josip Wester posvetil študiju slavistike in klasične filologije. Vpisal se je jeseni 1893 na filozofski fakulteti vseučilišča v Gradcu, kjer ga je zlasti pritegnil mladi, žal mnogo prezgodaj umrli slavist dr. Vatroslav Oblak. »Visokošolska doba v nemškem Gradcu mi je potekala zdržema v študiju in poučevanju drugih«, pravi sam in s tem dobro označi trdo plat mladega visokošolca, ki si s honorarjem za instruiranje dopolnjuje skromno štipendijo, da lahko v redu bogati svoje znanje in se tako z vso resnostjo pripravlja na svoj bodoči poklic. Med vrstniki na univerzi in v strokovnem študiju so bili tudi nekateri njegovi kasnejši stanovski tovariši profesorji dr. Fran Ilešič, dr. Karel Ozvald, dr. Vladimir Herle, Julij Krek, Martin Majcen, Franc Vadjal in drugi, zlasti pa dr. Josip Tominšek, s katerim ga nista povezovali samo ista stroka in enakost pogledov ter nazorov, temveč tudi skupni žar ljubezni do lepote rodne zemlje in lepote prirode sploh, ki ju je vezal vse življenje in se najlepše razodel v dolgoletnem skupnem delu v Slovenskem planinskem društvu in sodelovanju pri Planinskem vestniku. Da si po vztrajnem študiju razgibljeta telo in se obenem usposobita za učitelja telovadbe na naših srednjih šolah, sta obiskovala dveletni telovadni tečaj (1894 do 1896) in napravila usposobljenostni izpit za pouk telovadbe na srednji šoli. »Poznava se kot prijatelja izza vseučiliških let«, je zapisal profesor Wester o dr. Josipu Tominšku ob njegovi 25-letnici urejevanja Planinskega vestnika l. 1934, »skupaj sva telovadila, skupaj poslušala predavanja iz slavistike, skupaj čitala stare klasike«. Vnema za neposredno poznavanje in doživljanje gorskega sveta, ki je z vso elementarno silo brez dvoma vzplamtela v sedmošolcu ob pogledu na Triglavsko pogorje z višin Jelovice, je v univerzitetnem študentu le enkrat našla utehe, ko si je privoščil izlet na pobočje Schöckla. »Prej ko domače planine,« pravi, »sem spoznal gornještajerske gore.« Ko je neke počitnice bival kot domači učitelj pri Leopoldsteinskem jezeru, je v družbi svojih gojencev opravil gorsko pot iz Eisenerza čez znani Erzberg na Reichenstein, v višino nad dva tisoč metrov, kjer je »trgal prve špajke«. S prijateljem Walterjem Schmidom, takrat benediktincem, pa sta iz Admonta napravila visokogorski izlet čez Pyrgas v gornjeavstrijski Spital.

Po končanem univerzitetnem študiju je leta 1898 opravil usposobljenostni izpit iz slovenščine kot glavnega in klasične filologije kot stranskega predmeta s sloven-

Maturanti I. 1921 s profesorji. Sede od leve: dr. C. Ažman, K. Kunc, I. Koštial, M. Markič, ravnatelj Josip Wester, dr. V. Tiler, A. Škerlj, dr. M. Gorjanc. V prvi vrsti stoje od leve: prof. Modrijan (četrti), J. Kovač (peti), dr. M. Šerko (šesti) in prof. Petkovšek. V zadnji vrsti stojita: prof. Janko Krajec (peti od leve) in prof. Rudolf Južnič (šesti)

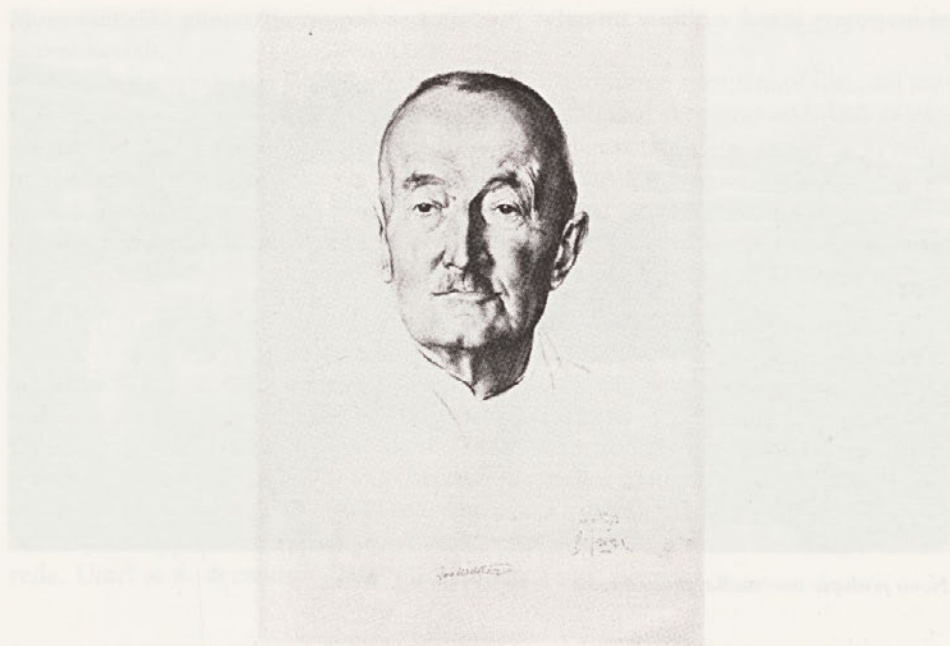
skim in nemškimi učnimi jeziki ter bil še istega leta nameščen kot suplent na državni nižji gimnaziji v Ljubljani. Po odsluženem enoletnem prostovoljskem vojaškem roku pri 27. pešpolku v Ljubljani (1898/99) je bil v šolskem letu 1899/1900 nameščen kot začasni srednješolski učitelj na deželni gimnaziji na Ptuj, pa že konec zimskega semestra na lastno prošnjo premeščen na državno gimnazijo v Novem mestu. Tu je 1. marca 1900 nastopil službo in ostal v Novem mestu do poletja 1902, ko je bil imenovan za pravega gimnazijskega učitelja na II. državni gimnaziji v Ljubljani.

Prva svetovna vojna in mobilizacijski poziv sta ga julija 1914 zatekla v Berlinu, ko je bil namenjen na počitniški tečaj v Jenou. Kot črnovojniški častnik je od septembra 1914 do septembra 1917 služil v Dalmaciji in na hercegovskem Humu ter pri trdnjavskem poveljstvu v Trebinju, od septembra 1917 do marca 1918 pa na fronti v Albaniji. Ta čas je bil v začetku januarja 1918 imenovan za ravnatelja gimnazije v Novem mestu, kjer je 1. avgusta 1918 svojo službo tudi nastopil. Za poletni semester 1921 mu je bil odobren šestmesečni dopust z naročilom, da pripravi novo izdajo slovenskih čitank za nižje razrede srednjih šol, že konec maja 1921 pa bil imenovan za višjega šolskega nadzornika v Ljubljani in bil na tem mestu 31. avgusta 1926 – komaj dvainpetdesetletnik – iz budgetarnih razlogov upokojen.

O profesorju Westru – šolniku je ob njegovi osemdesetletnici zapisal glavni urednik Plan. vestnika Tine Orel: »V zgodovini slovenskega šolstva je njegovo ime zapisano kot ime velikega praktika, strokovnjaka v splošnih in posebnih posvetnih vprašanjih, kot pisatelja štirih slovenskih čitank in kot razsodnega vodilnega inšpektorja za slovenščino in nemščino, po prvi svetovni vojni pa tudi kot natančnega, vzornega gimnazijskega ravnatelja. Kdor pozna problematiko pouka in vzgoje, omike in izobrazbe, bo razumel, koliko duševnega napora in garanja, veselja in trpljenja je v 40 letih, ki jih je inšpektor Wester posvetil slovenskemu šolstvu in vzgojstvu, ki se je v tisti dobi šele oblikovalo.«

Pri vsem svojem temeljnem poklicnem delu v šoli in šolstvu pa je profesor Wester z enako vnemo služil svoji drugi veliki ljubezni: potovanju in spoznavanju ter dožemanju prirodnih lepot in stvaritev človekovega uma in duha, ki se očitujejo v monumentih raznolikega umetniškega in znanstvenega snovanja, predvsem še v spoznavanju domače zemlje in našega človeka na njej. Sam je v Sklepni besedi k monografiji o Baltazarju Hacquetu v svojih potovanjih zapisal, da je »že za svoje profesorske službe del vsakoletnih počitnic izbral za potovanja po domovini in tudi preko mej nekdanje Avstrije v tujino. Prvo hojo na Triglav kot prvenstveni cilj tedanje mladine je bil menda l. 1894 opravil preko Velega polja, kjer takrat še ni stala Vodnikova kočica. Tura na koroški Obir mu je izgodila prvi potopis »Na Visokem Obiru«. Sploh ga je izmed slovenskih pokrajin najbolj mikala Koroška, ki jo je leta 1905 obhodil načrtno od vzhodnega roba, iz Labotske doline, in dalje, v glavnem držec se jezikovne meje, preko Gospe Svete, Dobrača in Karnskih Alp čez Višarje do Rabeljskega jezera. Leta 1907 je prepotoval vso Švico do Ženeve; edina višinska podviga sta mu bila pohod čez Furko in vzpon na razgledni Rigi. Potovanje po Bosni in Hercegovini je opisal v »Treh pismih po Bosni«. Prva svetovna vojna ga je kot črnovojniškega oficirja zanesla v južno Dalmacijo in Hercegovino, naposled še v Albanijo. Odlomke iz vojnega dnevnika je objavil v odstavku »Med Skjaptri« v knjigi »Iz domovine in tujine«. Ko je bil po predčasni upokojitvi oproščen vseh stanovskih poslov, se je s tem večjo vnemo predal popotništvu in planinstvu z namenom, da bi čim natančneje spoznal ves naš gorski svet. Kakor za prvi oddih je napravil v jeseni l. 1926 daljše potovanje po Italiji, da je v kulturnih žariščih, v Benetkah, Bologni, Florenci in Rimu obiskal umetniške zbirke in si ogledal zgodovinske spomenike. L. 1937 je v družbi Jugoslovansko-bolgarske lige prepotoval vso Bolgarijo tja do Varne ob Črnem morju. Večkrat je obiskal nemške Atene, München; zadnji obisk Bavarske (l. 1928) je zaključil z vzponom na najvišji vrh Nemčije, na Zugspitze (2963 m).

V domovini pa je leto za letom obhodil gorske skupine od Julijskih Alp do Pohorja. S Triglava je preko Ratitovca, Blegoša in Tošča pešočil vseskoz do Ljubljane. Turo po Karavankah je opisal v članku »Iz Tržiča v – Tržič«, pohod po Savinjskih Alpah pa v sestavku »Z Jezerskega preko Grintavcev v Kamnik«. Zavzel je Škrlatico, dvakrat je pristopil na Mangart in enkrat na Jelovec... Službene posle, ki jih je večkrat imel na gimnazijah v stari Jugoslaviji, je nekaterikrat zaključil z izletom na kak vrh Dinarskega gorstva: na Trebevič nad Sarajevom, Klek pri Ogulinu, Golo Plješevico nad Bihaćem, Biokovo nad Makarsko in Risnjak v Gorskem kotaru. Fruško goro v Sremu je petkrat preprečkal v raznih smereh... Po osvoboditvi je avtor še trikrat pristopil na Triglav ter je te poslovilne ture opisoval v Planinskem vestniku 1951 in 1952. Savinjskim Alpam je kot poslednji članek posvetil »Grintavcem v slovo«.

Božidar Jakac: Josip Wester

Vsa ta mnogoterata potovanja po domovini in tujini je profesor Wester opisal v številnih potopisih, obenem pa se v slovenski publicistiki javljal že od svojih akademskih let dalje. Bibliografija njegovih knjig, razprav in člankov kaže, kako bogat je njegov delež v slovenskem kulturnem življenju. V svojem dolgoletnem književnem delovanju je objavljajl knjige, samostojne publikacije in članke o šolstvu, s področja literarne kritike, literarne zgodovine, jezikoslovja in zgodovine, bil nekaj časa gledališki kritik, pisal biografije in nekrologe, predvsem pa objavil dolgo vrsto potopisov, ki jih je deloma zbral tudi v samostojni knjigi.

Svoje potopisje je takole označil: »Marsikateri rojak se lahko ponaša s tem, da je prehodil mnogo višje gore in prepotoval mnogo več sveta. Blagor si mu, če so dojmi in užitki na potovanjih tudi njega tako zadovoljili in obogatili z novimi spoznanji, kakor so mene moji, precej skromnejši. Kdor zna potovati načrtno in zavestno, z odprtimi očmi, kogar zanimajo ne samo važne znamenitosti, ampak mu tudi malenkostni pojavi zbujaajo pozornost, temu nudi domovina kakor tujina toliko lepega in zanimivega, toliko pobudnega in poučnega, da se nikdar ne utru-di, nikdar ne naveliča. Takemu popotniku je potovanje res življenje, kakor se zaveda tudi narobe resnice: da je življenje zgolj – potovanje.«

Razumljivo je, da se je v dolgoletnem pisateljskem delu nabralo tudi marsikaj, kar še ni našlo poti v javnost. Nekdanji novomeški dijak profesorja Westra, dr. Rudolf Mole, pravi v svojem rokopisnem osnutku Westrovega življenjepisa, da hrani profesor Wester še marsikaj v rokopisu. Omenja njegove dnevnikne iz prve svetovne vojne in iz dobe sovražne okupacije, njegov prevod Ciceronovega Katona Starejšega, videl pa je pri njem tudi nemški prevod Cankarjevih Podob iz sanj in drugo.

O Westru – pisatelju, zlasti planinskem, piše Tine Orel v zgoraj omenjenem članku:

Novo poslopje novomeške gimnazije, kjer je ravnateljaval J. Wester

»Zaradi tehtne, pomembne vsebine, izbranega okusa, razgledanosti in načitanosti, zaradi brezhibnega, klasično izklesanega jezika spada med najodličnejše sodelavce naše planinske revije in med najvidnejše naše planinske in potopisne pisatelje... Kadar bomo sestavljali planinsko čitanko, bo Jos. Wester zaradi vzorne vsebine in jezika postavljen med klasike slovenske planinske pisarije. Ljubi in občuduje lepoto gora, mika ga človek v gorah, turist, pastir in hribovec, ljubezniv in strokoven obenem je do vseh imenitnih prikazni, ki jih v gorah srečujemo: do favne in flore, do imenoslovja, do reda in nereda po kočah, skratka Jos. Wester je izredno odziven motrilec dogajanja v gorah, človek, ki »vse vidi in vse ve«, kakor je baročno o njem povedal dr. Josip Tomišek l. 1931 ob izidu dr. Tumove knjige. Isti avtor pravi na istem mestu dalje, da v Westru spoznava »osebnost, ki ima izredno dragocene, za prav urejeno družbo nepogrešljive lastnosti poštenega, širokogrudnega intelektualca, s smislom za zgodovino in za napredek, s čutom odgovornosti do družbe, z bistrim pogledom in razgledom, moža izkušnje in prirodne modrosti, dobrega srca in umirjene, pravične sodbe o vsem in vsakomur.« »Če presojam naše povojno javno življenje,« piše dalje Tine Orel, »recimo samo v planinskem življenju, se mi zdi, da bi bilo dobro, če bi se pri jubilarantu učil tiste akribije, ki smo jo spričo viharnosti časov nekam manj spoštovali«.

Pozoren bralec bo tudi v tem ponatisu Westrovih Novomeških spominov razbral vse odlike njegove osebnosti in njegovega peresa, ki jih je zgoraj nanizal Tine Orel. Dovolj jasno je avtor v njih podčrtal svojo misel o šoli in razmerju do učenca in svoje vodilo: zajemati iz polnosti lastnega znanja ter s strogim očesom in ljubečim srcem skrbeti za razumno in zdravo rast mladega rodu. Tak je bil profesor Wester v šoli in tak je bil v svojem življenju. Bolj od hrupne družbe in govoričenja je ljubil tišino in razmišljanje, zato je tudi v svojih spisih raje kratek in jedrnat, kot pa da bi zapadel v gostobesednost. »Govôri malo, povej dosti, opravi hitro« ni bilo samo napotilo obiskovalcu, napisano na vratih njegove ravnateljske pisarne

na novomeški gimnaziji, ampak je tudi zanj veljavno vodilo v lastni govorjeni in pisani besedi.

Ko izročamo ponatis Westrovih Novomeških spominov v knjižni obliki naši javnosti, se hočemo s tem svojemu dolenjskemu rojaku vsaj skromno oddolžiti za njegovo delo v slovenskem kulturnem življenju. Obenem želimo, naj bi ta knjižica bila v vzpodbudo vsem, ki jih je življenjska pot vodila po našem Dolenjskem in vedo iz bogastva svojih spoznanj, izkušenj in dognanj prispevati k poznavanju že v zgodovino odmikajoče se nedavne preteklosti našega mesta in pokrajine.

Profesorju Josipu Westru želimo, naj bi se njegovega življenja jesen potegnila do skrajnih meja in naj bi, gorohodec, v vsej čilosti duha in v polni posesti svojih sil tudi na svoji življenjski poti pristopil na svoj čim višji vrh!

OPOMBA:

Profesor Josip Wester je bil ravnatelj novomeške gimnazije od 1918 do 1920, potem pa je kot višji šolski inšpektor služboval v Ljubljani. Bil je navdušen planinec in pisatelj planinskih potopisov. Izdal tudi Slovenske čitanke za štiri gimn. razrede. Umrli je 6. decembra 1960 v Ljubljani.

Uvodna beseda. V: Josip Wester: Novomeški spomini, 1959, str. 5–12

MARJAN MUŠIČ

Jutri, 16. novembra 1979 izpolni prof. Marjan Mušič petinsedemdeset let, 29. oktobra 1979 pa mu je skupščina občine Novo mesto na svečani seji ob občinskem prazniku podelila častno občanstvo Novega mesta.

Svojega življenja pot je začel v Kandiji v hiši števil. 15, ki je po priključitvi Kandije k Novemu mestu dobila oznako Reslova cesta števil. 5. Sedaj živi v Ljubljani kot redni profesor Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo v p. Od srednješolskih let dalje je trdno zasidran v naprednem slovenskem kulturnem in političnem življenju in bil od vsega začetka dejaven član OF. Domobranska politična policija ga je konec 1944 tudi aretirala in je prebil tri mesece v zaporu takrat ko njegova prijatelja dr. Franc Mesesnel in dr. Vito Kreigher ter drugi, ki so potem končali na Turjaku. Ko je bil še dijak novomeške gimnazije je bil takoj po prvi svetovni vojni med organizatorji napredne dijaške organizacije »Prosveta«, ki je bila kasneje zaradi svoje levičarske usmeritve razpuščena, ter je skupaj s prijateljem Zdenkom Skalickyjem izdajal dijaški list »Almanah«. Že takrat ga je prevzela težnja po slikarskem umetniškem ustvarjanju, ki se je prvič izrazila na I. slovenski pokrajinski umetniški razstavi v Novem mestu septembra 1920 in dva meseca kasneje v Ljubljani in kasneje na razstavah Kluba mladih, katerega član je bil. Čeprav odtlej ni več nastopal kot aktivni umetnik—slikar, se njegov slikarski talent do današnjih dni izraža v vsem njegovem delu ustvarjalnega arhitekta in esteta, njegove knjige in razprave pa prof. Mušiča še posebej razkrivajo kot tenkočutnega ljubitelja in poznavalca lepot in vrednot slovenskega jezika.

Po maturi na novomeški gimnaziji si je za svoj življenjski poklic izbral delo arhitekta. Na ljubljanski univerzi je našel v profesorju Jožetu Plečniku svojega idealnega učitelja in vzornika ter očetovsko naklonjenega prijatelja. Po končanih univerzitetnih študijah se je najprej zaposlil v občinski službi mesta Split, ki ga je opajal s svojo antično in srednjeveško arhitekturo. Tam je imel nekaj časa tudi svoj lasten studio. Od tam je prišel v službo občine Maribor, kjer je sodeloval pri reševanju nekaterih urbanističnih vprašanj, zlasti pa pri obnovi mariborske stolnice. Ob začetku druge svetovne vojne je prišel v službo mestnega magistrata ljubljanskega.

Po osvoboditvi je bil izvoljen za člana MLO Ljubljana in istočasno za direktorja Zavoda za arhitekturo pri ministrstvu za gradnje LRS, po njegovi reorganizaciji 1945 pa za načelnika oddelka za urbanizem in obnovo. Postal je prvi predsednik sveta za urbanizem novomeškega okraja, član svetov za urbanizem Ljubljane in LRS ter bil dolgoletni član spomeniškega sveta pri Glavnem odboru Zveze borcev LRS. Bil je član za komunalne zadeve v Ljubljani in Piranu, predsednik urbanističnega društva LRS, član komisije za ureditev Stare Ljubljane, član sveta pri zveznem Institutu za spomeniško varstvo v Beogradu. V letih 1950–1953 je dejavno kot član zvezne komisije sodeloval pri obnovi najdragocenejšega zgodovinskega in umetniškega spomenika Makedonije, cerkve Sv. Sôfije v Ohridu, kjer so na njegov predlog povabili k sodelovanju nekatere znane strokovnjake iz Italije in Francije, v letih 1954/55 je bil član zvezne komisije za revitalizacijo petrovaradinske trdnjave in njenega suburbija, v letih 1958–1960 pa je kot član zveznega sveta sodeloval pri tektonski sanaciji in estetski ureditvi Evfrazijeve bazilike v Poreču. Istočasno je bil predsednik zvezne komisije za ureditev Peristila Dioklecijanove palače v Splitu. V letih 1960/61 je bil član nacionalnega komiteja UNESCO za rešitev stare Nubije in Egipta. Bil je predstojnik kabineta za zgodovino arhitekture in razvoj in regeneracijo naselij ter več let predstojnik oddelka za arhitekturo Fakultete za arhitekturo ljubljanske univerze. V letih 1976/78 je bil član komiteja

za kulturo pri IS LRS, je član sveta za preučevanje in varstvo okolja pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti in je kot predstavnik akademije član sveta pri Narodni galeriji v Ljubljani.

*

Delo arhitekta Marjana Mušiča je mnogostransko in v marsičem pionirsko. Delimo ga na njegovo znanstveno-raziskovalno delo, na kulturno-estetsko vrednotenje in na konservatorsko ter projektantsko udejstvovanje. V obsegu svojega znanstveno-raziskovalnega dela se je posvetil predvsem študiju razvoja naselij. Tej problematiki je takoj po osvoboditvi posvetil knjigo *Obnova slovenske vasi* (Celje 1947, str. 152). Več drugih njegovih razprav nas seznanja z njegovimi načelnimi izhodišči in njegovim stališčem do te problematike. Številne njegove razprave in knjiga *Arhitektura slovenskega kozolca* (Ljubljana 1970, str. 165) dokazujejo, da je s pravo umetniško intuicijo doživljal vir ljudskega stavbarskega izročila. Pozneje se mu je problematika o bodočnosti naše vasi razvila do celotnostnega koncepta vrednotenja pokrajinskih, naselbinskih in arhitekturnih vrednot v zaključeni regiji. Tako je bil na kulturno-estetskem področju med prvimi, če ne kar prvi, v naporih za pravilno vrednotenje zgodovinskih in ambietalnih urbanističnih vrednot, je pa tudi prvi slovenski arhitekt, ki se je sistematično poglobil v problematiko spomeniškega varstva. Obenem se je iz začetkov sodelovanja pri predvojni Sodobnosti razvil v našega najbolj tehtnega arhitekturnega pisca v publicističnih in knjižnih objavah, ki obsegajo preko sto enot.

Leta 1959 in 1960 je bil prof. M. Mušič v Kopenhavnu, kjer je na povabilo Danske kraljevske akademije znanosti in umetnosti sodeloval z znanim raziskovalcem Dioklecijanove palače in stare Salone, akademikom dr. Ejnarjem Dyggvejem; sodeloval pri preučevanju gradiva in pripravi knjige o starokrščanskem škofijskem sedežu v antični Saloni. Knjiga je izšla z imeni obeh avtorjev. Temeljnega pomena so njegove knjige *Arhitektura in čas* (Maribor 1963, str. 336), *Veliki arhitekti I, II, III* (Maribor 1965–1967, str. 251+378+358), in *Arhitektura slovenskega kozolca* (Ljubljana 1970, str. 165).

Poleg številnih udeležb v strokovnih komisijah in svetih je l. 1953 sodeloval na kongresu jugoslovanskih konservatorjev z referatom o aktualnih problemih pri organizaciji spomeniškega varstva v FLRJ, l. 1955 na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kopru z referatom o problemih zaščite in regeneracije slovenskih historičnih naselij in l. 1962 na kongresu jugoslovanskih konservatorjev v Splitu z referatom Regija in spomeniško varstvo. Njegovo projektantsko delo obsega načrte za arhitektonsko oblikovanje južnega pročelja Masarykovega trga (sedaj trga OF) v Ljubljani (1930), za ureditev nekdanje Šelenburgove ulice s posebnim oziranjem na problem Kozlerjeve palače (1945), za nameravano ureditev Prešernovega doma in groba v Vrbi (1949), za ureditev grobišča talcev in gramozne jame (1951), za restavracijo cerkve sv. Sofije v Ohridu in za ureditev njenega okolja ter za revitalizacijo historične topovnjače v trdnjavskem kompleksu Petrovaradina (1956).

*

Pri vsem tem raznolikem in obsežnem delu pa profesor Mušič s posebno ljubeznijo in prizadetostjo obravnava vprašanja, ki zadevajo rodno Novo mesto in Dolenjsko sploh. Že kot študent arhitekture na ljubljanski univerzi je v letih 1926/1928 v šoli prof. Jožeta Plečnika izdelal kot šolski program Regulacijski načrt

Marjan Mušič s prijateljem Božidarjem Jakcem

Novega mesta in ga poklonil svojemu rodnemu mestu. Prav tako so se na Novo mesto nanašali vsi njegovi v tem času izdelani šolski programi z diplomskim delom vred: načrt nove mestne hiše, načrt fontane, posvečene Janezu Trdini in načrt novega kamenitega mostu prek Krke z arhitektonsko rešitvijo vstopa na Glavni trg in projektom neposredno ob izteku mostu stoječih stavb, s čimer naj bi Glavni trg zopet dobil svojo prvotno zgodovinsko podobo. Del teh načrtov je obenem s skico muzejske zgradbe v sklopu še obstoječega mestnega obzidja Na šancah objavil l. 1938 v svoji Študiji o razvoju Novega mesta v zborniku Dolenjska. Naslednje leto je v Kroniki slovenskih mest objavil razpravo Regulacijske smernice Novega mesta.

Po osvoboditvi se je Novo mesto znašlo v težkem položaju. Bombni napadi so ga med vojno hudo poškodovali in treba je bilo začeti z obširnimi obnovitvenimi deli. Prof. Mušič se je z vso vnemo in veliko ljubeznijo do rodnega mesta poglobil v to delo. V njegovem ateljeju je nastajala vrsta skic in načrtov, ki so v mnogočem dali mestu novo podobo: preureditev zapadnega zgodovinskega vhoda v mesto Na vratih v monumentalni spominski prostor z vežo, posvečeno spominu padlih borcev in žrtev Novega mesta ter herojev Dolenjske, z doprsnima kipoma Borisa Kidriča in komandanta Staneta ter spomenikoma Talcem in Svobodi, ki jih je izdelal kipar Jakob Savinšek. Ob prav tako po Mušičevih načrtih obnovljenem poslopiju Študijske knjižnice je na tem prostoru dobil svoj spomenik tudi novomeški rojak komponist in akademik Marjan Kozina, delo kiparja Zdenka Kalina, med-

tem ko v avli knjižnice stoji Savinškov marmorni kip pesnika Mirana Jarca. Za potrebe Dolenjskega muzeja so po Mušičevih načrtih obnovili zbombardirano poslopje Križatije (1951/2). L. 1951 so po njegovih načrtih postavili na Glavnem trgu spominski steber na mestu, kjer so 30. decembra 1943 domobranci obesili dva partizana. L. 1953 so po njegovi zamisli dogradili novo poslopje Zavarovalnega zavoda in v njem ohranili pomembno stavbo starega Novega mesta z gotskimi arhitekturnimi detajli in dvonadstropnim arkadnim dvoriščem. Po Mušičevih načrtih je bil urejen Glavni trg, ki je z odkritimi in deloma obnovljenimi arkadnimi hodniki zopet dobil nekaj svoje zgodovinske podobe. Na gornjem delu trga je bil za deseto obletnico osvoboditve (1955) zopet postavljen, to pot po Mušičevih načrtih izdelan marmornat vodnjak z ustreznim napisom, rob kotanje pa krajsijo Kettejevi verzi. Prav tako sta bila po njegovih načrtih postavljena pred rotovžem Savinškova kipa Dragotina Ketteja in Janeza Trdine. Ta čas se prof. Mušič bavi tudi s problemom rasti Novega mesta in novih mestnih predelov, tesno povezanih z mestom. Takrat je bil zapisan razgovor z Božidarjem Jakcem in Marjanom Mušičem o nekaterih problemih Novega mesta, ki sem ga objavil v Dolenjskem listu 22. februarja 1952 in se je dotikal spomeniškovarstvenih in urbanističnih vprašanj mesta. Prav glede rasti Novega mesta je bil prof. Mušiču pri srcu predel okoli Grma. »Prav ta predel sem, dokler je bil moj glas kaj upoštevan«, mi je napisal v pismu, »branil na vso moč. Na južnih pobočjih ... sem predvidel in tudi narisal vrtno naselje enodružinskih hiš. Ko pa so »modri« možje dejali, da bi vodni rezervoar te obremenitve ne prenesel, so vendarle upoštevali moj predlog, da naj ostane vse dotlej, ko bo to mogoče, ta predel rezerviran kot širši gradbeni okoliš«. Kasneje so v tem smislu že tudi izdajali gradbena dovoljenja in načrt se je začel uresničevati. Pa so prišli »modrejši« in danes je položaj na Grmu in v njegovem okolju tak, kakršen je. V skrbi za pravilno rast mesta je bil prof. Mušič dolga leta tudi svetovalec in mentor mladih arhitektov, ki so izdelovali bodisi projekte novih stavb ali se bavili z urbanističnim načrtovanjem mesta. Njegovo oko pa je poleg Novega mesta zajemalo tudi širšo Dolenjsko.

Vse Mušičevo strokovno delo arhitekta je spremljala tudi bogata publicistična dejavnost. Poleg že zgoraj omenjenih dveh študij o razvoju in regulacijskih smernicah Novega mesta objavi l. 1953 razpravo Preureditvena dela v Novem mestu v pogledu regeneracije historičnih mestnih jeder, l. 1954 o ureditvi novomeškega Glavnega trga, istega leta napiše za Turistični vestnik razpravo Arhitektura Dolenjske v luči turizma, l. 1957. objavi v DL razpravo K obnovi Novega mesta. O najstarejšem in najpomembnejšem spomeniku srednjeveškega novega mesta je l. 1969 objavil študiji v Zborniku Novo mesto in v Radojčičevem zborniku beograjske univerze. Kot projektant in vodja obnove gradu Otočec je o tem l. 1961 napisal razpravo v beograjski reviji Arhitektura i urbanizam, leto kasneje pa piše v Varstvu spomenikov o problemih stavbne zgodovine Otočca in njegovi obnovi. V isti reviji objavi že 1949 o Kostonjehovi na Krki ter l. 1951 v reviji Arhitekt o stari gotski cerkvi v Pleteljah.

Med Mušičevimi književnimi deli ima prav posebno in za Novo mesto pomembno veljavo knjiga Novomeška pomlad (Maribor 1974, str. 254), ki jo je avtor posvetil spominu svojega prezgodaj umrlega in nadvse ljubljenega sina arhitekta Marjana. Že l. 1955 je v mariborskih Novih obzorjih objavil Spomine na Novo mesto in njegov umetniški prepoved takoj po prvi vojni. Iz teh spominov je v teku dvajset let izzorela Novomeška pomlad, v kateri je avtor z mojstrskim peresom in z ljubeznijo do rodnega mesta orisal mlado vretje našega mesta ob koncu prve

vojne in v letih po njej. Saj takratni nastop mladih slikarjev, med katerimi je bil avtor sam, ter pesnikov in glasbenikov ob I. slovenski pokrajinski umetniški razstavi v Novem mestu septembra 1920 pomenil prelomnico v slovenskem umetniškem in literarnem ustvarjanju.

V zadnjem času nastaja posebno delo, ki je v celoti posvečeno spominu in delu našega znamenitega arhitekta prof. Jožeta Plečnika, za Slovensko matico pa pripravlja izdajo mladostnih spominov njegovega strica Karla Claricija, ki je svoja dijaška leta preživel na Dolenjskem in v Novem mestu.

Profesor Mušič je z večšo roko slikarja in za historične vrednote dojemljivega arhitekta v risbi izdelal tudi vrsto rekonstrukcij historičnega Novega mesta, večjo podobo v olju »Novo mesto okoli 1600« pa poklonil Dolenjskemu muzeju.

Za svoje delo je prof. Marjan Mušič prejel vrsto priznanj in nagrad in bil l. 1947 odlikovan z redom dela III in l. 1973 z redom dela z rdečo zastavo. Zunanji dopisni član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu, dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti je postal l. 1970, za njenega rednega člana pa je bil izvoljen l. 1979. Oktobra t.l. mu je tudi Novo mesto podelilo svoje največje priznanje, častno občanstvo.

Prisrčnim čestitkam k temu priznanju priključujemo tudi najboljša voščila za petinsedemdeseti rojstni dan z vročo željo, da bi še dolgo ne presahnila njegova življenjska ustvarjalna moč!

V petek, 24. oktobra, je akademik dr. Fran Zwitter, profesor novejšje zgodovine na ljubljanski univerzi v p., dopolnil petinsedemdeset let. Po očetu iz rodu koroške slovenske narodnozavedne rodbine Zwitterov in po materi Dolenjec je bil rojen 24. oktobra 1905 v Beli cerkvi, odraščal in šolal pa se v Novem mestu. Na novomeški gimnaziji, kjer je l. 1924 maturiral, ga je že zgodaj zajelo mlado vretje Novomeške pomladi 1920 in nekaj časa je bil predsednik napredne dijaške organizacije »Prosveta« (ob njem je bil takrat njen tajnik Marijan Kozina), pri tem pa vse očitneje kazal posebno zanimanje in nadarjenost za zgodovino.

Takrat je v njegovih višjih razredih poučeval zgodovino prof. Jože Kovač. Ta je bil izredna osebnost med takratnimi novomeškimi profesorji in preodlični in široko razgledan predavatelj, ob katerem se je nedvomno še bolj krepila in globila prirojena nagnjenost našega bodočega imenitnega zgodovinarja. Po prezgodnji smrti prof. Kovača l. 1931 mi je Zwitter v pismu zapisal: »Bil je odlični profesor in vsi smo bili kar nekam zagledani vanj. Šli smo za njim v vsem, v kretnji in v besedi.« Na novomeški gimnaziji se je oblikovala tista srčika, kateri je, po besedi prof. dr. B. Grafenauerja, Zwitter še v svojih gimnazijskih letih zapisal svojo ljubezen, delo in življenje: »Iz poglobljanja v pot slovenskega naroda v preteklosti in iz strastnega napa za spoznanje sveta okrog tega majhnega naroda je namreč raslo in raste še vedno vse drugo, kar je postavilo njegovo življenje v tako ozko in intenzivno zvezo s tisto slovensko sedanostjo, v kateri je živel in živi.«

Po maturi 1924 se je Fran Zwitter posvetil študiju zgodovine in zemljepisja na ljubljanski univerzi in čez dve leti nadaljeval študij zgodovine na Dunaju. Diplomiral je l. 1928 in isto leto doktoriral na ljubljanski univerzi z disertacijo o starejših kranjskih mestih in meščanih. Delo je bilo zajeto iz srednjeveške zgodovine, ki je bila takrat v ospredju Zwitterovega znanstvenega zanimanja.

L. 1930/32 je nadaljeval študije na pariški Sorboni. Če mu je Dunaj dal trdno znanje v uporabi historične, to je na kritiki zgodovinskih virov sloneče metode, mu je Pariz ob odličnih univerzitetnih predavateljih in lastnem študiju globil in na široko odpiral razglede s sociološko metodo v historičnem raziskovanju. Svoje gledanje na problematiko teh dveh »šol« in na spore in razprave okoli njih je Zwitter strnil v sklepnem stavku svojega nastopnega predavanja na ljubljanski univerzi 5. novembra 1937 z besedami: »Edina rešitev je po mojem mnenju v tem, da se pri istem znanstvenem delavcu (podčrtal pisec) združi sposobnost kritične uporabe virov s smislom za prav vsa vprašanja znanstvene sinteze. Ta naloga ni lahka, vendar sem pa prepričan, da je bodočnost znanosti prav na tej poti.«

In tej poti je profesor Zwitter ostal zvest v vsem svojem znanstvenem in publicističnem delu. Živo je spremljal dogajanje v domovini in svetu, ko se je nad Evropo zgrinjal somrak fašističnih in nacističnih bogov. »Iz občutljivega zaznavanja dejstev okrog sebe je mladi znanstvenik postal izostreni Observator v predvojni »sodobnosti«, ki je opozarjal na bližnjo uro preizkušnje,« je zapisal J. Štular v svojem razgovoru s Zwitterom l. 1975, ta pa je dodal:

»Zavedal sem se nujnosti obrata, pa tudi kompleksnosti dogajanja. Ovedel sem se, da se splača živeti v tem času – da bom lahko proti.«

In bil je z vsem srcem in razumom proti. Ker se je globoko zavedal usodnosti časa in s tem obstoja tistih delov slovenskega ljudstva, ki so bili po prvi vojni odtrgani od takratne Jugoslavije, je vprašanje narodnega obstanka Slovencev na Koroškem in Primorskem ter njihova ponovna združitev z matično domovino in s tem vprašanje slovenskih narodnih meja postalo osrednji problem njegovega znanstvenega dela. Z vso intenzivnostjo se je poglobil v študij argumentacije, s katero

bi bilo možno nastopati pred mednarodnimi forumi glede števila, življenja in pravice zamejskih Slovencev do združitve z ostalim narodom. Posebej se je poglobljajl v študij nemško-slovenskega razmerja na Koroškem. Priključitev Avstrije k Nemčiji je pripeljala nemško nevarnost na Karavanke. Ta čas Zwitter vse bolj stopa v sodobno dogajanje, ki ga po Štularjevi besedi preko aktualnih člankov v »Sodobnosti« in Slovenskega kluba pripelje med prve podpisnike predloga za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze.

Po okupaciji se takoj priključi Osvobodilni fronti in je že l. 1941 član komisije za meje pri IO OF, za ilegalni Slovenski zbornik, ki je izšel 1942, pa napiše razprave Zunanjepolitična orientacija Slovencev. Maja 1941 ga Italijani prvič zapro za mesec dni, zatem pa je bil poldrugo leto konfiniran v vasi Aprica ob italijansko-švicarski meji. Po kapitulaciji Italije ni prebegnil v bližnjo Švico, ampak je nameril svoj korak tja, kamor mu je veleval razum in ga je gnalo srce: v partizane, v Slovenijo. Odšel je v Milano po zvezo, pa je ni dobil, ker je bila hiša, za katero je imel naslov, nekaj dni prej zbombardirana. Zdaj se je sam prebijal skozi severno Italijo, zasedeno od nemške in fašistične vojske, in v Brdih stopil na svobodna slovenska tla. Na Goriškem je zopet padel v nemško ofenzivo, se izmotal iz nje, pri Postojni pa ga je zajela nemška patrolja. Rešil se je tudi Nemcev, prekoračil nevarno območje južne železnice in potem s partizanskimi kurirji potoval skozi notranjske gozdove na Dolenjsko.

Prišel je v Podhosto pod Rogom, kjer so se takrat zbirali kulturni delavci iz Ljubljane in ostale Slovenije.

Ob oktobrski nemški ofenzivi 1943 je bil mesec dni borec Ljubljanske brigade, nato pa je januarja 1944, po semiškem plenumu kulturnih delavcev in po razgovoru z Borisom Kidričem, postal ravnatelj 12. januarja 1944 ustanovljenega Znanstvenega inštituta pri IOFF. Ta je imel svoj sedež najprej v gozdovih nad Kolpo, potem pa na Rogu in v Črnomlju. Tu se je Zwitter z vso resnostjo in poglobljenim delom in izdelovanjem študij in referatov pripravljajl na izredno pomembne naloge, ki mu jih je in mu jih bo zaupalo slovensko in jugoslovansko politično vodstvo kot izvedencu za narodnostna in mejna vprašanja.

Še pred koncem vojne je odšel v osvobojeni Beograd in na spomlad 1945 postal znanstveni sekretar Inštituta za proučevanje mednarodnih vprašanj pri zunanjem ministrstvu. Sestavljajl je osnutke za memorandume vlade o Primorju in Koroški ter bil državnikom vedno na voljo s potrebnimi podatki in nasvetom ter organiziral zadevno znanstveno in publicistično dejavnost. Ko je šlo za rešitev naših meja, je spremljajl naše državnike na konference v London, Pariz, New York in Moskvo.

Po skoraj desetletni odsotnosti z univerze se zopet vrne na svojo ljubljansko stolico, ker nikoli ni želel za zmeraj pustiti historičnega dela. Poleg rednega dela na univerzi se ves zakoplje v vprašanje povrnitve naših arhivov iz Avstrije, v ureditev arhivske službe pri nas, v organizacijo delovanja Zgodovinskega društva za Slovenijo in Zveze zgodovinskih društev Jugoslavije itd., itd. Aktivno sodeluje na mednarodnih kongresih zgodovinarjev (Rim, Stockholm, San Francisco v Kaliforniji in letos avgusta v Bukarešti). Zdaj vodi historični inštitut SAZU.

»So zgodovinarji, ki živijo le za nacionalno preteklost, drugi vidijo probleme le v občih zgodovini. Mene pa so zmeraj zanimali širši vidiki, kjer se problemi občih zgodovine povezujejo s slovensko ali jugoslovansko. Svojo zgodovino si moramo pisati sami, drugi nam je ne bodo,« je izjavil ob svoji sedemdesetletnici.

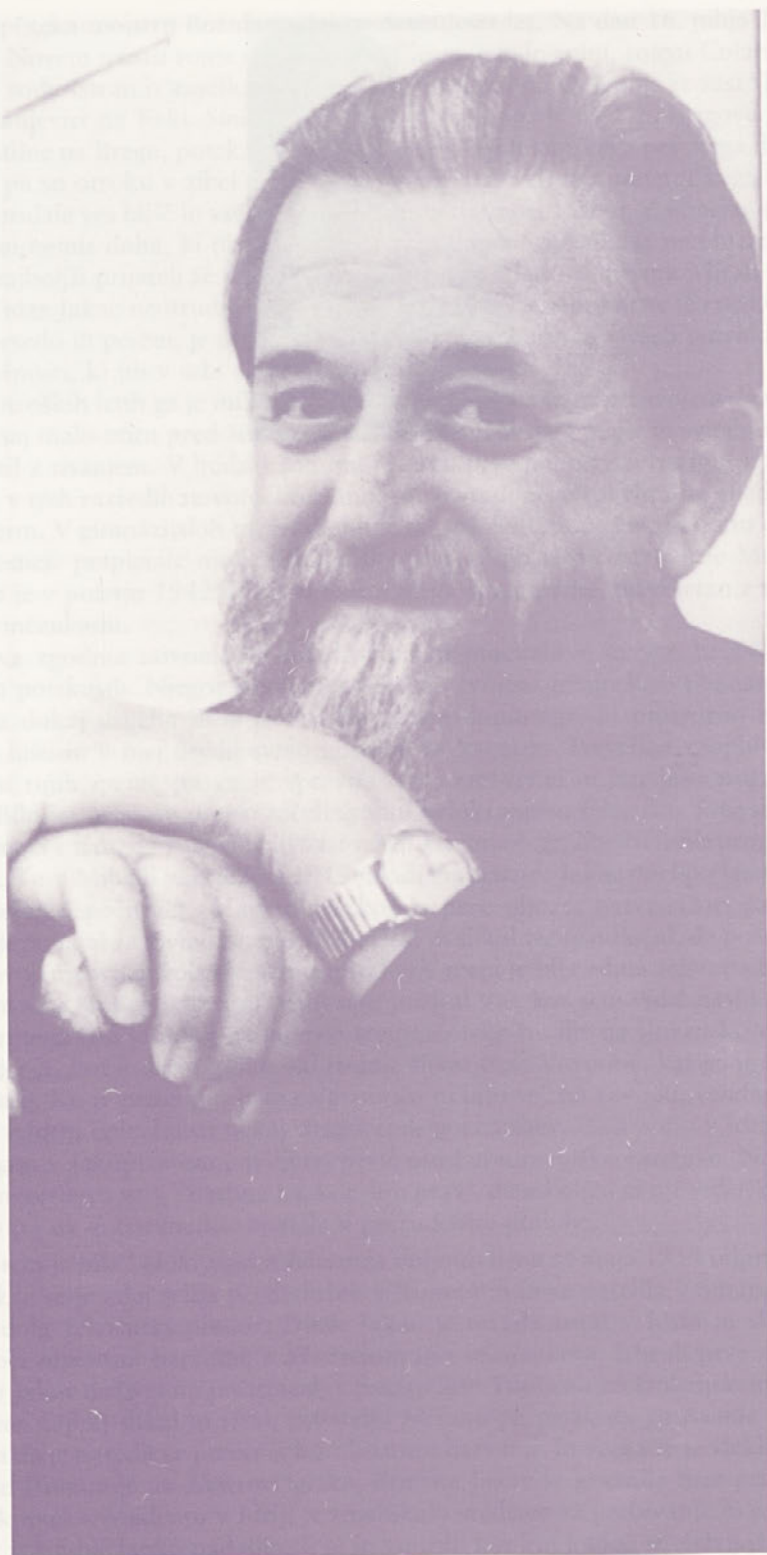
Prof. Janko Jarc in dr. Fran Zwitter

Ko je pred leti odhajal v pokoj, je imel za sabo deset knjig, osemdeset razprav in čez sto člankov. Za svoje delo je prejel več javnih priznanj in odličij, ob sedemdesetletnici pa je »za enkratno in v živi slovenski sedanosti neprimerljivo življenjsko delo« prejel Kidričevo nagrado. 29. oktobra istega leta mu je tudi novomeška občina podelila častno občanstvo Novega mesta. V svoji zahvalni besedi je profesor Zwitter dejal, da šteje svoja novomeška leta in tista, prebita v partizanih, med najlepša v svojem življenju.

Pokoj je imenoval olajšanje od tekočega univerzitetnega dela, izpitov, predavanj, korespondence, sej, organizacije zgodovinarskega dela, ker to jemlje veliko časa – da bo zdaj lažje delal. In v svojem petinsedemdesetem letu mi je pred mesecem v pismu napisal: »... sicer pa letos delam kar na tekočem traku.«

Na dobro zdravje, dragi Cvit! In še vrsto zdravih in uspešnih let, da sebi v zadovoljstvo, nam in zanamcem pa v poduk in ponos dokončaš svoj – magnum opus.

BOŽIDAR JAKAC

Letos poteka mojstru Božidarju Jakcu devetdeset let. Na dan 16. julija 1899 je bil v Novem mestu rojen očetu Antonu in materi Josipini, rojeni Colarič. Oče je bil po rodu Istran iz zaselka Jakci pri Zrenju, mati pa Dolenjka iz vasi Slinovce pri Kostanjevici na Krki. Sinček se je rodil v času, ko je na vrtu njegove rojstne hiše, gostilne na Bregu, potekal hrum vrtno veselice Dolenjskega pevskega društva, sojenice pa so otroku v zibel položile dragoceni dar velikega umetniškega ustvarjalca in pridale ves blišč in vso bolečino, ki ju ta dar nosi s seboj. Z njim so mu dale tudi večni nemir duha, ki ob že doseženem in dognanem nikdar ne obstane. Kot njegov najboljši prijatelj že od zgodnje novomeške mladosti, pesnik Miran Jarc, je tudi Božidar Jakac neutrudni »skrivnostni drzni iskalec« in kar se je enemu prelivalo v besedo in pesem, je drugemu zapelo v črti in barvi in v vsch odtenkih izraznih možnosti, ki jih v sebi skriva slikarska umetnost.

Že v otroških letih ga je mikalo risanje. Da bi skrbna mati pri svojem delu imela včasih vsaj malo miru pred živahnim fantičem, mu je dala papir in svinčnik, da se je zamotil z risanjem. V ljudski šoli mu je dajal prve napotke v risanju p. Severin Fabiani, v treh razredih novomeške gimnazije pa tudi profesor risanja, akad. slikar Josip Germ. V gimnazijskih razredih mu je bil sošolec Miran Jarc in od tu dalje so se vse tesneje prepletale njune prijateljske vezi, ki jih je pretrgala šele Miranova smrt, ko je v poletju 1942 na robu Kočevskega Roga padel, prerešetan z italijanskimi svinčenkami.

Jakčeva zgodnja novomeška mladost pa ni potekala v samem brezskrbju in risarskih poizkusih. Njegov podjetni oče je pri svojem gostinskem ubadanju imel spočetka dokaj uspeha in si je ob Narodnem domu zgradil prostorno enonadstropno hišo in v njej uredil svojo gostilno in kavarno. Prevelika zaupljivost pri jamčenju tujih menic pa ga je spravila ob premoženje in mu hišo pognala na boben. Bilo je to v času, ko so začeli graditi belokranjsko železnico. Oče si je skušal opomoči s tem, da je v Mihelji vasi v Beli krajini ob gradbišču nove proge odprl gostišče. Tu v Mihelji vasi je leta 1913 mladi gimnazijec Jakac imel po lastni izjavi svoje najlepše počitnice. Mati mu je kupila prve oljnate barve. Dori pa je kot pastirček pohajal za živino po pašnikih, risal in slikal ter se odločal, da postane slikar. V svojem življenjepisu je sam zapisal: »V meni je bila edina želja, da bi lahko vedno risal. S široko odprtimi očmi sem požiral vse, kar sem videl naslikanega.« Na jesen tega leta je odšel nadaljevat srednješolske študije na slovensko realko v Idriji, kjer je, kot je slišal, poučeval risanje slikar Ivan Vavpotič, kar ga je še posebej mikalo. Ko je prišel tja, Ivana Vavpotiča ni bilo več na zavodu, vendar je prebivanje v Idriji dalo Jakcu nekaj dragocenih poznanstev, med potjo v Idrijo pa je v Ljubljani v Jakopičevem paviljonu prvič obiskal umetniško razstavo. Napravila je nanj neverjeten vtis. Posebno to, kot sam pravi, da od blizu ni nič videl, od daleč gledano pa so se barvne lise spajale v prečudovite podobe.

Med tem je bila belokranjska železnica dogotovljena in maja 1914 odprta. Družina Jakac se je zdaj selila po zaslužek v Romunijo in se naselila v Sinaji, kjer so gradili dolg železniški predor. Dijak Jakac je seveda ostal v Idriji in slikal neutrudno z oljnatimi barvami, z akvarelom in s svinčnikom. Izbruh prve svetovne vojne je Jakac doživel na počitnicah v Šmarjeških Toplicah na Dolenjskem, kjer je zopet kar naprej slikal in risal, prijatelju Miranu pa pisal, da ga risanje vse bolj veseli in da je naredil že precej slik z oljnatimi barvami. In vojna se je vlekla, grozil je napad Romunije na Avstro-Ogrsko, družina Jakac se je vrnila brez pričakovane izkupička. Študentu v Idriji je zmanjkalo sredstev za prebivanje in preživljanje. Da je študije lahko nadaljeval, se je zaposlil kar kot kopač strelskih jarkov, ki

so jih po napadu Italije l. 1915 začeli kopati tudi okoli Idrije. Pa tudi prvi skromni honorar za kopije slike italijanskega renesančnega slikarja G. Renija je dobil ta čas in za počitnice l. 1916 mu je novomeški rojak prof. Lado Mlakar (najstarejši brat znanega baletnika Pina Mlakarja) preskrbel počitniško zaposlitev pri notarju Jerebu v Radečah pri Zidanem mostu. Tu je poleg drugih slik nastal tudi trajni portret treh notarjevih sinov.

Vojna pa se je vlekla v nedogled in 16. novembra 1917 je bil Božidar Jakac potrjen k vojakom. S tem je bilo konec rednega študija in Jakac je naslednje leto zaključil študij na realki z vojno maturo.

Ta čas je bil že trdno odločen, da bo slikar-umetnik. Pri vojakih se je seznanil s slikarjem Francetom Kraljem in med njegovo vojaško opremo je odslej tudi skicirka, ki je v vsem svojem dolgem življenju ni nikdar več odložil. Kmalu je odšel na italijansko bojišče in se s svojim polkom udeležil ofenzive proti reki Piave. Ta čas je težko zbolel in bil poslan v bolnišnico v mestu Opava v Šleziji. Tam je prvič obiskal kako slikarsko galerijo, kjer ga je pastelna slika nekega francoskega slikarja tako prevzela in navdušila, da je slikanje s pastelnimi barvami postalo kasneje eno njegovih glavnih slikarskih izrazil.

Konec oktobra 1918 sta zlom Avstro-Ogrske in poraz Nemčije na francoski fronti naglo pospešila konec vojne, oblikovala se je naša nova jugoslovanska država, tik pred koncem vojne pa je Božidar Jakac doživel svoje prvo umetniško priznanje: Jakčeva mama je slikarju Ivanu Vavpotiču, sinu novomeškega zdravnika dr. Janeza Vavpotiča, pokazala nekaj sinovih slik, ta jih je odnesel k Rihardu Jakopiču, ki je izbral dve Jakčevi vojni risbi in ju uvrstil v XV. umetniško razstavo v svojem paviljonu. Odslej so se vse bolj krepile tudi prijateljske vezi med Jakcem in Jakopičem. Sredi novembra 1919 je odšel v Prago in se na Umetnostni akademiji javil s tremi priporočenimi pismi, ki so mu jih napisali Josip Germ, Ivan Vavpotič in Fran Tratnik. Bolj kot pisma so ga priporočale lastne slike in risbe, ki jih je prinesel s seboj, in bil takoj sprejet v drugi letnik akademije, za Jakca pa je predvsem pomembno, da ga je prof. August Brömse, znani odlični grafik, sprejel v svojo grafično šolo. V Pragi se je Jakac navdušil tudi za umetnost norveškega slikarja in grafika Edvarda Muncha, enega začetnikov ekspresionizma.

Med letnimi počitnicami l. 1920 je bil Božidar Jakac seveda v svojem ljubljennem Novem mestu. Tisti čas je bil v vseh evropskih deželah silno razgiban. Posledice prve svetovne vojne so se krepko čutile v vsem političnem in gospodarskem ter kulturnem življenju, našo deželo pa so pretresale še skrbi za našo severno in zapadno mejo, za usodo štajerskih, koroških in primorskih Slovencev. Veliki štrajki od gradbinskih do tiskarskih delavcev in do železničarjev, nastop nove Komunistične stranke Jugoslavije, predvolilne borbe političnih strank za poslanska mesta v konstituenti, vse to in še marsikaj drugega je burilo slovensko in jugoslovansko javnost. Tudi novomeške sicer mirne vodice so gnale visoke valove, zlasti med visokošolci in srednješolsko mladino. Visokošolci so osnovali svoj levičarsko usmerjeni Klub dolenskih visokošolcev. Srednješolci so sicer še snovali svoji organizaciji pod vplivom svetovnonazorske delitve duhov, vendar je bil pri obeh viden občuten premik proti levici in med člani obeh smeri je prihajalo do ožjih in prijateljskih sodelovanj. In v tem mladem vretju je prišlo do pomembne kulturno-umetniške manifestacije, ki je na široko odmevala v slovenskem svetu. Bil je to čas nastopa »Novomeške pomladi«, kot je takratno novomeško dogajanje poimenoval Marjan Mušič v svoji lepi knjigi. Glavni borec v tem gibanju je bil pesnik Anton Podbevšek, »Človek z bombami«, kot je naslovil svoje poezije. Ob njem je

Praga – Nerudova ulica (Mala strana)

stal bolj umirjeni Miran Jarc, pesnik in pisatelj, ki je takratno novomeško vrenje zajel v romanu »Novo mesto«. Obema je enakovredno stal ob strani Božidar Jakac, ob katerem se je navdušeno zbiral mladi novomeški umetniški naraščaj: Ivan Čargo, Zdenko Skalicky in Marjan Mušič. Ti so ob sodelovanju še nekaterih pripravili Prvo pokrajinsko umetniško razstavo v Novem mestu in jo 26. septembra 1920 odprli. Razstavo je spremljal koncert glasbe Marija Kogoja in recitacijski nastop Antona Podbevška in Mirana Jarca. Nekako pokroviteljstvo nad razstavo in mladim novomeškim gibanjem je prevzel Rihard Jakopič. Na razstavi je bilo 317 del desetih avtorjev, od teh je bilo Jakčevih skupaj s številnimi malimi skicami kar 218 del.

Študije v Pragi je Jakac končal l. 1924, leto pred tem pa je imel v praškem Rudolfinu in v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani svoji prvi dve samostojni razstavi. Praga, to čudovito mesto ob Vltavi, mu je poleg trdne osnove za njegovo umetniško ustvarjanje dalo tudi vrsto dragocenih prijateljev in poznanstev. V takrat dokaj številni slovenski visokošolski koloniji so bili tudi slikarji in kiparji, umetnostni zgodovinarji in književniki. Prebivanje v Pragi mu je olajšalo stanovanje na praški Mali strani, v Nerudovi ulici št. 222, kjer je njemu in z njim nekaj časa še slikarju Antonu Trstenjaku, potem pa še nekolikim bivšim novomeškim dijakom gospodarila gospa Ružena Mynárská, katere sorodnica je bila poročena v Novem mestu. Bila je sicer skromna poštna uradnica, ki pa je svoje letne dopuste skoraj redno preživljala na našem Jadranu ali na potovanjih po zapadni Evropi ali severni Afriki. Prav po materinsko je skrbela za svoje »vrabčke«, kot je rada imenovala svoje slovenske ali bolje novomeške študentske stanovalce. V teku let so se tam zvrstili še kasnejši profesor ljubljanske biotehnične fakultete ing. Ivan Klemenčič, ravnatelj ljubljanskega Botaničnega vrta prof. Jože Lazar, pisec teh vrstic in dolgoletni, v Pragi prebivajoči znani kulturni delavec in posredovalec češko-slovenskih kulturnih stikov dr. Oton Berkopec.

Na tem stanovanju je Jakca pogosto obiskoval slikar Tone Kralj, oglašala sta se umetnostni zgodovinar France Mesesnel in književnik Ferdo Kozak. Med študijem v Pragi je bil dvakrat v Berlinu in tam pri drugem obisku spoznal norveškega komponista Haraldja Saeveruda. Z njim ga je zvezalo trdno in trajno prijateljstvo vse do današnjih dni, o tem pa priča tudi čudoviti Haraldov portret. Prijatelj Harald

Ružena Mynářská v Ljubljani l. 1937 v ateljeju B. Jakca. Od leve sede: B. Jakac, R. Mynářská, prof. Jože Lazar; stoji prof. Janko Jarc

je v času sovražne nemške zasedbe Norveške komponiral svojo »Simfonijo upora« in jo ob vesteh o jugoslovanskem uporu proti nacifašizmu posvetil prijatelju Doriju. Leta 1925 je bil Jakac dalj časa v Parizu, kjer se je zopet srečal s prijateljem Haraldom, nakar sta skupno za mesec dni odpotovala v Tunizijo in doživljala arabski svet, Jakac pa risal in neutrudno polnil svojo skicirko. Tri leta kasneje je v treh mesecih zopet prekriziral Tunizijo in leta 1929 prvič odpotoval v ZDA. Svoje dveinpolletno prebivanje v Ameriki je s sodelovanjem Mirana Jarca opisal v delu »Odmevi rdeče zemlje«, domov pa prinesel polno risb, portretov in pastelov.

Odslej živi Jakac v Ljubljani kot svoboden umetnik. Leta 1934 se je poročil s Tatjano Gundrum, ki mu je odslej največja opora v življenju. Leta 1931 mu je umrla sestra Pepina, leta 1937 pa tudi njegova mati in konec je bilo njegovega novomeškega doma. Oče, ki je bil že od leta 1924 težak invalid brez obeh nog, se je preselil k sinu in pri njem l. 1942 umrl.

Ob sovražni zasedbi naše domovine se Jakac že zgodaj poveže z Osvobodilno fronto in tik pred kapitulacijo Italije odideta skupaj z ženo Tatjano v partizane. To je druga pomembna prelomnica v njegovem življenju in umetniškem ustvarjanju. Na osvobojenem ozemlju, v gozdovih Roga in na potovanju na zasedanje AVNOJ v Bosni je nastala ogromna zbirka skic, risb, grafičnih listov in portretov od kurirčka do maršala Tita, ki imajo poleg umetniške tudi veliko dokumentarno vrednost. Del tega je še pred osvoboditvijo razstavljal na umetniških razstavah v Semiču in Črnomlju. Po vrnitvi v Ljubljano je med ustanovitelji umetnostne akademije v Ljubljani in njen prvi rektor ter pobudnik ljubljanskega Grafičnega bienala. Njegov umetniški sloves vse bolj raste tudi v mednarodnem umetniškem svetu, udeležuje se mednarodnih umetniških razstav in postaja član nekaterih mednarodnih umetniških društev. Veliko je zopet potoval, prekriziral Evropo od

Severnega rtiča do Taormine na Siciliji in od Lizbone do Leningrada, Moskve in Tbilisija. Bil je ponovno v ZDA, izletniška pot pa ga je zanesla tudi v Indijo.

Koderkoli ga je v življenju pehala usoda ali ga je gnala neutešena želja po doživljanju lepote in izpopolnjevanju lastne umetniške tvornosti, je – kot mimogrede – nastajal ogromni umetniški opus, ki ni samo pričevanje njegove umetniške rasti, ampak tudi zrcalo in dokument časa, v katerem in za katerega živi. Pri vsem tem pa ga vedno in povsod prežema navezanost na njegov domači kraj. Karel Dobida je v svoji monografiji o Božidarju Jakcu zapisal: »Iskrena toplina veje iz podob sanjavo valovitih hribočkov lirične dolenske pokrajine in skromnih kmetijskih domov. Zlasti pa mu je pri srcu rojstni kraj, ljubljeno Novo mesto.«

Prav Novo mesto in Dolenjska sta našemu mojstru nenehen in neizčrpen vir navdihov. Dolenjski pasteli in grafični listi Božidarja Jakca so visoka pesem rodni zemlji, ki lepoto naše deželice po vsej jugoslovanski domovini in po širokem svetu raznašajo. Z osebnostjo Božidarja Jakca in z njegovo umetnostjo sta se naše mesto in Dolenjska dostojno uvrstila v visoki vrh slovenskega in jugoslovanskega kulturnega žitja.

V svojem več kot sedemdesetletnem umetniškem ustvarjanju je Božidar Jakac ohranil tudi prenekateri človeški obraz mnogih sodobnikov iz našega javnega in kulturnega sveta. Velika večina teh portretov kulturnih delavcev je nastala na pobudo umetnika samega.

Svoja dela je Božidar Jakac razstavljal na mnogih samostojnih in skupinskih razstavah od l. 1918 do danes. Njegovi grafični listi in slike so v zbirkah mnogih galerij in muzejev umetnosti doma in v svetu, njegovo ime nosi umetnostna galerija v Kostanjevici na Krki in v njegovem domu v Novem mestu.

Ta zapis o življenju in delu našega mojstra sklepam z voščilom, ki sem mu ga napisal ob njegovi osemdesetletnici:

Naj Te Tatjana še za leto stoto
pripelje v Tvoje Mesto, na Tvoj Breg.

OPOMBA:

Akademik Božidar Jakac je umrl 22. novembra 1989 v Ljubljani.

FRANC PIRKOVIČ

Dvajsetega decembra 1989 je v petinsedemdesetem letu umrl Franc Pirkovič, s partizanskim imenom Čort ali Črt, za domače in prijatelje pa vedno le Frenk. Dolgotrajna in težka bolezen mu je izpila življenjsko moč in njegov prah je bil 26. decembra na ljubljanskem pokopališču vložen v to črno zemljo. Ugasnilo je življenje pomembnega dolenjskega rojaka, ki je dobršen del svojih let posvetil vsestranskemu napredku Dolenjske.

Franc Pirkovič je bil po rodu iz Šentjerneja na Dolenjskem, kjer se je 14. marca 1914 rodil v družini ključavničarja Jožeta Pirkoviča. Ta je izhajal iz mlinarske družine, ki je imela svoj mlin ob nekdanjem starem pleterskem samostanu pod Gorjanci. Francev ded Matija je ob koncu prejšnjega stoletja odšel za kruhom v Ameriko, pa se od tam družini nikoli ni več oglasil. Edini znak njegovega življenja je prinesel tujec, ki je z uradnim dokumentom dokazal, da mu je Matija v Ameriki prodal svojo posest pod Gorjanci, ki jo je potem zapuščen družina morala zopet kupiti na javni dražbi. Mati Jera se je težko ubadala s petimi otroki. Dva sinova sta kasneje služila kot orožnika, eden je prevzel domačijo, drugorojeni Jože pa se je izučil ključavničarstva. Po končani učni dobi je Jože odšel na takrat običajno učno popotovanje na tuje ali »v fremd«, kot so takrat taka potovanja označevali z malo podomačenim nemškim izrazom. Nekaj let je bil zaposlen tudi na Dunaju in v neki železarni na Madžarskem. Po vrnitvi se je v začetku tega stoletja kot ključavničar zaposlil pri francoskem podjetju, ki je sodelovalo pri gradnji novega samostana v Pleterjah, in po končani gradnji od nekega francoskega podjetja odkupil popolno ključavničarsko in delno kovaško delavnico, opravil mojstrski izpit in začel v Šentjerneju opravljati ključavničarsko obrt. Na svojih potovanjih po tujini se je seznanil tudi z naprednim delavskim gibanjem in bil med onimi delavci, ki so ob gradnji samostana praznovali prvomajski delavski praznik. Leta 1905 se je poročil s Pavlo Kušljan, hčerjo šentjernejskega krojača Ignaca Kušljana, ki je vneto izkopaval tudi prazgodovinske grobove. Na njivi, ki jo je nevesta dobila za doto, sta si postavila dom, Jože pa si je uredil tudi svojo delavnico. Postal je znan in iskan obrtnik, v hiši pa je naraščala tudi družina. Prvi je bil leta 1906 rojen sin Jože, leta 1908 mu je sledil Rudi, leto kasneje Ivo in še leto za njim Slavko. Franc je bil rojen leta 1914 in v zadnjem letu prve svetovne vojne še hči Pavlina. Vsa družina je živela ter odraščala ob očetovem zaslužku in materinem delu na skromnem posestvu. Oče je bil raje bolj trd gospodar, ki je svoje sinove zgodaj uvajal v delo v domači delavnici, in zahteval, da se izuče njegove obrti. Izučila sta se sinova Jože in Rudi, oba istočasno opravila vajeniški izpit, kmalu pa sta se izmuznila trdi očetovi roki in se zaposlila v Zagrebu. Na dom sta se vrnila šele po nekaj letih. Sin Slavko se je pri kostanjeviškem trgovcu Gatschu izučil za trgovskega pomočnika, kmalu pa zbolel za sušico, se vrnil domov in tam enaindvajsetleten umrl. Na jesen 1921 je odšel od doma tudi sin Ivo. Bil je bolj slabotne postave, pa zelo bister. Učitelji šentjernejske šole so svetovali, da bi ga poslali na novomeško gimnazijo. To se je tudi zgodilo, Ivo pa od doma ni mogel dobivati kaj prida sredstev za šolanje in je bil kmalu odvisen od lastnega vzdrževanja. Zadnji je odšel od hiše Franc. Želel je slediti bratu Ivu na novomeško gimnazijo in se tam, čeprav očetu to ni bilo po volji, na jesen 1927 tudi vpisal.

Ko je bil oče Jožef Pirkovič takoj ob začetku prve svetovne vojne vpoklican v vojsko, je imel priložnost, da je zopet prepotoval dobršen del avstroogrške monarhije. Kot starejši vojni obveznik in strokovni delavec je bil dodeljen vojaški železniški prometni službi. Njen sedež je bil sicer na Dunaju, toda tam zaposleni so bili stalno na poti z vojaškimi vlaki. Tako tudi Jože, ki je na vlakih prevozil vse avstro-

ogrske dežele razen Bukovine. Tako je prihajal v stike s premnogimi vojaki raznih narodnosti, pa tudi z vojnimi (zlasti ruskimi) ujetniki. Prav tako se je ponovno srečeval z zavednimi pristaši organiziranega socialističnega gibanja, ki je proti koncu vojne postajalo vse glasnejše. Iz vojne se je vračal kot prepričan socialist. V zanesenjaštvu poveljnega revolucionarnega vretja po Evropi, ki ga je netila sovjetska oktobrska revolucija, pa je postajal pristaš in zagovornik ter propagator komunistične družbene ureditve. V tem ga je potrjevalo tudi pripovedovanje iz ruskega vojnega ujetništva vračajočih se domačinov, ki so bili bolj ali manj priča sovjetske revolucije. V Šentjernejju je rastlo število enako mislečih, med njimi so bili n. pr. gostilničar Anton Majzelj, trgovec Franc Šmit, starejši in mlajši Franc Jerele, prav tako pa tudi še nekateri v okoliških vaseh. Nemiri v bližnji Kostanjevici in na Krškem polju, okoli Novega mesta in v Beli krajini so burili duhove in Pirkovičeva delavnica je bila kraj, kjer so si somišljeniki izmenjavali novice in delali načrte. Da so tem sestankom in razgovorom nedvomno prisostvovali tudi odraščajoči Pirkovičevi sinovi, je razumljivo. Saj jim oče s sicer ljubečo, a vendar težko delavsko roko ni samo rezal vsakdanji skromni kruh, ampak je od svojih sinov zahteval trdo delo v delavnici in jih obenem seznanjal s svojimi nazori.

Ko so bile za 9. maj 1921 razpisane občinske volitve, so šentjernejski pristaši komunističnega gibanja sklenili, da bodo nastopili z lastno listo kandidatov in se poimenovali Kmetško-delavska republikanska stranka. Volilni boj je bil oster in ob enem takem volilnem pretepu so Jožeta Pirkoviča napadli celo z nožem, a mu prerezali le suknjič. Na volitvah je ta lista dobila 152 glasov in pet občinskih odbornikov. Med njimi je bil tudi Jože Pirkovič kot namestnik Antona Majzlja; po sprejetju zakona o zaščiti javne varnosti in reda pa so bili že dobre tri mesece po volitvah mandati komunističnih odbornikov razveljavljeni. Pristaši komunistične partije so odslej delovali bolj prikrito, bili pa so pod stalnim nadzorstvom žandarmerije, ki je s preiskavami iskala komunistično propagandno gradivo. Tudi pri Pirkovičevih, a vedno zama.

V takem okolju in vzdušju so odraščali sinovi Jožeta Pirkoviča in si svojo levičarsko usmerjenost ohranjali tudi takrat, ko so se izmaknili neposrednemu očetovemu vplivu, s tem da so se zaposlili drugje, izbrali drug poklic ali pa odšli na šolanje v gimnazijo kot Ivo in Frenk.

Frenkovo otroštvo v osnovnošolski dobi ni bilo nič kaj lahko. Oče ga je določil, da se bo izučil ključavničarstva, pa je moral že od prvega razreda osnovne šole dalje pomagati očetu v delavnici, mu pridržavati razno orodje, goniti meh, popravljati delavnico, zraven pa še hoditi na pašo in podobno. Časa za otroške igre ni bilo nikoli in za pohajanje po vasi in druženje z drugimi otroki tudi ne. Šolski pouk je bil takrat urejen tako, da je bilo predpisano osemletno osnovno šolanje, vendar na ta način, da je učenec peti razred še enkrat ponavljal, v zadnjih dveh letih pa je bil obvezen samo dveurni popoldanski pouk, in še to le v zimskem času. Frenk je obiskoval to šolo do sedmega razreda in na jesen 1927 odšel v Novo mesto. Oče pa s tem ni bil zadovoljen, zato mu je krepko pomagal brat Ivo, ki je bil takrat že dijak sedmega gimnazijskega razreda. Preskrbel mu je stanovanje in prehrano, v kasnejših letih pa si je Frenk že tudi sam pomagal z inštrukcijami. Ko je bil Frenk v drugem gimnazijskem razredu, mu je leta 1929 umrl oče. Po uspešno opravljeni gimnazijski maturi se je vpisal na elektrotehnični oddelek tehnične fakultete ljubljanske univerze. Predno pa je mogel študij končati, je izbruhnila druga svetovna vojna in aprila 1941 so nacisti in fašisti raztrgali našo domovino in jo zasedli. Frenk se je vrnil v Šentjernej in Pirkovičeva hiša je kmalu postala eno

Franc Pirkovič in Janko Jarc v pogovoru

od žarišč upornega osvobodilnega gibanja v šentjernejskem okolju. V njem so vneto delovali vsi štirje bratje: Jože, Rudi, Ivo in Frenk. To sovražniku ni ostalo skrito in brata Jože in Rudi sta bila že 15. avgusta 1941 aretirana in odpeljana v novomeške in v ljubljanske sodne zapore. Obtožnica ju je dolžila, da sta trosila lističe z uporniškimi znaki in pozivi. Na sodišču jima niso mogli dokazati ničesar, njun zagovornik pa je bil znani primorski rojak in pesnik dr. Igo Gruden. Domov sta se vrnila 9. marca 1942. Ob njuni aretaciji je bil Frenk odsoten in se je tako izognil njuni usodi. Tik pred njuno vrnitvijo je odšel v partizane. S šentjernejskimi partizani je odšel v zbirališče Dolenjskega bataljona na Rogu in se kasneje od tam s svojo četo vrnil na Gorjance. Brata se tako nista mogla priključiti Frenkovi skupini in sta se na skrivaj držala v bližini domače hiše. Italijani so ju hoteli 28. marca 1942 ponovno aretirati, a sta se umaknila. Rudiju je umik uspel, Jože pa se je na zagotovilo italijanskega častnika, ki je vodil patroljo, da se mu ne bo prav nič zgodilo, vračal na domače dvorišče, tam pa so ga vojaki ustrelili. Zdaj so Italijani podivjali. Iva, ki je bil že več let kot težak bolnik privezan na posteljo, so aretirali in kasneje odpeljali v Novo mesto, iz hiše pa zmetali predvsem vse knjige, ki jih je bilo polno v hiši, na cesto in zakurili velik kres. Kasneje so Pirkovičevo domačijo požgali in zravnali z zemljo. Materi Pavli in sestri Lini je uspelo pobegniti v partizane.

Rudi je odšel v partizane na Gorjance, bil v Gorjanski četi oz. bataljonu, od začetka 1943 je vodil obveščevalno službo v gorjanškem Podgorju, po kapitulaciji Italije bil izvoljen za odposlanca na Kočevskem zboru. Ob vdoru Nemcev in domobrancev v podgorske vasi februarja 1944 so pri vračanju 18. februarja 1944, v vasi Vrhpolje presenetili skupino terenskih delavcev. Ker je bilo prekasno za

umik, so se štirje, med njimi Rudi Pirkovič, zabarikadirali v hiši in tam v boju z Nemci padli.

Franc Pirkovič, s partizanskim imenom Čort, je že julija 1942 iz vojaškega poveljanja prešel na politično delo in bil sekretar podokrožnega komiteja KP Gorjanci, pozneje pa komisar Gubčeve brigade in za tem inštruktor pri Glavnem poveljstvu in načelnik njegovega kadrovskega oddelka. Tako je prepeščil Slovenijo od Bele krajine do Gorenjske in od Zasavja do Primorske. Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je bil imenovan za komandanta novomeškega vojnega področja in med drugim poskrbel tudi za reševanje italijanskih vojaških arhivov ter evakuacijo tega in drugega gradiva iz Novega mesta na varno.

Po osvoboditvi je bil postavljen za vodjo jugoslovanske delegacije pri zavezniškem poveljstvu na Dunaju, kjer je skrbel zlasti za repatriacijo jugoslovanskih državljanov, ki so prihajali iz nemških koncentracijskih taborišč. Konec leta 1946 se je vrnil v Beograd in do konca 1950 delal v ministrstvu za notranje zadeve zvezne vlade, v letih 1951 in 1952 pa v republiškem ministrstvu za notranje zadeve v Ljubljani. Poleti 1953 je prišel v Novo mesto in bil šest let predsednik OLO in tri leta sekretar OK ZKS. V tem času sta se z novomeškim okrajem združila še Bela krajina in Zasavje. Franc Pirkovič je bil dve mandatni dobi tudi poslanec republiške ljudske skupščine. Skupaj z nekdanjim sošolcem, partizanom in narodnim herojem Jožetom Borštnarjem, sta bila vrsto let v vodstvu novomeškega okraja. Ob njuni vsestranski podpori so v gospodarsko dokaj zanemarjeni Dolenjski začeli rasti in se razvijati tovarna zdravil Krka, Industrija motornih vozil, Novoles, gradbeno podjetje Pionir, v Krškem pa tovarna celuloze in papirja, razširili sta se novomeški tovarni Novoteks in Labod, v Beli krajini pa železolivarna Belt ter tovarni Belsad in Beti. V tem času so zgradili tudi avtomobilsko cesto Ljubljana–Zagreb.

Prav tako je bilo vloženo ogromno naporov za obnovo šolskih poslopij, obnovo Novega mesta, zavarovanje kulturne in prirodne dediščine, zdravstva; ureditev muzejev in galerij itd.

Na jesen 1962 je bil Franc Pirkovič imenovan za generalnega konzula v Celovcu. Leta 1967 se je vrnil v Ljubljano, bil več let predsednik Izseljeniške matice, po upokojitvi pa se je zopet posvetil svoji ožji domovini pod Gorjanci. Z vso vnemo je sodeloval pri vseh akcijah odbora Gorjanskega bataljona za gospodarski in kulturni dvig gorjanskega podgorja.

Zdaj je končano njegovo delo, njegovo ime pa je trdno zapisano v analih Dolenjske.

OPOMBE:

Po zapiskih Iva, Franca in Vilme Pirkovič.

Primerjaj tudi: Anton Štampohar, *Iz revolucionarne preteklosti na območju Gorjancev 1918–1941*, Novo mesto 1983;

Vilma in Franc Pirkovič, *Bojna pot Gorjanskega bataljona*, Novo mesto 1987.

STANKO ŠKALER

Profesor Stanko Škaler

Konec maja 1975 bo poteklo že dve leti, odkar smo spremljali Stanka Škalerja na njegovi zadnji poti, pa se misel še vedno težko privaja zavesti, da ne bo nikdar več nobenega srečanja z njim. Komaj devetinštirideset let so mu napredle Parke, ko so mu sredi vročega majskega dne pretrgale nit še toliko obetajočega življenja. Sredi dela, sredi muzejstvu, spomeniško-varstvenemu skrbstvu in zgodovinskemu raziskovanju posvečenega življenja je omahnil. Da se zruši v svoji dotrajnosti trhlo drevo, razumemo, da pa v najlepšem razponu krasnih sil omahne smela perot, nas navdaja z žalostjo in nemo tožbo.

Kmečki sin iz Obreža pri Brežicah je svojemu rodnemu kraju in zemlji ostal zvest do zadnjega. V zgodnji mladosti ga je obenem z družino zajela bridkost izgnanstva pod nemško nacistično okupacijo in ko se je po osvoboditvi vrnil v domovino in končal srednjo šolo, se je na univerzi ves predal predvsem študiju zgodovine. Kot profesor se je vrnil na brežiško gimnazijo, pa kmalu prišel kot strokovni sodelavec v Posavski muzej, kjer je v sodelovanju in prijateljskem drugovanju z ravnateljem muzeja, slikarjem in grafikom Franjom Stiplovškom razvil vse svoje sile in sposobnosti tako v študiju preteklih dob in let osvobodilnega boja kot v arheološkem in etnološkem delu. Odkrivanja in raziskave na znamenitem prazgodovinskem grobišču na Libni pri Krškem so dale pomembne izsledke in najdbe, ki so danes ponos Posavskega muzeja. Odkrivanje rimskega Neviodunuma in njegovega pristanišča ob nekdanji strugi Save na Krškem polju je ob strokovni pomoči Narodnega in Dolenjskega muzeja omogočilo jasnejšo podobo o obsegu in žitju tega latobiško-rimskega mesta, ki je zatonilo v viharjih velike selitve narodov pred več kot poldrugim tisočletjem. Delno z originalnim gradivom rekonstruirano pristanišče z odlitki nekaterih napisnih rimskih kamnov pričajo kot muzej sub divo o nekdanjem gospodarskem in politično-upravnem središču naše Dolenjske.

Njegova posebna skrb in ljubezen pa sta veljali obdobju kmečkih puntov in narodno osvobodilnega boja. O tem ne pričajo samo zadevne vzorno urejene zbirke v Posavskem muzeju temveč tudi temeljite študije in razprave, objavljene deloma v samostojnih publikacijah. V zbirkah muzeja v starodavnem brežiškem gradu je s posebnim poudarkom in domiselnostjo, muzejsko predstavil izredne dogodke iz naše slavne preteklosti, je v svoji poslovlilni besedi podčrtal dr. Peter Petru, tako izseljevanje ljudi iz Posavja v času nemške okupacije, nedojemljive primere trpljenja in junaštva v času narodnoosvobodilne borbe do daleč naokrog poznane razstave o velikem slovensko-hrvaškem uporu izpred 400 let. Ta nepovnljiva sestavina v muzejskih zbirkah je vzor znanstveno neoporečnega prikaza zgodovinskih dogajanj, obogatena z njegovimi osebnimi pogledi na muzeološko predstavitev naše preteklosti. S postavitvijo memorialne slikarske in grafične zbirke se je odložil spominu prijatelja, sodelavca in predhodnika v ravnateljevanju muzeja Franju Stiplovšku, obema pa ohranja spomin obnavljajoči se brežiški grad, ki prav po Stankovi spomeniškovarstveni prizadevnosti in ob delu zvestega izvrševalca Stankovih zamisli arhitekta Frančka Filipčiča vse bolj sije v prvobitni lepoti.

Kot v muzejstvu in znanstvenem delu je imel Stanko Škaler ugledno mesto tudi v družbenem in političnem delu svojega kraja in republike. Bil je pred časom poslanec skupščine SR Slovenije, član skupščine republiške kulturne skupnosti, predsednik kulturne skupnosti občine Brežice, predsednik občinske konference SZDL Brežice, predsednik medobčinskega odbora za proslavo 400 letnice kmečkih uporov v Posavju, vedno aktivni član strokovnih društev, član predsedstva zveze kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije itd.

Kulturni delavci na Dolenjskem spomladi 1960. Od leve: Jože Dular, Stanko Škaler, Janko Jarc, Franjo Stiplovšek in Bogo Komelj

Še nečesa ne smemo spregledati ob tem spominskem zapisu. To je nekoč živahno in tesno sodelovanje vseh teh muzejev na Dolenjskem, v Posavju in v Beli krajini. Nekaj za šalo, nekaj za res smo to povezanost imenovali »dolenjska muzejska konfederacija«. Koristnost in potreba take ožje povezanosti vseh treh muzejev se je kazala v pogostih medsebojnih izmenjavah misli in pogledov o vprašanjih in problemih naših muzejev, o sodelovanju in medsebojni pomoči, o načrtovanju in izpeljavi delovnih programov, zamenjavah nekaterih muzejskih in umetnostnih razstav in podobno. Vsaj enkrat letno pa je, bi rekli, zasedal »plenium« vseh članov delovnih skupnosti naših muzejev, združen z izletom na področje enega ali drugega muzeja, pa tudi v sosednji Samobor in Karlovac. Posebej živahna, pa tudi pogojena je bila ta povezanost v času, ko so bila področja vseh treh muzejev tudi upravno-politično združena v nekdanjem novomeškem okraju.

Potem pa je v naše vrste zasekala Usoda. Najprej je odšel Franjo Stiplovšek in pred dvemi leti še Stanko Škaler. Nekaj mesecev po njegovi smrti, 12. oktobra 1973 je prof. Stanku Škalerju podelila Skupnost muzejev Slovenije svoje najvišje priznanje, zlato Valvasorjevo plaketo, ki jo Skupnost vsako leto podeljuje najzaslužnejšim slovenskim muzejskim delavcem.

Ob boleči zavesti, da se nikdar več ne bodo srečale naše poti ne v Brežicah, ne v Metliki, ne v Novem mestu, da nikdar več ne bo med nami tekla prijateljska beseda o skupnih načrtih in ciljih, da nam skupnih težav nikdar več ne bo blažil njegov vedri nasmeh in včasih hudomušno se iskreče oko, ob tej prebridki zavesti vemo za trdno: ko bomo že vsi prešli, ki smo ga poznali, bo njegovo delo in v njem on sam živelo. Vsem, ki nadaljujejo to delo, bo nenehni živi vzgled in opomin, podoba pravega, z entuziazmom prežarjenega muzealca, neutrudnega zbiralca in

obenem tenkovestnega znanstvenega raziskovalca in poznavalca preteklih zgod in usod našega ljudstva, nikdar zaprtega v ozko strokovnost in z enakim posluhom za vse panoge muzejskega dela. To so one predragocene lastnosti, ki jih je naš Stanko družil v sebi in ki združene ustvarjajo pravi lik muzejskega delavca in vodje muzejske ustanove.

Profesor Stanko Škaler. V: *Varia archaeologica* 1974, str. 9–10

STONE KNEZ

*...in pozabiva večno bolečino, da smo
samo ljudje, ki morajo umreti.*

Tone Šifrer-Jern
Ledina

V četrtek, 5. avgusta 1993 so se številni Novomeščani in mnogi naši arheologi v pozni popoldanski uri na šmihelskem pokopališču poslovili od našega odličnega arheologa Toneta Kneza. Že dopoldne istega dne so se na žalni seji v Dolenjskem muzeju poklonili njegovemu spominu muzejski sodelavci, Novomeščani in njegovi muzejski in arheološki znanci in prijatelji skoraj iz vse Slovenije.

Tone Knez je bil rojen 26. marca 1930 v Laškem, kjer je bil njegov oče uradnik na okrajnem sodišču. Nenadna smrt ga je že zgodaj iztrgala družinici in odtlej je Tone odraščal sam ob srčno ljubljeno mami Moniki. Ljudsko šolo je končal v Laškem, gimnazijo pa v Celju. In prav gimnazijska leta v Celju so nekako začrtala tudi njegovo življenjsko pot. Že njegov razrednik in učitelj zgodovine, prof. Ivan Mlinar, je znal v doraščajočem dijaku zbujati zanimanje za zgodovinsko preteklost domačega in tujih narodov, s pomenom terenskega arheološkega raziskovanja pa se je začel seznanjati, ko je po maturi l. 1950 z nekaterimi sošolci kot delavec pomagal pri odkrivanju Haraklejevega templja na Sadnikovem vrtu v Celju. Tamkajšnja arheološka raziskovanja je vodil dr. Josip Klemenc, profesor antične zgodovine in arheologije na ljubljanski univerzi. Pri vpisu na vseučilišče se je Tone Knez odločil prav za študij arheologije.

O svojih gimnazijskih letih je Tone Knez 5. januarja 1987 v radijski oddaji dejal: »Zanimalo me je marsikaj. Veliko sem bral: leposlovje in zgodovinska dela, bil sem vnet krležijanec, zanimala sta me gledališče in film, pa tudi tehnika, kot večino mladih ljudi.« O svojem univerzitetnem študiju pa je dejal: »Študij na univerzi mi ni delal težav, izpite sem redno opravljal. Člani našega maloštevilnega seminarja smo se odlično razumeli, prijatelji smo ostali vse do danes. Bili smo neobremenjeni, vsi približno enako revni, potrošniške miselnosti nismo poznali. Rad bi poudaril, da so iz mojega letnika izšli trije odlični arheologi z mednarodnim slovesom: Vera Kolšek, Ljudmila Plesničar in Peter Petru. Vsi trije so s terenskim raziskovanjem, z muzeološkim delom in znanstvenimi objavami bistveno obogatili našo arheološko dediščino, ji dali mednarodno veljavo in prišli do novih historičnih dognanj naše davnine. Kot študenti smo vsako leto v počitnicah sodelovali pri arheoloških izkopavanjih naših profesorjev, se tako seznanjali z metodami arheoloških raziskovanj, spoznavali smo gradivo in načine dokumentiranja. Z veseljem in ponosom se spominjam, da sem kot študent arheologije sodeloval pri epohalnem odkritju znamenitih antičnih grobnic v Šempetru v Savinjski dolini, ki so biser rimske provincialne kulture pri nas.« Četrti iz omenjene družbe je seveda tudi Knez.

Ob koncu svojih univerzitetnih študij je Tone Knez dobil prvo namestitev 1. oktobra 1955 kot kustos pripravnik v krajevnem muzeju v Bihaču ob Uni. V tem muzeju je služboval cela tri leta: od začetka oktobra 1955 do konca septembra 1958. Med tem časom je februarja 1956 diplomiral na ljubljanski univerzi in odslužil enoletni vojaški rok.

Bosenski strokovni tovariši so mladega slovenskega sodelavca pristrčno sprejeli in z njim prijateljsko sodelovali. Knez se je takoj lotil posla: v muzeju je uredil prvo stalno muzejsko zbirko, v Golobiću pri Bihaču pa sodeloval pri arheoloških izkopavanjih na tleh pomembnega naselja Japodov, severnoilirskega plemena iz časov halštatske kulture in rimske zasedbe Balkana. V mlajši dobi železa ali latenskem obdobju so se Japodi razširili tudi na del naše Bele krajine v okolju Vinice.

Prvega oktobra 1958 je Tone Knez prevzel mesto kustosa-arheologa v Dolenjskem muzeju v Novem mestu. Tu je v svojem skoraj petintridesetletnem službovanju razvil in uveljavil vse svoje krasne sile znanstvenega raziskovalca pravadne

Prijateljski obisk ob izkopavanju v Neviodunumu (Drnovo pri Krškem). Od leve: arheolog Tone Knez, Anja Uršič, Janko Jarc, Edo Turnher, Tatjana in Božidar Jakac

preteklosti na tleh današnjega Novega mesta. Najprej je preuredil prvo začasno arheološko zbirko v muzeju, potem pa se takoj lotil terenskih raziskav na območju osrednje Dolenjske in Novega mesta. Z načrtnimi in strokovno pravilnimi terenskimi posegi je reševal ogroženo arheološko dediščino pri Straži pri Novem mestu, v Šmihelu pri Žužemberku, v Pristavi pri Trebnjem in v Trebnjem, na Drnovem pri Krškem in v Novem mestu. Arheološke raziskave so potekale predvsem na področjih Mestnih njiv, Znančevih njiv v Kandiji, na Beletovem in proštjskem vrtu v mestu samem in na Marofu oz. na kapiteljskih njivah. Od njegove zaposlitve v našem muzeju pa vse v današnje dni so potekale njegove terenske raziskave in objave o njih ter znanstveno vrednotenje arheoloških najdb v številnih člankih in študijah v domačem in tujem strokovnem tisku. V muzeju je na novo preuredil in obogatil arheološki oddelek in pripravil več občasnih arheoloških razstav. Udeleževal se je mnogih strokovnih posvetovanj, kongresov in simpozijev doma in v tujini in na mnogih tudi sodeloval z referati. Študijska popotovanja so ga zanesla v Avstrijo, Italijo, Nemčijo in Grčijo. V Italiji je obiskal Rim, Napoli in Palermo na Siciliji, v Avstriji je bil v Gradcu, na Dunaju in v mestu Steyer ob Donavi. Predsednik avstrijske republike dr. Kirchscläger mu je podelil v vladni palači v Linzu odličje Zgornje Avstrije. Dve leti pred tem, l. 1978, je bil izvoljen v Berlinu za dopisnega člana nemškega arheološkega instituta, doma pa je že leta 1969 v

Po predstavitvi knjige Toneta Kneza Novo mesto II. Od leve: prof. J. Jarc, pesnik Severin Šali in arheolog Tone Knez (v Dolenjskem muzeju l. 1992). Foto: Borut Križ.

Novem mestu prejel Trdinovo nagrado. Leta 1976 je prejel diplomo in bronasto plaketo Zveze arheoloških društev Jugoslavije. Leta 1989 je prejel tudi priznanje za življenjsko delo in raziskovanje na področju občine Novo mesto, skupnost muzejev Slovenije pa mu je l. 1974 podelila naziv muzejskega svetovalca.

Posebno poglavje so Knezova strokovna predavanja o izsledkih arheoloških raziskav na tleh Novega mesta. Na zborovanjih slovenskih in jugoslovanskih zgodovinarjev in arheologov je poročal o pomembnosti novih najdb, od Ljubljane do Beograda in od Novega Sada do Prilepa je razglašal arheološko slavo Novega mesta. S svojim delom in slovenskim arheološkim delom je seznanjeval evropski arheološki svet predvsem na nemškem govornem področju na vrsti predavanj, ki jih je imel po raznih institutih in univerzah v Avstriji in Nemčiji. V Sloveniji je predaval v Novem mestu v letih 1965, 1972; v Ljubljani leta 1978, 1983 in 1992; v Celju 1986 in v Laškem l. 1977 in 1992. Na tleh nekdanje Jugoslavije je imel predavanja v mestih: Slavonski brod 1970, Beograd 1971 in 1972, na Zlatiboru in v Prilepu l. 1976, v Novem Sadu 1977 in v Varaždinu 1978.

Po stikih z zunanjim arheološkim znanstvenim svetom na univerzah v Gradcu in na Dunaju ga je predavateljska pot vodila v nemška univerzitetna mesta: Mainz ob Renu 1969, Marburg ob Lahni 1969 in 1970, Frankfurt ob Majni in Hamburg 1970, Regensburg 1975 in 1976, Innsbruck 1979 in 1983, Erlangen 1983, Berlin 1986 itd. Na Dunaju je predaval l. 1977 in v mestu Steyer 1980.

Veliko je tudi Knezovo publicistično delo. Napisal in izdal je 14 večjih ali manjših prikazov arheološke preteklosti Novega mesta v knjižni obliki in 75 razprav in poročil v domačih in tujih znanstvenih revijah. V Dolenjskem muzeju je Tone Knez pripravil še dvajset posebnih arheoloških razstav, novomeške arheološke

najdbe pa je razstavljal tudi na dveh razstavah v Ljubljani in eni v Kranju, sodeloval pa tudi na več razstavah v inozemstvu. Posebej dragoceni so bili in so še vedno stiki z Rimsko-germanskim muzejem v Mainzu in tamkajšnjo odlično konservatorsko delavnico, ki je rešila tudi vrsto kovinskih najdb iz Novega mesta, npr. halštatski knežji oklep itd.

Ko je bil Tone Knez na jesen 1972 zopet na obisku v konservatorski in restavratorski delavnici rimsko-germanskega muzeja v Mainzu, ga je arheolog Spindler prijateljsko povabil na izlet v Francijo, da si ogledata izreden arheološki predmet, ki ga hrani muzej v mestu Chatillon sur Seine. Šlo je za izredno dragocen predmet: bronasti 1 m 64 cm visoki in 208 kg teški Krater iz V. stol. p. n. e., najden v knežjem grobu v kraju VIX. Na razglednici z njegovo podobo je zapisal: »Fantastičen je!«.

Ob vsem tem delu je imel Tone Knez še en veliki cilj: novo ureditev in postavitve arheološkega oddelka Dolenjskega muzeja in ureditev znanstvenega raziskovalnega središča za arheološke študije. Ko je 14. septembra 1990 v Novem mestu predaval ob proslavi stoletnice arheoloških raziskovanj v našem mestu, je svoje predavanje zaključil z besedami:

»Na koncu mojega predavanja, ki naj bi imelo slovesno obeležje, moram z grenkim priokusom nemoči opozoriti na neuresničeni načrt, ki spremlja naš muzej že desetletja. To je: ustrezen razstavni prostor za sodobno muzeološko prezentacijo naše bogate arheološke zbirke, ki je najprivlačnejša zbirka v Dolenjskem muzeju in ima tudi mednarodni sloves. Zato zasluži, da bi bila čimprej predstavljena na moderno koncipirani stalni muzejski razstavi.« Potem navaja, kar sem jaz zapisal l. 1974 v uvodu h katalogu razstave »Novo mesto v antiki«:

»Ob vsem tem pa tudi ob tej priliki je potrebno z vso težo opozoriti našo družbo na nujnost pridobitve oz. zgraditve novega arheološkega oddelka Dolenjskega muzeja, nove in sodobnim zahtevam ustrezne zgradbe, ki bo središče arheološkega znanstvenoraziskovalnega dela, obenem pa dostojen hram kulture prazgodovinskega, rimskega in zgodnj srednjeveškega obdobja na tleh Novega mesta in Dolenjske.«

Predavanje je zaključil z besedami:

»Ta jasno formulirana zahteva se do danes ni uresničila. Zato ob stoletnem jubileju arheoloških raziskav v Novem mestu apeliram na vse tiste osebe in institucije, ki imajo moč odločanja in oblast, da bo ta načrt uresničen. To naj bo sporočilo in obveza našega zborovanja.«

Zadnja leta se je pri Tonetu Knezu vse pogosteje javlja usodna bolezen. Bil je srčni bolnik, pridružilo pa se je še obolenje pljuč, kar je nujno zahtevalo težak operativni poseg. Po srečno prestani težki operaciji je bilo videti, da bo vse v redu. Spet je oživel bistri in radoživi človek. Za tisk je pripravil in oddal v tiskarno tretji del svoje monumentalne arheološke monografije o Novem mestu. Odzval se je vabilu iz Stuttgarta na predavanje in o tem 24. junija 1993 napisal sledeče poročilo:

POROČILO O ŠTUDIJSKEM POTOVANJU

Na povabilo Arheološkega društva dežele Württemberg v Stuttgartu (Gesellschaft für Vor- und Frühgeschichte in Württemberg und Hohenzollern) sem se udeležil njihove letne skupščine in imel ob tej priliki slavnostno predavanje z naslovom:

Bronasti krater (posoda za mešanje vina z vodo), visok 1,64 m, težak 208 kg, najden v knežjem grobu iz V. stol. p.n.š. v Vixu, sedaj v muzeju v Chatillonu na Seini. Reprodukcija z razglednice, ki jo je prof. Jarcu pisal T. Knez

Hallstattzeitliche Fürstengräber in Slowenien. Program mojega potovanja je obsegal naslednje:

16. 6. 1993: potovanje z vlakom v Stuttgart

17. 6. 1993: potovanje iz Stuttgarta v Mainz v Centralni muzej, kjer sem si ogledal arheološke najdbe iz Novega mesta, ki so na restavriranju v njihovi delavnici ter se dogovoril o njihovem prevzemu v juliju 1993. – Popoldne povratek v Stuttgart in potovanje v kraj Hochdorf, kjer sem si ogledal muzej (Keltenmuseum Hochdorf) z grobnico znamenitega keltskega kneza in najdišče s ponovno rekonstruirano gomilo, v kateri je bil najden ta grob z izjemno bogato opremo in konstrukcijo. – Zvečer ob 20. uri sem imel predavanje v kraju Eberdingen, ki je občinsko središče, o halštatskih knežjih grobovih v Sloveniji. To predavanje je bilo namenjeno udeležencem občnega zbora podpornega društva keltskega muzeja v Hochdorfu (Förderverein Keltenmuseum Hochdorf). – Zvečer povratek v Stuttgart.

18. 6. 1993: dopoldne ogled občasne razstave »Pompeji« v umetnostni galeriji, nato ogled nove stalne prazgodovinske razstavne zbirke v deželnem muzeju v Stuttgartu. – Popoldne odhod v Rottenburg am Neckar, kjer sem se udeležil letne skupščine arheološkega društva in zvečer ob 20. uri imel slavnostno predavanje pred 250 poslušalci o halštatskih knežjih grobovih v Sloveniji in ga popestril s 120 diapozitivi. Predavanje je bilo sprejeto z izjemnim zanimanjem in pohvalo.

19. 6. 1993: udeležil sem se celodnevne strokovne ekskurzije po arheoloških najdiščih, ki je bila namenjena za udeležence letne skupščine.

20. 6. 1993: dopoldne ogled arheološkega muzeja (Römisches Stadtmuseum Sumelocenna) v Rottenburgu, ki je moderno urejen na kraju odkritja, sedaj v sklopu garažne hiše. – Popoldne odpotoval v München.

21. 6. 1993: iz Münchna dopoldne odpotoval v Rosenheim, kjer sem si ogledal keltsko razstavo: Das keltische Jahrtausend, kjer je razstavljenih tudi nekaj izbranih predmetov iz arheološke zbirke Dolenjskega muzeja. Po povratku v München sem si popoldne ogledal še zbirke arheološkega muzeja (Prähistorische Staatssammlung).

22. 6. 1993: dopoldne sem si ogledal zbirke v antičnem muzeju (Staatliche Antikensammlung), popoldne odpotoval z vlakom nazaj v Novo mesto.

Potovanje je bilo zame zelo poučno, hkrati pa sem določenemu krogu arheoloških strokovnjakov in zainteresiranim laikom nazorno predstavil en del naše bogate arheološke dediščine. S predavanjem sem vzbudil tolikšno zanimanje za naše arheološke spomenike, da bo to društvo priredilo prihodnje leto strokovno ekskurzijo v Slovenijo z ogledom arheoloških najdišč in muzejskih zbirk.

Slab mesec za tem ga je ponovno napadla težka bolezen. Še je iz muzeja pešačil v bolnišnico na pregled in po pomoč, tam pa so ga kar obdržali. Kmalu je padel v nezavest, iz katere se ni več prebudil. »Tako je padel, siromak, in zasanjal bronasti sen« bi rekel stari Homer.

Novo mesto je arheologu Tonetu Knezu dolžno trajno hvaležnost in priznanje. Nam vsem, ki smo dolga leta spremljali njegovo zagnano in izredno uspešno raziskovalno ter publicistično delo ter cenili njegovo prijateljsko sodelovanje znanstvenika in vnetega muzealca, pa ostaja lep in neizbrisen spomin.

Ta kratek spominski zapis o arheologu, muzealcu in prijatelju Tonetu Knezu naj zaključim z njegovo novoletno voščilnico iz leta 1987, poslano takratnemu ravnatelju Dolenjskega muzeja:

Vedrica bronena, zvrhana trtnega soka
 naj daje nam up, pogum in veselje
 v času, ko svet se prevrača v norosti.
 Nazdravimo pameti, človekovi sreči,
 da vrag nas ne vzame, dokler je še čas.
 Zatorej: prevladaj razum, tegobam navkljub,
 zdravja in sreče, miru nam prinesi,
 leto prihodnje!

Figuralna situla (4. stol. p. n. š.), Novo mesto—Kandija, grob II/6. Iz knjige: Tone Knez: *Sto let arheoloških raziskovanj v Novem mestu*. Novo mesto, 1990

BIBLIOGRAFIJA JANKA JARCA

KNJIGE

- 1936 Novo mesto in njegova prostovoljna gasilska četa. Novo mesto, 1936. 116 str. Ilustr. ✓
1964 Rog. Spomenik slovenske osvobodilne borbe. Ljubljana, 1964. 31 str. Ilustr.
1967 Partizanski Rog, Maribor, Novo mesto, 1967. 270 str. Ilustr.
1974 Rog. Spomenik slovenskega osvobodilnega gibanja. 2. razširjena izdaja. Maribor, 1974. 30 str. Ilustr.
1977 Partizanski Rog. 2. dopolnjena izdaja. Maribor, 1977. 380 str. Ilustr.
1978 Rog. Spomenik slovenskega osvobodilnega gibanja. 3. razširjena izdaja. Maribor, 1978. 30 str. Ilustr.
Rog. Središče slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Ljubljana, 1978. 52 str. Ilustr.
1981 Črnomelj in okolica v osvobodilni vojni in revoluciji. Ljubljana, 1981. 52 str. Ilustr.
Rog. Središče slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Ljubljana, 1981. 52 str. Ilustr.
1987 Rog. Središče slovenskega narodnoosvobodilnega boja. 2. dopol. izd. Ljubljana, 1987. 46 str. Ilustr.

RAZPRAVE IN ČLANKI

- 1928 Spomin na vzornika. (Gimnazijskemu direktorju v Novem mestu Amatu Škerlju posvečeno v globoki hvaležnosti). Jutro 1928 12. 2. št. 37 str. 3–4.
1935 Ob petstoletnici Novega mesta. (Prispevki k zgodovini narodnega preporoda na Dolenjskem). Kron 1935 str. 54–60, 141–145, 296–300. Ilustr. ✓
1936 Grad Grm in njegovi gospodarji. Petdeset let kmetijske šole na Grmu, str. 13–24. Ilustr.
Narodno prebujenje Novega mesta ob njegovi petstoletnici (1865). Kron 1936 str. 23–30, 103–109. Ilustr.
Novo mesto. (Obrotno-gospodarska in umetnostno zgodovinska razstava). Kron 1936 str. 198–200. Ilustr.
1937 Novomeški mestni arhiv. Kron 1937 str. 82–87.
1938 Franc pl. Breckerfeld o Novem mestu ob koncu XVIII. stol. Kron 1938 str. 99–106, str. 144–151. Ilustr. (Tudi separat).
Iz zgodovine dolenjskih mest. TL 1938 13. 4. št. 42 str. 7–9. Ilustr. ✓
Iz zgodovine dolenjskih mest. Dolenjska, 1938, str. 64–79. Ilustr. ✓
1944 Domobranci se gledajo v zrcalu. (Domobranci v lastnem zrcalu). SPor 1944 št. 17, št. 22, št. 23, št. 29, str. 4. Ilustr. ✓
Vojska generala Suvorova v Sloveniji (Ob 145 letnici prihoda prve ruske vojske na naša tla). SPor 1944 7. 11. št. 34 str. 6. Podpis: Janez Hudnik. ✓
1945 Janko Jarc in Jože Krall: Pregled važnejših dogodkov in borb v letih 1941–1945. Slovenski zbornik 1945 str. 697–767. (Tudi separat).
1946 Ljubljana v zadnjih dneh junija 1942. (Paberki iz aktov italijanskega okupatorja). SPor 1946 3. 7. št. 152–4. 7. št. 153, 6. 7. št. 155 – 7. 7. št. 156.
Nesmiselnost francoske razmejitevne črte. Obzornik 1946 št. 5 str. 193–197. Ilustr. ✓
1947 Partizanske kronike. Koledar Osvobodilne fronte Slovenije 1947 str. 67–72.
Hrvatska Istra za vedno združena z nami. LdP 1947 21. 9. št. 222 str. 8–9. Ilustr.
Partizanski napad na italijansko posadko v Ložu 19. oktobra 1941. LdP 1947 19. 10. št. 246 str. 5–6.
Vdor v sevniške zapore. Tovariš 1947 25. 7. št. 29 str. 691–692.
Drzen napad na bencinsko skladišče v Postojnski jami. Tovariš 1947 8. 8. št. 31 str. 746–747. Ilustr.
Pohod Štirinajste divizije. Tovariš 1947 22. 8. št. 33 str. 790–791, št. 34 str. 819–820. Ilustr.
»Svoboda, ki tako si draga, kot ve le ta, ki zate da življenje!« SPor 1947 10. 6. št. 134 str. 5–6.
Prve akcije zasavskih partizanov. SPor 1947 3. 7. št. 154 str. 6–7.
Vojni zločinec dr. Friedrich Rainer. SPor 1947 13. 7. št. 163 str. 3–4.
Kdaj in kje je umrl Miran Jarc. SPor 1947 24. 8. št. 199 str. 5.

- Iz kronike Vojkove brigade. SPor 1947 5. 10. št. 235 str. 4–5.
- Napad na Bučko 1. novembra 1941. SPor 1947 4. 11. št. 259 str. 5.
- Nemško-domobranski vdor v Belo krajino novembra 1941. SPor 1947 16. 12. št. 294 – 20. 12. št. 298.
- Publikacije virov za zgodovino narodnoosvobodilne borbe in kvizlinških organizacij. ZČ 1947 št. 1–4. 203–205.
- Partizanske bolnišnice in ambulance na Gorenjskem. Po kronoloških pregledih iz narodnoosvobodilne vojne. PČZ 1947/48 str. 65–67, 97–100, 161–163, 232–237, 292–297; 1949 str. 14–19, 71–73, 97–101, 145–148, 257–260, 291–302.
- 1948 Taddeo Orlando, krvnik Slovencev. SPor 1948 25. 1. št. 21 – 28. 1. št. 23 str. 2. Ilustr.
- O Petru Skalarku, primorskem junaku. SPor 1948 10. 10. št. 242 str. 4.
- Pred štirimi leti v Črnomlju. Tovariš 1948 20. 2. št. 8 str. 173–174. Ilustr. Podpis: Janez Hladnik.
- Padli narodni heroji. Obzornik III, 1948, str. 140–146, 218–238.
- Borbe slovensko-hrvatskih brigad v Žužemberku od 30. 1.–2. 2. 1943. Tovariš 1948 5. 3. št. 10 str. 228–229. Ilustr.
- Ilova gora. Tovariš 1948 26. 3. št. 13 str. 300. Ilustr.
- Čuvajmo spomenike osvobodilnega boja! Tovariš 1948 2. 4. št. 14 str. 321–323. Ilustr.
- Vdor vojske italijanskega fašističnega imperializma v Slovenijo aprila 1941. Tovariš 1948 str. 515–516, 536, 664–665, 714–715, 742, 761–762. Ilustr.
- 1949 Kako so Italijani pričakovali revolucijo 14. julija v Ljubljani. Obzornik 1949 št. 10/11 str. 411–413.
- Pred sedmimi leti je bila ustanovljena Gubčeva brigada. LdP 1949 13. 9. št. 208 str. 2–3.
- Boj za železniške proge v narodnoosvobodilni borbi. LdP 1949 17. 9. št. 220 str. 5.
- Jarc Janko in Ivo Juvančič: Narodni heroj Darko Marušič – Blaž. LdP 1949 21. 12. št. 301 str. 2–3. Ilustr.
- 1950 Ob ustanovitvi Gubčeve brigade 1942. LdP 1950 2. 9. št. 209 – 6. 9. št. 213.
- Ob obletnici junaške smrti Milana Majcna. LdP 1950 29. 10. št. 258 str. 5–6.
- Boj Ljubljane za svobodo. Mladina 1950 24. 5. št. 22 str. 4. Ilustr.
- Ljubljana v borbi za svobodo. Mladina 1950 31. 5. št. 23 str. 3.
- Pred 6. leti v Črnomlju. Slovenski vestnik 1950 18. 2. št. 13 str. 3. Podpis: Janez Hudnik.
- O ustanovitvi Prešernove brigade in njenih prvih akcijah. SPor 1950 11. 2. št. 37 str. 6. Ilustr.
- Smrt prešernoslovca dr. A. Žigona 15. julija 1941. Tovariš 1950 3. 2. št. 5 str. 74.
- Slovenska partizanska četa. Tovariš 1950 31. 3. št. 13 str. 202.
- Koncentracijsko taborišče na Rabu. Tovariš 1950 3. 8. št. 28 str. 446.
- Prvi bataljon Tomšičeve brigade pred vrati Ljubljane (29–30. avgust 1942). Tovariš 1950 5. 10. št. 34 str. 539.
- 1951 K 10. obletnici umora Franca Špeharja. DL 1951 10. 11. št. 45 str. 4.
- Iz krvi rdeče mladih partizanov raste roža svobode. DL 1951 21. 12. št. 51 str. 3–4. Ilustr.
- Prvo leto osvobodilnega boja Ljubljane. KolPK 1951 str. 113–120.
- Dolenjski muzej v Novem mestu. (Njegove naloge in problemi). Obzornik 1951 št. 8 str. 488–495.
- Miran Jarc v partizanih. Obzornik 1951 št. 3 str. 132–140. Ilustr.
- Ljubljana, ognjišče upora. Tovariš 1951 26. 4. št. 12 str. 186.
- 1952 Napad pri Gribljah 6. 9. 1941. Borec 1952 str. 295–297, 315–318.
- Razgovor o nekaterih problemih Novega mesta. DL 1952 22. 2. št. 8 str. 5–6. Ilustr.
- Tenentecolonello Giuseppe Agueci: »Slovence je treba pobiti kakor pse!« Pričevanje italijanskih vojakov o lastnih zločinih. DL 1952 11. 4. št. 15 str. 3. Ilustr.
- Arheološki oddelek Belokranjskega muzeja. DL 1952 13. 6. št. 24 str. 4.
- Ureditev Gorenjih ali Ljubljanskih vrat. DL 1952 27. 6. št. 26 str. 4. Ilustr.
- Spominski steber na Glavnem trgu. DL 1952 11. 7. št. 28 str. 4. Ilustr.
- Nastanek in razvoj prvih partizanskih čet v Sloveniji. DL 1952 11. 9. št. 37 str. 3.
- Po zaključku novomeških razstav. DL 1952 17. 10. št. 42 str. 4. Ilustr.
- Belokranjski partizani po katastrofi na Gornjih Lazah. DL 1952 19. 12. št. 51 str. 3. Ilustr.
- Boj Ljubljane v letu 1952. KolPK 1952 str. 97–106.
- Boji za Žužemberk julija 1943. Tovariš 1952 18. 7. št. 29 str. 491.
- Ljubljana v letu 1943. Zbornik Prešernove knjižnice 1952 str. 10–16.
- 1953 Kostanjevica in njena okolica v času narodnoosvobodilne vojne. Kostanjevica na Krki. 1953 str. 77–102.

- Ivanu Vrhovcu, zgodovinarju Novega mesta, so odkrili spominsko ploščo. DL 1953 5. 6. št. 22 str. 4. Ilustr.
- Prvi talci na Dolenjskem. DL 1953 17. 7. št. 28 – 24. 7. št. 29. Ilustr.
- Novo mesto ob prvi osvoboditvi leta 1943 v luči nekaterih dokumentov. DL 1953 4. 9. št. 35 str. 4. Ilustr.
- Ob deseti obletnici osvoboditve taborišča na Rabu. DL 1953 4. 9. št. 35 str. 5. Ilustr.
29. oktober – praznik Novega mesta. DL 1953 23. 10. št. 42 str. 1–2.
- Dolenjski muzej odpira svoja vrata. DL 1953 23. 10. št. 42 str. 4.
- Bela krajina v uporu. Kron 1953 str. 3–15, 90–97, 163–171. Ilustr. (Tudi separat).
- Razstava partizanskega slikarstva v Novem mestu. Kron 1953 št. 1 str. 70–71. Ilustr.
- »Premalo ubijate!« SPor 1953 13. 9. št. 216 str. 4.
- Ko je šel vihar čez Dolenjsko. Tovariš 1953 19. 6. št. 25 str. 681.
- 1954 Krvava tragedija na Gorenjih Lazah. Borec 1954 št. 7 str. 252–256.
- Ali je treba podreti vse gradove? DL 1954 26. 3. št. 12 str. 2. Ilustr.
- Belokranjsko ljudstvo v boju za svobodo. DL 1954 16. 7. št. 28/29 str. 5. Ilustr.
- Dolenjska in Štajerska v skupni borbi za svobodo. DL 1954 10. 9. št. 36 – 17. 9. št. 37.
- Ob 50 letnici arhitekta Marjana Mušiča. DL 1954 18. 11. št. 46 str. 1. Podpis: Tvoji prijatelji.
- Dolenjski muzej v Novem mestu. Kron 1954 št. 1 str. 59–60.
- Dolenjski muzej v Novem mestu. Kron 1954 št. 3 str. 149–151.
- Zgodba o Štirinajsti diviziji na Štajerskem. PosT 1954 21. 8. št. 33 – 18. 9. št. 37.
- Dolenjci v boju za ljudsko prosveto. Tovariš 1954 št. 43. (Priloga rasti in lepote naše domovine).
- Iz dolenjske preteklosti. TurV 1954 št. 4 str. 95–97.
- 1957 Krajevna muzejska zbirka NOB v Dolenjskih Toplicah. DL 1957 5. 6. št. 23 – 12. 6. št. 24 str. 3.
- Dolenjske partizanske bolnišnice v poletju 1942. (Ob odkritju spominske plošče na Beretičevi zidnici na Ravniku). DL 1957 3. 7. št. 27 str. 4. Ilustr.
- Prva belokranjska partizanska četa. Letopis MNO 1957 str. 83–105.
- 1958 Lovro Kuhar – Prežihov Voranc v italijanskih zaporih l. 1943. (Prispevek k življenjepisu). Letopis MNO 1958 str. 55–80. Ilustr. (Tudi separat).
- Aretacija Prežihovega Voranca. DL 1958 5. 2. št. 5 str. 4–5. Ilustr.
- Spominska razstava o Josipu Ressleru v Dolenjskem muzeju. DL 1958 9. 4. št. 14 str. 4. Ilustr.
- Iz spominov nekdanjega novomeškega maturanata. DL 1958 19. 6. št. 24 str. 3.
- Dolenjski muzej v Novem mestu. Kron 1958 str. 149–151.
- Uvodna beseda. Wester Josip: Novomeški spomini, str. 5–12. Jarčeve so tudi pripombe na str. 91–106.
- 1959 Ob jubileju mojstra Božidarja Jakca. DL 1959 16. 7. št. 28/29 str. 4. Ilustr.
- Partizanski Rog. (Po podatkih, ki jih je zbral Muzej narodne osvoboditve Ljudske republike Slovenije). DL 1959 20. 8. št. 33 str. 3–4. Ilustr.
- 1960 Umetnik v gosteh. DL 1960 24. 3. št. 12 str. 3.
- 1961 Dolenjci in njihov delež v uporu jugoslovanskih narodov v letu 1941. DL 1961 29. 6. št. 26/27 str. 3–4. Ilustr.
- Partizanske bojne enote na Rogu do ofenzive v avgustu 1942. leta. DL 1961 20. 7. št. 29 str. 4–6. Ilustr.
- Umrli je veliki umetnik in dober človek. DL 1961 24. 8. št. 34 str. 1. Ilustr.
- Jože Dular: Metlika skozi stoletja. DL 1961 15. 12. št. 50 str. 9.
- Leto 1941 na Dolenjskem. Dolenjski zbornik 1961 str. 9–60. Ilustr.
- Josip Wester: Dolenjski zbornik 1961 str. 301–302.
- Dolenjska v vstaji leta 1941. Tovariš 1961 23. 7. št. 29 str. 64–65. Ilustr.
- 1962 Dolenjska galerija – pomembna kulturna pridobitev Novega mesta in Dolenjske. DL 1962 23. 8. št. 34 str. 5.
- Dušan Jereb-Štefan. (Ob odkritju spominske plošče). DL 1962 11. 10. št. 41 str. 12. Ilustr.
- Boj pri Rajhenau 25. junija 1943. DL 1962 25. 10. št. 43 str. 9.
- Zadnji boj Milana Majnca in Ivana Mevžlja 28. in 29. oktobra 1941 na Murencah. DL 1962 25. 10. št. 43 str. 10–11.
- 1963 Kočevsko v narodnoosvobodilni vojni. ZČ 1963 str. 43–92. (Tudi separat).
- Miha Maleš razstavlja v Novem mestu. DL 1963 14. 2. št. 6 str. 11. Ilustr.
- Zdravnice v partizanskih bolnišnicah na Rogu. DL 1963 7. 3. št. 9 str. 8. Ilustr.
- Novomeščan Fr. A. Šega – umetnik evropske slave. DL 1963 29. 4. št. 16/17 str. 10. Ilustr.
- Upor novomeških dijakov proti velenemškemu zatiralcu. (1879). (Spisano po arhivskih podatkih, pripovedovanju Ivana Košaka in Picigasovih spominih). DL 1963 9. 5. št. 18 str. 10.
- Zadnje obešanje na Marofu... DL 1963 26. 9. št. 38 str. 7. Ilustr.

- Iz spominov odposlancev na volitve in na pot v Kočevje. DL 1963 3. 10. št. 39 str. 3–7.
 Narod si je pisal sodbo sam. DL 1963 3. 10. št. 39 str. 2–3.
 Pomen kočevskega zbora. DL 1963 3. 10. št. 39. str. 6–7.
 Kako je potekal kočevski zbor. DL 1963 3. 10. št. 39 str. 5–6.
 September in oktober 1943 na Dolenjskem. DL 1963 12. 9. št. 36/37 – 17. 10. št. 41 str. 5. Ilustr.
- 1964 Pred sto leti v Novem mestu. DL 1964 10. 1. št. 1–9. 4. št. 14. ✓
 Ko je šel vihar čez Dolenjsko. DL 1964 29. 10. št. 43 str. 4. Ilustr.
 Javna izjava in zahvala uprave Dolenjskega muzeja v Novem mestu. DL 1964 12. 11. št. 45 str. 24.
- 1965 Rudolf IV. Ustanovitelj. DL 1965 8. 4. št. 14 str. 4–5.
 Udri paša Budalovič. DL 1965 22. 4. št. 16 str. 18.
 Osoboditev domovine pred 20 leti. (Prirejeno po raznih virih). DL 1965 29. 4. št. 17 – 27. 5. št. 21.
 Iz preteklih stoletij Novega mesta. DL 1965 8. 4. št. 14 – 6. 5. št. 18. ✓
 Ob šeststoletnici Novega mesta. SlovIK 1965 str. 161–165. Ilustr. ✓
- 1966 Arhitekt Marjan Mušič dopisni član jugoslovanske akademije. DL 1966 14. 7. št. 27 str. 5. Ilustr.
 Mušič Marjan, Božidar Jakac in Janko Jarc: Rešimo, kar se še rešiti da! DL 1966 21. 7. št. 28 str. 12.
 Edo Turnher-Primož 70-letnik. DL 1966 10. 11. št. 44 str. 9. Ilustr.
- 1967 »So stvari, ki ostanejo večno žive.« DL 1967 9. 11. št. 45 str. 11. Ilustr.
- 1968 Ob petnajsti obletnici otvoritve Dolenjskega muzeja.
 Dolenjski razgledi I/1968 24. 10. št. 1. str. 1–5. Ilustr.
- 1969 Prof. Jože Kos. DL 1969 31. 7. št. 31. str. 5. Ilustr.
 Na današnji dan pred 25 leti so Nemci zadnjič obkolili vas. Spomini na borbe v Doberdolu. PDK 1969 12. 10. št. 238.
- 1970 Oris zgodovine Novega mesta. J. Jarc, T. Knez, J. Mlinarič: Vodnik po Novem mestu, str. 5–20.
 Petdesetletnica I. slovenske umetniške razstave. DL 1970 24. 9. št. 39 str. 8. ✓
- 1971 Oris zgodovine Novega mesta. Janko Jarc, Tone Knez, Jože Mlinarič: Novo mesto, kulturnozgodovinski vodnik str. 11–29. ✓
 Kočevski Rog, partizanska trdnjava in zaledje. PKol 1971 str. 105–113. Ilustr.
- 1972 Slikarjev vrh: »Novomeška« olja. Arturo Cussigh v Dolenjski galeriji. DL 1972 30. 3. št. 13. str. 8.
 Knezovo »Novo mesto v davnini«. DL 1972 18. 5. št. 20 str. 6.
- 1974 Spremna beseda. Božidar Jakac: Portreti kulturnih delavcev, str. 3. Uvod. Novo mesto v antiki, str. 5–6.
 Dolenjska zahteva arheološki muzej. Delo 1974 23. 3. št. 69 str. 17.
 Jakčevi portreti kulturnih delavcev. Ob umetnikovi 75-letnici v Dolenjski galeriji izbor portretov kulturnikov. DL 1974 5. 9. št. 36 str. 4. Ilustr.
 In memoriam prof. Stanku Škalerju. Varia archaeologica 1974 str. 7–10. Ilustr.
 Partizanski Znanstveni inštitut. Pionir 1974/75 str. 10–11. Ilustr. (1. posebna številka Bela krajina 44). Podpis: Janez Hudnik.
- 1976 Iz preteklih stoletij Novega mesta. Novo mesto, kulturnozgodovinski vodnik, str. 17–96.
- 1979 Glej knjigo 75 let akademika Marjana Mušiča. DL 1979 15. 11. št. 46 str. 4–5. Ilustr.
- 1980 75 let Frana Zwittera. DL 1980 30. 10. št. 44 str. 5. Ilustr.
- 1981 Novo mesto v obdobju med leti 1850 in 1900. Clarici Karel: Knjiga moje mladosti, str. 221–283.
 V spomin Borisa Kobeta. DL 1981 14. 5. št. 20 str. 4. Ilustr.
- 1982 Novomeški narodni dom. DL 1982 8. 4. št. 14 str. 28. Ilustr. ✓
- 1983 Razstava, kakršne ne bi smelo biti. Delo 1983 20. 9. št. 218 str. 6.
 »Roma doma«. DL 1983 9. 6. št. 23 str. 38. Ilustr.
- Drobec k novejši zgodovini Kapiteljske cerkve. DL 1983 22. 9. št. 38 str. 13. Ilustr.
- 1985 Dr. Leopold Picigas – letopisec Novega mesta. Dolenjski zbornik 1985 str. 179–195. Ilustr.
- 1986 Partizansko zdravstvo na Dolenjskem (1941–1945). Tipkopis, 93 str., oddan Krki, tovarni zdravil za zbornik o zgodovini zdravstva na Dolenjskem.
- 1987 Spremna beseda. Kos, Dušan: Bela krajina v poznem srednjem veku. Zgodovinski časopis 1987 str. 75–76. Izšlo tudi samostojno v Zbirki Zgodovinskega časopisa.
- 1989 Božidar Jakac – devetdesetletnik. Koledar Mohorjeve družbe 1989 str. 97–100. Ilustr.
- 1990 Iz preteklih stoletij Novega mesta. Novo mesto skozi čas: kulturnozgodovinski vodnik. Novo mesto, 1990, str. 20–71. ✓

- Gospodje Črnomaljski. Dolenjski zbornik 1990 str. 117–142. Ilustr.
- Dr. Fran Zwitter v osvobodilni vojni. Rast 1990 št. 3 str. 219–228. Ilustr.
- Franc Pirkovič-Črt. Dolenjski zbornik 1990 str. 291–293. Ilustr.
- 1991 Dr. Jože Marjetič. Rast 1991 št. 1 str. 35–38. Ilustr.
O avtorici (Slavki Ložar). Ložar, Slavka: Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini. Novo mesto, 1991 str. 241.
- 1992 Dr. Žiga Bučar (1830–1879). Kronika 1992 št. 1 str. 9–22. Ilustr.
Dr. Žiga Bučar (1830–1879). Zdravstveni vestnik 1992 št. 2 str. 93–94.
Stavbenik novomeškega Narodnega doma. Rast 1992 št. 3 str. 168–169. Ilustr.
Jože Cvelbar v vojnih spominih Jožeta Marjetiča. Rast 1992 št. 4/5 str. 290–298. Ilustr. ✓
Češka ocena novomeškega kulturnozgodovinskega vodnika. Rast 1992 št. 6 str. 491–493. Ilustr.
- 1993 Arheolog Tone Knez. DL 1993 12. 8. št. 32 str. 8. Ilustr.
Dr. Alojz Turk (1893–1944). Rast 1993 št. 5/6 str. 298–310. Ilustr.

UREDNIŠTVO IN SOUREDNIŠTVO

- 1937–1940 Kronika slovenskih mest, krajevno uredništvo za Novo mesto. ✓
- 1943 V koncentracijskem taborišču v Monigu pri Trevisu uredil in izdal eno številko ilegalnega lista »Novice iz za žice« s prispevki taboriščnikov in pesnika Manka Golarja ter slikarjev Vlada Lamuta, Franca Kunaverja, Rajka Šubica in Draga Mehore.
- 1958 Wester Josip: Novomeški spomini.
- 1969 Janko Jarc, Tone Knez, Jože Mlinarič, Jože Suhadolnik: Novo mesto 1365–1965. ✓
- 1970 J. Jarc, T. Knez, J. Mlinarič: Vodnik po Novem mestu. ✓
- 1971 Janko Jarc, Tone Knez, Jože Mlinarič: Novo mesto, kulturnozgodovinski vodnik.
- Dolenjske prosvete 1953–54
 - Dolenjske muzejske knjižnice 1956–58
 - Dolenjske založbe 1953–1969
 - Dolenjskega zbornika 1961
 - Dolenjskih razgledov 1968–74

Bibliografijo sestavili:
Natalja Smole-Gašparović,
Karel Bačer in Nataša Petrov

VSEBINA

Janko Jarc – devetdesetletnik	5
Franc Anton Breckerfeld o Novem mestu 1790	13
Novo mesto med 1800 in 1850	29
Novo mesto med 1850 in 1900	47
Narodno prebujenje Novega mesta	105
Žiga Bučar	153
Franc Andrej Šega	179
Leopold Picigas	189
Jože Cvelbar	207
Jože Marjetič	219
Alojz Turk	227
Amat Škerlj	245
Josip Kovač	251
Josip Wester	257
Marjan Mušič	267
Fran Zwitter	275
Božidar Jakac	281
Franc Pirkovič	289
Stanko Škaler	297
Tone Knez	303
Bibliografija Janka Jarca	313

JANKO JARC:
RAZPRAVE IN PORTRETI

Izbral
JANKO JARC

Uredila
JANKO JARC in NATAŠA PETROV

Oblikovanje
PETER SIMIČ

Fotografija
ZVONE PELKO in drugi

Izdala in založila
TISKARNA – DOLENJSKA ZALOŽBA
NOVO MESTO

Za založbo
FRANCI ŠALI

Tisk in vezava
TISKARNA NOVO MESTO

Naklada
600 izvodov

VSEBINA

RAZPISNE IN PORTFOLIJ
JANČO JARČ

Janko Jarc – delo izbranih del	1
Franc Anton Brezčakovič o Janku Jarču (1977)	11
Novo mesto med 1901 in 1910	15
Novo mesto med 1911 in 1919	19
Naravnost prostora Novo mesto	23
Zgled načrta	27
Franc Anžur, 1920	31
Ljudmila Petrovič	35
Janez Čučin	39
Janez Marčič	43
Aljoša Turk	47
Aljoša Šušter	51
Idrič, 1950	55
Idrič, 1960	59
Marija Šušter	63
Ivan Zver	67
Borislav Juhar	71
Franc Piškur	75
Janina Sklar	79
Tomaz Kuz	83
Bibliografija Janka Jarča	87

Izid Jarčevega zbornika so omogočili:
 Izvršni svet Skupščine občine Novo mesto,
 Tiskarna – Dolenjska založba Novo mesto,
 Vodno gospodarsko podjetje Novo mesto,
 Studio VISIO Ljubljana – Zvone Pelko
 NEAPOLIS Novo mesto – Peter Simič
 Studio D Novo mesto

Posebna zahvala profesorici Nataši Petrov.

Oddelek za odrasle

94(497.4)

JARČEV zbornik

949.712 Novo mesto

600034499

KNJIZNICA M. JARČA, NOVO MESTO

COBISS

Gruss aus Baden
Pozdrav iz Pavoga mesta

vesela novica iz
spodobnega godilo, in d
vei podar bit rebel,
se zme

entens Blatt

Verlag
J. J. Neumann, Neudamm, Strassburg
Zurich, No. 23, 1891
im Jahre 1891

PROGRAMM

Kaiserl. Königl.

Massimus in Novomesto
(Neustadt)

des Reichjahres

